

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ВАЗИРЛАР МАҲКАМАСИ ҲУЗУРИДАГИ
ТОШКЕНТ ИСЛОМ УНИВЕРСИТЕТИ**

И.И.БЕКМИРЗАЕВ

**МОВАРОУННАҲРДА ҚОЗИЛИК
ҲУЖЖАТЛАРИ: ТАРИХИЙ ИЛДИЗЛАР
ВА ТАҲЛИЛИЙ ЁНДОШУВЛАР**

МОНОГРАФИЯ

«Тошкент ислом университети»
нашриёт-матбаа бирлашмаси
Тошкент – 2014

УЎК:94(575)

86.38

Б49

Бекмирзаев И.И.

Мовароуннахрда қозилик ҳужжатлари: тарихий илдизлар ва таҳлилий ёндошувлар: монография / И.И.Бекмирзаев; масъул муҳаррир З.Исломов; Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Тошкент ислом университети. – Тошкент: Ислом университети, 2014. 332 б.

КБК: 86.38

63.3(5Ў)

Мазкур монография, X–XIII асрларда ислом ўлкалари бўлган Андалусия, Хуросон, Ирок, Шом, Миср ва Мовароуннахрда фаолият юритган қозилик маҳкамалари ва уларда амалда бўлган ҳужжатлар тарихи, уларнинг ёзилиш тартиби бўйича қимматли маълумотлар берувчи илк тадқиқот саналади.

Монография учун танлаб олинган мавзу ўтган “Обод турмуш” йили билан ҳамроҳ бўлиб, тарихда ижтимоий муносабатларнинг муҳим бўғини ҳисобланган қозилик маҳкамалари фаолияти ҳамда унда амал қилган турли тарихий-юримдик ҳужжатлар ҳақида янги маълумотлар берибгина қолмай, мамлакатимиз тарихида X–XIII асрлардаёқ ижтимоий муносабатларнинг ҳуқуқий асослари яратилганлиги борасидаги илмий тасаввурларимизни бойитишга хизмат қилади.

Ушбу монографияда илгари сурилган фикр ва ҳулосалардан китобхон келгусида ўз илмий салоҳиятини кенгайтиришга ҳамда “Ислом тарихи ва манбашунослиги”, “Исломшунослик”, “Миллий давлатчилик тарихи”, “Ҳуқуқий назариялар тарихи”, “Нотариат ва шартномалар тарихи” билан боғлиқ соҳаларни ривожлантиришда ҳам кенг фойдаланиши мумкин.

Масъул муҳаррир ва сўз боши муаллифи:

Зоҳиджон Исломов – *филология фанлари доктори, профессор.*

Тақризчилар:

Аҳаджон Ҳасанов – *тарих фанлари доктори, профессор.*

Мирсодиқ Исоқов – *тарих фанлари доктори, профессор.*

Шоназар Бердиев – *юримдик фанлари доктори.*

Ушбу монография Тошкент ислом университети Илмий кенгашининг 2013 йил 26-декабрдаги мажлисида муҳокама қилинди ва нашрга тавсия этилган (4-сонли мажлис баённомаси).

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари бўйича қўмитанинг 2014 йил 14 январдаги 132-рақамли тавсияси билан чоп этилди.

ISBN 978-9943-390-74-4

© «Тошкент ислом университети»
нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2014
© Бекмирзаев Илҳомжон, 2014

СЎЗ БОШИ

Мамлакатимизда мустақиллик йилларида аждодларимиз қолдирган бой, қадимий маданий мерос, маънавий қадриятларни, ўз ҳаққоний тарихимизни ўрганишга кенг имкониятлар яратилгани сир эмас. Ўзбек халқининг жаҳон афғор оммаси қаршисида яна шонли ғурури ва ўзлигини баланд кўтариши учун аввало, минг асрлар синовига дош берган, эътиқод оловида тобланган бой ўтмишини қайта тикланиши биринчи галдаги вазифалардан бири эди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Абдуғаниевич Каримов таъкидлаганларидек: “Тарихни билмаган, тарихдан сабоқ олмаган инсон нафақат олис ва яқин аждодларни қандай яшагани, ўзи мансуб миллат қандай шакллангани, балки келажагини ҳам тасаввур қила олмайди. Шу заминдан етишиб чиққан буюк мутафаккирларимизнинг мероси билан таниш бўлмасак, келажаги буюк давлат қуришимиз мумкин эмас”.

Маълумки, халқнинг маънавий қадриятлари, дунёқарашларининг илдизлари муқаддас эътиқодимиз ислом билан туташиб кетган. Шунинг учун ҳам тарихда “икки дарё оралиғи” деб ном олган бу табаррук замин мусулмон оламига барча ислом илмларини муфассал ўрганиб, номи ва доврўғи бутун дунёда машҳур бўлган алломаларни етиштириб берди. Жумладан, ҳадис илмининг соҳиблари Имом ал-Бухорий, Ҳаким ат-Термизий, мутакаллимлар Имом ал-Мотурудий, ан-Насафий, фикҳ илмида эса Бурҳонуддин ал-Марғинонийлар яратган асарлар бугунгача ҳам кўплаб ўлкаларда ислом илмини ўрганиш бўйича асосий манба сифатида эътироф этиб келинмоқда.

Мовароуннаҳр ўлкасига ислом маданиятининг кириб келиши ижтимоий турмуш, сиёсий доираларда ва маданий муҳитда эзгулик, поклик, адолат мезонларига хизмат қилувчи ислом ҳуқуқшунослиги илми назарияси ва амалиётининг шаклланишига асос бўлди.

Мустақиллик йилларида қатор исломшунос олимлар ислом ҳуқуқшунослигининг ривожланиш тарихи ва уломалар томони-

дан ёзиб қолдирилган фикҳий асарларни ўрганишга астойдил бел боғладилар. Шунга қарамай бу изланишлар борасидаги асосий эътибор машҳур фақиҳлар шахсияти ва асарларини аниқлашга қаратилди. Ислом ҳуқуқшунослигининг бир қисми бўлган қозилик маҳкамаларининг иш фаолияти ва улардаги ҳужжат тузиш анъаналарига шу пайтгача умумий муносабат билдирилиб, ўрта асрларда яратилган қозилик тизими ишига оид қўлёзма манбалар деярли тадқиқ этилмади. Муаллиф Илҳомжон Бекмирзаевнинг **“Мовароуннаҳрда қозилик ҳужжатлари: тарихий илдишлар ва таҳлилий ёндошувлар”** номли монографияси шуниси билан аҳамиятлики, унда юртимиз ва ислом оламида мавжуд бўлган қозилик асослари, маҳкамалар ишини ташкиллаштириш ва қозилик амалиётида расмийлаштирилган ижтимоий шартномалар ҳамда маҳкама мажлиси ҳужжатлари ҳозирги кун тили билан айтганда нотариал ҳаракатлар билан боғлиқ муҳим жиҳатлар очиб берилган. Бу борада монографиянинг биринчи ва иккинчи бобларида илмий фикр, далил ва хулосалар илгари сурилади.

Бугунгача замонавий суд-ҳуқуқ тизими ислохотлари асосини биз Ғарб андозалари асосида юритамиз, деган фикрларга таяниб келамиз. Бироқ ушбу монография билан яқиндан танишиш жараёнида ўқувчи умуминсоний, демократик, ҳуқуқий тамойиллар ва уларнинг амалда татбиқ этиш жараёнлари Шарқда ҳам ўзига хос кўринишда илк ўрта асрлардаёқ амалда бўлганига гувоҳ бўлади. Араб халифалиги давлат бошқарувида қозилик тизимининг жорий этилиши ва унинг бошқа муслмон ўлкаларида ҳам шаклланиши замонавий ҳуқуқий ҳужжатлар ва қозилик ишларининг мазкур ҳудудларда ривожланиши, X–XIII асрлардаёқ ислом ҳуқуқ тизимининг тарихий шакли ҳисобланган қозилик маҳкамаларининг мустақил фаолият юритгани ҳамда ижтимоий-сиёсий ҳаётда муҳим аҳамият касб этганлигига амин бўлади.

Бундан ташқари монографиянинг учинчи ва тўртинчи бобларида маҳкамаларда фаолият юритувчи ходимлар, қозилик мажлислари фаолиятини тизимли асосда олиб борилишида алоҳида ўринга эга бўлганлиги ҳам кўрсатиб ўтилган. Шунингдек, мазкур бобларда ўрта асрларга келиб қозилик маҳкамаларининг иерархик тизим асосида ишлаганлиги, яъни мамлакат қозиси “Қози ал-қузот” давлат бошлиғи томонидан тайин этилишига қарамай, вилоят (кура) ва ту-

ман (ноҳия) қозилик маҳкамаси қозилари бевосита “Қози ал-қузот” буйруғига кўра тайинланганлиги айтилади. Ушбу илмий рисоланинг асосий мақсади – қозилик маҳкамалари амалиётида тузилган шартнома ва қози амалиёти қайд этилган маҳзар (протокол), сижил (акт) ҳужжатларини юритиш қоидаларини замонавий таҳлиллар асосида ўрганиш ва шу орқали Мовароуннаҳрда тарихан демократик институтлар шаклланганлигини яна бир бор исботлашга уринишдир.

Ишончим комилки, И. Бекмирзаев томонидан ёзилган ушбу монография ислом тарихи ва манбашунослиги соҳалари билан бир қаторда ҳуқуқ тарихи, давлат ва жамият қурилиш назарияси фанлари учун ҳам муҳим аҳамият касб этиб, исломшунослар, тарихчилар ҳуқуқшунослар, сиёсатшунослар ва илмий тадқиқотчилар, талабалар ҳамда ислом ҳуқуқига қизиқувчи барча одамлар томонидан катта қизиқиш билан қарши олинади.

Зоҳиджон МАҲМУДОВИЧ ИСЛОМОВ
Филология фанлари доктори, профессор.

I БЎЛИМ X–XIII АСРЛАР ҚОЗИЛИК ҲУЖЖАТЛАРИГА ОИД МАНБАЛАРНИ ЎРГАНИШНИНГ ТАРИХИЙ-ИЛМИЙ АҲАМИЯТИ

X–XIII асрларда Мовароуннаҳрда ҳуқуқий ҳужжатларнинг шаклланиш босқичлари

Ҳанафийлик мазҳабини ўрганиш ва ҳар томонлама тадқиқ этиш мовароуннаҳрликлар учун аҳамияти бағоят каттадир. Чунки мазкур мазҳаб ҳуқуқий асосларининг тадрижий ривожланиши бир неча асрлар мобайнида ислом дунёсининг турли минтақаларида давом этди. Ҳанафийлик мазҳаби Ироқнинг марказий шаҳарларида – асосан Куфа ва Бағдодда пайдо бўлиб, шаклланди. Илк даврнинг ўзидаёқ икки марказ – Ироқ ва Хуросонда етакчи мазҳаб сифатида ривожланди. Сомонийлар (ҳукм дав. 261–389/875–999 йй.) даврида янги интеллектуал муҳит Мовароуннаҳрда мустаҳкамлана боради. XI–XII асрларда Яқин Шарқ минтақаларида ҳанафийлик мазҳабининг турли сабабларга кўра аҳамиятининг пасайиши, ҳатто баъзи ерларда бутунлай йўқолиб кетилиши кузатилади. Худди шу даврда Қорахонийлар (ҳукм дав. 389 – 607/999 – 1211 йй.), Хоразмшоҳлар – Ануштегинийлар (ҳукм дав. 470 – 628/1077 – 1231 йй.) қўллари остидаги Мовароуннаҳр марказий шаҳарларида ҳанафий мазҳабининг ҳуқуқий мактаблари барқ уриб ривожланди. Улардаги интеллектуал ҳаёт тўлақонли ва кенгқамровли бўлиб, турли маҳаллаларда янги масалалар бўйича фатволар берилар, фақиҳлар мажлисларида ихтилофли масалалар баҳс этилар, имло дарсларида йўналишлар бўйича маълум ечимлар ва фатволар тартибга солинар, кўп сонли муаллифлар фикҳ ва ҳужжатшунослик анъаналарининг методологик ва амалий соҳаларида кўп китоблар таълиф этар эдилар. Энг муҳими – ҳанафий мазҳаби нормалари узоқ вақт давомида маҳаллий материал – Мовароуннаҳр маданияти асосида Мовароуннаҳр уламолари томонидан ишлаб чиқилди. Бунинг натижасида Марказий Осиё халқлари маданиятлари ютуқлари, анъаналари, ҳужжатшунослик

соҳасидаги ҳуқуқий тасаввурлари умум ислом маданияти таркибига кирди. Бу эса, ўз навбатида, мазкур цивилизация намояндалари тарафидан исломни “ўз дини” сифатида қабул қилишига йўл очиб берди.

Араб дунёсида ҳанафийлик мазҳаби мактаблари инқироз ва парокандаликка юз тутган бир пайтда кучга минган Мовароуннаҳр мактаби ушбу мазҳаб тақдирини ўз қўлига олди. Мовароуннаҳр уламолари XII асрдан бошлаб Ироқ (Бағдод, Мавсил), Сурия (Дамашқ, Ҳалаб), Миср (Қоҳира), Рум (Кичик Осиё – Қаромон, Қонья, Синоп), Олтин Ўрда (Ҳожитархон, Қрим), Ҳиндистон ҳанафийлик мазҳаби марказларига янгидан асос солдилар. Кейинчалик ҳанафийлик мазҳаби Усманийлар (ҳукм дав. 680 – 1342/1281 – 1924 йй.) даврида расмий мазҳаб мақомига эришган кезде, мовароуннаҳрлик классик олимлар ва уларнинг ҳуқуқий қарашлари иккиланмасдан қабул қилинадиган авторитетлар сифатида эъзозлана бошланди.

Сомонийлар давлатининг Мовароуннаҳр ва Хуросон қисмларининг Қорахонийлар ва Ғазнавийлар (ҳукм дав. 366 – 582/977 – 1186 йй.) орасида бўлиб олиниши Мовароуннаҳрдаги жамиятнинг тараққиётига катта таъсир кўрсатди. Биринчидан, Мовароуннаҳр ўзининг тарихида илк бор чуқур исломлаштирилган Хуросондан сиёсий жиҳатдан ажралган ҳолда ривожлана бошлади. Иккинчидан, улкан Қорахонийлар давлати вужудга келиши натижасида Мовароуннаҳр ҳали ислом чуқур кириб бормаган “Билод ат-турк” – *турк ўлкалари* (Сирдарёнинг ўрта ва қуйи ҳавзаси, Етгисув ва Шарқий Туркистон) билан бирга бир давлат таркибига кирди. Кўпчилик аҳоли учун ислом янги воқелик эди. Ижтимоий тафаккурда ислом тимсоли ўзлаштирилди ва ривожлантирилди¹. У ҳали барқарор ҳолатга етишмаган эди. Бутун минтақа миқёсида Марказий Мовароуннаҳр шаҳарлари (биринчи ўринда, Бухоро ва Самарқанд) маънавий ва маданий марказ бўлиб қолди. Учинчидан, Қорахонийлар Сомонийларнинг марказлашган бошқарув тизими ўрнига майда аймоқларга бўлиб бошқариш тузумини киритдилар. Бу тузум маҳаллий ҳокимларни ўз ҳудудларида мустақил қилди. Бу ҳудудларнинг марказларида шаҳар ҳаёти жадаллик билан ривожланди.

¹ Муминов А. К. Роль и место ханафитских ‘улама’ в жизни городов Центрального Мавараннахра (II-VII/VIII-XIII в): Дис. ... докт. ист. наук. – Т.: ТИУ, 2003. – Б. 180 (Бундан кейин. Муминов, 2003.).

Қорахонийлар даврида Бухоро ва Самарқанд билан бир қаторда Ўзганд, Ахсикат, Косон, Марғинон, Хўжанд, Қошғар, Исфижоб ва бошқа вилоят марказларида ҳам шаҳар ҳаёти тараққий этди. Мусулмон дунёсида шаҳарлар ўз-ўзини бошқариш органларига эга эмасдилар. Шаҳарлар ҳаётининг барча тарафлари, ҳаттоки савдо-сотикни ташкил қилиш давлат органлари томонидан назорат қилинар ва бошқарилар эди. Маиший соҳадаги қулайлик давлат раҳбарининг ёки шаҳар бойларининг ҳимматига боғлиқ эди. Бундай шароитда мусулмон шаҳарларида ҳуқуқшуносларнинг роли жуда катта бўлган. Улар асосан шаҳар аҳолисининг барча табақалари билан боғланган мусулмон фақиҳлари ва илоҳиётчилари орасидан чиққанлар². Мовароуннаҳр фақиҳларининг аксарияти савдо-сотик, хунармандчилик фаолиятини олиб борганлар. Шунинг учун улар ҳар бир ижтимоий келишувнинг хужжатлаштириш томонларини ҳам яхши англаганлар.

Диннинг ақидаларини ахлоқий, ҳуқуқий норматив хужжатларини ишлаб чиқиш давлат ва унинг диний муассасаларининг эмас, балки диний нуқтаи назардан шахсий ҳукм чиқаришга (ижтиҳод) илмлари етарли деб тан олинган кишилар (мухтаҳид олимлар, муфтийлар ва қозилар) томонидан чиқарилар эди. Сомонийларга нисбатан исломий дунёкарашлари соддароқ бўлган Мовароуннаҳрнинг янги ҳокимлари – Қорахонийлар маҳаллий уламо-фақиҳларга катта ҳурмат билан қарадилар. Янги вазиятда фақиҳлар ижтимоий фикрнинг тўлиқ эгалари бўлиб қолдилар³.

Тадқиқ қилинаётган даврда ҳокимлар билан фақиҳлар орасидаги муносабатлар доимо ҳам бир текис бўлмай, баъзида кескин тус олган. Масалан, хоқонга номақбул маслаҳатлар бергани учун машҳур фақиҳ Шамсу-л-а’имма Муҳаммад ибн Аҳмад ас-Сарахсий (ваф. 486/1093 – 94 й.) Ўзгандга сургун қилиниб, зиндонбанд қилинган, 461/1069 йили Бухорода Исмо’ил ибн Аҳмад ас-Саффор қатл этилган. Лекин кўпинча ҳукумат ва диний номаяндлар орасидаги муносабатлар тинч характерга эга бўлиб, томонлар бир-бирларининг манфаатларини ҳисобга олишга ҳаракат қилганлар. Марказий шаҳарлардаги ижтимоий барқарорликка путур етказиши мумкин бўлган фақиҳлар бошқа шаҳарларга, кўпинча Кешга сургун қилинганлар. Масалан,

² Большаков О.Г. Город в конце VIII-начале XIII в. // Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. Санкт Петербург, 1973. – Б. 132-352 (Бундан кейин. Большаков, 1973).

³ Большаков, 1973. – Б. 212.

Шамсу-л-а’имма ал-Ҳалво’ий, Фахрулислом ал-Паздавийларнинг вафотларидан сўнг уларнинг жасаdlари Кешдан она шаҳарларига олиб келиниб дафн этилган⁴.

Ҳанафий фақиҳларининг ижтимоий таркибини таҳлил қилиб, шуни таъкидлаш лозимки, уларнинг кўпчилиги шаҳарнинг ўрта табақаларидан чиққан эдилар. Улар шаҳар ҳаётининг турли жабҳаларида меҳнат қилдилар. Масалан, Шамсу-л-а’имма ал-Ҳалво’ийнинг отаси ширинликлар билан савдо қилган, Саффорийларнинг аждодлари мисгарлик билан шуғулланганлар. Шу билан бир вақтда фақиҳлар масжид имоми, му’аззини вазифаларини ёки мударрислик вазифаларини адо этганлар. Аввалига улар бу вазифаларни холис – маошсиз бажарганлар. Вақт ўтиши билан фақиҳ фаолият кўрсатаётган жойдаги халқ унинг учун пул тўплай бошлади. Кейинчалик фикҳ билан шуғулланишни касбга айлантириш юз берди, бу ҳақда фақиҳлар сулоласининг пайдо бўлиши гувоҳлик беради.

Ҳанафий фақиҳлари кўпинча ўзларининг расмий лавозимларининг аҳамиятига ижобий ёндашдилар. Ана шу даврдаги фақиҳларга берилган даражаларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, уларнинг аксарияти қози ва ра’ис вазифаларини бажарганлар. Тадқиқот учун танлаб олинган даврда Мовароуннаҳрда фақиҳлар сулоласи кенг тарқалган ҳодиса ҳисобланади. Бухорода ўрганилаётган даврда аз-Заранжарийлар (3 фақиҳ), ар-Риғдамунийлар (3 фақиҳ), ас-Саффорлар (5 фақиҳ), Ифтихор ад-дин ал-Бухорийлар (3 фақиҳ), Заҳир ад-дин ал-Марғинонийлар (3 фақиҳ), ас-Садрлар (8 фақиҳ), ал-Маҳбубийлар (4 фақиҳ) оилалари машҳур эди. Самарқандда Саййидлар (3 фақиҳ), ал-Паздавийлар (5 фақиҳ), ал-Макҳулийлар (4 фақиҳ), Бурҳонуддин ал-Марғинонийлар (6 фақиҳ) сулоалари машҳур бўлдилар. Бу оилаларда билим билан бир қаторда кўпинча расмий лавозимлар ҳам мерос бўлиб ўтган⁵. Бухорода нуфузли оилалар қариндошлик муносабатларини ўрнатдилар. Масалан, Бурҳонуддин Маҳмуд ал-Бухорий қози Аҳмад ибн Абдурахмон ар-Риғдамунийнинг қизи тарафидан невараси эди, Заҳириддин ал-Марғиноний эса, Ифтихориддин ал-Бухорийнинг тоғаси бўлган⁶.

⁴ Муминол, 2003. – Б. 187.

⁵ Муминол, 2003. – 233.

⁶ ‘Абдулхай ал-Лакнавий. Ал-Фаво’ид ал-баҳиййа фи тарожим ал-ҳанафиййа / Аҳмад аз-Заҳабий таҳрири остида. 1-нашри. – Байрут: Дор ал-арқам ибн ал-арқам, 1418/1998. – Б. 174 (Бундан кейин. Ал-Фаво’ид.)

Мовароуннахрда фақат икки самарқандлик фақиҳ – Абу-л-Йуср ал-Паздавий ва Ҳусайн ибн ‘Али ал-Ломиший (ваф. 522/1128 й.) “Қози ал-қузот” даражасига эга эдилар⁷. Бу эҳтимол Қорахонийларнинг Салжуқийлардан мустақил равишда сиёсат олиб боришга уринишлари рамзи бўлса керак. Кейинги даврда мовароуннахрлик фақиҳлар орасида бундай даража учрамади.

Мовароуннахрда шаҳар ва қишлоқ аҳолиси ўз ишларининг ислом қоидаларига тўғри келишига шубҳа пайдо бўлган пайтда одамлар назарида обрўга эга бўлган фақиҳга бу масалани ойдинлаштириш учун мурожаат этганлар *истифто*’ – яъни фақиҳ ўзидан олдинги уламолар қарор чиқармаган масалаларда (*воқи’от* ва *навозил*) янги ҳаётий вазиятни ҳал қилиб бериши керак эди. Фақиҳнинг бу масаладаги қарори (фатвоси) бир зумда бутун атрофга машҳур бўлган⁸. Одатда фақиҳга амалий қозилик ишининг қийин масалаларини ҳал қилишда муқаллид (мухтаҳидларга эргашувчи) қози мурожаат этарди. Кўпинча қандайдир бир масаланинг муҳокамаси кенг ижтимоий тус оларди ва бир неча кун давом этарди. Самарқандда Абу-л-Йуср ал-Паздавий даврида нуфузли кишиларнинг ечилишида манфаатлари бўлганлиги сабабли спиртли ичимликлар ҳақидаги масаланинг ҳал қилиниши сиёсий кўриниш олди. Хоннинг қўллаб-қувватлашига қарамай фақиҳ шаҳарни тарк этишга мажбур бўлди. Бошқа аҳоли пунктлардаги кишилар кўпинча обрўли фақиҳга ёзма равишда мурожаат этардилар. Мовароуннахр мактабининг нуфузи ва обрўси ошиши билан мурожаат этишнинг географик ҳудуди ҳам кенгайди. Фақиҳ ёки қози, албатта, ҳанафий мазҳабининг обрўли манбалари ёки намояндаларининг айтган сўзларига асосланиб қарор қабул қилиши мумкин эди. Мазҳабнинг биринчи уч имомига (Абу Ҳанифа, Абу Юсуф ва аш-Шайбоний) асосланилганда фақиҳнинг муҳокамаси “аниқ узатиш” (*зоҳир ар-ривойа*) ёки “ноаниқ узатиш” (*ғайр зоҳир ар-ривойа*) ҳисобланиши мумкин эди⁹. Уч имом томонидан ҳал қилинмаган масалаларда қози ёки фақиҳ мазҳабнинг асосчисига асосий (*усул*) ва хусусий (*фурӯ*) масалаларида зид келмаган ҳолда ўзи қарор қабул

⁷ Ал-Фаво’ид. – Б. 123, 169.

⁸ Murteza Bedir. Buhara Hukuk Okulu (Vakif Hukuku Bağlamında 10 – 13. Yüzyıl Orta Asya Hanefi Hukuku Üzerinde bir İnceleme). – İstanbul: Edam Akademi Kitaplığı, 2010. – Б. 56.

⁹ Murteza Bedir. Buhara Hukuk Okulu. – Б. 78.

қилиши мумкин бўлган. Кейинги авлод фақиҳларнинг (мута’аххирун) бундай қарор чиқаришлари воқеа ёки фатво деб аталган. Бундай қарорлар чиқарган усул ал-фикҳ билимдони бўлган фақиҳларга натижада учинчи даража мужтаҳиди номи берилган (*мужтаҳид фи-л-масо’ил ёки фи-л-фатво*). Мовароуннаҳрлик қонуншунослардан Абу-л-Лайс ас-Самарқандий “Китоб ан-навозил”да биринчи бўлиб ўзидан олдинги уломалар фатволарини тўплади¹⁰.

Тошқўбризоданинг фикрича, Мовароуннаҳр мактаби намояндаларидан бу даражага Шамсу-л-а’имма ал-Халво’ий, Шамсу-л-а’имма ас-Сарахсий, Фахрул ислом ал-Паздавий, Бурҳонул Кабир, Фахриддин Қозихон ва Ифтихор ад-дин ал-Бухорийларни киритиш мумкин¹¹.

Мовароуннаҳрда қарор қабул қилишнинг кенг тарқалган усули фақиҳнинг ўзидан олдинги уламоларнинг бу масала бўйича бир нечта фикрларидан бирини танлаши эди. Бунда фақиҳ ёки қози ўзининг танлашини қуйидаги кўринишларда асослаши мумкин эди: *“шогирднинг фикридан кўра, устознинг фикри афзалроқ”*, *“ислом ва жамиятнинг гуллаши учун”*, *“жамият парчаланишининг олдини олиш мақсадида”*, *“одамлар ҳаётини енгилаштириш учун”*, *“адолатни қарор топтириш учун”* каби иборалар билан ўз фикрини асослаган¹². Кейинги давр фақиҳ ва қозилари кўпинча бундай қарорнинг қабул қилиниш вазиятига эътибор бермай, уни қабул қилган фақиҳнинг обрўсига асосландилар. Масалан, ас-Садр аш-Шаҳид болалар ўқитувчиси билан шартнома тузиш хусусида айтадики, *бу масалада мазҳаб обрўли намояндаларининг ривоятларини учратмадим. Аммо Муҳаммад ал-Исфижобийнинг (ваф. 536/1140 й.) фатвоси мавжуд ва мана шу фатво асосида ҳукм қабул қиламан*¹³.

Фақиҳ ва қозининг ҳар бир қарор ва ҳукми унинг касбдошлари ва фақиҳ гуруҳлар томонидан кунт билан ўрганилар ва назорат қилинар эди. Масалан, XII асрнинг иккинчи ярмида яшаган уч фақиҳ – Абу Шужо’, ал-Мотуридий ва ас-Сўғдийларга ҳеч ким қарши туролмаган. Шамсу-л-а’имма ал-Халво’ий ва ас-Сўғдий қийин масалаларда

¹⁰ Муминов, 2003. – Б. 58.

¹¹ Аҳмад ибн Мустафо Тошқубризода. Мифтоҳ ас-са’ода ва масобиҳ ас-сийода. 11 жилдди. – Қоҳира: Дор ал-кутуб ал-ҳадийя, 1412/1992.

¹² Муминов, 2003. – Б. 98.

¹³ Маҳмуд ибн Сулаймон ал-Кафавий. Като’иб а’лом ал-ахйор. – Тошкент: ЎЗР ФА ШИ // Қўлёзма № 91. – В.182а (Бундан кейин. Ал-Кафавий.).

маслаҳатлашар эдилар. Маслаҳат асосида қабул қилинган фатво ва ҳукмлар бошқа қонуншунослар томонидан қаршиликсиз қабул қилинган. Аҳмад ибн Мансур ал-Исфижобийнинг ўлиmidан кейин (ваф. 480/1087 – 88 й.) унинг Самарқанддаги уйдан бир сандиқ замондош қози ва фақиҳларининг хато чиқарилган фатво ва ҳукмларининг нусхаларини топганлар, шу ерда уларга жавобан у ўзининг “тўғри” деб ҳисоблаган фатво ва ҳукмларини чиқарган. У ўзининг ҳаётлик даврида фақиҳлар орасида мавжуд бўлган вазиятни ҳисобга олиб фитнани олдини олиш мақсадида ўз фатволарини тарқатишни маъқул кўрмаган¹⁴.

Обрўли қози ва фақиҳларнинг қарорлари аҳоли орасида амалий кучга эга эди. Шамсу-л-Мулк Наср ибн Иброҳим Тамғочхон (ҳукм дав. 460 –472/1068 – 1080) даврида Бухоронинг Искижкат қишлоғида бир бой одамнинг пулига жоме масжиди қурилган. Бироқ Бухоро фақиҳларининг кичик қишлоқларда жомеъ масжидлари бўлмаслиги керак деган фатволарига амал қилиб, одамлар унга бормаганлар ва тез орада у қаровсиз қолиб қулаб тушган¹⁵.

Мовароуннаҳрлик қонуншунослар диннинг қоидаларига қатъий риоя қилган ҳолда халқнинг қадриятлари, одатлари, одамлар ҳаётидаги ўзгаришларни ҳисобга олишга мажбур бўлганлар. Ундан ташқари қози ёки фақиҳ ўзи бирга яшаётган ва улар орасида фаолият олиб бораётган халқнинг урф, одат ва қадриятларини билиши зарур эди. Баъзида фақиҳлар қоиданинг бузилишига ён беришга мажбур бўлардилар.

Фақиҳларга одамларнинг ҳаёт шароити ўзгаришига қараб ўз қарорларини ўзгартиришга рухсат бериларди. Вазиятнинг ўзгаришига қараб эскирган қарорни муаллифнинг ўзи ўзгартириши айб ҳисобланмасди: Мовароуннаҳрда мужтахид ўндан икки ҳолатда хато қилиши мумкин бўлган. Шундай воқеалар ҳам бўлардики, қози истеъфога чиққан ёхуд фақиҳ ҳаётининг охирида “исломнинг раўнақи” учун умр бўйи қатъий турган қароридан қайтиши мумкин ҳисобланган.

Одатда фақиҳ ёки қозининг қарори ёзма равишда расмийлаштирилар, имзо чекилар, муҳр босилар ва санаси қўйиларди. Кўпинча устознинг фатвоси унинг кўпсонли шогирдлари томонидан ёзиб олинар

¹⁴ Муминов, 2003. – Б. 86.

¹⁵ Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий. Бухоро тарихи. Т.: Шарқ баёзи, 1993. – Б. 16.

ёки ёд олинарди. Мовароуннахр фақиҳлари чиқарган фатволарнинг анчагина қисми ибодат ва муомалот масалаларига бағишланади. Аммо уларда ҳам ўша масалаларга ёндашув Мовароуннахрга хос шарт-шароитларни акс эттирган белгилар кузатилади. Масалан, “тахорат” бобида сув хавзалари ва дарёлардаги сувнинг тозалиги хусусидаги кўпгина масалалар кўрилади. Хуросондан фарқли равишда Мовароуннахрда ибодат амалларини паст овозда ижро этиш қабул қилинган эди. Кўринишидан, бадавлат кишилар ҳажга, қандайдир сабабларга кўра, ўз ўринларига бошқаларни жўнатган ҳолатлари ҳам бўлган. Шунинг учун ҳам мовароуннахрлик қози ва фақиҳлар, ҳаж фақат адо этган кишигагина ёзилади, деб ҳукм чиқарганлар¹⁶.

Мовароуннахрда чиқарилган фатволарнинг кўпчилиги савдо-сотик, пул ва мулк муносабатларига тегишлилиги билан аҳамиятлидир. Самарқандда тарқалган ўзаро ишончга асосланган савдо *бай* ‘*би-л-вафо*’ каби баъзи маҳаллий савдо-сотик шаклларига рухсат берилиши узоқ давом этган тортишувларга сабаб бўлган. Ёлланиш ва бошқа меҳнатга оид шартнома турлари ҳам кенг муҳокама мавзуи бўлган. Ифтихориддин ал-Бухорий таъкидлайдики, Мовароуннахрда ўғитларни далаларга олиб чиқиб ташлашнинг турли шароитлари жуда кенг тарқалган, бироқ имом Муҳаммад аш-Шайбонийда бу масалалар бўйича алоҳида бўлим бўлмаган¹⁷.

Мовароуннахрлик фақиҳ ва қозилар оила-никоҳ муносабатларига кўп мурожаат этганлар. Шуниси қизиқки, улар никоҳдан кўра кўпроқ талок масалаларини ечишга эътибор қаратганлар. Демак, ўрганилаётган даврда фақиҳ ва қозилар Мовароуннахр ижтимоий ҳаётининг турли томонлари билан чуқур ва батафсил шуғулланганлар. Уларнинг қарорларида мамлакат сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаётининг турли қирралари ўз аксини топган. Мовароуннахрнинг X–XIII асрлардаги воқелигини акс эттирган бу қарорлар мовароуннахрлик муаллифларнинг “фиқҳ тармоқлари” – *фуру* ‘*ал-фиқҳ*’ бўйича ёзган кўп сонли асарлари таркибига кирган. Бу асарларнинг кўпчилиги жуда кенг тарқалди ва Мовароуннахрнинг ўзида ва ундан ташқари худудларда амалий жиҳатдан қозилик маҳкамалари иш фаолиятида кўлланма сифатида фойдаланилди.

¹⁶ Christopher Melchert. The Formation of the Sunni Schools of Law, 9th-10th centuries. – New York-Köln: Brill Leiden, 1997. – Б. 77.

¹⁷ Муминов, 2003. – Б. 105.

Салжукийлар сулоласининг XI асрнинг иккинчи ярмида давлат марказий шаҳарларидаги расмий мансабларга шарқий вилоятлардан, шу жумладан, Мовароуннаҳрдан ханафий амалиётчиларни тайинлаганлар. Шамсу-л-а’имма ал-Ҳалво’ийнинг ўқувчиси ‘Али ибн ‘Убайдуллоҳ ал-Хатибий (ваф. 467/1074 – 75 йй.) Тўғрилбек (ҳукм дав. 429 – 455/1038 – 1063 йй.) томонидан Исфаҳоннинг бош қозиси этиб тайинланган. Унинг ўғиллари ва шогирдлари XII асрнинг бошларигача у ерда қози ва раислар бўлиб ишлаб қолганлар¹⁸.

Мовароуннаҳр мактаби анъаналарини Кичик Осиёга биринчи бўлиб олиб келган фақиҳ ва қози Ашраф ибн Муҳаммад ас-Самарқандийнинг ўқувчиси – “қози билод ар-Рум” (Рум ўлкаси қозиси) даражасига эришган ‘Абдулмажид ибн Исмо’ил ал-Ҳаравий бўлди. Унинг ўлимидан кейин Қайсарийда унинг авлодлари 250 йил давомида қози ва мударрис бўлиб қолдилар¹⁹.

Мовароуннаҳр қадимдан давлатчилик тамойиллари ривожланган минтақа ҳисобланади. Араблар истилосидан сўнг ушбу минтақада амал қилган давлатчилик анъаналари ислом маданиятининг ҳар бир соҳага изчил кириб борганлиги муносабати билан янгича йўналиш асосида шаклланди. Жумладан, халифаликда давлат бошқарувининг муҳим тармоғи деб қаралган қозилик маҳкамалари ва улар юритган ҳужжат турлари ислом кириб борган бошқа мусулмон минтақаларида ҳам жорий этила бошланди.

Шу боисдан ўрта асрларда Мовароуннаҳр шаҳарларида фаолият юритган қозихоналар иш тартиби Аббосийлар давридаги (ҳукм дав. 132–656/750–1258 йй.) қозилик маҳкамалари иш юритиш тизими андозаларига мувофиқ келган. Иккинчи томондан, мазкур даврда минтақада ханафийлик мазҳаби ҳукмрон бўлиб, кўплаб қозилар мазҳабнинг Ироқда шаклланган таълимотига асосланиб фаолият юритар эдилар. Шунингдек, қозилик ишларини юритиш бўйича берилган кўрсатмаларнинг барчасида мазҳаб асосчилари Абу Ҳанифа, Муҳаммад ибн Ҳасан аш-Шайбонийнинг қарашлари, хусусан, “Зоҳир ар-ривойа”²⁰, сўнгра “ан-Наводир”га муҳим манба сифатида таянилган.

¹⁸ Агаджанов С.Г. Государство Сельджукидов и Средняя Азия в XI-XII вв. – М.: Наука, 1991. – Б. 88.

¹⁹ Муминов, 2003. – Б. 242.

²⁰ Зоҳир ар-ривойа, Муҳаммад Ҳасан аш-Шайбонийга тегишли асарлар жамланмасидир. Булар: “Ал-Мабсут”, “ас-Сийар ас-сағир”, “ас-Сийар ал-кабир”, “Жоми‘ ас-сағир”, “Жоми‘ ал-кабир”, “Зийодот”, асарларидир.

Ҳанафийлик мазҳабида бизгача етиб келган илк қозилик девони ҳужжатларига оид асар Абу Жа‘фар Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Салама ибн ‘Абдулмалик ал-Аздий ат-Таҳовийнинг (ваф. 321/933 й.) “ал-Жоми‘ ал-кабир фи-ш-шурут” ва “ал-Жоми‘ ас-сағир фи-ш-шурут” асарлари эканлиги маълум бўлди.

Мовароуннаҳр ва хуросонлик Шамсу-л-Аимма ас-Сарахсий²¹, ал-Ҳоким Абу Наср Аҳмад ибн Муҳаммад ас-Самарқандий (ваф. 550/1155. й.), Бурхонуддин Маҳмуд ал-Бухорий (ваф. 616/1219 й.), Ҳусомуддин ас-Садр аш-Шаҳид (ваф. 536/1141 й.), Муҳаммад ибн Маҳмуд ал-Уструшаний (ваф. 637/1240 й.) каби олимларнинг қозилик девони ҳужжатларига доир асарлари бизгача етиб келган (Бундан кейин шартнома ҳужжатлари *шурут* илми остида келади.).

Ҳиндистондан ташқарида “*Фатовойи ҳиндийя*” номи билан танилган “*Фатовойи Оламгирий*” Бобурийлар сулоласининг ҳукмдори Аврангзеб Оламгир буйруғига биноан бир гуруҳ фақиҳлар томонидан ёзилиб, унинг назорати остида тугатилган. Ушбу фатволар мажмуаси, ҳиндистонлик фақиҳ Бурхонпурлик Шайх Низомиддин (ваф. 1090/1679 й.) бошчилигида ва унинг тўрт ёрдамчиси – Шайх Важийхуддин, Шайх Жалолуддин Муҳаммад, Қози Муҳаммад Хусайн ва Мулла Ҳамиддиндан иборат 24 кишилик²² фақиҳлар жамоасининг биргаликдаги фаолияти билан 1664-1672-йиллар орасида ёзилган. Ушбу асар ҳанафий фақиҳларни шурут илмига оид қарашларини ўзида жамлаганлиги билан ҳам аҳамиятлидир²³.

“*Фатовойи ҳиндийя*” асарини жамлашда фақиҳлар ҳанафий мазҳабига оид юзга яқин манбалардан фойдаланганлар. Бизни қизиқтирган жиҳати эса, ушбу манбаларнинг 64 таси айнан, Мовароуннаҳр ва Хуросон ўлкаларида яшаб ижод қилган алломалар томонидан яратилганлигидадир. Мисол тарикасида баъзи рақамларни келтирадиган бўлсак, биргина “*Фатовойи қозихон*”дан 2786 ўринда, “*Фатовойи татархонийя*”дан 1150 ўринда, “*Хулосатул фатово*”дан 1291 ўринда, “*Фатовойи заҳирийя*”дан 1181 ўринда, ас-Садр аш-Шаҳид фатволаридан 680 ўринда, “*Фатовойи аттобийя*”, “*Фатовойи*

²¹ Шамсу-л-’Аимма ас-Сарахсий. Ал-Мабсут. 28 жилдли. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-’илмийя, 1993. XVI. – Б. 94 - 118.

²² Қаранг: Islam Ansiklopedisi. Vol. XXI. – Istanbul: Hanefi Mezhebi-Haya, 1997. – 123 b.

²³ Қаранг: Ал-Фатово ал-ҳиндийя. 6 жилдли / ‘Абдуллоҳ Низомуддин таҳрири остида. – Байрут: Дор ихёо ат-туроc ал-‘арабий, 1406/1986. – 6-жилд. Фихрист бўлими; Imam Fakhr ad-din Hasan b. Mansur al-Uzjandi al-Fargani. Fatowo al-Qadihan. ed. Moulvy Wilayat Husein Vol. 1-2. – New Delhi: Kitob Bhavan, 1994/1986). – 343 p, 408 p.

сирожийа”, “Фатовойи гиёсийа”, “Фатовойи гаройб”, “Фатовойи бурхонийа”, “Фатовойи валволийийа”, “Фатовойи сайрафиййа”, “Наф фил фатово” каби фатво асарларидан келтирилган фатволарни 2034 ўринда келтириб ўтади. Ушбу фатво тўпламларининг барчаси Мовароуннаҳр минтақасига хосдир.

Шунингдек, “Фатовойи хиндийа”да Мовароуннаҳрда яратилган фуру‘ ал-фикҳга оид манбалардан кенг фойдаланилган. Мисол тариқасида “ал-Мухит”дан 4421 ўринда, “Мухит ас-Сарахсий”дан 2108 ўринда, “аз-Захира”дан 1748 ўринда, “Ҳидоя” асаридан 700 ўринда, “Бадои‘ ас-Санои‘”дан 826 ўринда, “Ҳовий қудсий”дан 570 ўринда иқтибослар келтирилганини кўриш мумкин.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, ўрганилаётган даврда фақиҳлар Мовароуннаҳр ижтимоий ҳаётининг барча муаммоларини чуқур ва батафсил таҳлил этдилар. Уларнинг қарорларида мамлакат сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаётининг турли қирралари ўз аксини топган. Мовароуннаҳрнинг X–XIII асрлардаги воқелигини ақс эттирган бу қарорлар, расмий ҳужжатлар мовароуннаҳрлик муаллифларнинг “фикҳ тармоқлари” (*фуру‘ ал-фикҳ*) бўйича ёзган кўп сонли асарлари таркибига кирган. Бу асарларнинг кўпчилиги дунёда машҳур бўлди. Ушбу даврларда яратилган манбалар Мовароуннаҳрнинг ўзида ва ундан ташқари ҳудудларда амалий ишлар билан шуғулланган қозилик девонларида маҳкама жараёнларида қўлланма сифатида фойдаланилди. Шунингдек, Мовароуннаҳр фақиҳлари ва қозиларининг Яқин Шарқ ўқув муассасаларидаги етакчи мударрислик мансабларига ва шаҳар ва вилоят қозилик лавозимларига таклиф қилиниши ҳамда уларнинг у ерда муваффақиятли фаолият олиб боришлари Мовароуннаҳр диёрининг илм соҳаларидаги обрўсининг баланд бўлгани ва Мовароуннаҳр фақиҳларининг бир неча авлоди томонидан тўпланган юқори илмий салоҳиятга эга эканлиги сабаблидир.

Фикҳий мазҳабларда ёзилган қозилик ҳужжатларига оид манбаларнинг тарихий-ҳуқуқий аҳамияти

Маълумки, X–XIII асрлар исломдаги мавжуд мазҳаблар фатволарининг жамланиши, қозилик маҳкамалари фаолиятида ташкилий ва назарий асосларнинг шаклланиши ҳамда ислом ҳуқуқида ҳужжатшунослик илми ва унинг асосларига туртки бўлган ҳуқуқий ҳужжатларнинг яратилиши билан алоҳида ўрин тутади. Ушбулардан келиб чиқиб мазкур даврни ислом илм дунёсидаги олтин давр сифатида эътироф этиш мумкин. Шу боисдан ислом ҳужжатшунослиги

соҳасида самарали ижод қилиб, мазкур даврларда яшаб ўтган бошқа мусулмон ўлка алломалари Ибн ‘Аттор ал-Андалусий (ваф. 399/1009 й.), Аҳмад ибн Муғит ат-Тулайтулий ал-Моликий (ваф. 459/1067 й.), Ибн Ҳабиб ал-Ҳалабий (ваф. 536/1142 й.), Мустансир Биллоҳ (ҳукм дав. 427–487/1035–1094 йй.) томонидан ёзилган асарларни ўрганиш муҳим аҳамият касб этади.

Уларнинг асарлари кўплаб мусулмон мамлакатларида тан олинган. Шунингдек, ушбу фақиҳлар томонидан тузилган қўлланмалар минтақага хос бўлган маҳаллий шарт-шароит ва урф-одатлардан келиб чиқиб яратилгани билан ҳам ажралиб туради.

Моликийлар шурут илмига “‘Илм ал-васои’қ” деб ном берганлар. Моликийлик мазҳабининг маркази ҳисобланган Андалус фикҳ мактаби фаолияти ҳам ислом тарихида ўзига хос ўринга эга. Бу борада Кардова қозиси бўлган Абу ал-Асбағ Исо Ибн Саҳл ал-Асадий ат-Тустарийнинг (ваф. 486/1093 й.) “ал-Аҳком ал-кубро” асари Андалус қозилари ҳақида маълумот берувчи муҳим манба ҳисобланади. Ибн Саҳл ўз асари орқали Кордовада бўлиб ўтган элликта қозилик ишларидан намуналар келтиради. Ибн Саҳл ушбу қозилик ишларида шахсан ўзи иштирок этганлиги боис у кўрилган ишларни бир манбага тўплаган. Кўрилган элликта маҳкама иши 456/1064 – 467/1072 йилларга оиддир²⁴. Ибн Саҳл “ал-Аҳком ал-кубро” асарида шунингдек, олти юзта моликий мазҳабига асосланган қозилик фаолиятига оид фатволарни келтиради. Ибн Саҳл мисол тариқасида келтирган элликта ишнинг 25 таси маҳкама қозиси томонидан ва 25 таси *ҳисба*²⁵

²⁴ Christian Muller. Judging with God’s law on Earth: Judicial powers of the Qadi al-Jama’a of Cordoba in the fifth/eleventh century. *Jurnal, Islamic Law and Society*, Vol. III. (Leiden, E.J.Brill, 2000). – Б. 158 - 186 (Бундан кейин. Christian Muller); Manuela Marin. Law and Piety: A Cordovan fatwā. *The Journal Information for Bulletin (British Society for Middle Eastern Studies)*, Vol.17. N.2. (1990). – Б. 129 - 136.

²⁵ Давлат аппаратининг жадал турда фаоллашуви яна бир орган – ал-ҳисба (الحسبة) – жамият аъзоларини назорат қилиш) маҳкамасини келтириб чиқарди. Мовардийнинг фикрича, бу маҳкама ‘Умар ибн ал-Хаттоб даврида иш бошлаган бўлсада, ал-ҳисба истилоҳи аббосий халифа ал-Маҳдий (775 – 785 йй.) даврида пайдо бўлди. Бу муассаса мутасаддилари бозорлардаги тош-тарози, фуқаролар ўзаро иқтисодий, мулкий муносабатлари, ахлоқ нормаларини риоя қилишлари ва ҳоказоларни назорат остига олди. Маълумот учун қаранг: Мовардий Абу-л-Ҳасан. Ал-Аҳком ас-султонийа. – Қоҳира: Матба’а Мустафо ал-Бобий ал-Ҳалабий, 1386/1966. – 436 б. – Б. 61–82.

маҳкамаси вакили *муҳтасиб* – яъни ҳуқуқ назоратчиси тарафидан кўрилган²⁶.

Демак, фақиҳнинг асари, моликий мазҳаби қозиларига фатво беришни амалий ва назарий жиҳатларини ўргатувчи кўлланма бўлган. Андалус қозилари бошқа ислом ўлкаларидан фарқли ўларок бош қозини *қози* (*қузот*) *ал-жамо‘а* деб атаганлар.

Андалус қозилари тарихи ҳақида маълумот берувчи яна бир муҳим манба Абу ‘Абдуллоҳ Муҳаммад ибн ‘Ийоднинг (ваф. 575/1179 й.) “Мазаҳиб ал-ҳуккам фий навазил ал-аҳкам” асаридир²⁷. Ушбу асар ҳозирги Испаниянинг Марокаш билан чегарадош ҳудудларида фаолият юритган қозилик маҳкамалари фаолияти ҳақида маълумот берувчи манба ҳисобланади.

Маълумки, Андалусда моликий мазҳаби тарқалган бўлиб, уларда *шурут* асарларининг ёзилиши, асосан, 399/1009 йилдан то 767/1365 йилларгача Андалусия давлатининг йирик шаҳарлари бўлган Кардова ва Гранада қозилари томонидан амалга оширилган. Моликийлик мазҳабида ёзилган *шурут* илмига доир биринчи кўлланма Муҳаммад ибн Аҳмад ибн ал-‘Атторнинг (ваф. 399/1009 й.) “ал-Васо’иқ ва-с-сижиллот” асаридир. Ундан сўнг Аҳмад ибн Муғит ат-Тулайтулий (ваф. 459/1067 й.) ҳам “ал-Мукни‘ фи ‘илм аш-шурут” асарини ёзади. Шурутга оид сўнгги асар “ал-‘Иқд ал-муназзам ли-л-ҳуккам” бўлиб, уни Андалусиянинг Гранада шаҳрида яшаган Абу Муҳаммад ‘Абдуллоҳ ибн ‘Абдуллоҳ ибн ‘Али ибн Салмун ал-Кин’они (ваф. 767/1365 й.) таълиф этган.

Демак, Андалус ҳужжатшунослик мактаби тажрибаларини ўрганиш кўп миллатли ўзбек жамияти манфаатларидан келиб чиқади. Бу борада Ибн ‘Аттор ал-Андалусийнинг “Китоб ал-васои‘қ ва-с-сижиллот” асарини илмий-қиёсий таҳлил этиш муҳим аҳамиятга эгадир. Ушбу асарнинг бир қанча қўлёзма нусхалари бизгача етиб келган. Жумладан, испаниялик тадқиқотчилар Педро Чалмета (*Pedro Chalmeta*) ва Федрико Карриенте (*Fedrico Carriente*) томонидан ўрганилган марокаш ва испан қўлёзма нусхалари 1983 йили нашрга тайёрланган²⁸.

²⁶ Christian Muller. – Б. 162.

²⁷ Josef F. O’Callaghan. a History of Medieval Spain. USA, Cornell University, 1975. – Б. 163.

²⁸ Испан тадқиқотчилари асарнинг Мадрид шаҳрида жойлашган Мигел Асин номидаги институт қўлёзмалар фонди (*Instituto Miguel Asin de Madrid*) да сақланаётган №11 инвентар рақам остидаги қўлёзма нусхаси, Марокаш пойтахти Работ шаҳар

Фақиҳнинг тўлиқ исми Абу ‘Абдуллох Муҳаммад ибн Аҳмад ибн ‘Убайдуллох ибн Са‘ид ал-Умавий ал-Андалусий бўлиб, тарихда Ибн ‘Аттор номи билан танилган. Фақиҳнинг илмий фаолиятини ўрганган испан тадқиқотчиси Педро Чалмета фикрича, Ибн ‘Аттор Моликий мазҳабида *шурут* илмига асос солган фақиҳлардан саналади²⁹.

“Китоб ал-васои’қ ва-с-сижиллот” асари 29 та мавзуда формуляр тузиш қоидаларини ўргатади³⁰.

Андалусияда ислом моликий мазҳабига асосланганлиги ва христиан дунёсига яқин бўлганлиги боис бу ерда ривожланган хужжатшунослик мактаби баъзи жиҳатлари билан Мовароуннаҳр хужжатшунослик мактаби тажрибаларидан фарқ қилади.

Ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган *салам* – маҳсулот етказиб беришни хужжатлаштириш Ибн ‘Атторнинг “Китоб ал-васои’қ ва-с-сижиллот” асарида агрофлича берилганини кўриш мумкин. Мовароуннаҳр мактаби вакили Абу Наср ас-Самарқандийнинг “Китоб аш-шурут ва-л-васои’қ” асарида келган *салам* шартномалари

кутубхонаси (Biblioteca de Rabat) да №1671, №11590/1, №11590/2 инвентар рақамлар остида сақланаётган қўлёзмаларидан фойдаланганлар. Қаранг: Chalmeta P; Carriente F. Formulario notarial Hispano-Arabe (por elalfaqui y notario cordobes Ibn al-Attar(sX) Madrid: Academia Matritense del Notariado Instituto Hispano-Arabe De Cultura, 1983. – Б. 26 (Бундан кейин. Ibn al-Attar. Madrid).

²⁹ Ibn al-Attar. Madrid – Б. 11.

³⁰ Ибн ‘Атторнинг “Китоб ал-васои’қ ва-с-сижиллот” асарида келган 29 та мавзу қуйидагилардан иборат: никоҳ (نكاح) – никоҳ, талоқ (طلاق) – талоқ, буйу’ (بيوع) – савдолар, салам (سلم) – маҳсулот етказиб бериш, салаф (سلف) – олдиндан қарз бериш, аванс тўлаш, му‘аваза (معاوضة) – зарар ўрнини тўлдириш, товон, бадал, мусолаҳа (مصالحة) – тинчлик битимларини тузиш, қисма (قسمة) – тақсимлаш, шарика (شركة) – шериклик савдо, акрийа (أكريية) – ижарага бериш, ижааро (اجارة) – ижара шартлари, қобала (قبالة) кафолат, кафиллик, жавобгарлик, масъулият, музора’а (مزارعة) – чорақорлик, дехкончилик, масақо (مساقاة) – арик, зовурлардан фойдаланиш, муғораса (مغارسة) – ободонлаштириш, дарахт ва кўчатлар экиш, жай’ха (جانحة) – турли офат ва касалликлар, киров (قراض) – ўзаро қарз бериш, ҳаваала (حوالة) – қарзини бировга ўтказиш ёки пул маблағлари жўнатиш, вадий’а (وديعة) – омонатларни сақлаш, ‘орийа (عارية) – бирор мулк ёки нарсани текинга фойдаланиш учун бериш, хубс (حبس) – хайрия мақсадларида васият ёки вақф қилиб қолдирилган мулк, садака (صدقة) – садақа, эҳсон, ҳиба (هبية) – совға, ҳадя, атқ (عقق) – озодлик бериш, тадмийа (تدمية) – жароҳат етказишдан келган зарарни қоплаш, маварийс (مواريث) – мерос ҳуқуқи, истира’а (استراء) – боқишни талаб қилиш, тавкийл (توكيل) – ишониб топишириш, ваколат бериш, тасжийл (تسجيل) – ёзиб олиш ёки хужжатлаштириш. Маълумот учун қаранг: Edward William Lane. Arabic-English lexicon. 8 Volumes. – Beirut, 1968.

фақат *ҳинта* (حنطة) – буғдой ва *қутн* (قطن) – пахта ҳосилини етказиб бериш бўйича тузилган³¹.

Андалусда етказиб бериладиган маҳсулотларнинг кўплаб турлари келтирилади. Буларга *фулфул* (فلفل) – қалампир, *роқиқ ал-абйаз* (رقيق الابيض) – оқ танли чўрилар, *ҳарир* (حرير) – ипак матолар, *жавз* (جوز) – ёнғок, *лавз* (لوز) – бодом, *қастал* (قسطل) – каштан дарахти, *забиб* (زبيب) – майиз, *забиб ‘ароқий* (زبيب عرفي) – майиздан тайёрланган шароб, *зайт* (زيت) – зайтун меваси, *тийн* (تين) – анжир каби маҳсулотларни киритиш мумкин³².

Бундан келиб чиқадики, Мовароуннаҳрда *салам* савдосининг кенг ривож топмаганлиги минтақанинг географик жойлашуви билан боғлиқ. Ўрта асрларда мавжуд бўлган Андалусиянинг жойлашган ҳудуди ҳозирги Испания давлати ерларига тўғри келади. Мазкур тарихий ўлка икки маданият – ғарб-шарқ маданияти тўқнашган ҳудудда жойлашганлиги боис ҳам ўзаро савдо алоқалари кўп тармоқларда ривожланган. Шу сабабли Андалусияда салам ва шу турдаги савдо алоқалари кенг таракқий этган.

Икки маданиятнинг тўқнашуви бу ердаги формулярларда ҳам ўз аксини топади. Ибн ‘Аттор ўз асаридаги алоҳида бўлимни *тадмийа* (تدمية) – “жароҳат етказишдан келган зарарни қоплаш бўлими” деб номлаган бўлиб, мазкур жуъздан мақсад, христиан дини билан ёнма-ён ривожланган исломдаги адолат меъёрларини кўрсатиб қўйиш бўлган:

أشهد فلان بن فلان نصراني و به جرح في رأسه أو في موضع كذا من
بدنه، ان مصيبه بذلك فلان بن فلان من أهل موضع كذا على الخطأ منه، لا
على العمد.

Таржимаси: *Фалончи ибн фалончи насронийни боши ёки танасининг бирор қисми жароҳатланганлигига гувоҳлик бердилар. Унга шундай шикаст етказган фалон жойлик фалон ибн фалончи хато қилиб қасдлашмаган холида буни қилган*³³.

³¹ Абу Наср ас-Самарқандий. Китоб аш-шурут ва-л-вас’ик / Мухаммад Жасим ал-Ҳадисий таҳрири остида. – Бағдод: Визарат ас-сақофа ва-л-и’лам, Дор аш-шу’ун ас-сақафийа ал-‘амма, офок ‘арабиййа, 1998. – Б. 169.

³² Ibn al-Attar. Madrid. – Б. 47-59.

³³ Ibn al-Attar. Madrid. – Б. 298.

Матннинг куйида гувоҳ ҳақида гап боради:

شهد على إسهاد فلان بن فلان بما ذكر عنه في هذا الكتاب من عرفه و
سمعه منه و هو بالحالة الموصوفة. و ذلك في شهر كذا من سنة كذا³⁴.

Таржимаси: Фалончи ибн фалончи бўлиб ўтган ишни тафсилотини эшитганлиги ва билгани учун ушбу хужжатда кўрилган иш бўйича гувоҳликка ўтди. Бу иш шу йилнинг шу ойида бўлиб ўтди.

Кейинги қаторда ишнинг бошқача тус олиши ҳам мумкинлиги ҳақида гапирилади:

و ذكرت ذلك في العقد فإن توفي هذا المدمى قبل ان تظهر إفاقته، اقسام اثنان
من أوليائه فصاعدا خمسين يمينا ان من ضربه المذكور مات و ان فلانا
ضربه و يستحقون الدية على العاقلة³⁵.

Таржимаси: Шунингдек, ушбу келишувга кўра шикастланувчи ҳушига келмасдан туриб, вафот этса, яқин туғишган қариндошларидан иккитаси қасам ичиб ва эллик киши марҳум ушбу жавобгарнинг зарбидан ўлди, зарб урган киши ҳақиқатда фалончи деб қасамни тасдиқласалар, оқил жавобгар киши учун даъвогар томонга дийа³⁶ тўлаш шарт бўлади.

Ибн ‘Аттор ҳар бир кўрилган ишни қандай ёзиб кўйиш намунасини келтириб, ўз фикрини моликий мазҳабида билдирилган фатволар билан асослаб кўяди. Ислом хужжатшунослигидаги бундай услуб фақат Андалус мактабига хос эканлигини кўриш мумкин.

Ибн ‘Аттор юкоридаги формуляр бўйича куйидагиларни кўшиб кўяди: “Андалус диёрларида *дийанинг* миқдори минг андалус диноридир. Бу хукмга андалус факихлари Шом ўлкаларидаги *дийа* миқдorigа қараб ижмоъ қилганлар. Чунки андалус диёрлари шомлик умавий султонлари томонидан исломлаштирилган. Бизнинг уларга эргашишимиз афзалдир. Ироқ ва хуросонликлар дийанинг миқдорини ўн икки минг дирҳам деб баҳолаганлар. Ҳижозликлар эса бир дийани

³⁴ Ibn al-Attar. Madrid. – Б. 298.

³⁵ Ibn al-Attar. Madrid. – Б. 298.

³⁶ Дийа – ўлдирилган томон оиласига ислом ҳуқуқида белгиланган бадал товон тўлаш.

юзта туянинг баробарида белгилаганлар”. Фақиҳ Андалус ўлкасидаги мусулмонларнинг насронийларга яқинлигини эътиборга олиб, дийани тўсатдан ўлдириб қўйган жавобгарнинг оиласи, қабиласи ёки ғайри дин бўлса, истиқомат қилаётган давлати ёки зиммийлик макомини берган мусулмон мамлакати бериши ҳам мумкин, деб ҳисоблаган.³⁷

Андалус мактабига хос яна бир услуб, гувоҳликка ўтадиган кишининг адолатли кўрсатмасини қозилик маҳкамаси томонидан ҳужжатлаштириб қўйиш бўлган. Чунки биз ўрганаётган Мовароуннаҳр диёрларида янги сайланган қози адолатли гувоҳларни аҳли илм ва художўй одамлар ичидан қидирган. Андалусда эса бу иш ҳам расмийлаштирилган. Ибн ‘Атторнинг куйидаги намунасидан ҳам буни билиш мумкин:

يشهد من تسمى في هذا الكتاب من الشهداء أنهم يعرفون فلان بن
فلان بعينه و اسمه عدلا في أحواله رضى في شهادته و قوله، ممن
يجب ان تجوز شهادته و يقضى بقوله و لا يعلمونه رجوع عن هذه
الحال الى حين إيقاعهم شهاداتهم في هذا الكتاب. و كان إيقاعهم لها
في شهر كذا من سنة كذا³⁸.

Таржимаси: Ушбу китобда номлари зикр этилган гувоҳлар, фалончи ибн фалончининг ўзини, исмини ва ҳолатини билишликка гувоҳ бўлдилар. Ва унинг сўзи ва гувоҳлигининг ўтишига розилик билдирдилар. Шундан келиб чиқиб, унинг гувоҳлиги ва сўзига қараб ҳукм чиқаришни жоиз деб топилди. Ушбу ҳужжат тузилиб, уларнинг гувоҳлиги қабул қилинаётган пайтда гувоҳликни қайтариб олиш ҳолати содир бўлмади. Уларнинг фалончига нисбатан гувоҳликка ўтишлари фалон йилнинг фалон ойида бўлиб ўтди.

Ибн ‘Аттор ушбу формулярни келтирар экан, гувоҳ берган кўрсатманинг қози томонидан расмийлаштириб қўйилиши гувоҳликка ўтиш борасидаги адолат меъёрларини мустаҳкамлаб, масъулиятни кучайтиради, деб ҳисоблаган. Шунингдек, у Куртубода бир гувоҳнинг кўрсатмасини тасдиқлаш борасида қами иккита, кўпи эса чекланмаган тартибда солиҳ кишиларнинг гувоҳликларини эшитиш ва қайд этиб қўйиш кераклигини таъкидлайди.³⁹ Адолатли ва солиҳ гувоҳларни

³⁷ Қаранг: Ibn al-Attar. Madrid. – Б. 299-300.

³⁸ Ibn al-Attar. Madrid. – Б. 329.

³⁹ Ibn al-Attar. Madrid. – Б. 330.

қидириб топиш қози маҳкамаси хизматчиси музақкий томонидан амалга оширилган. Бўлажак гувоҳ ҳақидаги сўровларни қози ошкора ёки махфий тарзда амалга ошириш мумкин бўлган.

Ибн ‘Аттор бошқа дин вакиллари учун алоҳида формулярларни намуна сифатида келтирар экан, бу билан олим исломдаги бағрикенглик масаласини амалда кўрсатиб ўтишни мақсад қилади. Фақиҳ муслмонликни қабул қилган христиан, яҳудий ва мажусийларни исломни қабул қилганликларини расмийлаштириб қўйишликка ҳам алоҳида аҳамият қаратади. Ислом хужжатшунослигидаги мазкур анъана айнан Андалусия ўлкасига хос бўлиб, бу минтақанинг географик жойлашуви ва этнографик қатламига бориб тақалади:

أشهد فلان بن فلان هذا الكتاب فى صحته و جواز أمره و ثبات
ذهنه و عقله أنه نبذ دين النصرانية، رغبة عنه، و دخل فى دين
الإسلام رغبة فيه، و اغتسل لإسلامه و صلى و كان إسلامه طائعا
امنا و لا مكره، و كان إسلامه على يدى فلان الفلانى و إن كان
صاحب حكومة قلت «على يدى فلان قاضى الجماعة بقرطبة، او
قاضى كورة كذا، او صاحب أحكام الشرطة او المدينة او السوق
بقرطبة» شهد على إشهد فلان بن فلان الإسلامى على نفسه بما
ذكر عنه فى هذا الكتاب، ثم تكتب «و ذلك فى شهر كذا من سنة
كذا، و الكتاب نسختان»، او «على نسخ»، و إن كانت واحدة عند
ثقة فهو حسن، و الإكثار منها أقوى و أفضل. و ان لم يعرف اسم
أبيه، أو كان من أسماء العجم الثقيلة الكريهة تكتب فى الكتاب
«فلان بن عبد الله»⁴⁰

Таржимаси: Ушбу ҳужжатда у ўзининг саломат ҳолатида ва руҳсат этилган иш, мустаҳкам идрок ва ақли билан ўз хоҳишига кўра насроний динидан қайтганлиги ва ислом динига кирганлигига фалончи ибн фалончини гувоҳ қилди. У муслмон бўлиши билан гусл қилди ва намоз ўқиди. У **мажбурланмай**, ҳолис итоат этган ҳолда муслмон бўлди. Унинг муслмон бўлиши фалоний фалон қўл остида бўлди. **Агар фалончи ҳукумат эгаси бўлса, шундай дедим:** “Кардова жамоат қозиси фалончи ёки ушбу вилоят қозиси, ёки Кардовадаги бозор,

⁴⁰ Ibn al-Attar. Madrid. – Б. 405-406.

шаҳар, ёки миршаблик хизмати бошлиғи қўл остида мусулмон бўлди”. Ушбу хужжатда зикр этилган фалончи ибн фалончи исломийнинг шаҳодатига гувоҳлик бердилар. Сўнгра хужжатда: “ушбу воқеа фалон йилнинг фалон ойида бўлди ва хужжат икки нусхада ёки бир неча нусхада тайёрланди”, деб ёзилади. Ушбу нусханing бири, бир ишончли одам қўлида бўлса, яхши, агар кўпроқ ишончли одамлар қўлида бўлса, афзалдир. Мусулмон бўлганнинг отасини биров танимаса, ёки хунук, оғир ажам исмларидан бири бўлса, хужжатда: “Фалончи ибн Абдуллоҳ” деб ёзилади.

Ибн ‘Аттор бу турдаги формулярлардан намуналарни яхудий, мажусий динидагиларга нисбаган ҳам келтиради. Фақиҳ агар мусулмон бўлган кишининг аёли хур христиан ёки яхудий бўлса, никоҳ ақди ўз кучида қолади, агар христиан ёки яхудий чўриси бўлса, никоҳ ақди бузилади, чунки, мусулмон фақат хур ғайри динга уйланишлиғи жоиз, деб ҳисоблайди.

Андалус хужжатшунослик мактабининг яна бир вакили Абу Жа‘фар Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Муғит ат-Тулайтулий бўлиб, Гранададан 55 км узоқликда ва шаҳарнинг шимолий-шарқида жойлашган Тулайтуй (Toledo) қишлоғида 406/1015 йилда туғилган. Абу Жа‘фар ат-Тулайтулий Андалусияда қозилик қилган Бану Муғит моликий фақиҳлари оиласи вакилидир⁴¹. Унинг отаси Абу Бакр Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Муғит ас-Садафий 444/1052 йилга қадар Тулайтуй (Toledo) қозиси бўлган⁴². Абу Жа‘фар ат-Тулайтулий 459/1067 йилда Тулайтуйда (Toledo) вафот этган⁴³.

Абу Жа‘фар ат-Тулайтулийнинг ислом хужжатшунослигидаги муҳим асари “ал-Муқни‘ фи ‘илм аш-шурут” асари бўлиб, қўлёзма нусхаси испан тадқиқотчиси Франсиско Хавьер Аквиери Садаба (Francisco Javier Aguirre Sadaba) томонидан нашрга тайёрланган⁴⁴.

⁴¹ Ahmad B. Mugit al-Tulaytuli (m. 459/1067). Al-Muqni‘ fi ‘ilm al-Šurut (formulario notarial). ed. Francisco Javier Aguirre Sadaba Madrid, 1994. – Б. 16 (Бундан кейин. Ahmad B. Mugit al-Tulaytuli).

⁴² Ahmad B. Mugit al-Tulaytuli. – Б. 18.

⁴³ Ahmad B. Mugit al-Tulaytuli. – Б. 21.

⁴⁴ Испан тадқиқотчиси нашрга тайёрлашда асарнинг Мадриддаги Тарих Академияси (Academia de la Historia) қўлёзмалар фондининг № 11 инвентар рақам остида ва Испан миллий кутубхонаси (Biblioteca Nacional), қўлёзмалар фонди № 5452 инвентар рақам остида сақланаётган қўлёзма нусхаларига таянган. Қаранг: Ahmad B. Mugit al-Tulaytuli. – Б. 45.

Олимнинг “ал-Муқни‘ фи ‘илм аш-шурут” асари мухтасар тартибда битилган. Бу ҳақда фақиҳнинг ўзи асар муқаддимасида куйидагиларни баён этади:

و رسمت ذلك على ستة فصول، كل فصل منها مفصل ليكون
(ذلك) أقرب تتاولاً. تضمن الفصل الأول بيان سير الموثقين و
حسن طريقتهم بين المسلمين، و تضمن الفصل الثانى وثائق النكاح
و ما جانسها، و تضمن الفصل الثالث وثائق البيوع و معانيها، و
تضمن الفصل الرابع وثائق الأفضية و أحكامها، و تضمن الفصل
الخامس وثائق العتق و ما شاكلها، و تضمن الفصل السادس وثائق
الدماء و معانى أسبابها. و شرحت ما فى ذلك من النوازل بالحجج
و الدلائل، و جلبت عليها من أقوال المتأخرين و ما أخذته عن
شيوخى المعروفين بالعلم به و الدين⁴⁵.

Таржимаси: Китобни олти фаслга бўлиб, ҳар бири муфассал-тушинарли бўлишлиги учун унга яқин бўлган масалаларни ҳам фасллар ичига жойладим. Биринчи фасл ҳужжатшуносларнинг ҳаёт йўли ва уларнинг мусулмонлар орасидаги эзгу фаолиятлари баёни; иккинчи фасл никоҳ ҳужжатлари ва унга боғлиқ масалалар; учинчи фасл савдо ҳужжатлари ва унинг аҳамиятига боғлиқ масалалар; тўртинчи фасл қози қарорлари ва улар билан боғлиқ ҳукмлар; бешинчи фасл ҳуррият бериш ҳужжатлари ва уларнинг шакллари; олтинчи фасл зарар етказиш ва унинг сабаблари баёни хусусидаги масалаларни ўз ичига олади. Ушбу мавжуд бўлган масалаларни далил ва ҳужжатлар асосида шарҳладим. Китобга илм ва диёнатда танилган шайхларимдан олган фикрларни ва мута’ххир олимларнинг сўзларини жалб қилдим.

Абу Жа‘фар ат-Тулайтулий ўрганган фасллардан шуни англаш мумкинки, фақиҳ Ибн ‘Аттордан фарқли равишда ўрта асрларда Андалус жамиятида кўп учрайдиган оила, савдо ва қўлчиликка оид масалаларнигина расмийлаштиришга алоҳида эътибор қаратади.

Асарни ўрганиш жараёнидаги мавжуд формулярлардан бири алоҳида диққатни тортади. Яъни куйида келтириладиган ҳужжат тури Андалус ўлкасида мустақил таълим олиш учун муаллим ёллашни расмийлаштириш масаласига боғлиқ:

⁴⁵ Ahmad B. Mugit al-Tulaytuli. – Б. 8.

استأجر فلان بن فلان فلان بن فلان المعلم ليعلم ابنه فلانا القرآن
والسنة، الأدب، الفقه، الشعر، يدفع إليه (فلان) كل شهر ما يينو
به منها، و ذلك كذا (و كذا)، و شرع فلان المعلم فى تعليم فلان
المذكور، شهد، و تمضى إلى التاريخ الفلان⁴⁶.

Таржимаси: Фалончи ибн фалончи, фалончи ибн фалончи муаллимни фалончи ўзлига Қуръон, ҳадис, одоб, фикҳ, шеъриятдан таълим беришилиги учун ёллади. Муаллимга ҳар ой келишилган тартибда ҳақ тўланади. Фалончи муаллим ушбу фалончига таълимни бошлади. Гувоҳ бўлдилар ва фалон кунга имзоладилар.

Демак, ҳозирги кун тили билан айтганда *репетитор* – яъни бирор дарс ёки предметдан ўқувчига уйда ёки ўқув масканида мустақил ёрдам кўрсатувчи ўқитувчининг таълим фаолияти ХІ асрлардаёқ ислом дунёсида расмийлаштирилиб қўйилганини кўриш мумкин.

Абу Жа‘фар ат-Тулайтулий ушбу формулярни келтириш асносида шартномада иштирок этаётган томонларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини ҳар томонлама шарҳлаб ўтишга эътибор қаратади. Унинг фикрича, таълим олаётган ўқувчи вафот этган тақдирда ҳам таълимнинг тўхтатилиши шартномада белгиланган тартиб асосида содир бўлади. Яъни келишувга мувофиқ таълим учун тўланадиган ҳақ кунма-кун тартибда белгиланган бўлса, муаллимнинг ҳаққи ҳам шу ерда тугайди. Бироқ тўлов шартлари ойма-ой белгиланган тартибда боланинг вафоти содир бўлган кундан бошлаб ойнанинг якунигача бўлган кунларнинг ҳаққи тўланиши шарт. Чунки боланинг вафоти муаллим ва унинг ҳуқуқига дахлсиз ҳолатда содир бўлган. Келишув эса, ўз навбатида, ҳуқуқий аҳамиятга эга⁴⁷.

Агар болада *балода* (بلادة) – яъни аҳмоқлик ва бефаҳмлиқ кучли бўлса, муаллим уч ойдан олти ойгача шартномани сақлаб қолиши мумкин. Таълим фойда бермаса, шартнома бекор қилинади⁴⁸.

Агар таълим олувчи бола *мамлук* (مملوك) – яъни бошқанинг қўл остидаги қул бўлса, лекин *ҳазоқа* (حذافة) – яъни илмга иқтидори бўлса, муаллим қарори билан қози мамлукнинг хожасидан ҳақ ундириб беради. Хожа қатъий ҳақ тўламасликка қарор берган тақдирда, қози

⁴⁶ Ahmad B. Mugit al-Tulaytuli. – Б. 199.

⁴⁷ Ahmad B. Mugit al-Tulaytuli. – Б. 199.

⁴⁸ Ahmad B. Mugit al-Tulaytuli. – Б. 199.

мамлукни *байту-л қаср*, яъни давлат таълим масканига ўтказиб, муаллимга давлатдан *ужра* ҳақ таъйин этган⁴⁹.

Андалусияда қози томонидан *ужра мислиҳи* – яъни барча муаллимлар учун уларнинг эҳтиёжидан келиб чиқиб, бир хил ҳақ тўлаш жорий қилинган. Агар муаллим шартномада кўрсатилган предмет қолиб, бошқа мавзуларни ўтган тақдирда ва бунга гувоҳлар бўлгани ҳолда қози, келтирилган зарарни муаллимдан ундириб берган. Муаллимнинг маоши кунига 10–12 дирҳам ёки 2–3 динар қилиб белгиланган⁵⁰.

Ўрта асрларга келиб Миср диёрида Фотимийлар ва Мамлуклар сулоласи ҳукмронликни қўлга олдилар. Айтиш мумкинки, мазкур сулолалар даврида минтақада ислом ҳужжатшунослигига оид қатор нодир манбалар яратилди. XI асрда Мисрда таълиф этилган “ас-Сижиллот ал-Мустансирийа” асари ҳам шиаликнинг исмоилийа мазҳабига эътиқод қилган Фотимийлар давлатининг расмий дипломатик муносабатларини ўзида акс эттиради. Ушбу асарда Мисрда ҳукмронлик қилган Фотимийларнинг машҳур халифалари ал-Мустансир Биллоҳ (ҳукм дав. 427/487–1035/1094 йй.) ва унинг ўғли ал-Муста‘ли Биллоҳ (ҳукм дав. 487/495 – 1094/1101 йй.) ларнинг турли мавзулардаги расмий ёзишмалари жамланган. Мазкур манба мисрлик тадқиқотчи ‘Абд ал-Мун‘им Маждид томонидан ўрганилган⁵¹ бўлиб, олим ўз изланишларини асарнинг Лондон шаҳридаги шарқ манбалари кутубхонасида 27155 инвентар рақам остида сақланувчи қўлёзма нусхасига таяниб олиб борган⁵². Асар 175 varaқ ҳажмда бўлиб, насх хатида кўчирилган⁵³.

Ушбу асарнинг аҳамиятли томони шундаки, у Фотимийлар давлат девонида юритилган давлат ишларининг қирқ тўрт йиллик тажрибасини кўз ўнгимизда жонлантиради. Асарда кўрилган расмий ишлар юзасидан келтирилган муҳим ҳуқуқий ҳужжатлар девоннинг котиблар жамоаси томонидан кўчирилган. Манбада асосан,

⁴⁹ Ahmad V. Mugit al-Tulaytuli. – Б. 199.

⁵⁰ Ahmad V. Mugit al-Tulaytuli. – Б. 201.

⁵¹ Ал-Мустансир Биллоҳ, Ас-сижиллот ал-мустансирийа / ‘Абд ал-Мун‘им Маждид таҳқиқи остида. – Қоҳира: Дор ал-фикр ал-‘арабий, 1373/1954. – 234 б (Бундан кейин. ‘Абд ал-Мун‘им Маждид таҳқиқи).

⁵² ‘Абд ал-Мун‘им Маждид. – Б. 11.

⁵³ ‘Абд ал-Мун‘им Маждид. – Б. 28.

Фотимийлар даврида Яманда ҳукмронлик қилган Сулайҳилар⁵⁴ давлати ва Миср ўртасидаги диний-сиёсий алоқалар бўйича тузилган ҳужжатлар акс этган. Маълумки, Фотимий халифалар эътиқодда шиалик йўналишига мансуб бўлиб, исломдаги суннийлик йўналиши ҳукмрон бўлган давлатлар уларнинг диний-сиёсий ислохотларини қўллаб қувватламаганлар. Асарда айнан, Ямандаги Сулайҳилар давлати билан бўлган дипломатик алоқаларнинг акс этирилиши, уларнинг шиаликдаги исмоилӣ мазҳабида бўлганлигидан дарак беради.

Қўлёзмада жами 66 та турли дипломатик муносабатларга доир сижил ҳужжатлари акс этган⁵⁵. Ушбу ҳужжатларнинг баъзиларини араб тарихчиси ал-Қалқашандий (ваф. /1418) ўзининг “*Субҳ ал-а‘ша*” номли асарида ўрганган⁵⁶.

“Ас-сижиллот ал-Мустансирийа” асарида келган ҳужжатлар ислом дунёсига хос бўлган умумий қоида *басмала ва ҳамду сано* билан бошланган.

Фотимийлар давлатида тузилган ҳужжатлар қозилар қўл остида фаолият юритган котиблар томонидан ёзилган. Шунга қарамай, уларнинг тузилиши ва расмийлаштирилиши жараёнида бошқа мусулмон ўлкаларида тузиладиган ҳужжатларга нисбатан қатор ўзига хосликларни кузатиш мумкин. Яъни нафақат сиёсий ёхуд давлат аҳамиятига молик масалалар, балки кундалик ижтимоӣ муаммолар юзасидан кўрилган ишлар ва улар асосида тузилган расмий ҳужжатларда ҳам контекст бошида *бихотти-л-халийфа* (بخط الخليفة) – “халифанинг дасхати билан” деган иборанинг киритилиши шарт ҳисобланган. Бу ўз навбатида мамлакатда фаолият юритган ҳар қандай маҳкама, инчунун, расмий давлат девонидан алоҳида ажратилиб, ижтимоӣ ҳаётнинг муҳим ва мустақил тармоғи сифатида иш юритиши лозим топилган қозилик маҳкамалари ҳам сиёсий таъсир ва босим остида бўлганлигидан дарак беради.

⁵⁴ Ямандаги ушбу давлатнинг асосчиси ‘Али ибн Муҳаммад ас-Сулайҳий (ваф. 447/1055 й.) бўлиб, Фотимийлар давлатининг иттифоқчиларидан бири бўлган. ‘Али ибн Муҳаммад ас-Сулайҳий вафотидан сўнг унинг рафиқаси малика Саййида Хурра (ваф. 478/1085 й.) Фотимийлар давлати билан алоқаларни янада мустаҳкамлайди. Сулайҳийлар давлати, Фотимийлар раҳнамолигида жанубий Арабистон яримороти ва Ҳинд океанига ҳукмронлик қиладилар.

⁵⁵ ‘Абд ал-Мун‘им Мажид. – Б. 23.

⁵⁶ Абу Аббос Аҳмад ал-Қалқашандий. *Субҳ ал-а‘ша* фи китабати ал-инша. 14 жилд-ли. – Қоҳира: Дор ал-кутуб ал-мисрийа, 2008. – Ж.1. – Б.45.

Ҳар қандай расмийлаштирилган ҳужжатда дастлаб, халифанинг тўлиқ исми ёзилган, сўнг шиалиқдаги буюк имомларга дуо ва ҳамду сано келтирилган⁵⁷. Ундан кейингина ҳужжатда кўрилган масала юзасидан баёноتلар битилган.

“Ас-сижиллот ал-мустансирийа” асарида келган ҳужжатлар мазмун- моҳиятига кўра қуйидаги мавзуларни ўз ичига олади: икки давлат ўртасидаги дипломатик алоқалар, шу ўринда Сулайҳилар талаб қилган масалаларга нисбатан Фотимий халифаларнинг жавоблари, давлатларнинг ички ва ташқи сиёсати, Фотимий халифаларнинг дин ва расм-русумлар бўйича қилган ислоҳотлари, халифа томонидан мансаб бериш ёки мансабидан озод этиш ва тақдирлашга доир масалалар, Ҳужжатларнинг якунида умумий қоида бўйича ой, кун ва сана кўрсатиб ўтилган.

Немис исломшуноси Моника Гронке (Monika Gronke) томонидан XII–XIII асрлардаги ҳозирги Эрон ҳудудида жойлашган Ардабил шаҳри⁵⁸ қози ҳужжатлари тадқиқ этилган бўлиб, ушбу ҳужжатлар асли хоразмлик қозилар томонидан тузилган.

Ушбу ҳужжатларнинг ўзбек тадқиқотчилари учун аҳамиятли томони шундаки, улар орасида Мовароуннаҳр ўлкасининг марказий шаҳарлари ҳисобланган Бухоро ва Самарқанд савдогарлари билан Хуросон ва Ардабил савдогарлари ўртасида тузилган савдо битимларидан ҳам намуналар келтирилган⁵⁹.

Ардабил ҳужжатларида Мовароуннаҳрдан бориб ўрнашган қози фақиҳларнинг номлари ҳам зикр қилинади. Маълумки, Чингизхон 616/1219 йилнинг кузида Хоразмшоҳлар салтанатига қарши юриш бошлади. Мўғуллар қўшини Мовароуннаҳрга айнан, баҳор фаслида

⁵⁷ Ҳар бир ҳужжатда халифа Мутансир Билох, Али ибн Муҳаммад ас-Сулайҳийга ўз саломини билдиради. Сўнгра Мўминлар амири сенга Ундан бошқа илоҳ йўқ бўлган Аллоҳнинг ҳамдини йўллайди ва яна Аллоҳнинг кули пайғамбарларнинг сўнгиси, Аллоҳ элчиларининг саййиди бўлган Муҳаммадга ва унинг покиза хонадон аҳлларига ва ҳидоятда бўлган имомларга салом йўллашингни сўрайди. Деб, хитоб қилади. Ушбу услуб барча намуна сифатида келган ҳужжатларда учрайди. Қаранг: ‘Абд ал-Мун’им Мажид. – Б. 45.

⁵⁸ Ардабил ёки Ардебил вилояти, маркази Ардабил шаҳри (аҳолиси 650 минг кишини ташкил этади. 92% озарбайжонлар) – ҳозирги кунда Эроннинг шимолий-ғарбида Озарбайжон билан чегарадош ҳудудида жойлашган.

⁵⁹ Monika Gronke. Arabische und Persische Privaturkunden des 12. und 13. Jahrhunderts aus Ardabil (Aserbeidschan). – Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1982. – 550 б (Бундан кейин. Monika Gronke. Ardabil).

кириб келгани боис, экинзор ва боғ-роғларни юз минглаб аскарларнинг от-уловлари пайхон этди. Халкнинг энг муҳим ҳаёт манбаи бўлган деҳқончилик ва боғдорчилик касот бўлгач, турмуш жуда оғирлашди. Илм-фаннинг ривожига ҳам путур етди: аксар масжид ва мадрасалар ёқиб юборилган, мавжуд масжид ва мадрасалардаги илмий фаолият тўхтатилган эди. Чунки илм толиблари халқдан тушадиган вақф маблағига кун кечирар ва кўплаб олимлар истило боисидан ватанни тарк этиб, бошқа шарқ мамлакатларига кетиб қолган эди⁶⁰.

Ардабил хужжатларида мўғул босқини туфайли Табризга бориб ўрнашган, келиб чиқиши хоразмлик бўлган фақиҳ Муҳаммад ‘Иззуддин ал-Хоразмий (ваф. 648/1250 й) номи кўп ўринларда зикр этилади. Хужжатлардан аниқланишича, фақиҳ Табризда ўз фаолиятини давом эттириб, шаҳарнинг раиси ва қози ал-қузоти мартабасига кўтарилган. Муҳаммад Иззуддин ал-Хоразмийнинг оиласи қарийб юз йилдан ошиқ Табризда раислик ва қозилик лавозимларини эгаллаб келганлар. Жумладан, олимнинг вафотидан сўнг шаҳарнинг қози ал-қузоти этиб ўғли Муҳйиддин Абу-л-Ҳасан (ваф. 697/1298 й) тайинланади. Муҳаммад ‘Иззуддин ал-Хоразмийнинг яна бир ўғли Қивомуддин Абу-л-Мажд (ваф. 701/1301 й.) бўлиб, у ҳам *шурут* илмини яхши билган, қози лавозимида фаолият юритган фақиҳлардан саналган. Муҳаммад ‘Иззуддин ал-Хоразмийнинг амакиси Носириддин ибн Муҳаммад ал-Хоразмий (ваф. 706/1306 й.) 694–704/1295–1304-йиллар орасида Табриз ва Дамашқда қозилик лавозимларида ишлаган. Унинг Шомга келиши Шом ҳокими Илҳан Ғазан (ваф. 704/1304 й.) таклифи билан бўлган⁶¹.

Айтиш мумкинки, фақиҳлик ва қозилик фаолияти Муҳаммад ‘Иззуддин ал-Хоразмий мансуб бўлган оила учун ҳақиқий маънода анъана даражасига кўтарилган. Чунки олимнинг нафақат ўз авлодлари, балки оға-инилари ҳам айнан мана шу анъанага мувофиқ тарзда яшаб ўтдилар. Жумладан, Муҳаммад ‘Иззуддин ал-Хоразмийнинг акаси Алауддин Абу ‘Али Му‘айяд (ваф. 640/1243 й.) ва унинг ўғли

⁶⁰ Қаранг: Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Бартольд В.В. Сочинения. – Т. I. – М.: Издательство восточной литературы, 1963. – 760 с.

⁶¹ Monika Gronke. Ardabil. – Б. 442-445.

Шиҳобуддин Абу-л-Фатҳ (ваф. 677/1278 й.), Шиҳобиддин Абу-л-Фатҳнинг ўғиллари Имодуддин ибн Шиҳобуддин (ваф. 729/1329 й.) ва Абдулҳамид ибн Шиҳобуддинлар (ваф. 737/1336 й.) ҳам Табриз ва Хуросонда қозилик фаолиятини олиб борганлар⁶².

Ардабил қози ҳужжатлари 650/735 – 1252/1334-йиллар орасида тузилган бўлиб, ҳозирда ушбу ҳужжатларнинг мавжуд саккиз юзта асл нусхаси Эрон миллий давлат кутубхонаси архивида сақланади. 1970 йилда ушбу ҳужжатларни тадқиқ этган немис исломшуноси Готфриид Ҳерман (Gottfried Herrmann) улардан 26 тасининг фото нусхаларини Германиянинг Фрайбург университетига олиб келган⁶³.

Ҳужжатларнинг йигирма иккитаси араб тилида ва тўрттаси форс тилида ёзилган⁶⁴. Готфриид Ҳерман фикрича, айнан фото нусхалари олинган 26 та ҳужжат энг қадимийлари бўлиб, қолганлари XVI–XVIII асрларга тааллуқлидир⁶⁵.

Ҳужжатларнинг кўп қисми савдо-сотиққа оиддир. Ардабил ҳужжатлари уч қисмдан иборат бўлиб, биринчи бўлим *инвокация* – ҳамду санолар, оятлар, ҳадислар ёки диний муқаддас калималарни ўз ичига олади. Масалан, *биҳи аста‘ийн ва ‘алайҳи атаваккалу (ундан ёрдам сўрайман ва унга таваккал қиламан)* ёки *бисми ман ҳува маалик ал-мулук (мулклар эгаси бўлган зот номи билан)* каби иборалар шулар жумласидандир. Ҳужжатларнинг инвокация қисми *амма ба‘д (ундан кейин)* ибораси билан тугайди.

Ҳужжатларнинг асосий матн қисми *ҳаза ма иштаро..... – ушбу сотиб олинаётган нарса* деб бошланади. Ардабил ҳужжатлари шартлашаётган томонларнинг битимини холислик билан расмийлаштираётган шахс томонидан тузилганлиги боис ҳам ҳужжатлардаги маъно учинчи шахсга далолат қилади⁶⁶. Ардабил ҳужжатларида сотувчи *муқиррун* – яъни сотган молини тан олувчи

⁶² Monika Gronke. Ardabil. – Б. 442-445.

⁶³ Herrmann Gottfried. Persische Urkunden der Mongolen zeit. – Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1974. – 625 p.

⁶⁴ Ушбу ҳужжатларнинг фото нусхалари 2007-2008-йилларда Фрайбург университетида тадқиқот олиб бориш жараёнида ўрганилган.

⁶⁵ Herrmann Gottfried. Persische Urkunden der Mongolen zeit. – Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1974. – Б. 249-252.

⁶⁶ Monika Gronke. Ardabil. – Б. 19.

ва сотиб олувчи, *муқаррун лаҳу* – яъни молни сотиб олганлигини эътироф этган кўринишида расмийлаштирилган⁶⁷.

Ислом дунёсида яратилган ҳужжатларга хос яна бир жиҳат уларда аниқ пул бирлигини кўрсатиб кетилишидир. X–XIII асрларда кишилар ўртасидаги ўзаро муомала воситаси сифатида уч хил жинслик пул бирликлари ишлатилган. Булар: тилладан ясалган – *динор тангалар*, кумушдан ясалган – *дирҳам тангалар*, мисдан ясалган – *фулус тангалар*.

Ардабил шаҳри шарқий Озарбайжон ва Эроннинг шимолий худудларида жойлашган бўлиб, бу худудда озар султони Бишқидлар сулоласи вакили Ширвоншоҳ (ҳукм. дав. 587–608/1191–1211 йй.) номига зарб этилган динор тангалар – *ақча*, шунингдек, Қорахонийлар, Хоразмшоҳлар давлатида зарб қилинган динор ва кумуш тангалар ҳам муомалада бўлганлигини ҳужжатлар тасдиқлайди⁶⁸.

Ҳужжатлар сўнгида қози, *иттафақа* ‘*алайҳи ал-‘улама ва-л-а’имма* – *унга уламолар ва имомлар иттифоқ қилдилар*, деб, ушбу ибора устига ўз муҳрини қўйган. Бу ҳолат ҳужжатнинг юридик қийматини оширган⁶⁹. Ҳужжатда *ал-қабз ва-л-иқбаз фи-с-саман ва-т-таслим ва-т-тасаллум фи-с-саман* – “нархни ушлаб туриш ёки тушириш ва маҳсулотни етказиб бериш ва қабул қилиб олиш” қоидалари ҳам тартиб этилган бўлиб, ушбу олтин қоида Ардабил ҳужжатларига хосдир. Бу каби қоидаларнинг ҳужжатларда кўрсатиб ўтилиши савдолашаётган томонларнинг бир-бирларига бўлган ишончларидан келиб чиқади.

Ҳужжат якуни *инний анфазтуҳу* – *дарҳақиқат мен уни ижро этдим*, *аҳкамтуҳу* – *уни ҳукм қилдим*, *амдойтуҳу* – *уни имзоладим*, *ашҳадту алайҳи* – *унга гувоҳ қилдим* каби умумий маъно касб этувчи иборалар билан якунланган⁷⁰.

Демак, Мўғуллар истилосидан сўнг кўплаб фақиҳларнинг мусулмон ўлкаларига кўчиб ўтишлари Мовароуннаҳрда шаклланган ҳужжатчилик анъаналарини бошқа ўлка ҳужжатшунослик тажрибалари билан қоришиб яхлит умум қоида ва методларни шаклланишига сабаб бўлди.

⁶⁷ Monika Gronke. Ardabil. – Б. 21.

⁶⁸ Monika Gronke. Ardabil. – Б. 31.

⁶⁹ Monika Gronke. Ardabil. – Б. 41.

⁷⁰ Monika Gronke. Ardabil. – Б. 63.

Тадқиқот жараёни шуни кўрсатдики, биз ўрганаётган даврда ханбалий мазҳабига оид ислом ҳужжатшунослиги асарлари яратилмаган. Боиси мазкур даврда кўплаб бошқа мазҳаб вакиллари бу мазҳабни фикҳий мактаб сифатида тан олмадилар. Ислом тарихчиси ва фақиҳи Ибн Жарир ат-Табарий (ваф. 311/923 й.) Аҳмад ибн Ҳанбални фақиҳлар қаторида эмас, муҳаддислар қаторида бериб, ушбу мазҳабни фикҳий мактаб сифатида тан олмайди⁷¹. Фарб тадқиқотчилари Ҳенри Лаоуст (Henri Laoust) ва Георге Мақдиси (George Makdisi) фикрига кўра, ханбалийлик ислом ҳуқуқининг *ибодот (усул ад-дин)*⁷² ва қисман *‘уқубот*⁷³ йўналишларида X–XI асрларга келиб, ўзининг мустақил ғавво асарларига эга бўла бошлади. Лекин *муомолот*⁷⁴ йўналишида кўпгина ижтимоий масалалар ўз ечимини топмади. Сабаби ханбалийларнинг аҳли ҳадис⁷⁵ бўлганликлари ва фикҳда консерватив йўлни танлаганлигидир⁷⁶.

XI–XIV асрларда яшаб ўтган ханбалийлик мазҳаби фақиҳлари асарларида шурут, маҳзар, сижил тузиш қоидалари алоҳида бўлим ёки мавзу қилиб ўрганилмаган. Мавзуга доир масалалар, асосан, савдо, никоҳ, талок ва қулчиликка оид бўлимларда таҳлил этиб кетилган.

Ҳанбалийлик мазҳаби фақиҳлари Муваффақ ад-дин ибн Қудома (ваф. 619/1223 й.), Шамсуддин ибн Қудома (ваф. 682/1284 й.), Ибн Аби Я‘ло (ваф. 525/1131 й.), Ибн Таймиййалар (ваф. 728/1328 й.) ўз фатволарида *ла бай‘ би-шарт (келишилган савдо савдо эмас)* деган фикрни бериб, икки томоннинг келишиб шартнома тузишида ва томонларнинг олди бердисида *рибо* аломати бор деб, ҳисоблаганлар.

⁷¹ Ат-Табарий. Тарих ал-умам ва-л-мулук: 8 жилдли. – Қоҳира, 1982. Ж.2. – Б.77.

⁷² Ибодот – бу ислом ҳуқуқида ибодатлар ва уларга тегишли мажбуриятларни ўрганадиган қисм.

⁷³ ‘Уқубот – бу ислом ҳуқуқида жиноят ва жазо масалаларини ўрганадиган қисм.

⁷⁴ Муомолот – бу ислом ҳуқуқида фуқаролик ҳуқуқи муносабатларини ўрганадиган қисмини ўз ичига олади.

⁷⁵ Умавийлар даврида суннийлик мазҳаблари орасида, фикҳий масалаларни ечишда манбалардан фойдаланиш бўйича иккита фикрий йўналиш юзага келди. Биринчи йўналиш “аҳли ҳадис”, яъни ҳадис тарафдорларидан иборат эди. Ушбу йўналишнинг асосчиси Молик ибн Анас бўлиб, Имом Шофийий, Аҳмад ибн Ҳанбал, Суфён Саврий, Довуд Зоҳирий ва Абдурахмон Авзоъий унинг йирик намояндалари бўлганлар. Улар кўпроқ оят ва ҳадислар матнига таяниб, раъй ва қиёсга кўп аҳамият бермаганлар.

⁷⁶ George Makdisi. The Juridical Theology of Shafi‘i: Origins and Significance of Usul al-Fiqh. Jurnal, Studia Islamica, № 59. (1984), Б. 5-47.

Ҳанбалийлар исломдаги ҳужжат тузиш формулярлари масаласида ҳанафийлар каби ижтиҳод қилмаганлар⁷⁷.

Демак, ҳозирги кунимизга қадар ҳанбалийлик ёки мазҳабсизлик тарқалган араб-мусулмон диёрларида консерватив фикр ва фатволарнинг жамиятга таъсири бу ўлкаларда исломни ҳаёт тарзига айлантирди. Натижада араб-мусулмон диёрларида ислом таълимотларининг сиёсийлаштирилиши мусулмонларнинг равнақи йўлида эмас, балки бир гуруҳ консерватор мусулмон тоифанинг манфаатларига хизмат қилмоқда. Аҳли ра'й ёхуд ҳар бир ижтимоий муаммони ижтиҳод ва ақл билан ечиш ҳамда ислом манбаларидан инсоният тараққиёти йўлида фойдаланишни ривожлантирган ўлкаларда, жумладан, Марказий Осиёда ислом, халқнинг ҳаёт тарзига эмас, балки минтақа халқларининг асрлар давомида бойитиб келган қадриятига айланди.

Ҳижрий IV асрнинг бошларидан шофи'ийлик мазҳабининг кенгайиши натижасида бу мазҳаб олимлари ҳам шурут илми бўйича асарлар таълиф эта бошладилар. Мазҳабнинг етакчи уламолари Абу Иброҳим Исмо'ил ибн Иброҳим ал-Музаний (ваф. 264/878 й.) “Китоб аш-шурут ва-л-васо'ик”, Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Аҳмад ал-Марвазий (ваф. 282/895 й.) “Китоб аш-шурут ва-л-васо'ик”, Абу Са'ид аш-Шофи'ий ал-Истаҳрий (ваф. 328/940 й.) “Китоб аш-шурут ва-л-васо'ик ва-л маҳозир ва-с-сижиллот” номли асарини айнан, “шурут” илмига бағишладилар⁷⁸. Лекин бу асарлар ҳам бизгача етиб келмаган.

Шофи'ийлик мазҳаби ҳужжатшунослик мактабининг яна бир ёрқин вакили Абу-л-Ҳасан 'Али ибн Муҳаммад ибн Ҳабиб Мовардий ал-Басрий ал-Бағдодий аш-Шофи'ийдир (ваф. 450/1058 й). Мовардий бир неча шаҳарларда “Волий ал-қазо” (Вилоят қозиси, қозилик маҳкамасининг бошлиғи) лавозимларида фаолият юритган. Мовардий Бағдодда Аббосийлар давлатининг қози ал-қузоти ва шофи'ий мазҳабининг Аббосийлар давлатидаги бош муфтийси лавозимида ҳам ишлаган.

Мовардий 429/1038 йилда, 65 ёшида Бағдод қозилигидаги энг олий мақом “Ақзо ал-қузот” (биринчи рақамли ҳукм қилувчи қози) мансабига тайинланган.

⁷⁷ Arabi Oussama. Contract stipulations (Shurut) in Islamic Law: the Ottoman majalla and ibn Taymiyya. International Journal of Middle East Studies, London: vol. 30. 1998. – Б. 29-50.

⁷⁸ Dispensing Justice in Islam. – Б. 264.

Мовардий ижтимоий-сиёсий, ҳуқуқий соҳаларда кенг қамровли асарлар ёзди. Булар: “ал-Аҳком ас-султонийа ва-л-валоёт ад-динийа” (Султонликка оид ҳукмлар ва диний бошқарувлар), “Қавонин ал-визорати ва сиёсати ал-мулук” (Султонлар сиёсати ва вазирлик қонунлари), “Ал-визорат” (вазирлик), “Китоб та‘жил аз-зафар фи ахлоқ ал-малак ва сиёсат ал-мулук” (Султонлар сиёсати ва султонлик одобиди мувоффақиятга эришиш китоби), “Китоб насиҳат ал-мулук” (Султонларга насиҳат), “Сиёсат ал-мулук” (Султонлар сиёсати). “Тухфат ал-мулукийа фи ал-одоб ас-сиёсийа” (Сиёсий одоб бўйича султонлик тухфаси), “Адаб ал-вазир” (Вазирнинг одоблари), “Адаб ал-қози” (Қозининг одоблари), “Китоб ар-рутба фи талаб ал-ҳисба” (Муҳтасибликни талаб қилиш бўйича қимматли китоб) асарларидир⁷⁹.

Мовардийнинг “ал-Аҳком ас-султонийа” асарида давлатни бошқариш усуллари 20 та боб ва 109 та бўлимда баён этилган. У *истинбот*, *истислоҳ*, *ислоҳот*⁸⁰ асосида тадқиқотлар ўтказиб ўз асарини яратишга муваффақ бўлган.

Демак, келгусида Мовардий меросини илмий-қийсий ўрганиш Ўзбекистонда миллий давлатчилик тамойилларини ривожлантиришда муҳимдир. Шунингдек, Мовардий қарашларини илмий тадқиқ этиш, ўрта асрлар Шарқ мусулмон ўлкаларида давлат тузуми, сиёсий этикаси, бошқарув тизими, давлат маъмурий муассасаларининг шаклланиш босқичлари, султон, вазир, қози, волий, амир, муфтий, нақиб ва муҳтасиб каби амалдорларнинг зиммасига юкланган вазифа ва мажбуриятлар, уларнинг иш фаолиятини ҳали жамоатчиликка маълум бўлмаган қирраларини очиб беришга хизмат қилади.

Ҳозиргача сақланиб келаётган шофи‘ийлик мазҳабига оид ягона йирик *шурут* асари Бадруддин Ҳасан ибн ‘Умар ибн Ҳасан ибн Ҳабиб ал-Ҳалабий (ваф.536/1142 й.) қаламига мансуб бўлган, 698/1299 йилда Дамашқда Муҳаммад ибн ‘Али ибн Иброҳим томонидан насх хатида араб тилида қўчирилган “*Китоб аш-шурут ва-л-васо‘иқ*” номли

⁷⁹ Ali Safak. Ebu’l-Hasan Habib el-Maverdi. El-Ahkamu’s-Sultaniye. – Istanbul, 1994. – B. 45.

⁸⁰ Истинбот –бирор муаммони ҳал этишда Қуръони Карим ва Ҳадиси шарифдан ва бошқа услублар бўйича ечимини топиш, истислоҳ –урфдан қолган бошқарув назарияларига янгилик киритишни талаб қилиш, ислоҳот – мавжуд сиёсий тузумга ижобий ўзгартиришлар киритиш.

асаридир⁸¹. Асар *боб ал-буйу‘* (савдо сотиқлар) бўйича тузиладиган шартнома қоидаларидан бошланиб, *боб ал-истихқоқ* (ҳақдорлик) бўлими билан якунланади⁸².

Ислому ҳужжатшунослигига оид ушбу асарнинг мазкур туркумга оид бошқа асарлардан бир қатор жиҳатлари билан ажралиб туришлиги кўзга ташланади. Жумладан, асардаги *боб ал-жуа‘ала* (باب الجعالة) – иш ҳақи бериш, *боб ал-фуруз* (باب الفروض) – мажбуриятлар, *боб ал-мажалис ал-ҳукмиййа* (باب المجالس الحكمية) – қози ҳукмлари билан боғлиқ мажлислар, *боб ал-истихқоқ* (باب الاستحقاق) – ҳақдорлик каби бўлимлар ушбу асарга хос жиҳатлар саналади.

⁸¹ Ибн Ҳабиб ал-Ҳалабий Бадруддин Ҳасан ибн ‘Умар ибн Ҳасан. Китоб аш-шурут ва-л-васо‘иқ. – Истанбул: Сулаймония кутубхонаси. – Сулаймония қўлғезмалар бўлими // Қўлғезма № 00559. – 175 в // Ушбу қўлғезма диссертант томонидан 2008 йил 9-апрелда Сулаймония кутубхонасида ўрганилган ва тадқиқот учун тўлиқ микрофильм нусхаси кўчириб олинган (Бундан кейин. Ибн Ҳабиб ал-Ҳалабий.).

⁸² Ибн Ҳабиб ал-Ҳалабийнинг “Китоб аш-шурут ва-л-васо‘иқ” асарида келган бўлимлар қуйидагилардан иборат: *боб ал-буйу‘* (باب البيوع) – савдо сотиқлар, *боб ат-та‘вииз* (باب التعويض) – мол айрибошлаш, *боб ал-манаақила* (باب المناقاة) – ўзаро мол-мулк ўтказмалар, *боб ас-салам* (باب السلم) – мол етказиб бериш ёхуд салам савдоси, *боб ар-роҳн* (باب الرهن) – гаровга олинган моллар, *боб ат-тафлиис* (باب التفليس) – банкротлик ҳолати, *боб ас-сулҳ* (باب الصلح) – келишув, *боб ал-ҳавола* (باب الحوالة) – зиммасидаги қарзни бировнинг номига ўтказиш, *боб ад-дамон ва-л-кафала* (باب الضمان والكفالة) – таъминот ва кафолат, *боб аш-шарика* (باب الشركة) – шериклик, *боб ал-вақола* (باب الوكالة) – вақолат, *боб ал-иқрор* (باب الاقرار) – тан олиш ёхуд эътироф этиш, *боб ал-ибро‘* (باب الابرء) – қарздан воз кечиш, *боб ал-‘ориййа* (باب العارية) – бирор бир мулк ёки нарсани фойдани кўзламаган ҳолда қарзга бериб туриш, *боб аш-шуф‘а* (باب الشفعة) – имтиёзли сотиб олиш ҳуқуқи, *боб ал-қироз ва хува ли-л-музораба* (باب القراض وهو للمضاربة) – музораба шартномаси учун ўзаро қарз олди берди қилиш, *боб ал-ижаро* (باب الاجارة) – бирор нарсани ижарага олиш, *боб ал-масақо ва-л-музора‘а* (باب المساقاة والمزارعة) – суғориш ва деҳқончилик қилиш, *боб ал-манасиба* (باب المناصبية) – қўчатлар ўтказиш, *боб ал-жуа‘ала* (باب الجعالة) – иш ҳақи бериш, *боб ал-вақф* (باب الوقف) – вақф, *боб ал-васиййа* (باب الوصية) – васият, *боб ал-вадий‘а* (باب الوديعة) – омонат қолдириш, *боб ан-никоҳ* (باب النكاح) – никоҳ, *боб ал-хул‘ ва-т-талок ва-р-рож‘а* (باب الخلع والطلاق والرجعة) – аёл ўзини хул‘ қилиши, талок ва қайтариб олиш имкони бўлган талок, *боб ан-нафакот* (باب النفقات) – нафақалар, *боб ал-ҳидона* (باب الحضانة) – бирор норасидани ўз қарамоғига олиш, *боб ал-қисма* (باب القسمة) – мулкни бўлиб олиш, *боб ал-‘атқ* (باب العتق) – хуррият бериш, *боб ат-тадбир* (باب التدبير) – хожанинг ўлими билан қулнинг озод бўлиши, *боб ал-китоба* (باب الكتابة) – ёзма келишув асосида қулни озод қилиш, *боб ал-фуруз* (باب الفروض) – мажбуриятлар, *боб ат-тафвииз ва-л-иснод ва-л-изн* (باب التفويض والاذن والاسناد) – вақолат бериш, қўллаб қувватлаш, розилик, *боб ал-маҳозир* (باب المحاضر) – қози қарорлари, *боб ал-мажалис ал-ҳукмиййа* (باب المجالس الحكمية) – қози ҳукмлари билан боғлиқ мажлислар, *боб ас-сижиллот* (باب السجلات) – қози қарорларини рўйхатга олиш, *боб ал-истихқоқ* (باب الاستحقاق) – ҳақдорлик. Маълумот учун қаранг: Edward William Lane. Arabic-English lexicon. 8 Volumes. – Beirut, 1968.

Ибн Ҳабиб ал-Ҳалабий меҳнатидан фойдаланган кишининг иш ҳақини расмийлаштириб қўйиш бўйича иккита мисол келтиради. Уларнинг биринчиси кийим бош тикиб бериш ва иккинчиси уйнинг деворини кўтариб бериш бўйичадир:

...التزم فلان بن فلان البناء بدمشق ان يبني له بالمكان الفلاني
بيتا مشتملا على اربعة جدران و على كذا و كذا و يذكر طول
كل جدار و ارتفاعه بالذراع، يبني ذلك بالحجارة او بالطوب او
باللبن بناءً سالما من العيوب باجرة مبلغها كذا دفعها اليه فقبضها
منه قبضا شرعيا سلفا و تعجيلا و عليه الشروع في العمل ما ذكر
على الحكم المعين رضيا بذلك و اتفقا عليه و اشهدا عليها بذلك في
تاريخ كذا و شهر كذا و سنة كذا⁸³.

Таржимаси: Фалончи ибн фалончи шу кундан шу кунгача бўлган муддатда тўрт девор билан ўраладиган уйни Дамашқда фалонийнинг уйида қуриб беришни ўз зиммасига олди. Шартномада ҳар бир деворнинг узунлиги ва зиро‘ ўлчовидаги баландлиги ҳамда ушбу уйни айбу нуқсонлардан холи қилиб тош ёки шиширилган гшишт ёки гувала билан қуриб бериши кўрсатиб ўтилди. Берилиши лозим бўлган иш ҳақи шунчадир. Фалончи устага ҳаққини тўлади. Уста фалончидаги қонуний ҳаққини олдиндан нақд олди. Иини бошлаш эслаб ўтилганидек, иккала томон келишув ва розилигига кўра белгиланган муддатдан бошланади. Бу шартномага ушбу йил, ой, кунда гувоҳ бўлдилар.

Ибн Ҳабиб ал-Ҳалабий *боб ал-фуруз* (باب الفروض) – мажбуриятлар бўлимида ижтимоий ҳимоя масалаларига оид шартномалардан мисоллар келтиради. Биринчи масала эри уйида йўқ бўлган аёлнинг ўз эрининг молидан ўзи ва фарзандлари эҳтиёжи учун фойдаланиш ҳуқуқи. Ушбу масала бўйича қозининг расмий қарори чиққач, ҳатто эрнинг яқин қариндошлари бўлган ота-она, ака-ука ва опа-сингиллар ҳам бу қарорни бекор қила олмаган⁸⁴. Кейинги шартнома узокдан келиб мадрасада дарс берадиган муаллим учун мадраса ва вақф қилиб берилган мулклардан фойдаланиш ҳуқуқини берувчи қарордир.

⁸³ Ибн Ҳабиб ал-Ҳалабий. – В. 82а – 82б.

⁸⁴ Ибн Ҳабиб ал-Ҳалабий. – В. 124б.

Қозининг ушбу қарорига кўра ҳеч ким мударриснинг мадрасада ётишига ва у ерда овқатланишига, кийим-бош кийишига, маошидан ушлаб қолишга монелик қилмайди⁸⁵.

Ибн Ҳабиб ал-Ҳалабий *боб ал-мажолис ал-ҳукмиййа* (باب المجالس الحكمية) – қози ҳукмлари билан боғлиқ мажлислар бўлимида асосан, Дамашк қозилик маҳкамасидаги даъволи ишлардан мисоллар келтирилган. Ушбу бўлимда кўрилган биринчи масала бир одамнинг зўравонлик билан бир уйни эгаллаб олиши ёки кўча, ариқ ва ҳоказо мулкларга ноқонуний эга чиқиши ва унга нисбатан даъволарни қози томонидан ўрганилиши ҳамда гувоҳлар ҳолати текширилишидан келиб чиқиб даъвогарнинг фойдасига ҳал бўлган ишнинг қароридир⁸⁶. Шунингдек, ушбу бўлимда ўғирланган уй ҳайвонлари, вақф мулкани назорат қилиш, имтиёзли сотиб олиш, қарз олди-бердиси бўйича даъволар ва уларни ҳал этилганлиги юзасидан қози қарорларидан намуналар келтирилган⁸⁷.

Мовароуннаҳр, Ироқ ва Андалус мактабларида даъволи масалалар *маҳозир ал-қози* (қози баённомалари) бўлимида умумий тарзда берилганлигини кузатиш мумкин. Ибн Ҳабиб ал-Ҳалабийнинг даъволи масалаларни *маҳозир ал-қози* (қози баённомалари)дан айри ҳолда бериши эса Шом ҳужжатшунослик мактабининг ўзига хос услубидан ва ўша даврда Дамашк қозихоналари бу масалага кўп мурожаат қилганликларидан далолатдир. Иккинчи томондан *фатово* жанрида ёзилган Мовароуннаҳр ўлкасига оид асарларда қози баённомаларини тузиш “*Китоб ал-маҳозир ва-с-сижиллот*” бўлимида берилган бўлса, Ибн Ҳабиб ал-Ҳалабий бу бўлимнинг ўзини уч қисмга ажратган ҳолда *ал-ҳукмиййа*, *ал-маҳозир*, *сижиллот* бўлимлари тарзида таълиф этган.

Боб ал-истиҳқоқ (باب الاستحقاق) – ҳақдорлик бўлими ушбу асарга хос бўлиб, унда ўлган шахс билан боғлиқ масалалар келтирилган. Жумладан, ўлгандан кейин маййитнинг қарзи, мероси, ордидан қолган кўчмас мулклари, кўп хотинлилик юзасидан фарзандлар ўртасидаги

⁸⁵ Ибн Ҳабиб ал-Ҳалабий. – В. 125а.

⁸⁶ Ибн Ҳабиб ал-Ҳалабий. – В. 141б.

⁸⁷ Ибн Ҳабиб ал-Ҳалабий. – В. 141б – 151а.

ихтилофларни ҳал этиш бўйича қози қарорларидан намуналар келтирилган⁸⁸.

Ушбу бўлимга хулоса қилиб айтиш мумкинки, исломдаги ҳужжатшунослик анъаналари барча мазҳаб ва йўналишларга хос тушунча бўлиб, бу масала кўпроқ ислом ҳуқуқининг *муомалот* – фуқаролик ҳуқуқи муносабатларини ўрганадиган бўлимидан ўрин олган.

Тадқиқотлар натижаси шуни кўрсатадики, исломдаги мазҳаб ва йўналишларда ҳужжат тузиш анъаналари бир-биридан кескин фарқ қилмаган. Барча мазҳаб уламолари адолат меъёрларини биринчи ўринга қўйган. Ҳар бир ҳужжат даъволашаётган ёки шартлашаётган икки томон ўртасидаги муносабатларда динийликдан кўра кўпроқ дунёвий масалаларни адолатли ҳал этиш устун турганлигидан далолат қилади. Шу боис мазҳаблардаги ҳужжат тузиш қоидалари бир-бирига яқин бўлган.

Шофи‘ийлик, моликийлик ва шиа мазҳаби олимлари ҳанафийлардан фарқли ўларок, қози томонидан тузилган нотариал шартномалар ҳақидаги шурут ва қозилик маҳкамаси қарорлари ҳақидаги маҳзар ва сижил илмларини бир-биридан ажратмаган ҳолда ўрганганлар. Бу ҳолатни улар ёзган китобларнинг номланишидан ҳам билиш мумкин. Ҳанафий олимлари эса “шурут” ва “ал-маҳозир ва-с-сижиллот”га оид масалаларни алоҳида ҳолда ўрганганлар. Бунинг боисини ҳанафийлик мазҳабининг асосан, *ажам* диёрларида тарқалганлиги, мазҳаб уламоларининг ҳукм чиқаришда кўпроқ *ра‘й* (фикр) га таянганлиги ва кўплаб ҳанафий олимларининг ўрта асрларда қозилик лавозимларида ишлаб, бу соҳада кўп тажрибага эга бўлганлиги билан изоҳлаш мумкин.

Қозилик ҳужжатларини ўрганишга оид замонавий тадқиқотлар ва уларнинг қиёсий таҳлили

Ислом ҳуқуқининг бир қисми ҳисобланган қози маҳкамалари фаолияти ўрта асрлардаги Шарқ цивилизациясининг оламшумул ходисаси ҳисобланади. Бу ҳуқуқий тизим араб халифалиги доирасида вужудга келиб, расмийлашган ва аста-секин бутун шарқ мусулмон ўлкаларига тарқалган.

⁸⁸ Ибн Ҳабиб ал-Ҳалабий. – В. 166а – 171а.

Диний тизим сифатида исломни ўрганишда мусулмон қонуналарининг тизимга солинган мажмуаси – ислом ҳуқуқи асосларини ўрганиш муҳим ўрин тутди. Ҳуқуқий нормаларни у ёки бу диний эътиқод билан асослаш барча замонларга хос бўлган ва анча кенг тарқалган ҳодисадир. Ислом ҳуқуқшунослиги ҳам бундан мустасно эмас. Ислом ҳуқуқи тадқиқотчилари одатда унинг куйидаги икки ўзига хос ва ўзаро боғланган хусусиятига эътиборни қаратадилар:

- диний келиб чиқиши – илоҳий табиати;
- юридик қоидалари, ислом илоҳиёти, ахлоқ қоидалари, урф-одатлари ва ислом диний меъёрлари билан узвий боғлиқлиги.

Дастлаб, ислом ҳуқуқининг “шурут” жанрида ёзилган манбаларни тадқиқ қилишни йўлга қўйган германиялик олим Йозеф Шахтдир (Joseph Schacht). У Европа ва Америка исломшунослик мактабининг йирик вакили ҳисобланади. Йозеф Шахт 1902 йилнинг 15 мартида Германиянинг Ратибор (Ratibor) шаҳрида таваллуд топган⁸⁹. Йозеф Шахт 21 ёшидаёқ йирик немис исломшунос олими Готхелф Бергштрассе (ваф. 1933 й.) (Gotthelf Bergsträsser) раҳбарлиги кўл остида “Хассофнинг *“Китоб ал-ҳийал” асарининг ислом ҳуқуқшунослигида тутган ўрни*” мавзусидаги докторлик диссертациясини ҳимоя қилади⁹⁰ ва олимнинг номи Германия тарихида энг ёш профессор сифатида муҳрланди. Йозеф Шахт исломшуносликнинг ислом ҳуқуқи ва ислом ақидаси йўналишида йирик тадқиқотларни амалга оширди.

Демак, шу ўринда Йозеф Шахт илмий фаолиятини ислом ҳуқуқи борасида йирик илмий тадқиқотлар олиб борган Европанинг классик давр исломшунослари Кристиан Сноук Хургонье (ваф. 1936 й.) (Christiaan Snouck Hurgonje), Игнас Голциер (ваф. 1921 й.) (Ignac Goldziher) илмий фаолиятига тенглаштириш мумкин. Йозеф Шахт юздан ортиқ ислом ҳуқуқи ва теологиясига оид тадқиқотларни амалга ошириб, ғарб исломшунослик мактабининг йирик вакилига айланди. Йозеф Шахт 1969 йилда вафот этди. Келгусида унинг тадқиқотлари доирасида илмий ва қиёсий таҳлилга асосланган тадқиқотлар олиб бориш ўзбек исломшунослиги равнақи йўлида яратилаётган тадқиқотларнинг халқаро савиясини янада ошишига хизмат қилиши шубҳасиздир.

⁸⁹ Ҳозирда ушбу шаҳар, Полша Республикасида жойлашган бўлиб, Расиборц (Raciborz) деб аталади.

⁹⁰ Schacht Joseph. Das kitab al-hiyal fi'l-fiqh. Deutschland, Hannover: Lafaire, 1923. – 322 p (Бундан кейин. Schacht Joseph. Das kitab al-hiyal fi'l-fiqh).

Йозеф Шахт Ғарб дунёсида исломдаги формулярлар тузиш қоидалари ва ҳужжатшунослик аънаналари ҳақида илк мустақил тадқиқотлар олиб борган олимдир⁹¹. У ханафий мазҳаби таълимотини ривожлантирган фақиҳлардан бири Абу Жа‘фар ат-Таҳовийнинг шурутга бағишланган “Жоме‘ ал-кабир фи-ш-шурут” асарининг баъзи бўлимларини нашрга ҳам тайёрлаган⁹².

Ислом ҳуқуқидаги формулярлар тузиш қоидаларига бағишланган ишлар ва ушбу соҳа бўйича илк таърифларни Йозеф Шахт амалга оширганлиги учун кейинги даврга келиб ғарблик мутахассислар ушбу мавзуга оид ишларнинг барчаси учун унинг фикрларини асос қилиб белгиладилар. Шу ўринда Йозеф Шахтнинг баъзи фикрларига муносабат билдириб кетишни ўринли деб топдик. Унинг фикрича, ислом ҳуқуқида *ҳийал* – *ҳийлайи шаръий* асосий манбалар ҳисобланган Қуръон ва ҳадисга зид келган ўринларда амалга оширилади. Шунга қарамай, олим ҳар қандай эзгу мақсад ва фикр йўлида исломда ҳийлайи шаръий ишлатишни жоиз деб ҳисоблайди⁹³. Бироқ у ҳийлайи шаръийга кенг йўл очиб берилиши сабабидан баъзи исломий мамлакатларда дин сиёсий кучлар томонидан қатор манфаатларни амалга оширишга буриб юборилган, деган хулосани ҳам илгари суради⁹⁴.

Бизнинг нуқтаи назаримизча, юқоридаги фикр ўзини тўлақонли оқламайди. Исломда қонуний ҳийлалар назариёт билан амалиётни бир-бирига боғлаш учун қилинган ҳаракат бўлган, яъни назарий томондан имконият йўқ бўлган ҳолатда фақиҳ ёки қози ақлли тадбир

⁹¹ Schacht Joseph. The Origins of Muhammadan Jurisprudence. Oxford: Clarendon, 1950. – 412 p; Шу муаллиф. Sociological Aspects of Islamic Law. USA, California: Center for the Study of Law and Society, University of California, 1963. – 210 p; Шу муаллиф. The Legacy of Islam. Oxford: Clarendon, 1972. – 378 p; Шу муаллиф. Die arabische hiyal – literatur. Ein Beitrag zur Erforschung der islamischen Rechtspraxis. Der Islam (zeitschrift für geschichte und kultur des Islamischen orientis) Band 15. Berlin: Walter de gruyter & co. 1926. – pp. 211 – 223; Шу муаллиф. Zur sociologischen Betrachtung des islamischen Rechts. Der Islam (zeitschrift für geschichte und kultur des Islamischen orientis) Band 22. Berlin: Walter de gruyter & co. 1935. – pp. 207 – 238.

⁹² Schacht Joseph. Das kitab aš-Šuf’a aus dem al-gami‘ al-Kabir fiš-Šurut des Abu Ga’far Ahmad ibn Muhammad at-Tahawi. Heidelberg: Carl Winter’s Universitätsbuchhandlung, 1930. – 58 p; Шу муаллиф. Das kitab adkar al-huquq war-ruhun aus dem al-gami‘ al-Kabir fiš-Šurut des Abu Ga’far Ahmad ibn Muhammad at-Tahawi. Heidelberg: Carl Winter’s Universitätsbuchhandlung, 1927. – 38 p.

⁹³ Schacht Joseph. Das kitab al-hiyal fi’l-fiqh. – Б. 55.

⁹⁴ Schacht Joseph. Das kitab al-hiyal fi’l-fiqh. – Б. 57.

қўллашга мажбур бўлган. Бу ерда мақсад боши берк кўчага кириб қолган масаланинг ечимини топиб беришдир. Масалан: *Бир киши фалон кишидан кийим сотиб олмайман, деб гугоҳлар олдида онт ичса, сўнгра қасамини бузмасдан ундан либос сотиб олиши зарурати пайдо бўлса, бундай ҳолатда у бошқа бир кишини вакил қилиб, у орқали ундан либос сотиб олиши мумкин. Ушбу ҳолатда у қасамини бузган ҳисобланмайди. Чунки олди-сотди шартномаси тузилаётганда вакилнинг номи ёзилади*⁹⁵.

Исломдаги қонуний ҳийлалар фақат ҳанафий мазҳабига хос бўлиб, бошқа фикҳ мактаблари ҳийлайи шаръийни тан олмаганлар. Ҳанафий фақиҳларининг бошқа мазҳаб вакиллари томонидан танқид қилинишининг бир сабаби ҳам айнан ҳанафийлар *ҳийлайи шаръийга* иккиламчи манба сифатида қараганлигидир.

Ислом ҳужжатшунослигини ўрганган яна бир олим Жиинетте Вакин (Jeanette Wakin) бўлиб, у 1928 йилда АҚШнинг Коннектикут (Connecticut) штатида туғилди. 1963 йилда Колумбия университетида (Columbia University) “Ислом ҳуқуқида ҳужжатларнинг юритилиши (Абу Жа‘фар Ат-Таҳовийнинг “Китоб аш-шурут ал-кабир” асарининг савдо сотиқ бўлими мисолида)” номли докторлик ишини ҳимоя қилди⁹⁶. Ҳарвард университети (Harvard University) қошидаги ислом қонунчилигига оид тадқиқотлар лойиҳаси раҳбари (Director, Islamic Legal Studies Program) Франк Фогел (Frank Vogel) фикрича, Жиинетте Вакиннинг ушбу иши уни ғарб исломшунослари орасида ушбу соҳанинг мутахассиси сифатида тан олинишига сабаб бўлди⁹⁷. олим 1965 йилдан Колумбия университетининг араб тили ва исломшунослик фанлари бўйича профессори ва 1998 йилдан вафотига қадар АҚШнинг Колумбия университетида ислом тадқиқотлари маркази (Center of Islamic studies) директори лавозимида ишлаган. Шу билан бир қаторда Голландияда жойлашган Leiden E.J. Brill

⁹⁵ Маълумот учун қаранг: Бурҳонуддин Маҳмуд ал-Бухорий. Ал-Мухиту-л-бурҳоний.. – Тошкент: ЎзР ФА ШИ // Қўлёзма № 5835. – В. 432а (كتاب الحيل – Китоб ал-ҳийал бўлими).

⁹⁶ Қаранг: Jeanette A. Wakin. The Function of Documents in Islamic Law: The Chapters on Sales from Tahawi’s Kitab al-Shurut al-Kabir. State University of New York Press Albany, 1972. – Б. 203 (Бундан кейин. Wakin).

⁹⁷ Frank E. Vogel. The Contract Law of Islam and of the Arab Middle East, in International Encyclopedia of Comparative Law // Edited by K. Zweigert, U. Drobnig, Vol. VII, Chapter 7. Leiden: E.J. Brill, 2006. – Б 7–155.

нашриётига қарашли “Ислом ҳуқуқи ва жамияти” (Islamic Law and Society) ва “Америка шарқшунослик жамияти журнали” (The Journal of the American Oriental Society) номли илмий журналларнинг таҳрир хайъати аъзоси сифатида фаолият юритади.

Жиинетте Вакиннинг исломда нотариал ҳужжатлар тарихи борасида билдирган баъзи фикрларини таҳлил этиб кетиш мақсадга мувофиқдир. Унинг фикрича, ислом динининг Миср, Юнонистон, Рим империяси чегараларига томон кенгайиши, исломдаги ҳужжат тутиш шаклларига ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Исломдаги формулярлар тузишда фойдаланилган стилистик қоидалар ва уни ҳуқуқий жиҳатдан расмийлаштириш қадимги Мисрдаги қобт (қибтий) ҳужжат тузиш анъаналари ва Византия, Юнон-Римдаги ҳужжат тузиш тажрибаларидан ўзлаштирилди⁹⁸.

Ушбу фикрга аниқлик киритиб, айтиш мумкинки, христиан ва бошқа диний қонунчилик тизимларидан ислом ҳуқуқининг асосий фарқи, Миср⁹⁹, Юнон¹⁰⁰, Рим¹⁰¹даги диний қонунчилик ва судлов ти-

⁹⁸ Wakin. – Б. 2.

⁹⁹ Мисрликларда кенг тарқалган ғояларга кўра, барча ҳақиқат, адолат, одил судлов – Маат худо томонидан бошқарилган. Шунинг учун Судьялар Маат тасвири туширилган туморларни тақиб юрганлар. Мисрдаги сиёсий-ҳуқуқий таълимотлар асосан подшоҳлар ёки юқори табақа вакилларининг ҳуқуқларини ҳимоя қилишдан келиб чиққан. Хаттоки, расмий ҳужжатларда ҳам тарафқашлик сезилиб турган. Милоддан аввалги 1750 йилда содир бўлган қадимги Мисрдаги йирик халқ кўзғолони ҳақидаги хикояда сиёсий-ҳуқуқий ғоялар берилган. Мисрдаги бу воқеалар ўша вақтда яратилган «Ипусер сўзлари» номли ёдгорликда ўз ифодасини топган. Бу ёдгорлик муаллифи йирик мансабдор шахс бўлгани боис у халқ оmmasига нафрат билан қарайди. Маълумот учун қаранг: Нерсеянц В.С. История политических и правовых учений. Москва: Норма-Инфра, 1997. – Б. 17.

¹⁰⁰ Юнонистондаги жамият қадимги ва илк христианлик даврида ҳам синфий тузумга асосланган. Натижада аҳолининг ижтимоий табақаланиши кескин ва зиддиятли бўлган. Бу даврда сиёсий ва ҳуқуқий тасаввурларнинг мифологиядан озод бўла бошлашини, рационаллашувини кузатиш мумкин. бу жараён Гомер, Гесиод ва машҳур “етти донишмандлар” Пифагор, Гераклит, Демокрит, Сукрот, Платон, Арасту, Эпикур қарашларида ўз ифодасини топган. Маълумот учун қаранг: Нерсеянц В.С. История политических и правовых учений. Москва: Норма-Инфра, 1997. – Б. 60 – 67.

¹⁰¹ Рим ҳуқуқи ҳам бошқа ҳуқуқ тизимлари каби, давлат ва ижтимоий муносабатларни ўзида қамраб олган қадимги ҳуқуқий тизимлардан бири саналади. Рим ҳуқуқ тизими, мулк ҳуқуқи, бошқа шахсларнинг мулкига бўлган ҳуқуқ, ашёларга бўлган ҳуқуқ, шартномалар ва мажбуриятлар ҳақидаги таълимот, оила ҳуқуқи, ворислик ҳуқуқи каби соҳаларни ўрганadi. Рим ҳуқуқи ислом ҳуқуқидан фарқли равишда турли даврларда яшаб ўтган ғарблик олимлар ва ҳуқуқшунослар томонидан яратилган, инсоният кашфиётидир. Рим ҳуқуқ тизимининг ривожланиш босқичлари

зимлари асрлар мобайнида шаклини ўзгартириб келган бўлса-да, ҳеч қачон бир пайтда амал қилган дунёвий ҳуқуқий нормалар ўрнини тўлиқ босмаган. Ислом дунёсида эса ислом дини вужудга келган пайтдан XIX аср охиригача ижтимоий муаммоларнинг барчаси ислом ҳуқуқи нормалари асосида тартибга солиб борилган. Исломдан бошқа ҳуқуқий-дунёвий тизимлар тарихда ўтган машҳур шахслар томонидан шакллантирилган. Ҳуқуқий манбалар эса қонунлар ва урф-одатлардан иборат бўлган. Аммо ислом ҳуқуқи дунёвийликни ўзида акс эттиргани ҳолда ўзининг сарчашмасини илоҳий манбалардан олади. Ижтиҳод, яъни фикрга ёки урфга таяниб иш қўрилганда ҳам ишнинг қанчалик тўғри ҳал қилинганлиги, илоҳий манбалар орқали асослаб қўйилган. Бу эса ислом ҳуқуқининг ажралмас қисми ҳисобланган ҳужжат тузиш қоидаларида ҳам ўз аксини топиб, исломдаги ҳужжатлар бошқа қонунчилик мактабларидан ўзлаштириш ҳисобига эмас, балки ислом ҳуқуқи анъаналари асосида шакллантирилган деган, хулосани беради.

Жиинетте Вакин фикрича, Римда мавжуд бўлган **Legisaksion process**¹⁰² – суд жараёни бўлиб, унда даъвогар ва жавобгар ўртасидаги низолар ҳал қилинган. Исломда фақиҳлар томонидан илгари сурилган *маҳзар* – маҳкама амалиётининг бориши ҳақидаги баённома айнан

тўрт йирик даврни ўз ичига олади. Биринчи давр қадимги, мил.ав. 753-357-йилларни, иккинчи давр, классик, мил.ав. 357-17-йилларни, учинчи давр постклассик, мил.ав 17 ва мил. 527 йилларни, тўртинчи давр юстиниан, 527-565-йилларни ўз ичига олади. Маълумот учун қаранг: Isxakov S., Topildiyev V., Raxmanov A. Rim huquqi. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Ichki Ishlar Vazirligi, 2012. – Б. 10 (224b) (Бундан кейин. Rim huquqi).

¹⁰² Legisaksion process – легисаксион процесс Римда энг кўп қўлланилган универсал характерли суд процесси бўлган. Легисаксион процесс қадимги фуқаролик процессларидан бири бўлиб, икки босқич, яъни (in iure) (in iudicio) босқичларидан бири бўлган. Биринчи босқичда ҳуқуқи бузилган шахс судда иш қўзғатиш ҳақида магистратга арз қилади. Сўнгра шикоят қилган шахснинг аризаси билан даъвосини судда қўриш мумкин ёки мумкин эмаслиги қўриб чиқилади. Легисаксион жараён – ариза талабларини қўриб чиқишнинг турли шакллари бўлиб, улар қуйидагилардан ташкил топган: 1) процессда иштирок этувчи даъвогар ва жавобгарни аниқлаш; 2) Судья тайинлашни талаб қилиш; 3) маълум пул миқдори ва нарсаларни талаб қилиш, гаровга қўйиш ёки магистратга топшириб қўйиш. Легисаксион жараён асосан оғзаки тарзда амалга оширилган. Маълумот учун қаранг: Rim huquqi. – Б. 40-42.

Legisaksion process – суд жараёни тажрибаларидан таъсирланган¹⁰³. Ислом ҳуқуқидаги *шурут* – шартнома формулярларини тузиш эса, айнан Рим ҳуқуқидаги **Formular process**¹⁰⁴ бўлиб, унда даъвогар ўз даъвосини ёзма тартибда ифодалаган¹⁰⁵.

Исломдаги шурут жанрида ёзилган асарларда кўрилган масалалар ҳам Рим ҳуқуқ тизимида қайд этилган вербал (verbal)¹⁰⁶, литерал (literal)¹⁰⁷, реал (real)¹⁰⁸, консенсуал (konsensual)¹⁰⁹, анклиер

¹⁰³ Wakin. – Б. 4.

¹⁰⁴ Formular process – формуляр процессда даъвогарнинг жавобгар устидан ўз аризасини ёзма равишда бериши сабаб бўлган. Бу “қоғоз” судья учун шартли белги ёки “формуляр” деб аталган. Милодий асрнинг бошларидан ғарб судларида формуляр суд процесси вужудга келган. Судга раислик қилаётган магистрат қуйдагиларни амалга оширган: 1) даъвогарнинг даъвосини тасдиқлаган; 2) жавобгарнинг этирозини формулярга киритган; 3) судьяни тайинлаган; 4) ишни кўриб чиқиш учун судьяга йўлланма берган. Формуляр уч қисмдан иборат бўлган булар: *intensiya* (даъвогарнинг шикоятини ва жавобгарнинг айбини аниқлаш), *ekssepsiya* (даъво ни бекор қилиш ёки унинг муддатини чўзиш), *kondemnatsiya* (хулоса қисми қарор ёки ҳукм чиқариш билан боғлиқ ҳолат). Маълумот учун қаранг: Rim huquqi. – Б. 42-44.

¹⁰⁵ Wakin. – Б. 4.

¹⁰⁶ Verbal – вербал шартномаси, одатда оғзаки келишув кўринишида бўлиб, белгиланган сўзларни ифодалаш йўли билан ҳуқуқий кучга эга бўлган. Ушбу шартнома савол-жавоб тарзида тузилган (М: “Агар уйни белгиланган муддатда бўшатмасанг 100 рим сестерсийси (sestersiy) берасанми?” ҳа бераман, шаклида) агар иккинчи томон мажбуриятни бўйнига олмай йўқ бермайман деса, вербал шартномаси юридик кучга эга бўлмаган. Маълумот учун қаранг: Rim huquqi. – Б. 144.

¹⁰⁷ Literal – литерал шартнома вербал шартномадан фарқ қилиб, факат ёзма шаклда бўлган. Римда республика тугатилиб, империяга айланган даврда литерал шартномалар давлатнинг қирим-чиқими шаклидаги журнал кўринишида бўлган. Бу турдаги шартномалар кейинчалик фоиз ҳисобига қарз олди-бердисига оид ёзма ҳужжатларни ташкил этди (М: Мен Марк Антониан 100 сестерсий қарзман шаклида). Маълумот учун қаранг: Rim huquqi. – Б. 145.

¹⁰⁸ Real – реал шартномалар асосан маҳсулот олди-сотдиси жараёнида вужудга келган шартномалар ҳисобланган. Ушбу шартнома турига яна қарз, ссуда, омонат сақлаш, гаровга олиш бўйича тузилган шартномалар ҳам кирган. Бу турдаги шартномаларда миқдор, вазн ва ўлчов жиҳатидан бир хил хусусиятга эга бўлган маҳсулотлар қарзга берилган. Шартномада белгиланган муддат тугагач, қарздор қарзини фоизи билан айнан қарзга олган маҳсулоти кўринишида ёки бир хил хусусиятга эга маҳсулот кўринишида қайтариши шарт бўлган. Акс ҳолда қарздорнинг мол мулкидан ҳақдорга фоиз билан кўшиб ундириб берилган. Маълумот учун қаранг: Rim huquqi. – Б. 146.

¹⁰⁹ Consensual – консенсуал шартномалар томонларнинг оддий келишуви натижасида вужудга келган. Бундай шартномаларга олди-сотди, пудрат, мулк ижараси, шериклик каби шартнома турлари кирган. Бу шартнома турини фарқли томони, унда маҳсулот ва унинг нақд тўлов нархи акс этган. Rim huquqi. – Б. 149 – 156.

(unclear) – номсиз шартномалар¹¹⁰ ва пактлар¹¹¹ билан бир хил характерга эга.

Ушбу хулосани ўз даврида Йозеф Шахт ҳам илгари сурган¹¹².

Жиинетте Вакин Рим ва Исломдаги маҳкама жараёни ва ундаги расмий ҳужжатларни қиёсий таҳлил этиб, улар орасидаги ўхшаш жиҳатларга асосий эътиборни қаратади. Шу ўринда улар орасидаги баъзи фаркли ўринларни ҳам билдириб ўтиш мақсадга мувофиқдир. Улар қуйидагиларда кўринади.

– Рим империясидаги жамият мустаҳкам илдиз отган қулдорлик жамияти бўлиб, ҳуқуқ нормалари ва тузилаётган расмий шартномалар дастлаб юқори табақа вакиллари ҳуқуқларини ҳимоя қилишни бош мақсад қилиб олган. Шунга кўра у ерда хусусий ҳуқуқ нормалари ва оммавий ҳуқуқ нормалари вужудга келган. Ислом ҳуқуқ тизимида эса қуллар, чўрилар ва барча ижтимоий табақа вакилларининг ҳуқуқ-мажбуриятлари аниқ низом ва тартибга солинган.

– Рим ҳуқуқ тизими асосан урф-одат ва қонунлар асосида ривожланиб борди. Ислом ҳуқуқ тизими эса ислом динининг асосий манбалари ҳисобланган Қуръон, ҳадис, ижмоъ ва қиёс асосида ривожлантириб борилган;

– Рим ҳуқуқ тизими мақсад ва моҳиятга кўра тўлиқ дунёвий характерга эгадир. Ислом ҳуқуқ тизимида эса диний ва дунёвий нормалар уйғун ҳолда муайян ҳуқуқий тизимга солинган;

– Олди-сотди, қарз, ссуда билан боғлиқ шартномаларда рим ҳуқуқида фоиз миқдори аниқ кўрсатиб кетилган бўлиб, исломда эса, фоиз олиш *рибо* – судхўрлик ўрнида кўрилиб танқид остига олинган;

¹¹⁰ Unclear – анклийер – яъни номсиз мавҳум шартномалар. Бу турдаги шартномалар ҳеч қандай ном билан аталмаган. Юстиниан кодификациясига асосан тўрт ҳаракат билан боғлиқ бўлган: 1) Мен бераман сен ҳам беришинг керак (do ut des), 2) Мен бераман сен ҳаракат қилишинг керак (do ut fatsias), 3) Мен ҳаракатни амалга ошираман сен уни беришинг керак (fatsio ut des), 4) Мен ҳаракатни ижро этаман сен ҳам ҳаракат қилишинг керак (fatsio ut fatsias). Бу ердаги бераман мулкни ўтказаман ёки фойдаланиш ихтиёрини бераман, ҳаракат эса, хизмат турини англайди. Маълумот учун қаранг: Rim huquqi. – Б. 156-158

¹¹¹ Pacta – пактлар норасмий келишув бўлиб, икки кўринишга яланғоч – ҳимоя даъвоси билан таъминланмаган ва кийинган – ҳимоя даъвоси билан таъминланган пактларга бўлинган. Кийинган пактларга иператордан олинган ҳимоя даъвоси пактлари ҳам кирган.

¹¹² Schacht Joseph. Foreign Elements in Ancient Islamic Law. Journal of Comparative Legislation and International Law. Vol. 32, Leiden BRILL, 1950. – Б. 7 – 32.

– Рим ҳуқуқидаги *магистрат* (magistrat) – суд жараёнига раислик қилувчи, *Претор* (Pretor) – кўриладиган иш бўйича маълумотларни тўплаб, расмийлаштириб уни судга тақдим қилувчи, *судьялар* фаолияти ихтисослашганлиги ва суд қарорини чиқаришда шошмаслик ва маълум бир муддат талаб қилиш билан ажралиб туради. Ислом ҳуқуқидаги қозилик маҳкамаларининг ривожланиши жараёнида қозилар ҳам суд қилиш, ҳам инсонлар ўртасида тузиладиган ҳар қандай битим-қарорларни тез ва қисқа муддатда қайд этиш ваколатига эга бўлганлар. Рим ҳуқуқидан фарқли оила-никоҳ шартномалари ҳам қозилар томонидан расмийлаштирилган. Худди шунингдек, талок масаласи ҳам қози маҳкамалари орқали ҳал этилган.

Франциялик исломшунос Шафиқ Чехата (Chafik Chehata) ҳанафий мазҳабидаги келишув қоидаларини акс эттирувчи комплекс тадқиқотни амалга оширган¹¹³. У асосан ҳанафийлик мазҳабида ёзилган фикҳий масалаларга доир машҳур асарларни тасниф ва таҳлил этади¹¹⁴. Шунингдек, у шофи‘ийлик, моликийлик ва ҳанбалийлик мазҳабларидаги машҳур фикҳий асарларнинг ҳам рўйхатини келтириб ўтади. Шафиқ Чехата бошқа ғарб тадқиқотчиларидан фарқли ҳанафий мазҳабида машҳур саналган асарларда учраган *‘уқубот* ва *муомолот* масалаларига оид бўлимларда келган келишув ва шартномаларни таҳлил этиб ўтади.

Шафиқ Чехата ижтимоий масалаларнинг барча турлари бўйича келтирилган келишувларни бир ном билан, яъни *De L’obligation en Droit Musulman* – мусулмон ҳуқуқининг имтиёзли хужжатлари деб атайди¹¹⁵. Бу ўринда айтиш мумкинки, исломдаги келишув ақдларни фикҳдаги барча бўлимлар доирасида умумий тарзда ўрганиш бу соҳадаги кўпгина муаммоларни ечим топмаслигига олиб келади. Лекин Шафиқ Чехата ўз тадқиқотида кўпгина ҳанафий мазҳабига оид манбаларни қиёсий таҳлил этиб, фақиҳлар жорий қилган ҳуқуқий методларни бир-биридан фарқларини очиб берган. Қиёсий таҳлил этилган манбаларнинг кўпчилиги Мовароуннаҳр ўлкасида X–XIII

¹¹³ Chehata T. Chafik Theorie Generale de l’obligation en Droit Musulman, les sujets de l’obligation avec une bibliographie, une methodologie et un tableau general de la theorie de l’obligation en droit Hanefite. Le Caire: Imp. F.E. Noury & Fils, 1936. – Б. 367 (Бундан кейин. Chehata T. Chafik).

¹¹⁴ Chehata T. Chafik. – Б. 4-15.

¹¹⁵ Chehata T. Chafik. – Б. 62.

асарларда ёзилган манбалар бўлиб, келгусида ушбу тадқиқот устида илмий изланишлар олиб бориш мақсадга мувофиқдир.

Француз тадқиқотчиси Эмиле Тян (Emile Tyan)¹¹⁶ ўзининг “Le Notariat” номли тадқиқотини тўлиқ “шурут”, “маҳзар”, “сижил”, “васиқа”, “сукук”, “ҳукмий китоб”, “ҳужжа”, “мажалла” каби ҳужжатларни ёзилиш тартиблари ва бир-биридан фарқларини таҳлил этишга бағишлаган¹¹⁷. Эмиле Тян тадқиқоти Абу Жа‘фар ат-Таҳовийнинг шурутга бағишланган “Жоме‘ ал-кабир фи-ш-шурут” асари ва 1664–1672-йиллар орасида Ҳиндистонда ёзилган “*Фатовойи ҳиндийя*” асарининг “*Китоб аш-шурут*”, “*Китоб ал-маҳозир ва-с-сижиллот*” бўлимларига таянади.

Моликий мазҳабидаги формулярлар тузишга оид манбаларни нашрга тайёрлаш бўйича испан тадқиқотчилари Педро Чалмета ва Федрико Карриенте¹¹⁸, Франсиско Хавьер Аквиери Садаба¹¹⁹, Жулиано Риберта¹²⁰лар самарали фаолият олиб бордилар. Уларнинг тадқиқотлари олдинги бўлимларда таҳлил этилди.

Жулиано Риберта Моликий мазҳабидаги формулярларни ўрганар экан, қуйидаги хулосага келади. Испанияга арабларнинг кўчиб келиши ва давлатчилик ишларини юритиши замон талаби эди. Андалусияда ривожланган ҳужжатшунослик анъаналари фақат ислом ва мусулмонлар жамияти учун хос бўлиб, ғарб христиан маданияти ва бошқарувидан тубдан фарқ қилган. Мусулмонларнинг Испаниядан кетиши ва бу ерда христиан жамиятининг ўзига хос нормаларининг устунлиги араб-мусулмон ҳужжатшунослик анъаналарини Ғарбда барҳам топишига сабаб бўлди¹²¹.

¹¹⁶ Қаранг: Tyan Emile. Le Notariat et le regime de la prevue par escrit dans la pratique du Droit Musulman. Lyon: Universite de Lyon, 1945. – Б. 99; Шу муаллиф. Histoire de L’organisation Judiciaire en Pays D’Islam. Leiden: E.J.Brill, 1960. – Б. 673.

¹¹⁷ Tyan Emile. – Б. 4-8.

¹¹⁸ Chalmeta P; Carriente F. Formulario notarial Hispano-Arabe(por elalfaqui y notario cordobes Ibn al-Attar(sX) Madrid: Academia Matritense del Notariado Instituto Hispano-Arabe De Cultura, 1983. – Б. 675.

¹¹⁹ Ahmad B. Mugit al-Tulaytuli (m.459/1067). Al-Muqni‘ fi ‘ilm al-Šurut (formulario notarial).ed. Francisco Javier Aguirre Sadaba Madrid, 1994. – Б. 405.

¹²⁰ Riberta J., Asin M. Este formulario ha sido objeto de la tesis doctoral de dona Asuncion Ferreras Sanchez. – Paris: Universidad Complutense, 1991. – Б. 256 (Бундан кейин. Riberta J., Asin M. Este formulario).

¹²¹ Riberta J., Asin M. Este formulario. Б – 238.

Ушбу фикрга аниқлик киритиб айтиш мумкинки, ўрта асрларда Ғарбда католик черкови ҳукмронлиги остида вужудга келган инквизиция судлари¹²²нинг муросасиз фаолияти Андалусиядаги араб-мусулмон маданиятига салбий таъсир кўрсатиб, уни Ғарб жамиятидан сиқиб чиқарилишига сабаб бўлди. Чунки инквизиция ўзининг энг кучли таъсирини Испанияда кўрсатди ва мазкур таъсирлар бу давлатда узоқ давом этди. Испанияда инквизициянинг ташкил топишидаги асосий сабаб этник ва диний озчиликни ташкил қилган яҳудий ва мусулмонларга нисбатан муросасиз сиёсат эди. Бу сиёсат иқтисодий қийинчиликлар сабабли ерлик аҳолининг мусулмон араблар ва катта капитал эгалари бўлган яҳудийларга нисбатан ҳасадини ошириб юборди. Инквизиция судлари дастлаб фақат *конвертоллар* (христиан динидан қайтганлар) билан шуғулланган бўлса, кейинчалик мусулмон ва яҳудийлар учун бир босим воситасига айланди. 1492 йилдан бошлаб христиан бўлмаганлар *вафтиз* (чўқинтириш) ёки сургун бўлишнинг бирини танлашга мажбур бўлганлар. XVII асрга келиб Испания фақат христианлар яшай оладиган бир давлатга айлантирилди. 1609–1614-йиллар мобайнида Испаниядан 327000 мусулмон Шимолий Африка мусулмон ўлкаларига сургун қилинди¹²³. Андалусда яратилган хужжатшуносликка оид ёзма мерос инквизиция судлари томонидан ёқиб юборилди, қолган қисми дунёнинг турли ўлкаларига тарқалиб кетди.

Франсиско Прадо-Вилар (Francisco Prado-Vilar) тадқиқот хулосаларига кўра, Андалусияда халифа Ҳакам II (ҳукм дав. 350–376/961–976 йй.) даврида ғарб фойдасига ижтимоий соҳада кўплаб ислохотлар амалга оширилди. Ушбу даврга келиб ғарбликлар

¹²² Инквизиция судлари христианликдан узоқлашган ёки диний асосларга зид ҳаракат қилган кишиларни жазолаш мақсадида ташкил этилган католик черкови маҳкамалари бўлиб, “бездирувчи, тазйиқли тергов ва сўроқ” маъносини билдиради. Бу сўз жанубий-ғарбий Европада XIII асрдан қўлланила бошланган. Айниқса, христианликдан қайтган, диний талабларга бош кўтарган кишиларни ва мусулмон-яҳудий жамоаларни йўқотиш мақсадида қурилган, XIX аср ўргаларигача ўз таъсирини сақлаб қолган. Инквизиция судлари фаолиятига оид хужжатлар 4500 пакетдан иборат. 1810 йилда Напалеон Бонопарт томонидан Париж давлат музейига кўчирилган. Хужжатлар 1816 йилда ҳозирги Вагикан давлат музейига олиб келинган. Қаранг: Williams M. E. “Catholicism”. New Catholic Encyclopedia. Washington, 2005. – Vol. III. – Б. 301-321.

¹²³ Williams M. E. “Catholicism”. New Catholic Encyclopedia. Washington, 2005. – Vol. III. – Б. 301-321.

мусулмонлардан меъморчилик, шаҳарсозлик, соғлиқни сақлаш соҳаларида кўплаб тажрибаларни ўзлаштирдилар. Ҳукукий соҳада савдо-сотиқ алоқаларини аниқ бир ҳукукий тартибга солдилар. Жумладан, ғарбликлар мусулмонлардан маҳсулотни етказиб бериш, имтиёзли сотиб олиш ҳукуқи, ижара шартномаларини тузиш, гаров молларини тақсимлаш каби ҳукукий қоидаларни ўргандилар¹²⁴.

Ғарбда исломдаги ҳукукий масалалар ва XI–XIII асрларда мусулмон ўлкаларида ёзилган формулярлар тузишга оид манбаларни атрофлича тадқиқ этган яна бир олим Ваел Ҳаллақ (Wael B. Hallaq) бўлиб, у 1955 йил Исроил давлатининг Назарет¹²⁵ шаҳрида яшовчи христиан араб оиласида таваллуд топган. Ваел Ҳаллақ 1985 йили АҚШнинг Вашингтон Университетида “*Considerations on the Function and Character of Sunni Legal Theory*” (*Суннийлик ҳуқуқ таълимотининг ўзига хос хусусиятлари ва вазифалари таҳлили*) номи остида докторлик ишини ҳимоя қилди¹²⁶. У 1985 йилдан Канаданинг Квебек вилояти, Монреал шаҳрида жойлашган (Canada, Quebec province, Montreal city) McGill университетида қарашли исломшунослик институтида (Institute of Islamic studies) илмий фаолият юритиб келади. 1995 йилдан профессор ва 2004 йилдан тўлиқ (full) профессор даражасига эга бўлди.

2012 йили АҚШнинг Колумбия университети “Яқин Шарқ, Жанубий Осиё ва Африкани ўрганиш” бўлими (Department of Middle Eastern, South Asian and African Studies) Ваел Ҳаллақни Ғарб дунёсида

¹²⁴ Francisco Prado-Vilar. Circular Visions of Fertility and Punishment: Caliphal Ivory Caskets from al-Andalus. *Journal Information for Muqarnas*, Vol.14. 1997. – Б. 19-41; Christian Muller. Judging with God’s law on Earth: Judicial powers of the Qadi al-Jama‘a of Cordoba in the fifth/eleventh century. *Jurnal, Islamic Law and Society*, Vol. III. (Leiden, E.J. Brill, 2000). – Б. 158-186; Manuela Marin. Law and Piety: A Cordovan fatwā. *The Journal Information for Bulletin (British Society for Middle Eastern Studies)*, Vol. 17. N. 2. (1990). – Б. 129-136;

¹²⁵ Назарет (Nazareth) араб тилида – الناصرة (ан-наси́ро), иброний тилда – нацерет ёки нацрат деб аталиб, ушбу шаҳар хозирда Исроил давлатининг шимолида жойлашган. Ушбу шаҳарда Исо Масих туғилгани боис, христиан дунёси учун муқаддас шаҳар ҳисобланади.

¹²⁶ Маълумот учун қаранг: Wael B. Hallaq. *A History of Islamic Legal Theories: An Introduction to Sunni Usul al-Fiqh*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997. – 294 pages; Шу муаллиф. *Considerations on the Function and Character of Sunni Legal Theory*, *Journal of the American Oriental Society*, Vol. IV. New Haven: For American Oriental Society, 1984. – Б. 679-89.

ислом ҳуқуқ тизими билан боғлиқ соҳаларни биладиган биринчи рақамли профессор сифатида тан олди¹²⁷.

Ваел Ҳаллақ шу кунгача юздан ортиқ ислом ҳуқуқ тизимининг турли соҳаларига оид тадқиқотларини, асосан, инглиз, араб, индонез, иброний, япон, форс ва турк тилларида нашр этган (Ваел Ҳаллақ томонидан эълон қилинган илмий ишлар билан танишиш учун 1-иловага қаранг).

Ваел Ҳаллақ 80-йилларгача ислом ҳуқуқ тизими ва нотариал ҳужжатлар тарихига оид манбаларни ўрганган Йозеф Шахт, Жиинетте Вакин, Эмиле Тян, Шафиқ Чехата каби тадқиқотчиларнинг хулосаларини янгилаб, глобаллашув шароитида ислом ҳуқуқ тизими ва замонавий ислом тушунчалари бўйича янгича ёндошув ва илмий фаразларни илгари сурмоқда¹²⁸.

Жумладан, У Йозеф Шахтнинг “исломда ижтиҳод, ислом динининг дастлабки уч асри даврида пайдо бўлди ва ривожланди. Кейинги асрларда исломда ижтиҳод эшиклари ёпилиб, бу дин тобора догматик кўриниш касб эта бошлади¹²⁹, деган хулосасини янгилаб, исломдаги ижтиҳод эшиклари очик ва у замонга мослашувчан дин деган хулосани илгари сурди¹³⁰. Ушбу фикри билан у консерватив руҳдаги мусулмон тадқиқотчиларининг ҳам танқидига учради. Жумладан, Байрутдаги Америка университетиде ҳанбалий фикҳ мактаби бўйича тадқиқот олиб бораётган Усома Арабий ижтиҳод масаласига тўхталаркан, исломнинг классик ривожланиш даврида ижтимоий соҳадаги барча масалалар ўз ечимини топган ва ижтиҳодга ўрин қолдирилмаган. Ҳозирги кунга келиб, исломдаги бирор масалани ечимини топишда янги ижтиҳодий фикр яратиш шарт эмас, балки аслга қараб ҳукм чиқариш кифоя, деган хулосани илгари суради¹³¹.

¹²⁷ Columbia University at the Department of Middle Eastern, South Asian, and African Studies. сайтига қаранг.

¹²⁸ Маълумот учун қаранг: Wael B. Hallaq. “Was the Gate of Ijtihad Closed?” International Journal of Middle East Studies, Vol. XVI, Leiden, E.J.Brill, 1984. – Б 3-41.

¹²⁹ Schacht Joseph. Der Islam (zeitschrift für geschichte und kultur des Islamischen orientes) Band 21. Berlin: Walter de gruyter & co. 1933. – Б. 286-291.

¹³⁰ Wael B. Hallaq. “Was the Gate of Ijtihad Closed?”. – Б. 35.

¹³¹ Маълумот учун қаранг: Oussama Arabi Early Muslim Legal Philosophy: Identity and difference in Islamic Jurisprudence. USA, Los Angeles: G E von Grunebaum Center for Near Eastern Studies, 1999. – 78 p.

Демак, хулоса қилиш мумкинки, Ваел Ҳаллақ бу ерда ижтиҳод деганда, айнан, исломдаги манбалардан четга чиқиб, ўзича дин номидан бирор нарса ихтиро қилиш эмас, балки исломда ҳам ҳар бир эътиқод килувчи, ислом таълимотлари доирасида ўзининг мустақил фикрига эга бўлиши ва вазиятдан келиб чиқиб эътиқодга зиён етмайдиган ижтиҳод қила олиш кўникмасини шакллантириши керак, деб тушунган.

Ваел Ҳаллақ тадқиқ этилаётган исломдаги формуляр тузиш қоидаларига оид манбаларни ўрганиб, ушбу соҳада янги илмий хулосаларини илгари сурди. У ушбу соҳада илмий рисола ҳам эълон қилди¹³². Ваел Ҳаллақ ўзидан олдин ўтган ғарб исломшуносларининг фикрига қўшилиб, “Исломда формулярлар тузиш қоидаларини ишлаб чиқилиши инсоният учун янгилик бўлмади. Чунки бу соҳа қадимги Юнон, Миср, Византия, Рим давлатчилиги тарихида ҳам мавжуд бўлган”, деган хулосани беради.

Ваел Ҳаллақ фикрича, исломда формулярлар тузиш қоидаларига дастлаб Абу Ҳанифа ва унинг шогирдлари асос солдилар. Улар дастлаб мулкчилик ва савдо-сотик муносабатларини йўлга қўйишни бош мақсад қилдилар. Ҳанафийлар бу турдаги формуляр тузиш қоидаларини Рим ёки Форс империяси тажрибаларидан эмас, исломнинг биринчи манбаси Куръон кўрсатмасидан олдилар¹³³.

Унинг хулосасига кўра, кейинчалик ислом динининг кенгайиши давлат, қулчилик, оила муносабатлари, йирик кўчмас мулкларга эғалик қилиш, деҳқончиликка доир масалаларда ҳам формулярлар тузиш эҳтиёжини келтириб чиқарди. Мана шу турдаги формулярларни такомиллаштиришда фақиҳлар ерлик урф-одатлар ва давлат тажрибаларини эътиборга олдилар¹³⁴.

Исломдаги формулярлар тузиш, суджараёнини қонунийлаштириш ва баённомаларини тузиш қоидаларини ишлаб чиқишда қозиларга нисбат бериш нотўғри қараш бўлиб, қозилик маҳкамалари иш

¹³² Wael B. Hallaq. Model Shurut Works and the Dialectic of Doctrine and Practice. *Jurnal, Islamic Law and Society*, Vol. II. Leiden, E.J.Brill, 1995. – Б. 109 – 134 (Бундан кейин. Wael B. Hallaq. Model Shurut Works).

¹³³ Wael B. Hallaq. Model Shurut Works. – Б. 10., Ваел Ҳаллақ бу ерда Куръони карим, Бақара сурасининг энг узун 282-оятда келган савдо-сотик ва қарз олди-бердиси-ни расмийлаштириб қўйиш ҳукмини назарда тутди.

¹³⁴ Wael B. Hallaq. Model Shurut Works. – Б. 110-111.

фаолиятининг назарий асослари X–XIII асрларда тўлиқ фақиҳлар томонидан ишлаб чиқилди¹³⁵. Натижада фақиҳлар томонидан илгари сурилган *шурут* қоидалари *фуру‘ ал-фиқҳ* ва *адаб ал-қози* йўналишида ёзилган асарларнинг ажралмас қисми бўлди. *Шурут* исломда ҳуқуқий таълимот билан амалиёт ўртасида кўприк вазифасини ўтади.

Шу ўринда Ваел Ҳаллақ фикрини тўлдириб айтиш мумкинки, X–XIII асрларда *шурут* қоидаларига оид бўлимни мустақил ўрганиб ёки ўз асарига киритган фақиҳларнинг аксарияти қозилик маҳкамалари фаолиятдан хабари ва ушбу соҳада тажрибага эга бўлганлар.

Ваел Ҳаллақ *шурутга* оид адабиётларни ислом дунёсида пайдо бўлиш сабабларини қуйидагича изоҳлайди: “Мусулмон ҳуқуқшунослари *шурутга* оид асарларини ҳужжат тузиш қоидаларини яхши билмаган, тажрибага эга бўлмаган қозилар ва фақиҳлар учун ёзганлар”. *Шурут* бўлими *фуру‘ ал-фиқҳ*нинг воқеъликка яқин бўлими бўлиб, *муомолот* ва *ўқубот* доирасида фақиҳлар томонидан билдирилган фатволарнинг амалий ифодасидир. Замонавий тил билан айтганда эса, *шурут* бу назария эмас балки фавтоларни амалиётда қўллаш дастуридир¹³⁶.

Ваел Ҳаллақ фикрини яна қуйидагилар билан тўлдириш мумкин. X–XIII асрларда ислом дунёсида *шурутга* оид асарларни ёзилиши анъанага айланди. Ҳанафий фақиҳлари ислом илмларининг барча соҳаларида қалам юргизиб, кўп жилдлик асарлар ёзишдан мақсадни фақат мансаб эгаларининг фойдасини кўзлашда эмас, балки кўпманфаатли аҳамиятга эга бўлган билимларини ўзидан кейинги авлодга эслатма ёки ёзма мерос қилиб қолдиришда кўрганлар.

Ваел Ҳаллақ Ҳиндистонда ёзилган “*Фатовойи ҳиндийя*” асарида келган *шурутга* оид қоидалар Мовароуннаҳрда ёзилган уч йирик *фуру‘ ал-фиқҳ*га оид асарларда келган фатволардан олинган, деб хулоса берган. Мазкур манбалар: Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Ҳанафийнинг “*Фатово аз-заҳирийя*”, ибн Мозанинг “*Заҳира*” ва ал-Уструшанийнинг “*Фусул*” асарларидир¹³⁷.

Шу ўринда олимнинг манбалар масаласидаги чалкаш фикрларини изоҳлаб ўтиш жоиз. Ваел Ҳаллақ манба сифатида эътироф этган биринчи асар “*Фотово аз-заҳирийя*” Муҳаммад ибн Аҳмад ал-

¹³⁵ Wael B. Hallaq. Model Shurut Works. – Б. 111.

¹³⁶ Wael B. Hallaq. Model Shurut Works. – Б. 115-132.

¹³⁷ Wael B. Hallaq. Model Shurut Works. – Б. 122.

Ҳанафийнинг эмас, балки Абу Бакр Заҳируддин ал-Марғинонийнинг (ваф. 619/1222 й.) қаламига мансубдир ва асарнинг тўлиқ номи “ал-Фатово аз-заҳирийя” дир¹³⁸. Келтирилган иккинчи манба “Заҳира”нинг муаллифи олим таъкидлаганидек Бурхонуддин Маҳмуд ибн Аҳмад ас-Садр ас-Са’ид ибн Моза ал-Бухорий (ваф. 616/1219 й.) ҳисобланади. Бироқ фақиҳнинг шурутга оид қарашлари унинг “Заҳира” асарида эмас, балки “Ал-Мухиту-л-бурхоний” асарида келтирилган¹³⁹. Ва ниҳоят олим келтирган учинчи манба муаллифи ҳақиқатан Абу-л-Фатҳ Муҳаммад ибн Маҳмуд ибн Хусайн ибн Аҳмад Маждуддин ал-Уструшаний (ваф. 637/1240 й.) бўлиб, асарнинг тўлиқ номланиши “Китоб ал-фусул” дир¹⁴⁰.

Ваел Ҳаллақ исломдаги формуляр тузиш қоидаларидан ташқари X–XIII асрлардаги қозилик маҳкамалари иш фаолиятини ҳам атрофлича тадқиқ қилган¹⁴¹. Унинг фикрича, ислом дунёсидаги қози маҳкамалари мустақил институт сифатида шаклланиб, сиёсий ва давлат ишларидан кўра кўпроқ ижтимоий муаммоларни ҳал этди. Ғарбда суд идоралари алоҳида бино ва ҳуқуқий статусга эга бўлиб, тўлиқ давлат назоратида бўлди. XVI асрдан Усманийлар империясининг кучайиши ва ғарб қонунларини трансформация¹⁴² қилиниши натижасида қози маҳкамаларининг ижтимоий статуси пасайиб, унда давлатнинг таъсири кучайиб борди¹⁴³. Ваел Ҳаллақ қози маҳкамасидаги суд жараёнини *суд (court)* деб аташдан *мажлис (assembly)* деб номлашни маъқул кўради. Чунки ғарбдаги суд жараёни кўпроқ тақдим этилган далил-ҳужжатларга таянса, ундан фарқли равишда қози маҳкамаларида кўпчилик қисми муфтий ва фақиҳлардан иборат бўлган маслаҳат-кенгаши ҳам муҳим ўрин тутган¹⁴⁴.

¹³⁸ Заҳируддин Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад ибн ‘Умар ал-Бухорий ал-Марғиноний. Ал-фатово аз-заҳирийя. – Бағдод: Ироқ давлат кўлэзмалар музейи // Кўлэзма № 009654, жами 692 ыарак.

¹³⁹ Бурхонуддин Маҳмуд ал-Бухорий. Ал-Мухиту-л-бурхоний. – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси ФА Шарқшунослик институти. – Кўлэзмалар асосий фонди (Бундан кейин: ЎзР ФА ШИ) // Кўлэзма № 2861. – 1241 ыарак.

¹⁴⁰ Муҳаммад ибн Маҳмуд ибн Хусайн ибн Аҳмад Маждуддин ал-Уструшаний. Китоб ал-фусул. ЎзР ФА ШИ. // Кўлэзма № 3245, жами 338 ыарак.

¹⁴¹ Wael B. Hallaq. The qadi’s diwan (sijill) before the Ottomans. Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, Vol.61, No 3. (1998). – Б. 415 – 436 (Бундан кейин. Wael B. Hallaq. The qadi’s diwan (sijill)).

¹⁴² Трансформация – Бу, бир шаклдан бошка бир шаклга ўтиш деганидир.

¹⁴³ Wael B. Hallaq. The qadi’s diwan (sijill). – Б. 418.

¹⁴⁴ Wael B. Hallaq. The qadi’s diwan (sijill). – Б. 421.

Ваел Ҳаллақ тадқиқотларини келгусида комплекс, қиёсий ва методологик нуқтаи назардан тадқиқ қилиш ўзбек исломшунослигида янгича ёндошув ва хулосаларни ривожланишига хизмат қилади.

Фарбада ислом қозихоналари фаолияти тарихи бўйича ҳам бир қатор тадқиқотлар амалга оширилди. Бунга Давид Паувер (David S. Powers, Cornell University, USA)¹⁴⁵, Роналд Женнингс (Ronald Jennings, Urbana, Illinois University, USA)¹⁴⁶, Амнон Кохен (Amnon Cohen, Pennsylvania University, USA)¹⁴⁷, Боғач Эрген (Boğaç A. Ergene, University of Vermont, USA)¹⁴⁸, Вилфред Маделунг (Wilferd Madelung, University of Oxford, England)¹⁴⁹, Бабер Йохансен (Baber Johansen, Germany)¹⁵⁰ Делфина Серрано (Delfina Serrano, Freiburg University, Germany)¹⁵¹, Кристиан Мюллер (Christian Muller, Berlin Freie University, Germany)¹⁵², Оливия Реми (Olivia Remie, France)¹⁵³ Ирит Билигх Абрамский (Irit Bligh-Abramski, Jerusalem University, Israel)¹⁵⁴ Аарон

¹⁴⁵ Muhammad Khalid Masud, Rudolph Peters and David S. Powers (eds.). *Dispensing Justice in Islam: Qadis and their judgments*. – Boston: E. J. Brill, 2006. – 591 p.

¹⁴⁶ Ronald C. Jennings. *Kadi, Court, and Legal Procedure in 17th C. Ottoman Kayseri: The Kadi and the Legal System*. *The Journal Studia Islamica*. Vol: №48. Paris, 1978, pp. 133-172.

¹⁴⁷ Amnon Cohen. *Jewish Life as Reflected in Muslim Court Documents from the Sijill of Jerusalem (XVIIth Century)*, 2 vols., Philadelphia: The Center for Judaic Studies, University of Pennsylvania, 1994. Vol. I: pp. 212., Vol. 2: pp.375.

¹⁴⁸ Boğaç A. Ergene. *Evidence in Ottoman Courts: Oral and Written Documentation in Early – Modern Courts of Islamic Law*. *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 124., № 3. USA, 2004. – pp. 471-491.

¹⁴⁹ Madelung W. *The Early Murji'a and the Spread of Hanafism // Der Islam*, 43 (1982), pp. 32-39.

¹⁵⁰ Baber Johansen. *Eigentum, familie und obrigkeit im Hanafitischen strafrecht. Die Welt des Islams*, Vol.19, Issue 1/4. Leiden, E.J. Brill, 1979. – pp. 1-73.

¹⁵¹ Delfina Serrano. *Legal Practice in an Andalusī – Maghribī source from the twelfth century ce: The madhāhib al-hukkām fi nawāzil al-ahkām*. *The Journal, Islamic Law and Society*, Vol. II. Leiden, E.J. Brill, 2000. – pp. 188-234.

¹⁵² Christian Muller. *Judging with God's law on Earth: Judicial powers of the Qadi al-Jama'a of Cordoba in the fifth/eleventh century*. *Jurnal, Islamic Law and Society*, Vol. III. Leiden, E.J.Brill, 2000. – pp. 158-186.

¹⁵³ Olivia Remie. *Cross – Cultural Contracts: Sales of Land between Christians and Muslims in 12th – Century Palermo*. *Studia Islamica*, Vol. 85. Paris: Maisonneuve & Larose, 1997. – pp. 67-84.

¹⁵⁴ Irit Bligh – Abramski. *The judiciary (qādīs) as a governmental – administrative tool in early Islam*. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Vol. 35, № 1. (1992), pp. 40-71.

Лайиш, Авшалом Шмуэл (Aharon Layish, Avshalom Shmueli, Hebrew University of Jerusalem)¹⁵⁵ каби исломшунос олимларнинг ишларини мисол қилиб келтириш мумкин.

Юқоридаги замонавий тадқиқотлардан ғарбда X–XV асрларда ислом дунёсида шаклланган, қозилик маҳкамалари ва ҳужжатшунослик анъаналарига қизиқиш катта бўлганлигини кўриш мумкин. Андалусия ва Усмонли туркларнинг давлатчилик анъаналари ва тарихи ғарб давлатлари тарихи билан боғлиқ бўлганлиги, ғарбда андалус ва усмонли турклар тарихига қизиқиш катта бўлганлиги боис, исломдаги ҳужжатшунослик анъаналарини ушбу ҳудудлар билан боғлаб ўрганиш анъанага айланиб қолганлигини кузатиш мумкин.

Усмонийлар давлатида ислом ҳужжатшунослик анъаналарининг мустаҳкамланиш жараёнига X–XIII асрларда Мовароуннаҳрдан етишиб чикқан ханафий фақиҳларининг бой илмий тажрибалари ва қолдирган мерослари катта ҳисса қўшди. Бу эса ўз навбатида ўлкамиз тарихида асос солинган давлатчилик анъаналарининг нафақат шарқнинг бошқа минтақаларига, балки ғарбга томон трансформация қилинишига сабаб бўлди. Мазкур ва яна кўплаб илмий хулосаларни эътиборга олган ҳолда юқоридаги тарихий жараёнлар ва манбаларни ўрганиш нафақат ўлкамиз ҳужжатчилик тарихи жаҳон халқлари ҳукуқий нормативлари ва асосларининг юзага келиш, ривожланиш босқичларини ўрганишда ҳам жуда муҳим эканлигини алоҳида таъкидлаш лозим.

Шарқ мусулмон давлатларида қозилик маҳкамалари тарихига оид кўплаб китоблар ёзилган ва манбалар нашрга тайёрланган. Ушбу соҳада Суриялик олим Ваҳба Зухайли йирик тадқиқотларни амалга оширган. Ваҳба Зухайли қозилик тарихи бўйича кўпгина маълумотларни берган. У шофи‘ий мазҳабида бўлганлиги боис, ўз асарларида шофи‘ий мазҳабида ўтган қозиларга кўп аҳамият беради¹⁵⁶.

Ироқлик олимлар томонидан ҳам қозилик маҳкамалари тарихи ва расмий ҳужжатларга оид кўплаб қўлёзма манбалар нашрга тайёрланган. Масалан, Маҳий Ҳилол Сархон *адаб ал-қози* йўналишида

¹⁵⁵ Aharon Layish, Avshalom Shmueli. Custom and Sharī‘a in the Bedouin Family according to legal documents from the judaeen desert. Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, Vol. 42, № 1 (1979) – pp. 29-45.

¹⁵⁶ Муҳаммад аз-Зухайли. Тарих ал-қазо фи-л-ислам. – Дамашк: Дор ал-фикр, 1416/1995. – 590 б; Шу муаллиф. Қазо ал-мазолим фи-л-фикҳ ал-ислабий. – Дамашк: Дор ал-мактабий, 1419/1998. – 151 б; Шу муаллиф. Ал-Қазо фи-л-ислам. – Дамашк: Дор ал-мактабий, 1419/1998. – 110 б.

ёзилган асарларнинг машхурларини нашрга тайёрлади Муҳаммад Жасим ал-Ҳадисий Абу Наср ас-Самарқандий томонидан ёзилган формуляр тузиш қоидаларига оид асарларни таҳқиқ қилган.

Собиқ иттифок даврида мустамлакачилик манфаатидан келиб чиқиб, ўлканинг бошқаруви йўлида тарихий ҳужжатларни илмий асосда ўрганишга алоҳида аҳамият берилди. Бу ўз навбатида соҳани ривожлантиришда ҳуқуқий ва иқтисодий асос яратилишига олиб келди. Ўзбекистондаги барча архив, музей ва кутубхоналар эшиги шўро тадқиқотчилари учун очиқ қўйилди. Натижада ўтган асрнинг 20-йиллариданок тарихий ҳужжатлар, вақфномалар, васиқалар, ёрлиқлар бўйича, В.В. Бартольд, В.Л. Вяткин, О.Г. Большаков, М. Саиджонов, А.А. Семёнов ва бошқалар йирик тадқиқотларни амалга оширдилар¹⁵⁷.

Рус тадқиқотчиси О.Д. Чехович эса XIV–XVIII асрларга тааллуқли Бухоро қозилик маҳкамаси ҳужжатларини тадқиқ этиб, шаҳар қозихоналари тарихига оид энг қадимги вақф ҳужжати сифатида Оли Моза оиласининг сўнги вакили Абу-л-Макарим Муҳаммад ибн Абу-л-Маҳасин ал-Ҳасан ибн ал-Маҳамид ибн Муҳаммадга (ваф. 726/1326 й.) оид Бухоро четидаги ер мулки ҳақидаги расмий қоғозни кўрсатган. О.Д. Чехович тадқиқотлари XIV–XVIII асрларда Бухоро тарихига оид оила ва мулкчилик билан боғлиқ вақф ва қози ҳужжатлари ҳақида маълумот беришлиги билан аҳамиятлидир¹⁵⁸.

Ўзбекистонлик тадқиқотчилардан Б.А. Казаков, О.Д. Чехович тадқиқотларини тўлдириб, мўғуллар истилосидан сўнг то Чор Россияси истилосигача бўлган даврда ёзилган ҳозирги Бухоро вилояти кутубхонаси ва музейи, Ўзбекистон давлат архиви қушбеги бўлимида сақланадиган Мовароуннаҳр қозилик маҳкамаларида қатор масала-

¹⁵⁷ Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Бартольд В.В. Сочинения. – Т. I. – М.: Издательство восточной литературы, 1963. – 760 с; Большаков О.Г. Средневековый город Ближнего Востока: VII-середины XIII вв.: Социально-экономические отношения. – М.: Восточная литература, 2001. – 344 с; Шу муаллиф. Два вақфа Ибрагима Тамгач-хана в Самарканде по хронологии и генеалогии / Пер с англ. и примеч. П.А. Грязневича. – М.: Главная редакция восточной литературы, 1971. – 135 с.

¹⁵⁸ Чехович О.Д. Документы к истории аграрных отношений в Бухарском ханстве. Выпуск 1. Акты феодальной собственности на землю XVII–XIX вв. – Т.: Наука, 1954. – 268 с; Шу муаллиф. Бухарские документы XIV века. – Т.: Наука, 1965. – 332 с. – Б. 135, 136, 142, 186, 190, 206; Шу муаллиф. Черты экономической жизни Мавераннахра в сочинениях по фикху и шуруту, Ближний и Средний Восток Товарно-денежные отношения при феодализме. М.: Наука, 1980. – 227 с.

лар юзасидан тузилган расмий ҳужжатларни ўрганган. Бироқ мазкур тадқиқотга жалб этилган қози актлари, қатор норматив ҳуқуқий ҳужжатлар турли давр ва соҳаларга оид бўлганлиги боис, изланишда улар муайян даврлар ёки соҳалар бўйича алоҳида тартибда кўрилмаган. Балки илмий ишда юқоридаги расмий қайдномаларнинг ёзилиш тарихи ва соҳалари ҳақидагина маълумот бериш билан чекланилган¹⁵⁹.

Ф. Каримов, П. Сартори, Ш. Зиёдовлар томонидан 1822 йилдан 1922 йилгача бўлган Себзор даҳаси қозиси фаолиятига оид ҳужжатлар ўрганилди. Ушбу ҳужжатлар Тошкент шаҳар қозиси Ҳакимхожа Эшон ва унинг ўғли Себзор даҳаси қозиси бўлган Муҳаммад Муҳиддинхожа фаолияти билан боғлиқдир¹⁶⁰.

Россия ва Ўзбекистонда тарихий ҳужжатлар устида йирик тадқиқотлар олиб бориш ва янги нашрлар тайёрлаш ўтган асрнинг 50-йилларидан бошланди. 1943 йили Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси қошида Шарқ кўлёмалари (Шарқшунослик) институтининг ташкил этилиши, Бухоро, Хива, Қўқон хонликлари ҳудудида мавжуд бўлган расмий ҳужжатлар ва манбаларни бир жойга тўпланиши, комплекс тадқиқотларни пайдо бўлишига замин яратди.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, юқоридаги тадқиқотлар монография мақсад ва вазифаларидан фарқ қилиб, уларда келтирилган ҳужжатшунослик анъаналари аниқ ҳужжат турларига бағишланганлиги ва асосан, хонликлар даврида тузилган қози ҳужжатларини ўзида акс эттирганлиги билан ажралиб туради. Маълумки, рус босқини даврида жамиятнинг етакчи вакиллари диний арбоблар ва шариат пешволари ҳисобланган ва оддий халқ уларга катта ишонч билдирган. Тоталитар тузум Марказий Осиёда ўз босқинчилик сиёсатини мустаҳкамлаш ва диний арбоблар, шариат пешволарининг кучини халқ орасида заифлаштиришни, Марказий Осиёдаги давлат бошқарувига хос тарихий анъаналарнинг нозик жиҳатларини аниқлаш ва шу йўл билан халқ жипселигини йўқотишни муҳим мақсад қилиб белгилаган эди. Шу нуқтаи назардан собиқ иттифоқ даврида илмий фаолият олиб борган тадқиқотчилар сиёсат тақозоси сабабли

¹⁵⁹ Казаков Б.А. Документальные памятники Средней Азии. – Т.: Узбекистан, 1987. – Б. 87; Bahadir Kazakov. Bukharan documents: the collection in the District Library, Bukhara // Translated from the Russian by Jürgen Paul. Journal ANOR №9. Halle: Institut für Orientalistik, 2001. – 103 p.

¹⁶⁰ Ф. Каримов, П. Сартори, Ш. Зиёдов. Себзор даҳаси қозиси фаолиятига оид ҳужжатлар. Т.: “Ўзбекистон”, 2009. – 176 б.

асосий эътиборни хонлик давлатларининг муҳим бошқарув тизими бўлган қози маҳкамаларининг иш тажрибалари ва аниқ воқеъликдаги ҳужжатларни атрофлича таҳлил этишга қаратди. Лекин ҳозирги кунда демократик тамойилларга таянувчи ривожланган давлатлар томонидан илгари сурилаётган “инсон ҳуқуқлари”, “адолатли жамият”, “эркин фуқаролик жамияти”, “юксак даражадаги ижтимоий муносабатлар”, “адолатли судлов” каби принциплар дастлаб ғарбда эмас балки ислом ўлкаларининг илм маърифат ўчоқлари ҳисобланган Мовароуннаҳр, Шом, Ироқ, Миср ва Андалусия фақиҳлари томонидан XI асрдаёқ ишлаб чиқилиб, қонуний мустаҳкамланди. Ана шу жиҳатдан X–XIII асрларда шарқда ёзилган ҳужжатлар тузиш илмига оид манбалар кўплаб ғарб тадқиқотчиларини ўзига жалб қилиб келди ва келмоқда. Мустақиллик йилларида Ўзбекистон тарихининг ёритилмаган қисмларини бирламчи манбалар асосида ўрганиш натижалари Ўзбекистонда ҳужжатлар тузиш қоидалари ва анъаналари ўз олтин даврини X–XIII асрлардан бошлаганига ва юридик ҳужжатлар фақиҳларимиз томонидан ягона бир тизимга солинганига гувоҳлик беради.

* * *

Мовароуннаҳрлик қонуншунослар диннинг қоидаларига қатъий риоя қилган ҳолда халқнинг қадриятлари, одатлари, одамлар ҳаётидаги ўзгаришларни ҳисобга олишга мажбур бўлганлар. Ундан ташқари қози ёки фақиҳ ўзи бирга яшаётган ва улар орасида фаолият олиб бораётган халқнинг урф, одат ва қадриятларини билиши зарур эди. Баъзида фақиҳлар қонуннинг бузилишига ён беришга мажбур бўлганлар. Мовароуннаҳрда қарор қабул қилишнинг кенг тарқалган усули фақиҳнинг ўзидан олдинги уламоларнинг бу масала бўйича бир нечта фикрларидан бирини танлаши эди. Бунда фақиҳ ёки қози ўзининг танлашини қуйидаги кўринишларда асослаши мумкин эди: *“шогирднинг фикридан кўра, устознинг фикри афзалроқ”*, *“ислом ва жамиятнинг гуллаши учун”*, *“жамият парчаланишининг олдини олиш мақсадида”*, *“одамлар ҳаётини энгиллаштириш учун”*, *“адолатни қарор топтириш учун”* каби иборалар билан ўз фикрини асослаган.

Одатда фақиҳ ёки қозининг қарори ёзма равишда расмийлаштирилар, имзо чекилар, муҳр босилар ва санаси қўйиларди. Кўпинча устознинг фатвоси унинг кўп сонли шогирдлари томонидан ёзиб олинар ёки ёд олинарди. Мовароуннаҳр фақиҳлари чиқарган фатволарнинг анчагина қисми ибодат ва муомалот масалаларига бағиш-

ланади. Аммо уларда ҳам ўша масалаларга ёндашув Мовароуннахрга хос шарт-шароитларни акс эттирган белгилар кузатилади.

Мовароуннахрда чиқарилган фатволарнинг кўпчилиги савдо-сотик, пул ва мулк муносабатларига тегишлилиги билан аҳамиятлидир. Самарқандда тарқалган ўзаро ишончга асосланган савдо *бай' би-л-вафо'* каби баъзи маҳаллий савдо-сотик шаклларига рухсат берилиши узок давом этган тортишувларга сабаб бўлган. Ёлланиш ва бошқа меҳнатга оид шартнома турлари ҳам кенг муҳокама мавзуи бўлган.

X–XIII асрлар исломдаги мавжуд мазҳаблар фатволарининг жамланиши, қозилик маҳкамалари фаолиятида ташкилий ва назарий асосларнинг шаклланиши ҳамда ислом ҳуқуқида ҳужжатшунослик илми ва унинг асосларини яратилиши билан алоҳида ўрин тутди. Ушбулардан келиб чиқиб мазкур даврни ислом илм дунёсидаги олтин давр сифатида эътироф этиш мумкин. Шунинг натижасида X–XIII асрларга келиб исломдаги ҳужжатшунослик соҳасини ривожланиши натижасида, бир-биридан мустақил олтита йирик мактаб Мовароуннахр, Хуросон, Ироқ, Шом Миср Андалусия мактаблари вужудга келди. Ушбу мактабларда фаолият юритган фақиҳларнинг асарлари кўплаб мусулмон мамлакатларида тан олинган. Шунингдек, улар томонидан тузилган қўлланмалар минтақага хос бўлган маҳаллий шарт-шароит ва урф-одатлардан келиб чиқиб яратилган. Тадқиқотлар натижаси шуни кўрсатадики, исломдаги мазҳаб ва йўналишларда ҳужжат тузиш анъаналари бир-биридан кескин фарқ қилмаган. Барча мазҳаб уламолари адолат меъёрларини биринчи ўринга қўйган. Ҳар бир ҳужжат даъволашаётган ёки шартлашаётган икки томон ўртасидаги муносабатларда динийликдан кўра кўпроқ дунёвий масалаларни адолатли ҳал этиш устун турганлигидан далолат қилади.

Қози маҳкамалари фаолияти ўрта асрлардаги Шарқ цивилизациясининг оламшумул ҳодисаси ҳисобланади. Бу ҳуқуқий тизим араб халифалиги доирасида вужудга келиб, расмийлашган ва аста-секин бутун шарқ мусулмон ўлкаларига тарқалган. Шунинг учун ғарбда X–XV асрларда ислом дунёсида шаклланган, қозилик маҳкамалари ва ҳужжатшунослик анъаналарига қизиқиш катта эканлигини кўриш мумкин. Андалусия ва Усмонли туркларнинг давлатчилик анъаналари ва тарихи ғарб давлатлари тарихи билан боғлиқ бўлганлиги боис, ғарб тадқиқотчиларининг исломдаги ҳужжатшунослик анъаналарини ушбу ҳудудлар билан боғлаб ўрганиши анъанага айланиб қолган.

II БЎЛИМ МОВАРОУННАХР ҚОЗИЛИК ХУЖЖАТЛАРИГА ОИД МАНБАЛАРНИНГ ҚИЁСИЙ-ТАРИХИЙ ТАҲЛИЛИ

Абу Жаъфар ат-Таҳовийнинг “*аш-Шурут ал-кабир*”, “*аш-Шурут ас-сағир*” асарларида қозиликка оид масалалар

Ҳанафий олимлари ўз асарларида “шурут” ва “ал-махозир ва-с-сижиллот” бўлимларини алоҳида ҳолда ўрганишган. Бунга сабаб кўплаб ҳанафий олимларининг ўрта асрларда қозилик лавозимларида ишлаб, бу соҳада кўпроқ тажрибага эга бўлганлигидадир.

Ҳанафийлик мазҳабида бизгача етиб келган илк “шурут” китоби Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Салама ибн Абдулмалик ал-Аздий ат-Таҳовийнинг (ваф. 321/933 й.) “ал-Жоми‘ ал-кабир фи-ш-шурут” ва “ал-Жоми‘ ас-сағир фи-ш-шурут” асарларидир (Бундан кейин. Ат-Таҳовий номи остида келади). Ат-Таҳовий юқори Мисрнинг Тоҳо шаҳрида 239/853 йилда таваллуд топган¹⁶¹. Ат-Таҳовийнинг таваллуд санаси табакот асарларда турлича берилганлигини кузатиш мумкин, яъни фақиҳнинг таваллуд саналари қилиб, 229/844, 230/845, 239/853-йиллар берилган¹⁶². Ат-Таҳовий асарларида таваллуд сана 239/853 эканлиги эътиборга олинди¹⁶³. Ат-Таҳовий дастлаб Шофи‘ий фикҳини ўрганади. Шофи‘ийлик мазҳабининг йирик вакили бўлган Музаний (ваф. 264/878 й.) ат-Таҳовийнинг тоғаси бўлган¹⁶⁴. Фақиҳ ўз тоғаси ҳақида шундай дейди: “*Тоғам ҳанафий таълимотларини яхши билгани ҳолда Муҳаммад Шофи‘ийнинг энг шиончли шогирди ва мазҳаб устуниси эди*”¹⁶⁵.

¹⁶¹ Абу Жаъфар ат-Таҳовий. *Аш-Шурут ас-сағир*. 2 жилдди / Рухий Ўзажан таҳрири остида. – Бағдод: Матба‘а ал-‘они, 1974 (Ушбу нашр Ироқдаги Мосул марказий кутубхонасидаги 2 жилдди № 212266 рақамли қўлёзма нусхаси асосида тайёрланган). – Б. 5 (Бундан кейин. Ат-Таҳовий. Шурут).

¹⁶² Ат-Таҳовий. Шурут. – Б. 6.

¹⁶³ Ат-Таҳовий. Шурут. – Б. 6.

¹⁶⁴ Ат-Таҳовий. Шурут. – Б. 12; Қаранг: Jeanette A. Wakin. *The Function of Documents in Islamic Law: The Chapters on Sales from Tahawi’s Kitab al-Shurut al-Kabir*. New York: State University of Press Albany, 1972. – Б.10 (Бундан кейин. Wakin).

¹⁶⁵ Ат-Таҳовий. Шурут. – Б. 13; Wakin. – Б. 12.

Ат-Таҳовий ўспиринлик пайтидаёқ унинг тоғаси вафот этади. Тоғаси вафотидан тўрт йил ўтгач, фақиҳ Қуддус, Ғазза ва Асқалон орқали Дамашққа келади. Дамашқда қозилик қилиб турган басралик ханафий фақиҳи Абу Ҳазим Абдулҳамид ибн Абдулазиздан (ваф. 292/904 й.) 272/886 йилга қадар ханафий фикҳи ва ислом хужжатшунослигига доир илмларни ўрганиб, Карх, Бағдод, Куфа орқали яна Мисрга қайтади. Абу Ҳазим қозилик хужжатларини яхши тушунган фақиҳлардан бўлган. Унинг “*Китоб ал-Маҳозир вассижиллот*”, “*Китоб адаб ал-қози*”, “*Китоб ал-фароиз*” асарлари ҳақида Ибн Надим маълумот бериб ўтади. Лекин фақиҳнинг асарлари замонамизгача етиб келмаган¹⁶⁶. Ҳожи Халифа Абу Ҳазимни математика фанларини ҳам яхши билган олимлар қаторига киритади¹⁶⁷.

Фақиҳнинг Мисрда ат-Таҳовий номи билан танилишида қози Абу Бакр (ёки Абу Бакра) Баккар ибн Қутайбанинг (ваф. 270/883 й.) хизматлари катта¹⁶⁸. Баккар Басрада 182/798 йилда туғилган.

Демак, Баккарнинг фикҳий қарашларида ханафий мазҳабининг таъсири кучли бўлган. Баккар 246/860-йиллари Мисрга келади. Мисрда қозилик лавозимига тайинланади ва Фустот шаҳрида яшаб қолади. Мисрда ханафий мазҳабининг ривожига ва ханафий фақиҳларининг шаклланишига хизмат қилади. Ўша даврда Мисрда катта таъсирга эга бўлган шофи‘ий мазҳаби тарафдорларига ханафий мазҳабининг кучли жиҳатларини кўрсатиш мақсадида раддиялар ёзади. Баккарнинг “*Китоб ан-нақд ‘ала аш-Шофи‘ий*” (*Шофи‘ийларни танқид қилиш китоби*) номли асарини айнан шофи‘ийлик мазҳаби ҳукмрон бўлган минтақа Мисрда ёзганлиги унинг ханафий мазҳабига бўлган юксак эҳтиромидан далолатдир. Мисрлик шофи‘ий фақиҳлари Ироқдан келган ханафий фақиҳларни *ғурабо* (*ғариблар*) деб атадилар¹⁶⁹. Ана шундай фақиҳлар ичида Сулаймон ибн Шу‘айб ва унинг отаси Аҳмад ибн

¹⁶⁶ Муҳаммад ибн Исҳоқ ан-Надим (ваф. 387/997 й.). Ал-Фихрист / Мустафо аш-Шавимий таҳқиқи остида. Тунис: Дор ат-тунисийя ли-н-нашр, 1405/1985. – Б. 251-262 (Бундан кейин. Ан-Надим).

¹⁶⁷ Қаранг: Мустафо ибн ‘Абдуллоҳ ар-Румий ал-ханафий аш-шаҳир би-Ҳожи Халифа. Кашф аз-зунун ‘ан асмо’ ал-кутуб ва-л-фунун. 2 жилдли. – Макка: Мактаба ал-файсалийя, 1981. Ж.2. – Б. 1143 (Бундан кейин. Кашф аз-зунун).

¹⁶⁸ Заҳабий Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Усмон ибн Қоймоз (673 – 748 йй.). Сияр а‘лом ан-нубало. 23 жилдли / Шу‘айб ал-Арноут ва Муҳаммад На‘им ал-Арқусий таҳрири остида. – Байрут: Мавсу‘а ар-рисола, 1992. Ж. 3. – Б. 28.

¹⁶⁹ Ат-Таҳовий. Шурут. – Б. 23; Wakin. – Б. 34.

Аби Имрон ва Иброҳим ибн Марзуқ, Язид ибн Синан каби ҳанафий фақиҳлари ҳам бор эди. Булар орасига кейинчалик ат-Таҳовий ҳам қўшилди.

Ибн Надим келтирган маълумотга кўра, Баккар ислом ҳужжатшунослигига оид учта асар ёзган ва уларни “*Китоб ал-Маҳозир ва-с-сижиллот*”, “*Китоб ал-васои’ қ ва-л-‘уқуд*” ҳамда “*Китоб аш-шурут*” деб номлаган. Лекин бу асарлар тўлиқ замонамизгача етиб келмаган. Баккар фатволаридан ат-Таҳовий унумли фойдаланган. Ат-Таҳовий Баккарнинг хос котиби бўлиб, ундан ҳужжатшуносликка оид кўпгина илмларни ўрганади ва устози вафотидан кейин унинг ўрнига қози этиб тайинланади.

Ат-Таҳовий 321 – 322/933 – 934 йилда Фустот шаҳрида вафот этди¹⁷⁰.

Хулоса қилиш мумкинки, ат-Таҳовийгача ҳанафийлик мазҳабида ислом ҳужжатшунослигига оид кўплаб асарлар ёзилган. Лекин улар давримизгача сақланиб қолмаган.

Ат-Таҳовий ўзидан илгари ёзиб қолдирилган ҳужжатшуносликка оид асарларни чуқур ўрганиб чиққан алломадир. Шунингдек, унинг ўзи томонидан шу йўналишда яратилган қўлланмалар кейинги давр ҳанафий фақиҳлари учун асос сифатида хизмат қилиш билан бирга Мовароуннаҳр фикҳ мактаби ривожига муҳим ўрин тутган ва замонавий исломшунослик фани тараққиёти учун ҳам алоҳида аҳамият касб этади. Фақиҳ асосан, ҳанафий фикҳи ва қисман ақида илми ривожига катта ҳисса қўшди.

Милодий XIII асрдан кейин яшаган ҳанафий олимлари шурутга оид асарларни яратишда ат-Таҳовий қўлланмаларидан бирламчи манба сифатида фойдаланганлар¹⁷¹.

Табакот асарларни ўрганиш хулосаларига кўра фақиҳ:

¹⁷⁰ Ан-Надим. – Б. 254.

¹⁷¹ Қаранг: Ал-Фатова ал-ҳиндийя. 6 жилдли / ‘Абдуллоҳ Низомуддин таҳрири остида. – Байрут: Дор ихйо ат-турос ал-‘арабий, 1986. Ж.6. – Б. 248 – 389 (Бундан кейин. Ал-Фатова ал-ҳиндийя); Жалолуддин ибн Муҳаммад ал-Фатҳободий ал-‘Имодий. Ғураш аш-шурут ва дураш ас-сумут. – Сулаймония кутубхонаси, Асад Афанди бўлими // Қўлэзма № 722. – 254 җарақ; Мустафо ибн Шайх Муҳаммад. Равзат ал-қузот фи-л маҳозир ва-с-сижиллот. – Истанбул: Баладийя кутубхонаси. – Муаллим Жавдат бўлими // Қўлэзма № 265 – 157 җарақ; Зайнуддин ибн Нуҷайм ал-Мисрий. Рисола фи-л макотиб ва-с-сижиллот. Истанбул университети марказий кутубхонаси. // Қўлэзма. Мазкур нусха – 3 җарақдан иборат; Маҳмуд ибн Исмо‘ил ибн Қози Симовех ал-Ҳанафий. Китоб ал-фусулайн. 2 жилдли. Қоҳира: Ал-Азҳарийя, 1897.

1. “Китоб ал-маҳозир ва-с-сижиллот”.
2. “Китоб аш-шурут ал-кабир” ёки “ал-Жоми‘ ал-кабир фи-ш-шурут”.
3. “Китоб аш-шурут ал-авсам” ёки “Китоб аш-шурут ас-соғир”.
4. “Китоб аш-шурут ва-л-варақа”.
5. “Ақида ат-Таҳовий” каби асарларни яратгани маълумдир¹⁷².

Ат-Таҳовийнинг ислом ҳужжатшунослигига бағишланган иккита шоҳ асари “ал-Жоми‘ ал-кабир фи-ш-шурут”нинг кўплаб қўлёзма нусхалари мавжуд. Улар бир қатор ғарблик исломшунослар томонидан ўрганилган. Дастлаб, немис исломшуноси Йозеф Шахт “ал-Жоми‘ ал-кабир фи-ш-шурут” асарининг “Азкор ал-хуқуқ ва-р-руҳун” (гаровлар ва ҳаққлар бўйича эслатма)¹⁷³ ва “аш-Шуф‘а” (имтиёзли сотиб олиш ҳуқуқи)¹⁷⁴ бўлимларини тадқиқ этган¹⁷⁵. “Ал-Жоми‘ ал-кабир фи-ш-шурут” асарининг “бай” (савдо) бўлими 1972 йилда New York Давлат университети босмахонасида Жиинетте Вакин томонидан инглиз тилига ўгирилиб, бўлимнинг арабча матни билан бирга нашр этилган (Асарда келган бўлимлар билан танишиш учун 2-иловага қаранг)¹⁷⁶. 1996 йилда Амстердам университети исломшуноси Михайил Тунг¹⁷⁷ асарнинг “Азкор ал-хуқуқ ва-р-руҳун” бўлими бўйича докторлик ишини ҳимоя қилган¹⁷⁸. Ат-Таҳовийнинг шу мавзудаги бошқа бир аса-

¹⁷² Ан-Надим. – Б. 251 – 262.

¹⁷³ Schacht Joseph. Das kitab adkar al-huquq war-ruhun aus dem al-gami‘ al-Kabir fiš-Šurut des Abu Ga‘far Ahmad ibn Muhammad at-Tahawi. Heidelberg. Carl Winter’s Universitätsbuchhandlung, 1927. – Б. 38.

¹⁷⁴ Schacht Joseph. Das kitab al-Shuf‘a aus dem al-gami‘ al-Kabir fi-l-Shurut des Abu Ga‘far Ahmad ibn Muhammad at-Tahawi. Heidelberg. Carl Winter’s Universitätsbuchhandlung, 1930. – Б. 58.

¹⁷⁵ Шахт Жозеф тадқиқот жараёнида асарнинг Қоҳира, Мактаба ал-ҳидивийа ал-мисриййа кутубхонасининг ханафий фикҳи бўлимида сақланаётган № 140 рақамли қўлёзма нусхасига таянган. Ал-Ҳидивийа ал-мисриййа кутубхонаси ҳозирги кунда ал-Азҳар университети кутубхонасига бириктирилган.

¹⁷⁶ Wakin. – Б. 203.

¹⁷⁷ Thung Michael. H. Written obligations from the 2nd\8th to the 4th\10th century. Amsterdam. Amsterdam University press.1997. 135 pp, Michael. H. Thung. Written obligations from the 2nd \ 8th to the 4th \ 10th century. The Journal, Islamic Law and Society, Vol. III.Leiden: E.J.Brill, 1996. – Б. 3-13.

¹⁷⁸ Михайил Тунг тадқиқот жараёнида асарнинг Австрия пойтахти Вена шаҳри халқ кутубхонасида сақланаётган қўлёзмасига таянган.

ри “ал-Жоми‘ ас-сағир фи-ш-шурут”нинг тўлиқ икки жилди Бағдодда нашр этилган¹⁷⁹.

Муҳаммад ибн Жарир Табарий (ваф. 310/922 й.) ат-Таҳовийнинг хужжатшуносликка оид асарларига баҳо бериб шундай дейди: “*Абу Жа‘фар ат-Таҳовий Муҳаммад Шофи‘ий фикрларини ўғирлаб, унинг асарларида келган фикрларни ҳанафий мазҳаби қоидаларига мослаштирган*”¹⁸⁰.

Табарий фикрлари бироз мунозарали бўлиб, кейинги тадқиқотларда ноаникликлар келтириб чиқариши мумкин. Чунки ат-Таҳовий асарни ёзишда дастлаб ўзидан олдин ўтган Абу Ҳанифа, Абу Юсуф, Муҳаммад аш-Шайбоний, Имом Зуфар, Муҳаммад ибн Саммо‘а, Абу Ҳазим, Баккар ибн Қутайба каби классик ҳанафий фақиҳлари фикрларини бериб ўтади. Қиёс борасидагина бошқа мазҳаббошилар асосан, Имом Шофи‘ий фикрига таянади. Табарийнинг фикри ноаниқлигига яна бир далил фақиҳнинг ушбу туркумдаги асарлари ҳанафий дунёсида хусусан, ҳанафий таълимоти бешиги ҳисобланган Мовароуннаҳрда ҳам тан олиниб, кўплаб фатово жанрида ижод қилган фақиҳлар ат-Таҳовий фатволарини мазҳаб асосчилари бўлган фақиҳлар фатволаридан кейинга қўядилар.

Тадқиқот олиб бориш жараёнида шу нарса маълум бўлдики, “ал-Жоми‘ ас-сағир фи-ш-шурут” асари бўйича Руҳий Ўзажан тадқиқотини ўрганиш мақсадга мувофиқдир. Бу асар “ал-Жоми‘ ал-кабир фи-ш-шурут” асарининг мухтасари бўлиб, унда асосан, хужжат тузиш турлари ва қоидалари ҳақида фикр юритилади¹⁸¹.

Ироқлик тадқиқотчи Руҳий Ўзажан бу асарни тўлиқ тадқиқ қилган. У асарнинг ёзилиш услубига тўхталар экан, бу борада у қуйидаги икки фаразни илгари суради. Ё асар фақиҳнинг ўзи томонидан қўлланма сифатида таълиф этилган. Ёхуд фақиҳ вафотидан кейин хаттотлар томонидан ўқувчиларга қулай ва мухтасар бўлишлиги учун қисқартириб кўчирилган.

¹⁷⁹ Абу Жа‘фар ат-Таҳовий. Аш-Шурут ас-сағир. 2 жилдли / Руҳий Ўзажан таҳрири остида. – Бағдод: Матба‘а ал-‘они, 1974, 823б. Ушбу нашр Ироқдаги Мосул марказий кутубхонасидаги 2 жилдли № 212266 рақамли қўлёзма нусхаси асосида чоп этилган.

¹⁸⁰ ат-Табарий. Тарих ал-умам ва-л-мулук: 8 жилдли. – Қоҳира, 1982. Ж.5. – Б.89.

¹⁸¹ Қаранг: Абу Жа‘фар ат-Таҳовий. Аш-Шурут ас-сағир. 2 жилдли / Руҳий Ўзажан таҳрири остида. – Бағдод: Матба‘а ал-‘они, 1974. – 823 б (Ушбу нашр Ироқдаги Мосул марказий кутубхонасидаги 2 жилдли № 212266 рақамли қўлёзма нусхаси асосида тайёрланган).

“Ал-Жоми‘ ас-сағир фи-ш-шурут”да кўрилган масалаларнинг тўлиқ матни берилмаган. Балки қисқа формулярлар келтириш билан кифояланган¹⁸².

“Ал-Жоми‘ ал-кабир фи-ш-шурут” эса ат-Таҳовийнинг ислом ҳужжатшунослигига бағишланган йирик асари бўлиб, унда ҳужжат тузиш қоидалари билан бир қаторда ўша давр учун хос бўлган турли мулкчиликка оид ҳужжат турларидан ҳам намуналар келтирилган.

Асар ўттиз икки бобдан иборатдир. Унинг муқаддимаси шурут илмининг шартлари ва унга берилган таъриф билан бошланади. Биринчи катга бўлим имтиёзли сотиб олиш ҳуқуқи (шувф‘а)¹⁸³ юзасидан юритиладиган ҳужжатларни тузиш қоидаларига бағишланади. Иккинчи бўлим ижара¹⁸⁴ савдоси бўйича тузиладиган битимларни юритишга оиддир. Кейинги бўлимлар: *қарз ва гаров эвазига мол талаб қилиш боби – азор ал-ҳуқуқ ва-л-руҳун*¹⁸⁵, *тан олиш – ақорир*¹⁸⁶, мажбуриятдан соқит бўлиш – *баро‘а*, вакил тайинлаш ёки вакилликдан бўшатиш – *вакала*, *‘азл ‘ан вакала*, мулкни тақсимлаш ва ундан фойдаланиш – *қисма ва муҳайа‘а*, васиятлар – *васоё*, совғалар – *ҳиба*,

¹⁸² Қаранг: Ат-Таҳовий. Шурут. – Б. 798 (Фихрист бўлими).

¹⁸³ Шувф‘а – араб тилида кўшиш, жуфтлаш ёки кўшиб олиш деган маъноларни англатади. Фикҳий истилоҳда эса, шувф‘а ҳуқуқи деб, ҳовли-жой ва ер ёки кўчмас мулкни имтиёзга эга бўлиш – шафи‘ликни даъво қилиб ўз мулкига кўшиб олишидир. Шафи‘лик ҳуқуқидан энг аввал сотилган ҳовли ёки ер ичида сотувчига ёнма-ён шерик бўлган одам фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлади. Масалан, бир ҳовли ичида икки киши яшаса бири ўзига тааллуқлик бўлган қисмини сотмоқчи бўлса, иккинчи яшаётган одам шувф‘а, яъни имтиёз билан сотиб олиш ҳуқуқига эга бўлади.

¹⁸⁴ Ижара – араб тилида савоб, мукофот ва ажр маъноларини беради. Фикҳий истилоҳда эса, ижара савдо битими ёки келишувни англатиб, бўлиб-бўлиб тўлаш эвазига аниқ бир муддат тайин қилиб аҳднома тузмокдир.

¹⁸⁵ Роҳн ёки руҳун – араб тилида бир нарсани турли сабаблар билан ушлаб қолишга ёки туришга айтилади. Фикҳий истилоҳда эса, гаров мол эвазига (қайтариб олиш шарти билан) қарз олишга айтилади. Бунга Бақара сураси 283-оят ҳужжат қилиб олинган (Оят таржимаси: Агар сафарда бўлиб, қотиб топа олмасангиз, (қарз эвазига) нақд гаров (берингиз)! Агар бир-бирингизга омонат қўйсангиз, омонат қўйилган киши омонатни қайтарсин ва Робби бўлмиш Аллоҳдан қўрқсин! Гувоҳликни яширмангиз! Ким уни яширса, бас, унинг қалби осий (гуноҳкор)дир. Аллоҳ қилаётган ишларингизни яхши билиб турувчидир) Қаранг: Куръон: 2: 283-оят.

¹⁸⁶ Иқрор ёки ақорир – луғатда қарор топиш, собит бўлиш, таскин топиш, иқрор бўлиш деган маъноларни англатиб, фикҳий истилоҳда эса, иқрор дил ва тил билан тан олишга айтилиб, бир одамнинг фойдасига ва ўзининг зарарига гарданида ҳақ борлигини ўз тили билан айтиб маълум қилмокдир.

савоб умидида васият қилинган ёки садақа қилинган мол-мулк – *садақот ал-мамлуқат, ал-мавуқфат*, қулни озод этиш билан боғлиқ масалалар – *‘итоқ*, қулнинг озод бўлишини унинг ўлимига боғлаш – *тадбир*, маълум тўлов шарти билан қулни озод қилиш ҳақида у билан тузилган шартнома – *муқотаба*, савдо қилишга рухсат берилганлар – *маъзун лаху*, озод қилган кишининг ҳимоясида қолиш ёки мусулмон бўлмаган қул савдоси бўйича тузиладиган шартнома ва келишувлар – *мувалот*, никоҳ ва талоққа боғлиқ шартномалар – *никоҳ ва талоқ*, савдодаги музораба келишуви ва шерикчилик – *музораба*¹⁸⁷ *ва шарикот*¹⁸⁸, турли маънавий ва моддий жинойтлар – *жинойот*, топиб олинган ёки ташлаб кетилган моллар баёни – *луқата*, мулкдан вақтинча фойдаланиб туриш ҳуқуқи – *‘аворий*, омонатлар – *аманат*, ярашув асосида низони ҳал қилиш – *сулҳ*, ҳакамлик қилиш – *таҳкима* ҳақидаги масалаларга бағишланган. Шунингдек, асарнинг сўнгида ат-Таҳовий қози ва унинг ёрдамчиси томонидан қозихонада кўрилган қатор мавзуларга оид маҳзар ва сижил ҳужжатларидан намуналар келтиради.

Ат-Таҳовийнинг “ал-Жоми‘ал-кабир фи-ш-шурут” асари ўз даврида Миср фақиҳлари томонидан эътироф этилмади¹⁸⁹. Лекин XI-XIII асрларга келиб Марказий Осиёнинг йирик шаҳарларида ижтимоий ҳаётнинг ҳар бир жабҳаси учун ҳанафий мазҳабининг назарий асосларини яратиш эҳтиёжи туғилди. Айтиш мумкинки, ат-Таҳовийнинг мазкур асари Бухоро ва Самарқандда ҳанафий мазҳаби билимдонларининг ижтимоий-сиёсий ҳаётга аралашуви жараёнидаги ҳуқуқий билимларини шакллантиришда муҳим дастурлардан бири бўлиб хизмат қилди. Албатта, ўлкадаги ижтимоий ҳаётни тартибга солиш борасида Ироқ, Шом, мисрлик алломалар яратган бир қатор ҳанафий мазҳабига оид асарлар ҳам катта аҳамият касб этган¹⁹⁰.

¹⁸⁷ Музораба – араб тилида ер юзида савдо қилиш, кезиш деган маъноларни англатиб, фикҳий истилоҳда эса, икки томон аҳдлашуви, яъни бир томондан молиявий имконият илгари сурилади, иккинчи томондан эса, хизмат, бажариладиган тижорат режаси таклиф этилади. Тушган фойда эса келишувга асосан бўлишиб олинади. Кўрилган зарар эса, мол ёки пул эгасига бўлади. Ишчи эса, қилган меҳнатидан зарар кўради.

¹⁸⁸ Ширкат ёки шарикот – луғатда аралашиб кетиш ёки муштарак алоқа деган маъноларни англатиб, фикҳий истилоҳда эса, пул қўйилма ёки фойда масаласида шерик бўлганлар орасида тузиладиган келишувдир.

¹⁸⁹ Wakin. – Б. 44.

¹⁹⁰ Madelung W. The Early Murji’a and the Spread of Hanafism / Der Islam, 43 (1982), – Б. 32-39.

Демак, бу фикр XI-XIII асрларда Мовароуннахр ўлкасининг сиёсий ва ижтимоий бошқарувида ислом ҳуқуқшунослари (фақиҳлар) асосий ижрочи вазифасини бажарганлар, деган хулосани беради. Мовароуннахрдаги ҳукмрон сулолалар ҳисобланган Сомоний, Қорахоний, Ғазнавий ва Салжукий султонлари халқни ўз сиёсатларига бўйсундиришда ислом ҳуқуқшуносларидан самарали фойдаланиб келдилар. Ат-Таҳовийнинг ислом ҳужжатшунослигига доир фикр-мулоҳазаларидан ўлкада яшаб ижод қилган деярли барча ҳанафий фақиҳларининг асарларида кенг фойдаланилади. Жумладан, Шамсул-а’имма Сарахсий, Баҳоуддин Али ибн Муҳаммад ибн Исмоил ал-Исфижобий ас-Самарқандий, Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Хўжандий ал-Исфижобий, Абу Наср Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Мас’уд Вабарийлар олимнинг фикҳий асарларига турли шарҳлар битдилар¹⁹¹.

XVIII асрда Бобурий Аврангзеб томонидан ҳанафийлик мазҳабидаги фатво тўпламларидан бири “ал-Фатово ал-ҳиндийя” ёки “ал-Фатово ал-оламгирийя”¹⁹²да ҳам фақиҳнинг фатволарига катта ўрин ажратилган.

“Ал-Фатово ал-ҳиндийя” муаллифлари ат-Таҳовий фатволарини билвосита келтириб ўтадилар. Яъни асарда учрайдиган ат-Таҳовий фатволари унинг ўзи яратган манбалардан эмас, балки мовароуннахрлик фақиҳларнинг олим асарларига бағишлаган шарҳларидан олинган. Қуйида келтирилган таржима фикримизни исботлайди:

و يجوز صرفها الى الاب المعسر و ان كان ابنه موسرا كذا في شرح
الطحاوى.

Таржимаси: *Агар фарзанд ўта бадавлат бўлса, закотининг бир қисмини узоқдаги қийналган отасига берса жоиз бўлади. Ушбу фатво Ат-Таҳовийнинг шарҳида баён этилган*¹⁹³.

Демак, Мовароуннахр фақиҳлари томонидан ҳанафий мазҳабининг назарий асосларини ишлаб чиқилиши ва унда ат-Таҳовий фатволаридан кенг фойдаланилганлиги фақиҳ қарашларини Мовароуннахрда ёзилган фикҳий асарлар орқали ўрганиш имконини беради.

¹⁹¹ Sezgin F. Geschichte des arabischen Schrifttums. Bd.I. – Leiden, E.J. Brill. 1967. – Б. 441 (Бундан кейин. Sezgin F).

¹⁹² Ал-Фатово ал-ҳиндийя. Ж.6. – Б 279.

¹⁹³ Ал-Фатово ал-ҳиндийя. Ж.1. – Б 189.

Ат-Таҳовий қарашларининг мовароуннаҳрлик олимлар томонидан қадрланишига яна бир сабаб фақиҳ ўз асарларида Абу Бакр Аҳмад ибн ‘Амр Хассофнинг (ваф. 261/875 й.) ислом ҳужжатшунослигига оид фикрларидан кенг фойдаланганлигидир. Чунки айнан Хассоф яратган *“Китоб аҳком ал-вақф”*, *“Китоб адаб ал-қози”* ва *“Китоб ан-нафақот”* асарлари Мовароуннаҳр ўлкасида кенг ўрганилган ва ерлик фақиҳлар томонидан мазкур қўлланмаларга кўплаб шарҳлар битилган. Ўлкада кенг оммалашган шарҳлардан бири ас-Садр аш-Шаҳид ‘Умар ибн ‘Абд ал-‘Азиз ибн Мозага тегишлидир¹⁹⁴.

Усмонийлар салтанатида ат-Таҳовий каби классик ҳанафий фақиҳлари томонидан ривожлантирилган ислом ҳужжатшунослиги коидалари XX аср бошларига қадар амалиётда қўлланиб келинган.

Ҳиндистон ўлкаси Англия мустамлакасига айлантирилгач, мамлакатнинг ижтимоий-маънавий ҳаёти тадқиқоти силсиласида исломга оид қатор соҳалар айнан, инглиз олимлари томонидан ўрганила бошланди. Жумладан, ислом ҳужжатшунослигида кенг қўлланиладиган баъзи йирик мулкчиликка оид ҳужжатлар инглиз тилига ҳам таржима қилинган, ҳанафий ва моликий мазҳабига оид сукук ва васиқа тузиш коидалари китоб тартибида жамланиб, нашр этилган.

Кўриниб турибдики, Осиё ва Шимолий Африкадаги мусулмон давлатларини мустамлакага айлантирган империялар мазкур ўлкалардаги расмий суд ишларини юритишда маҳаллий ислом ҳукуқи анъаналаридан кенг фойдаланганлар. Йозеф Шахт ўз тадқиқотларида Ҳиндистоннинг Сахаранапур шаҳридаги “Мазохир ал-‘улум”, Рампур шаҳридаги “Ридо”, Патна шаҳридаги “Худо Бахш” кутубхоналари ва Ражпутана шаҳридаги “Са‘идийа” араб қўлёзмалар фондида жамми 42 та ҳанафий ва моликий мазҳабларида ёзилган ҳужжат тузиш коидаларига оид мажма‘ (тўплам) лар сақланаётганлиги ҳақида маълумот беради¹⁹⁵. Бобурийлар даврига келиб Патна шаҳридаги “Худо Бахш” кутубхонасида Марказий Осиё алломалари томонидан яратилган қатор ноёб фикхий манбалар тўпланган. Мазкур манбаларни чуқур ўрганиб, ушбу соҳада янги илмий тадқиқотлар олиб бориш келгусида тарихимизни янги илмий хулосалар билан бойишига хизмат қилади.

¹⁹⁴ Sezgin F. – Б. 437-438.

¹⁹⁵ Schacht Joseph. Das kitab adkar al-huquq war-ruhun aus dem al-gami‘ al-Kabir fiš-Šurut des Abu Ga‘far Ahmad ibn Muhammad at-Tahawi. Heidelberg. Carl Winter’s Universitätsbuchhandlung, 1927. – Б. 5.

“Ал-Жоми ‘ал-кабир *фи-и-шурут*” асарида келган ва ислом хужжатшунослигида умумий қоидалар асосида тузиладиган мулкчиликка оид хужжатларни куйидаги қисмларга бўлиб ўрганиш мақсадга мувофиқдир.

1) *Формулярлар тузишидаги келишув қоидалари*. Фақиҳлар томонидан илгари сурилаётган формулярларнинг умумий ўхшаш жиҳати улардаги асосий иш ҳаракат ўтган замонда берилганлигидир:

قال أبو جعفر و اذا اشترى رجل من رجل دورا فإن كانت مجتمعة في مكان واحد يحيط بها و يجمعها و يشتمل عليها حدود أربعة كتبت هذا ما اشترى فلان بن فلان بن فلان الفلانى من فلان بن فلان الفلانى اشترى منه صفقة واحدة جميع الكذا كذا الدار المتلاصقات اللاتي في مدينة كذا في الموضع الكذا منها و يحيط بهذه الدار الكذا كذا المسّميات في هذا الكتاب.

Таржимаси: *Абу Жа ‘фар деди: Агар бир киши бир кишидан тўлиқ уй сотиб олмоқчи бўлса, ҳамда бу уйлар бир маконда жойлашган бўлса, унга кирадиган ва қарашли нарсаларни ва тўрттала томонини ҳисобга олиб, келишув шундай ёзилади. Фулон бин Фулон бин Фулон ал-Фулоний, Фулон бин Фулон бин Фулон ал-Фулонийдан дастлабки келишувдаёқ ушбу мавзе ва шаҳарда жойлашган, бир-бирига ёнма-ён бўлган ушбу ер ҳовлиларнинг барчасини сотиб олди. Ушбу ҳовли-жой келишувда кўрсатилган, ...деб номланадиган иншоотлар билан ўралган*¹⁹⁶.

Ушбу матнда асосий иш ҳаракат сотиб олди – *иштаро* (اشترى) ўтган замон феълида берилмоқда. Шу ўринда ат-Таҳовий *сотиб олмоқчи бўлса, сотиб олади* деган келаси замонда бажариладиган феъл замонларини ишлатмаган. Мана шу услуб барча *шурут* асарлари ёзган фақиҳлар учун умумий қоидадир.

2) *Формуляр тузишидаги қўлланган услуб ва нуқтаи назарлар*. Ат-Таҳовий ва бошқа ҳанафий фақиҳлар формуляр тузишда икки томон манфаатларига диққат қилганлар. Масалан, мулкчиликка оид бўлган масалада икки томон келишуви *сотдим ва сотиб олдимга* ўхшаш. Ат-Таҳовийнинг бу масалада ўзига хос услуби бўлиб, у формулярларни тузиш борасида бошқа мазҳаб фақиҳлари ёки ҳанафийлик мазҳаби

¹⁹⁶ Wakin. – Б. 49а.

асосчилари билдирган фатволарни келтириб қиёслашдан кўра кўпроқ ўзида мавжуд тажрибаларга таянган¹⁹⁷. Мана шу жиҳат олим асарларининг ўз даври ва ундан кейинги даврларда яшаган ханафий фақиҳлари ва қозилари томонидан юксак кадрланишига сабаб бўлган.

Демак, кўриниб турганидек XIII асрларгача яратилган ислом ҳужжатшунослигига оид асарларда асосий эътибор бирор мавзуда келтирилган фатволарни далиллашга эмас, балки аниқ бир мақсадга йўналтирилган масаланинг объектив ва субъектив жиҳатларини тўла ёритиб ўтишга қаратилган. Шунинг учун тузилган кўпгина формулярларда аниқ мақсад ва бирон-бир шахснинг ўзигагина боғлиқ бўлган масалалар кўрсатиб ўтилган.

Қадимги Вавилон нотариал ҳужжатлари ва ислом ҳужжатшунослигини бир-бирига қиёслаб ўрганган олим Йозеф Шахт фикрича, исломда тузилган формулярлар икки томон манфаатларига бирдек мурожаат қилинганлиги билан қадимги Вавилонда яратилган ҳужжатлардан устунликка эгадир. Чунки қадимги Вавилон ҳужжатларида *сотувчи ва сотилаётган мулк* аниқ келтирилса-да, сотиб олаётган томон ва мулкнинг қай кўринишда сотилаётгани ҳақидаги маълумотлар етишмайди¹⁹⁸.

Исроиллик тадқиқотчи Моше Гил фикрича, қадимги Осурия ва Вавилонда яратилган савдо битимлари икки томонлама бўлишига қарамай, матнда фақат бир томон, яъни олий табақа вакили манфаатлари устун қўйилган. Араб-ислом ҳужжатларида эса *сотиб олдим ва сотдим* иборалари аниқ кўрсатилиб, томонларнинг субъектив ва объектив жиҳатларига алоҳида аҳамият қаратилган, деган фикрни беради¹⁹⁹.

Шунингдек, ат-Таҳовий шартномалар тузиш илмига оид битимларни янада такомиллаштириб, *иқола* (إقالة) – яъни меҳнат кучидан фойдаланиш бўйича битимни ёки савдо шартномасини бекор қилиш юзасидан тузиладиган шартномаларни тузиш шартларини ҳам ўргатмоқчи бўлади. Бу турдаги тузилаётган шартномаларга хос хусусият:

هذا ما شهد عليه الشهود أو هذا ما إستقال

¹⁹⁷ Wakin. – Б. 48б.

¹⁹⁸ Schacht Joseph. Das kitab al-Shuf'a aus dem al-gami' al-Kabir fi-l-Shurut des Abu Ga'far Ahmad ibn Muhammad at-Tahawi. Heidelberg. Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, 1930. – Б. 8.

¹⁹⁹ Moshe Gil. Institutions and events of the eleventh century mirrored in Geniza Letters (Part I), Tel Aviv University Press, 1981. – Б. 158.

Таржимаси: “Ушбу шартномага кўра унга қарши гувоҳлик бердилар ёки ушбу шартномага кўра ишдан бўшатишларини сўради”, каби иборалар билан бошланишидир. Шундан сўнг ат-Таҳовий битимни бекор қилиш ёки ишдан бўшатиш сабабларини *اسباب المتقدمة* кўрсатиб ўтади. Ат-Таҳовийнинг бундай услубни қўллаши шартномаларнинг қонунийлик статусини ошириш мақсадида бўлиши мумкин. Ат-Таҳовий шартномани бекор қилишда ҳар икки томонни бир хил жавобгар деб ҳисоблайди ҳамда кўпроқ шартномани бекор қилиш *муқиллик* мажбуриятини савдо битими тузилаётганда сотаётган томон ёки иш билан таъминлаётган томонга бериб, *иқрор* бўлишликни шарт деб ҳисоблайди.

Хулоса қилиш мумкинки, тузилаётган шартномада уч томон *соҳиб ли-л- иқола* (битимни бекор қилувчи шахс), *соҳиб ли-л-иқрор* (битим тўғри тузилаётганини тан олиб, иккинчи томонда турган шахс), *соҳиб ли-л-қазо ёки ақд* (қозилик қилиб турган ёки келишувни назорат қилиб турган шахс) иштирок этган.

Шартнома юридик қийматга эга бўлиши учун иқрор муҳим ҳисобланади. Икки томон тасдиқ этгандан сўнг *هذا كتاب لفلان كتبه له فلان* (*ушбу ёзма хужжат фалончиники, унга ушбу хужжатни фалончи ёзиб берди*) деб расмийлаштириб қўйилган.

Ат-Таҳовий битимларни тузишда тилшуносликдаги *тавтология*²⁰⁰ услубидан кенг фойдаланганлигини кўриш мумкин. Бу услуб кейинги давр ханафий фақиҳлари асарларида ўзгармас метод сифатида қабул қилинган.

Ислом хужжатшунослигига оид асарларни ўрганиш хулосалари шуни кўрсатадики, шартномалар тузиш қоидаларини ўрганган фақиҳлар асосий эътиборни мулкчилик муносабатларига қаратганлар. Ат-Таҳовий қўллаган мулкчиликка оид қоидалар ҳам кейинги давр фақиҳлари асарига ўз таъсирини кўрсатган. Масалан, ат-Таҳовий уч турдаги мулк савдосини қатъий таъқиқлагани боис ундан кейинги манбаларда ҳам ушбу турдаги мулк савдоси бўйича тузилган битимларни юридик қиймати йўқ, деб ҳисоблаганлар. Булар, *طرق* (*туруқ*) – йўллар, *مسائل* (*масо’ил*) – сув йўллари ёки каналлар, *مرافق* (*марофиқ*) – умумфойдаланиш жойлари ёки коммунал хизматлар. Бу уч турдаги мулклар назоратини ат-Таҳовий қозилар ихтиёрига топширишни жоиз

²⁰⁰ Тавтология бу – бир фикрни бошқа сўзлар билан такрорлаш деган маънони беради.

ҳисобламаган. Балки уни давлат томонидан назорат қилинишлигини шарт деб билган²⁰¹.

Ҳозирги кунимизга қадар кўплаб шарқ-мусулмон мамлакатларида жумладан, Ўзбекистонда ҳам юқоридаги учала мулк турларининг давлат томонидан назорат қилинишини тарихий жараён деб баҳолаш мумкин бўлади. Чунки бундай турдаги умумманфаат касб этадиган мулк турларининг бир шахс назоратига олинishi унинг бу мулклардан фойдаланишда тарафкашликка йўл қўйишига олиб келади.

Шунинг учун кўчмас мулк бўйича тузилаётган шартномаларда ат-Таҳовий, албатта, йўлдан ёки каналдан бошқа деб, таъкидлаб ўтади. Масалан:

قال ابو جعفر و اذا اشترى رجل من رجل دارا إلا طريقا

Таржимаси: *Абу Жа‘фар деди. Агар бир киши бир кишидан ҳовли-жой сотиб олса, йўлсиз сотиб олсин*²⁰².

Ушбу ҳолатда ат-Таҳовий لا (илла) юклагаси орқали умум фойдаланиш мумкин бўлган йўлни хусусийлаштиришни юридик жиҳатдан таъқиқлаб қўйган.

Қадимги қонунчилик тизимини ўрганган ғарблик тадқиқотчи Михаил Тунг (*archaic law*) да ҳужжатлар фақат бир томон доирасида қонунийлаштирилган. Шунга кўра, бу турдаги ҳужжатларни *unilateral* (бир томонлама аҳамиятга эга) кўринишдаги ҳужжатлар деб аташ мумкин²⁰³, деган фикрни беради. Лекин асли бундай эмас, тадқиқ этилаётган манбаларда намуна сифатида келтиралаётган ҳужжатлар фақат қози томонидан расмийлаштирилган бўлса-да, асли бу ҳужжатларга *bilateral* (икки томонлама аҳамиятга эга) бўлган ҳужжатлар деб таъриф бериш тўғри бўлади. Чунки қози формулярда икки томон қизиқишларини бир хил баён этган. Ат-Таҳовийнинг куйида келтирган мисолида ҳам буни билиш мумкин:

...و اذا اشترى رجل من رجل بيتا من دار بطريقة فيها كتبت هذا
ما اشترى فلان بن فلان من فلان اشترى منه جميع البيت
الذى من الدار التى بمدينة كذا ثم تحدد الدار ثم تصف موضع البيت

²⁰¹ Wakin. – Б. 83.

²⁰² Wakin. – Б. 51a.

²⁰³ Michael. H. Thung. Written obligations from the 2nd \8th to the 4th\10th century. The Journal, Islamic Law and Society, Vol. III. – Leiden: E.J. Brill, 1996. – Б. 3-13.

منها و تحدّده ثمّ تكتب بحدود جميع ما وقع عليه هذا البيع المسمّى
فى هذا الكتاب و أرضه و بنائه و مراقفه فى حقوقه و طرقه التى
هى له فى هذه الدار التى هو منها المحدودة فى هذا الكتاب.

Таржимаси: *Агар бир киши бир кишидан йўлаги билан қўшиб ҳовлилик бир уй сотиб олса, ушбу уй-жой савдоси қўидагича расмийлаштирилган. Яъни Фулон ибн Фулон, Фулон ибн Фулондан ушбу расмийлаштирилайётган уйни сотиб олди. Сотувчидан ушбу шаҳарда жойлашган ҳовли ва ундаги барча уйни сотиб олди. Сўнгра ҳовлининг чегараси кўрсатилган, сўнгра ҳовлида жойлашган уйнинг ўрни кўрсатилиб, чегаралаб берилган. Сўнгра ҳовлида жойлашган барча объектлар аниқ кўрсатилиб, ушбу ҳужжатда ...деб номланган савдо тури ёзиб қўйилган. Шунингдек, уйнинг майдони, қурилганлиги, уйдаги мавжуд қулайликлардан фойдаланиш ҳуқуқлари, ушбу ҳовлига кирувчи йўллар ва уларнинг чегаралари ҳам ҳужжатга киритилган²⁰⁴.*

Юқоридаги тадқиқотчилар изланишлари ва хулосалари формулярлар тузиш ислом келгунга қадар ҳам қадимги Рим, Миср, Месопатамия, Вавилон ва Оссурияда ривожланганлигини кўрсатади. Лекин жамиятда қулчилик муносабатлари, қулдорлик қаттиқ илдиз отганлиги боис паст табақа вакиллари формулярларда акс этмаган. Ислом келиши билан қулчилик аънаналари сақланиб қолган бўлса-да, кейинчалик исломнинг ёйилиши қулчилик аъналарининг заифлашувига олиб келди ва дин ишларида жамиятда ўзаро тенглик масалалари ривожланиб борди.

Абу Наср ас-Самарқандий асарларида қозилик маҳкамаларининг иш юритиш тажрибалари баёни

Мовароуннаҳр қозилик маҳкамаларида амалда бўлган ҳужжатларсиз ўзбек давлатчилик тарихини тасаввур этиб бўлмайди. Чунки ҳужжатчилик иши – давлатчилик тарихи билан чамбарчас боғлиқдир. Ҳар бир давлат ўз ҳудудида иш юритиш қоғозлари ҳамда бошқарув ишлари, қолаверса, ёндош эллар билан қўшничилик алоқаларини ҳуқуқий ҳужжатларсиз амалга ошира олмайди. Ўзбек давлатчилиги тарихида ҳам ҳужжатчилик ишлари юқори савияда йўлга қўйилганлигини кўриш мумкин.

²⁰⁴ Wakin. – Б. 536.

Мовароуннахрлик фақиҳлар азалдан ўзаро ҳуқуқий муносабатларини қайд этиб боришга алоҳида эътибор берганлар. Шу боис ўтмиш ёзма меросимизнинг анчайин катта қисмини расмий матнлар, васиқалар ва ҳужжатшуносликка оид бўлган асарлар ташкил этади.

“Аш-Шурут ва ‘улум ас-сукук” ҳамда “Илм аш-шурут ва-л-васоик”, “Русум ал-Кузот” Мовароуннахр ҳужжатшунослиги тарихини очиб берувчи муҳим манбалар сирасига кириб, ушбу асарларнинг муаллифи Ҳоқим ал-Имом Абу Наср Аҳмад ибн Муҳаммад ас-Самарқандийдир (Бундан кейин. Абу Наср ас-Самарқандий). Қураший келтирган маълумотларга қараганда аллома 486/1093 йилда Самарқандда таваллуд топган ва 550/1155 йилда шу шаҳарда вафот этган²⁰⁵.

Ҳожи Халифанинг фикрича Абу Наср ас-Самарқандий, “Имом ал-ҳуда”, “ал-Фақиҳ” номлари, “Абу-л-Лайс” куняси билан машҳур бўлган Наср ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Иброҳим ас-Самарқандийни (ваф. 375/985) ўзига устоз санаб, унинг асарларидан талабаларга дарс беради²⁰⁶. Йирик табақот асари ёзган алломалардан бири Умар Ризо Абу Наср ас-Самарқандийни “ал-Ҳоқим” куняси билан атайди²⁰⁷. Қураший эса “ал-Ҳоқим” куняси ўрнига “ал-Ибрисмий” кунясини беради. Қурашийнинг фақиҳга нисбатан айнан юқоридаги куняни истифода этиши Абу Наср ас-Самарқандийнинг араб бўлмаганлиги ҳамда ерлик фақиҳлардан эканлигига далолат қилади.

Абу Наср ас-Самарқандий фатволаридан кейинги даврларда яратилган асарларда кўп фойдаланганликларини кўриш мумкин. Масалан, Абу Бакр Заҳириддин ал-Марғинонийнинг (ваф. 619/1222 й.) “ал-Ҳатто аз-заҳириййа” асарида Абу Наср ас-Самарқандий шахсияти ва яратган асарларига юқори баҳо берилади²⁰⁸. Маълумки, Заҳириддин ал-Марғиноний ва Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Исмо‘ил ас-Саффор (ваф. 534/1139 й.) оилаларидан етишиб чиққан фақиҳлар

²⁰⁵ Қураший Абу Муҳаммад ‘Абдулқодир ибн Абилвафо Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Мисрий. Ал-Жавоҳир ал-музйй‘а фи табақот ал-ҳанафиййа. 5 жилдли / ‘Абдулфаттох Муҳаммад ал-Хулв таҳрири остида. – Қоҳира: Ҳижр, 1993. Ж.1. – Б. 215 (Бундан кейин. Ал-Қураший).

²⁰⁶ Кашф аз-зунун. Ж. II. – Б. 1046.

²⁰⁷ Каҳҳола Умар Ризо. Муъжам ал-муаллифин. 15 жилдли. – Байрут: Дор ихё атурос ал-арабий, 1980. Ж. 2. – Б. 109.

²⁰⁸ Заҳируддин Абу Бакр Муҳаммад ибн Аҳмад ибн ‘Умар ал-Бухорий ал-Марғиноний. Ал-фатова аз-заҳириййа. – Бағдод: Ироқ давлат қўлёзмалар музейи // Қўлёзма № 009654, жами 692 варак. 162, 176, 177, 182 вараклар.

Марвдан кўчиб келиб, Бухорода ҳокимлик қилган Оли Моза оиласи (ҳукм. дав. 495-636/1101-02-1238 йй.) фақиҳларига мухолифда бўлганлар. Абу Наср ас-Самарқандий ҳам Оли Моза оиласига мухолифда бўлган маҳаллий уламолар билан ҳамфикр бўлган (Оли Моза оиласидан етишиб чиққан фақиҳлар ва ҳокимлар шажарасини билиш учун 3-иловага қаранг).

Ёқут Ҳамавий (ваф. 626/1229 й.) ўзининг “Му‘жаму-л-булдон” асарида Абу Наср ас-Самарқандийни Самарқанд ҳокимлари қаторида беради²⁰⁹.

Турк тадқиқотчиси Умар Сонар Хункан берган маълумотга қараганда, Абу Наср ас-Самарқандий Қорахоний султонларидан Арслонхон Муҳаммад ибн Сулаймон (ҳукм дав. 495–524/1102–1130 йй.) даврида Самарқандда қозилик ва ҳокимлик лавозимларида ишлаган²¹⁰.

Кўриниб турибдики, Абу Наср ас-Самарқандий “ал-Ҳоқим” кунyasi билан танилиб, Самарқандда ҳакамлик ва қозилик вазифасини ҳам ижро этган. Арабий истилоҳда “ал-Ҳоқим”нинг иккинчи маъноси “ҳакамлик қилувчи қози” демакдир²¹¹. Бундан ташқари, қозилик ишларини юритишга оид йирик ҳажмдаги асарларни яратиш учун олим нафақат юксак билим ва кўникмага, балки кўп йиллик бой тажрибага ҳам эга бўлиши зарурдир.

Абу Наср ас-Самарқандий ҳаёти ва илмий мероси ва унинг XI–XIII асрлар Мовароуннаҳр ижтимоий-сиёсий ҳаётида тутган ўрни ҳақида айтиш катта тадқиқотлар амалга оширилмаган. Аллома илмий меросини тўлиқ ўрганиш ва ўзбек давлатчилиги мактаби тажрибаларини янги илмий хулосалар билан тўлдириш замонавий исломшунослар олдида турган масъулиятли ҳамда шарафли вазифалардан биридир.

Абу Наср ас-Самарқандий ҳанафий фақиҳи бўлишига қарамасдан бизгача унинг асосан, қозилик ишларини юритишга доир асарларигина етиб келган. Бундан ташқари фақиҳнинг ибодат, муомалот, жиноят ишларига оид фатволари ҳам мавжуд бўлиб, “ал-Фатово ал-Ҳиндийя” асарида бу ҳақидаги маълумотлар ва айнан фатволардан

²⁰⁹ Ҳамавий Ёқут. (ваф. 626/1229). Му‘жамул-булдон. 5 жилдли. – Байрут. Дор ал-фикр, 1980. – Ж. 2. Б. 67 (Бундан кейин. Му‘жамул-булдон).

²¹⁰ Ömer Soner Hunkan. Türk Hakanlığı (Karaханlıлар) Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212). – Istanbul: Tanıtım Hizmetleri Ticaret Limited Şirketi, 2007. – 523 b.

²¹¹ Маълумот учун қаранг: Edward William Lane. Arabic-English lexicon. – Beirut, 1968. Vol. 6. – Б. 576.

намуналар келтирилган²¹². Демак, фақиҳ илмий меросини ўрганишда унинг фатово жанрида ёзилган бошқа туркум асарларини излаб топиш ушбу йўналишдаги янги тадқиқотларни амалга оширишга имкон яратади.

Абу Наср ас-Самарқандий шахсияти баъзи ҳолларда Абу-л Қосим Исмоил ибн Муҳаммад ал-Ҳаким ас-Самарқандий (ваф. 342/953 й.) шахсияти билан чалкаштириб юборилади. Ал-Ҳаким ас-Самарқандий Абу Ҳафс ал-Кабирдан фикҳ илмини ўрганган. Унинг “ас-Су’ал ала-ъзам” деган асари мавжуд. Мазкур аллома ҳаёти ва ижоди бўйича ҳам кенг қамровли тадқиқотлар амалга оширилмаган.

Немис исломшуноси Карл Броккельман кўплаб марказий осиёлик фақиҳлар илмий мероси билан танишиб, улар ҳақда изланишлар олиб борганига қарамай, ўз тадқиқотларида Абу Наср ас-Самарқандий шахсига тўхталиб ўтмаган²¹³. Демак, фақиҳнинг халқаро фондларда сақланаётган қўлёзма нусхалари ҳақидаги маълумотлар ҳам мавҳум бўлиб, уларни аниқлаш ва тадқиқ этиш юртдош исломшунослар олдида турган муҳим вазифалардан бири ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси Шарқшунослик Институту қўлёзмалар фондида ҳам фақиҳ яратган асарларнинг қўлёзма нусхалари аниқланмади.

Фақиҳнинг ҳаёти ва илмий меросига оид фикрлар кам бўлишига қарамай, канадалик исломшунос Ваел Ҳаллақ Абу Наср ас-Самарқандийнинг қозилик маҳкамалари фаолияти бўйича билдирган фикрларини юқори баҳолайди. Ваел Ҳаллақ ўзининг иккита мақоласида фақиҳ фикрларини таҳлил этади²¹⁴.

Ваел Ҳаллақ Абу Наср ас-Самарқандийнинг “Русум ал-қузот” асарида келган қозилик маҳкамасига доир ҳужжатларни ўн қисмга бўлиб ўрганади.

Фикҳий истилоҳда қози ҳужжатлари сақланадиган девон *قمةطرة القاضي* (*қиматра ал-қози*) деб аталиб, биринчи бўлимда

²¹² Ал-Фатово ал-ҳиндийя. Ж.1. – Б. 162, 176, 177, 182, Ж.3. – Б. 34, Ж.6. – 316, 317, 375, 384, 387 бетлар.

²¹³ Қаранг: Brockelmann С. Geschichte der arabischen Litteratur. 3 жилдли. – Weimar-Berlin: Ҳай’а ал-мисрийя, 1898-1993(Бундан кейин. Brockelmann. GAL).

²¹⁴ Hallaq Wael.B. Model Shurut Works and the Dialectic of Doctrinre and Practice // Jurnal, Islamic Law and Society, Vol. II. (Leiden: E.J.Brill, 1995). – Б. 109-134; Шу муаллиф. the qadi’s diwan(sijill) before the Ottomans // Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London. Vol.61, – № 3.(1998). – Б. 415-436.

гувоҳлар берган кўрсатмалар билан боғлиқ тарихий ҳужжатлар, яъни қозининг муҳри билан тасдиқланган маҳзар – протокол ҳужжатлар сақланган. Иккинчи бўлимда гувоҳларнинг кўрсатмалари кун ва ойи тасдиқланган ҳолда сақланган. Учинчи бўлимда маҳбуслар ва уларнинг жиноятлари билан боғлиқ ишларига доир ҳужжатлар, тўртинчи бўлимда аёл жиноятчилар ва уларнинг иши билан боғлиқ ҳужжатлар, бешинчисида вақф мулклари ва улар жойлашган манзилга оид ҳужжатлар, олтинчисида вақф мулкларига масъул шахслар ҳақидаги маълумотлар ва ҳар бир вақф мулкларининг молиявий қирим-чиқимларига оид ҳужжатлар бўлган.

Еттинчи бўлим вақф мулклари бўйича масъул шахслар томонидан қозига тақдим этиб борилган ҳисоботлар, саккизинчи бўлим қозилик девони амалда бўлиб турган шаҳар ёки вилоятда яшайдиган ва яшаган қозилар, фақиҳлар, султонлар, амирлар, пайғамбар авлодлари, вазирлар, ҳарбий саркардалар ва бошқа давлат идоралари вакилларига қарашли маълумотлар билан тўлдирилган. Тўққизинчи бўлимда қозилик маҳкамаси назоратидаги вакилларга оид ҳужжатлар ва ўнинчи бўлимда ҳар бир шаҳардаги вакиллар олиб бораётган ишлар ҳисоботи сақланган.

Абу Наср ас-Самарқандий ишлаб чиққан ушбу ўнта девон таснифи бутун Мовароуннаҳр марказий шаҳарлари ва вилоятлари учун умумий ва муҳим дастак вазифасини ўтаган²¹⁵.

Ваел Ҳаллақ хулосасидан шуни англаш мумкинки, Абу Наср ас-Самарқандий ижтиҳод методига таянган ҳолда ўрта аср Мовароуннаҳр марказий шаҳарларида иш юритувчи қозилик маҳкамаларини тубдан ислоҳ қилиб, янгича услуб ва методларга асосланган “аш-Шурут ва ‘улум ас-сукук”, “Илм аш-шурут ва-л-васо’ик”, “Русум ал-қузот” каби нодир асарларни яратган (Абу Наср ас-Самарқандийнинг ушбу асарларида кўрилган масалалар билан танишиш учун 4-иловага қаранг).

Тадқиқот натижалари шундан далолат берадики, Абу Наср ас-Самарқандий яшаган даврда Мовароуннаҳр қозилик маҳкамалари фаолиятини тартибга солувчи асосий қўлланма сифатида таълиф этилган асарлар кўпроқ Ироқ ҳанафий мактабида яратилган, Аҳмад ибн ‘Умар ибн Муҳир аш-Шайбоний ал-Хассоф (ваф. 261/875 й.), Абу

²¹⁵ Қаранг: Hallaq Wael.B. the qadi's diwan(sijill) before the Ottomans // Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London. Vol.61, – № 3.(1998). – Б. 415-436.

Жа‘фар Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Салама ибн ‘Абдулмалик ал-Аздий ат-Таҳовий (ваф. 321/933 й.), Абу Бакр Аҳмад ибн Али ал-Ҳанафий ар-Розий ал-Жассослар (ваф. 370/981 й.) томонидан ёзилган “Адаб ал-қози” туркумидаги асарларга ёзилган шарҳлар кўринишида бўлган. Бунга мисол тариқасида Шамсу-л А‘имма даражасига етишган ас-Сарахсий, ал-Ҳалвоийлар ва Фаҳруддин Қозихон²¹⁶, Ҳусомуддин ас-Садр аш-Шаҳид, Заҳириддин ал-Марғиноний²¹⁷лар томонидан битилган шарҳларни келтириш мумкин. Иккинчидан, фатово жанрида яратилган асарларда қозилик маҳкамаларининг иш юритиш тартиблари фуру‘ ал-фикҳга оид йирик қўлланмаларнинг бир бўлими сифатида кўриб ўтилган.

Абу Наср ас-Самарқандий мазкур фақиҳлардан фарқли ўларок, қозилик маҳкамалари иш юритиш тартибларини алоҳида ва йирик қўламда ўрганадиган учта мустақил асар яратган.

Алломанинг “аш-Шурут ва ‘улум ас-сукук”, “Илм аш-шурут ва-л-васо‘ик”, “Русумал-қузот” кабинодирасарлари Ироқ давлат қўлёзмалар музейи фондида сақланади. Ироқлик тадқиқотчи Муҳаммад Жасим ал-Ҳадисий мазкур манбалар устида изланишлар олиб бориб, 1985 – 1988-йиллар оралиғида уларни нашрга тайёрлаган²¹⁸.

Муҳаммад Жасим ал-Ҳадисий Абу Наср ас-Самарқандийнинг юқоридаги уч асарини бир инвентар рақам, яъни 5739 рақам остида келтириб ўтган. Бундан маълум бўладики, тадқиқотчи нашрга тайёрлаган уч асар асли битта қўлёзма сирасида жамлаб кўчирилган бўлиб, тадқиқотчи уни алоҳида тарзда учга бўлиб ўрганган.

²¹⁵ Imam Fakhr ad-din Hasan b. Mansur al-Uzjandi al-Fargani. Fatawa al-Qadihan. ed. Moulvy Wilayat Husein Vol. 1-2. – New Delhi: Kitob Bhavan, 1994/1986). – 343 p, 408 p.

²¹⁷ Заҳириддин ал-Марғиноний. Ал-фатово аз-заҳириййа. – Бағдод: Ироқ давлат кутубхонаси // Қўлёзма № 009654. – 692 в. – В. 1а-26.

²¹⁸ Абу Наср ас-Самарқандий. Русум ал-қузот / Муҳаммад Жасим ал-Ҳадисий таҳрири остида. – Бағдод: Дор ал-хуриййа ли-т-тиба‘а, 1985. – 450 б (Бундан кейин. Самарқандий. Русум ал-қузот); Абу Наср ас-Самарқандий. Китоб аш-шурут ва-‘улум ас-сукук / Муҳаммад Жасим ал-Ҳадисий таҳрири остида. – Бағдод: Визарат ас-сақофа ва-л-и‘лам, Дор аш-шу‘ун ас-сақафиййа ал-‘амма, офок ‘арабиййа, 1987. – 620 б (Бундан кейин. Самарқандий. Шурут ва-с-сукук); Абу Наср ас-Самарқандий. Китоб аш-шурут ва-л-васо‘ик / Муҳаммад Жасим ал-Ҳадисий таҳрири остида. – Бағдод: Визарат ас-сақофа ва-л-и‘лам, Дор аш-шу‘ун ас-сақафиййа ал-‘амма, офок ‘арабиййа, 1988. – Б. 226 (Бундан кейин. Самарқандий. Шурут ва-л-васо‘ик).

Абу Наср ас-Самарқандийнинг мазкур асари 509/1116 йилда ‘Умар ибн Абу Ҳасан ат-Тамимий томонидан сулс араб хатида кўчирилган. Ушбу нодир манба Ироқ давлат қўлёзмалар музейига асли марвлик бўлган ва Ироққа 1889 йилда кўчиб келган Абдулмажид ас-Санавий оиласи томонидан ҳадя этилган.

Муҳаммад Жасим ал-Ҳадисий келтирган маълумотга қараганда, юқоридаги қўлёзмалар музейида Абу Наср ас-Самарқандийнинг Абу Бакр Аҳмад ал-Жассос (ваф. 370/ 981 й.) томонидан таълиф этилган “Адаб ал-қози” асарига ёзган шарҳи ҳам сақланади.²¹⁹

Шу ўринда келтириб ўтиш жоизки, Абу Наср ас-Самарқандий асарларининг бир қатор халқаро фондларда сақланаётган яна бошқа қўлёзма нусхаларини излаб топиш ва уларни манбашунослик ва тарихнавислик нуқтаи назаридан илмий тадқиқ этиш керак.

Немис тадқиқотчиси Улрих Ребшток берган илмий хулосаларга кўра, Абу Бакр Аҳмад ал-Жассос йирик ҳанафий фақиҳи бўлишига қарамай, унинг фатволари Ироқ ва Шом ҳанафий мактабларига хос бўлган. Мовароуннаҳрлик фақиҳлар эса ал-Жассосдан кўра ал-Хассофнинг “Адаб ал-қози” асарига шарҳлар ёзишни афзал кўришган.²²⁰

Шу борада аниқ илмий хулосага келишга “Адаб ал-қози” туркумида битилган қатор шарҳлар билан бир қаторда Абу Наср ас-Самарқандий томонидан Абу Бакр Аҳмад ал-Жассос (ваф. 370/ 981 й.) яратган “Адаб ал-қози” асарига ёзилган шарҳни аниқлаш, уни чуқур илмий таҳлил этиш орқалигина эришиш мумкин.

Абу Наср ас-Самарқандий қозилик маҳкамаларида иш юртиш тартибларини ислоҳ қилишдан кўзлаган мақсадини куйидагича баён этади:

هدف الكتاب هي اعظمها طاعة الله تعالى، و طاعة رسوله، فإن الله أنزل
في الأمر بها أطول آية هي قوله عزّ وجل: يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا تَدَايَنْتُمْ
بِدِينٍ إِلَىٰ آجَلٍ مُّسَمًّى فَاكْتُبُوهُ²²¹

²¹⁹ Самарқандий. Шурут ва-л-васо’иқ. – Б. 22.

²²⁰ Қаранг: Ulrich Rebstock. Abwägen als Entscheidungshilfe in den usul al-fiqh: Die anfänge der targih-Methode bei al-Gassos // Der Islam (zeitschrift für geschichte und kultur des Islamischen orientes) // 2003. – № 80. – Walter de Gruyter. Berlin. – Б. 110-122.

²²¹ Қуръон. 2:282 (бу ерда ва бундан кейин Қуръон оятларининг таржимаси куйидаги нашр бўйича берилади: Мансуров А. Қуръони карим маъноларининг таржимаси

Таржимаси: *Китобни ёзишдан асосий мақсад Аллоҳ таоло ва унинг расулига итоат этишидир. Буюклик ва қудрат соҳиби бўлмиш Аллоҳ таоло энг узун ояти каримасида қуйидаги амр-буйруқни нозил этди: “Эй иймон келтирганлар, бир-бирингиздан бирор муддатга қарз олиб, қарз беришсангиз, уни ёзиб қўйинглар!”*

Қозилик маҳкамалари фаолиятини ўрганиб чиққан бир қатор фақиҳлар каби Абу Наср ас-Самарқандий ҳам ўзаро ижтимоий-ҳуқуқий муносабатларни расмийлаштириб қўйиш жоизлигига биринчи далил сифатида Бақара сурасининг 282 оятини келтиради²²². Абу Жа‘фар Муҳаммад ибн Жарир ат-Табарийнинг (ваф. 310/922 й.) фикрича, оятдаги *تَدَايَعْتُمْ* – ўзаро қарз муомаласи қилсангиз деган маънони *تَبَايَعْتُمْ* – ўзаро савдо-сотик қилсангиз ёки *اِسْتَرْيَعْتُمْ* – харид қилиб олсангиз деб ҳам тушуниш тўғри бўлади²²³.

Ибн Аббосдан ривоят қилинишича, ушбу оятнинг нузули бугдой олди-сотдиси сабаблидир²²⁴.

ва тафсири. – Т.: Тошкент ислом университети, 2009. Қуръон сўзидан кейинги биринчи рақам – сура, иккинчиси эса – оятнинг тартиб рақамини билдиради); Самарқандий. Русум ал-қузот. – Б. 19.

²²² Ушбу оятнинг тўлиқ таржимаси қуйидагича: Эй иймон келтирганлар, бир-бирингиздан бирор муддатга қарз олиб, қарз беришсангиз, уни ёзиб қўйинглар! Ўрталарингизда бир котиб адолат билан ёзсин! Ҳеч бир котиб Аллоҳ билдиргандек ёзишдан бош тортмасин, албатта, ёзсин! Зиммасида қарзи бўлган киши айтиб турсин, Робби – Аллоҳдан кўрксин ва ундан бирор нарсани камайтириб ёзмайсин! Агар гарданида қарзи бўлган киши ақлсиз ё ожиз (ёш ёки ўта кекса) бўлса, ёки (қар, соқовлиги ё тил билмаслиги туфайли айтиб) ёздиришга қодир бўлмаса, унинг ҳомий-вакили адолат билан айтиб турсин! Сизлар рози бўладиган (адолатли) гувоҳлардан икки эркак кишини гувоҳ қилинглр. Агар икки эркак топилмаса, бир эркак билан икки аёлдир – бири (унутиб) адашганда, иккинчиси эслатади. Гувоҳлар чакирилганда, (келиб гувоҳлик беришдан) бош тортмасинлар! Хоҳ катта, хоҳ кичик қарз бўлсин, муддатигача ёзиб қўйишдан эринманглр. Мана шу Аллоҳ наздида адолатлироқ, гувоҳлик учун тўғрироқ ва шак-шубҳа қилмасликка яқинроқ (ҳукм)дир. Лекин ўрталарингиздаги айланма нақд савдо бўлса, уни ёзмаслигингизда сизларга гуноҳ йўқдир. Ўзаро савдо-сотик қилганда ҳам гувоҳ келтиринг! Котиб ҳам, гувоҳ ҳам зарарланмасин. Агар шундай қилсангиз (зарарлантисангиз), бу сизнинг фосиклигингиздир. Аллоҳдан кўрқингиз! Аллоҳ сизларга (шундай) таълим беради. Аллоҳ ҳамма нарсани билувчидир. (Изоҳ: Бу ердаги буйруқ катъий эмас, балки мандуб – ихтиёрийдир. Олди-сотдини гувоҳлар ҳузурида қилишлик ҳар эҳтимолга қарши тавсия этилади.

²²³ Абу Жа‘фар Муҳаммад ибн Жарир ат-Табарий. Тафсир ат-Табарий / Аҳмад Муҳаммад Шокир ва Маҳмуд Муҳаммад Шокир таҳрири остида. 15 жилдли. – Қоҳира: Мактаба ибн Таймиййа, 2006. Ж.6. – Б. 43-93.

²²⁴ Абу Жа‘фар Муҳаммад ибн Жарир ат-Табарий. Тафсир ат-Табарий / Аҳмад Муҳаммад Шокир ва Маҳмуд Муҳаммад Шокир таҳрири остида. 15 жилдли. – Қоҳира: Мактаба ибн Таймиййа, 2006. Ж.6. – Б. 52.

Қози хужжатларининг назарий асосларини илм даражасига олиб чиққан фақиҳлар учун ушбу оятнинг дақиқ жиҳати ундаги *فَاكْتُبُوهُ* – *дарров олди-бердини ёзиб қўйинглар*, деган маъно берувчи калимадир. Хужжатшунослик қоидаларини ўрганган фақиҳлар ушбу калимадан “ёзиб қўйиш” феъли англатган маънодан ташқари ҳар қандай ўзаро келишилган мол айрибошлашни ҳуқуқий расмийлаштириб қўйиш лозим, деган мазмундаги амални тушунганлар ва уни ҳаётга татбиқ қилганлар. Натижада усул ал-фиқҳда қуйидаги қоида юзага келган:

فَمَنْ إِذَا نَدِنَا فَأَيْكَتَبَ، وَ مَنْ بَاعَ فَلْيُسْهِدْ – *кимки қарз олди-берди қилса, ёзиб қўйсин, кимки олди-сотди қилган бўлса, гувоҳ келтирсин*²²⁵.

Абу Наср ас-Самарқандий иккинчи ўринда қуйидаги ҳадисни далил қилиб келтиради:

عن عبد المجيد بن وهب قال: قال لي العداء بن خالد ابن هوذة
ألا أقرئك كتابا كتبه لى رسول الله (ص.ع.و) قلت: بلى، فأخرج
لى كتابا هذا ما اشترى العداء بن خالد بن هوذة من محمد رسول
الله اشترى منه عبداً أو أمةً لا داءَ و لا غائلةَ و لا خِبثةَ بيعَ المسلم
المسلم²²⁶.

Таржимаси: *Абдулмажид ибн Ваҳбдан ривоят қилинган: “Менга Адда ибн Холид ибн Ҳавза (р.а.): “Сенга Расулulloҳ (с.а.в.) менга ёздириб берган хатларини ўқиб берайми?” – деди.”*

“Ҳа”, – дедим. У менга бир ёзма мактуб чиқарди. Унда шундай дейилган эди:

*“Ушбу Адда ибн Холид ибн Ҳавза Муҳаммад Расулulloҳдан сотиб олган нарса: мусулмоннинг мусулмонга сотган савдосидир. Ундан бир қул (ёки жория) сотиб олди. Касаллиги йўқ, ёмонлиги йўқ, ифлослиги йўқ” деб ёзилган эди*²²⁷.

²²⁵ Абу ‘Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Фархун ал-Йағмарий. Табсира ал-ҳуқкам фил-усул ал-ақзийя ва манаҳиж ал-аҳкам. 2 жилдли. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-‘илмийя, 1415/1995. Ж.2. – Б. 75.

²²⁶ Самарқандий. Русум ал-қузот. – Б. 19.

²²⁷ Абу Наср ас-Самарқандий мисол қилиб келтирган ҳадисни. Имом ат-Термизий ўзининг “Сунан” асарида келтириб ўтган. Имом Бухорий ушбу ҳадисни бироз тўлдирилган шаклда, яъни “الغائلة الزنا و السرقة و الإباق” ёмонликдан мурод – зино, ўғирлик ва қочиб кетиш” деган қисмини ҳам қўшиб ўтади.

Фақиҳнинг ушбу ҳадисни келтириб ўтишидан мақсад ислом ҳуқуқида ҳужжатлар ва битимлар тузишни ҳуқуқий асослаб қўйишдир.

Ушбу ҳадис мазмунини амалиётда қўллаш масаласи ўрта асрларда яшаган фақиҳлар илмий ижодида кенг ўринда ёритиб ўтилган.

Яъни қозилик ҳужжатларини юритиш бўйича асарлар яратган алломалар юқоридаги оят ва ҳадисларни асос қилган ҳолатда, ислом ҳужжатшунослигига бир қатор ўзгартиришларни олиб кирганлар. Жумладан:

– иқтисодий олди-бердиларни ҳужжатлаштириб қўйиш, гувоҳларни ёзиб қўйишни ҳужжат тузиш шартларидан бири этиб белгилаш;

– ҳуқуқий ҳужжатларида олдин оддий халқ вакили бўлган фуқаронинг исмини ёзиб, кейинги ўринда катта ва мартабаси улуғ одамнинг исмини ёзиш (масалан: Пайғамбар (а.с.), султон, волий, қози ал-қузот ва ҳқз);

– ҳужжат сифатида тузилган қайдномаларга машҳур бўлмаган одамнинг исмидан ташқари, унинг отаси ва бобосининг исми ҳам ёзилишини шарт қилиш (чунки шахснинг исминигина ёзиш ёки исми ва отасининг исмини ёзиш ҳужжат эгасини унга исмдош киши билан адаштирилишига олиб келиши мумкин. Лекин ўзи, отаси ва бобосининг исми бир бўлган шахсларни учратиш деярли камёб ҳолат бўлганлиги боис, уч исмнинг бир пайтда ёзилиши унинг ўзга шахс билан адаштириб юбормасликнинг кафолати сифатида қаралган.);

– ҳужжатда насабни ёзиш ихтиёрий бўлиши;

– савдо пайтида молнинг баҳоси, сифати, миқдори, камчилигини ёзишни шарт қилиш;

– сотилаётган предметнинг айблардан холи эканлигини ёзиш (юқоридаги ҳадисда келтирилгани каби, яъни қулнинг дардманд эмаслиги, ёмон эмаслиги, покизалиги унинг айблардан холи эканига далолат қилади);

– ҳужжатни қози муҳри билан тасдиқлаб қўйиш каби жиҳатлар шулар жумласидандир.

Абу Наср ас-Самарқандий қозилик ҳужжатларини юритишга оид асарларни тузишдан кўзлаган мақсадни қуйидагича баён этади:

نفى الفساد عن العقود، و إصلاح ذلك إن وقع عند العقد، و قد
أعظم الله تعالى محل الكتابة، حيث جعل لكاتب الشروط محل

التعليم من جهته مضافا اليه فقال: (أَنْ يَكْتَبَ كَمَا عَلَّمَهُ اللهُ²²⁸)

ثم رأيت العمل بموجب هذه الوثائق و حمل المكتوب له و المكتوب عليه على حكمها، عند امتناع أحدهما إلى الحكام و القضاة. فسألت فقصدت كتابة نسخ إرتضاها علماء زمانى، و إجتمعت كلمتهم على صحتها، و إنتفاء الخلل عنها فنسخت و الله تعالى الموفق للسداد و الصواب.

Таржимаси: *Келишув пайтида содир бўладиган камчиликни бартараф этишида Аллоҳ таоло ёзиб қўйиш ўринларини белгилаб берди ва котиблик шартларига киритди. Шунга қўшимча “Худди Аллоҳ ўргатганидек ёзишсин” деди. Сўнгра ушбу хужжатлар зарур эканлигини тушуниб етдим ҳамда зидди ва фойдасига ҳукм қилинган хужжатлардаги қози ва ҳокимларга боғлиқ бўлмаган масалаларни кўтардим. Замонам олимлари маъқуллаб кўчирган ёзма хужжатларни сўраб ўрганишига ҳаракат қилдим. Савоб, дўзахдан парда, Аллоҳ таолонинг ризоси учун ва дўзахдан парда ва савоб бўлсин деб, улардаги фикрларнинг энг тўғриларини тўпладим ва уларнинг фикрларида учраган баъзи камчиликларни тўғрилаб ёздим²²⁹.*

Абу Наср ас-Самарқандийнинг “аш-Шурут ва ‘улум ас-сукук”, “Илм аш-шурут ва-л-васоик”, “Русум ал-кузот” каби нодир асарларида асосан, ўрта асрларда Мовароуннаҳрда амалга оширилган савдотикка оид хужжат тузиш шартлари кўриб чиқилган.

Фақиҳнинг “аш-Шурут ва ‘улум ас-сукук” асари ўттиз бобни ўз ичига олади.

“Аш-Шурут ва ‘улум ас-сукук” асарида берилган масалаларни куйидаги тартибда тақсимлаб чиқиш мумкин.

Дастлаб, Абу Наср ас-Самарқандий мутлақ савдо битимларининг умумий шартлари ҳақида фикр юритади. Жумладан, савдо битимида энг аввал *мубайа* ‘*a* – ²³⁰ *مُبَايَعَاتُ* (مُبَايَعَاتُ) хужжатда кўрсатилган мол *нақд* – *نَقْدٌ* ёки ўрнини босувчи махсулот *‘иваз* – *عَوَضٌ* аниқ кўрсатилади²³¹. Сўнгра иккинчи даражали ёки кейин пайдо бўлган келишув шартлари

²²⁸ Куръон: 2:282.

²²⁹ Самарқандий. Русум ал-кузот. – Б. 19.

²³⁰ мубайа ‘*a* (مُبَايَعَاتُ مُبَايَعَاتُ) – олди-сотди ҳақида келишиб олиш ёки мол-мулкни сотиб олганлик ва унга эгалик ҳақидаги расмий хужжат.

²³¹ Самарқандий. Шурут ва-с-сукук. – Б. 21.

аш-шурут ал-лаваҳиқ – الشُّرُوطُ اللّٰوَاۡحِقُ қайд қилинган. Мазкур ҳолатда қўшимча шартлар битимнинг ҳақиқий эканлигига таъсир ўтказмаслиги шарт бўлган. Абу Наср ас-Самарқандий бу борада фақиҳларнинг ихтилофини ҳам бериб ўтади²³².

Абу Наср ас-Самарқандий кейинги ўринда битимлашаётган томонлар масаласига ўтиб, тузилаётган битимда томонларнинг исми ва насаби зикр этилиши шарт деб, ҳисоблайди. Бу ерда насабдан мурод шуки, агар битим тузаётганлар таниқли бўлсалар ота ва бобосининг исми кифоя қилган. Мабодо оддий фуқаро бўлсалар ота ва бобоси исмидан ташқари қабиласи ва вилояти, қайси музофотга тегишли фуқаро эканлиги кўрсатилган. Агар бу шартлар топилмаган тақдирда икки солиқ кишининг гувоҳлиги битимда кўрсатилиши шарт бўлган. Сўнгра умумий гувоҳлар ва битим имзоланаётган сана қайд этилган.

Ўрнига ўрин тўлаш *‘иваз – عَوَضٌ* борасида муайян бир чегара муҳим бўлиб, Миср ёки Ироқ маҳсулотларини Бухоро маҳсулотларига *‘иваз* қилинмаган. Мовароуннаҳр марказий шаҳарларидаги *‘иваз* келишувида Абу Наср ас-Самарқандий Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Исмо‘ил ас-Саффор (ваф. 534/1139 й.) нинг “*Ўрнига ўрин тўлаш масаласида маҳсулотнинг қаерда ишлаб чиқилгани, қиймати, тури ва иккала маҳсулотнинг нархи бир-бирига қанчалик мувофиқ келишлигига эътибор қаратиш лозим. Ҳар бир ишлаб чиқилган маҳсулот жойи 300 фарсах²³³дан ошмаслиги керак ва маҳсулот айрибошлашда қўл-қўлни таниши ва гувоҳлар олдида икки томоннинг розилиги шарт*” деган фикрига таянади²³⁴. Ҳамда ушбу коидани келтиради:

...و أما العوض: إن كان نقدا فتعريفه ببيان جنسه، دراهم، أو دنائير. و بيان نوعه: عدلية، هروية، أو نيسابورية، غطرفية. و بيان صفته: جيد، أو زيوف، وزن خمسة، أو وزن سبعة، أو مثاقيل بوزن مكة، أو وزن غزنة.

²³² Самарқандий. Шурут ва-с-сукук. – Б. 25.

²³³ Фарсах (الفرسخ) – уни фарсанг ёки парсанг шаклида ҳам учратиш мумкин. У 3 мийл (ҳозирда ҳар бир мийл – 1848 метрга тенг) ёки ўртача ташланган 12 000 кадам бўлиб, ҳозирда бир фарсах 5544 метрга тенгдир.

²³⁴ Самарқандий. Шурут ва-с-сукук. – Б. 67.

Таржимаси: *Ўзаро мол айрибошлашга келсак, агар у нақд тўланадиган пул бўлса, пулнинг шакли: дирхам²³⁵ ёки динор²³⁶ эканлиги, пулнинг тури: ‘адлиййа²³⁷, ҳиравиййа²³⁸, найсабуриййа²³⁹, гитрифиййа²⁴⁰ эканлиги, пулнинг сифати: аъло даражада – жиъад, ёки қалбаки – зуйуф, беш вазнлик, етти вазнлик, макка мисқолида, газна ўлчовида эканлигини кўрсатиб ўтиши лозим²⁴¹.*

... فإن كان مكیلا، أو موزوناً، غیر الذهب و الفضة، فبیان جنسه:
حنطة، أو شعیرا. و بیان النوع: بخاریة، أو نسفیة. و بیان الصفة:
سمراء، أو بیاض، جیدة، أو ردیئة، أو وسط، سقیة، أو بخسیة، و
بیان الكیل: کیل معروف من أهل البلد.

- ²³⁵ Дирхам, дирхум (кўп. дароҳим) – درهم (دراهم) – деб аталиб асли форсча сўздан олинган. Дастлаб бу пул бирликлари Сосонийлар давлатида зарб этилган. Умар ибн Хаттоб уни Мадина давлатининг пул бирлигига айлантирган. Шунингдек, халифа Умар ибн Хаттоб ҳар ўнта дирхам пулни етти мисқолдан зарб қилинишини йўлга қўйган. “дирхами шаръий” дейилганда айнан мана шу вазн назарда тутилади. У кумуш танга бўлиб, ҳажм ўлчови, ҳар хил вазнда бўлган, жумладан, ҳар ўнтаси беш мисқол (бир мисқол – 3,6 граммдан 4,8 граммгача ҳисобланган), ҳар тўққизтаси, ҳар олтитаси, ҳар бештаси беш мисқолдан кам бўлган. Ундан ташқари Дамашқ дирхами – 3, 086 гр, Ироқ дирхами – 3, 125 гр, Сурия дирхами – 3, 14 грамларни ташкил этган. Қаранг: Сайид Муҳаммад Муртазо ал-Ҳусайний аз-Забидий. Тож ал-арус мин жаваҳир ал-қомус. 40 жилдди. – Кувайт, 1994. – Ж. 35. – Б. 92.
- ²³⁶ Динор ёки даннор (кўп. данонир) – دينار (دنانير) – кийрот, киртос сўзлари каби асли кадимги форс тилидан араб тилига кирган. Динор бир мисқол оғирлигида зарб қилинган тилла тангадир. Ҳозирги кун ҳисоб-китобларга кўра 4, 25 граммга тенг. Динор олти-еттита кумуш дирхамга тенг бўлган. Кейинчалик киймати кумушга нисбатан 1:20 бўлган. Динорнинг оғирлигини 4, 235 граммга тенг қилиб ҳам ўлчашган. Қаранг: Тож ал-арус мин жаваҳир ал-қомус. 40 жилдди. – Кувайт, 1994. – Ж. 35. – Б. 102.
- ²³⁷ ‘Адлиййа – Сомонийлар даврида Бухорода зарб қилинган, қизил мисдан ясалган пул бирлиги бўлиб, Мўғуллар босқинига қадар Фарғона водийси ва Шарқий Туркистоннинг асосий муомаладаги пул бирлиги саналган. Қаранг: Муъжамул-булдон. – Ж. 4. Б. 244; Monika Gronke. The Arabic Yarkand documents. Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, Vol. 49, № 3. (1986), pp.454-507.
- ²³⁸ Дирхам ал-хиравиййа – Хуросон ўлкасининг йирик шаҳарларидан ҳисобланган Хиротда зарб этилган кумуш танга. Қаранг: Муъжамул-булдон. – Ж. 4. Б. 245.
- ²³⁹ Дирхам найсабуриййа – Нишопурда зарб этилган кумуш танга. Қаранг: Муъжамул-булдон. – Ж. 4. Б. 246.
- ²⁴⁰ Ғитрифий – Хуросон амира Ғитриф ибн Ато’ томонидан 185/801 – 02 йили зарб этирилган танга. Қаранг: Му’ин ал-фуқаро. Тарихи Муллазода. / Форс-тожик тилидан таржима, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Ш. Воҳидов, Б. Аминов. – Т.: Янги аср авлоди, 2009. 95-изоҳ.
- ²⁴¹ Самарқандий. Шурут ва-с-сукук. – Б. 78.

Таржимаси: *Агар тортиладиган ёки ўлчанадиган бўлса ва кумуш ҳамда олтиндан бошқа жинсда бўлса, масалан: бугдой ёки арпа эканлиги ва унинг нави, Бухороники ёки Насафники эканлиги ва маҳсулот сифати, оқ ёки олий навлик бугдой эканлиги, яхши, ёмон, ўрта, нам ҳолда сақланганлиги ёки арзон эканлиги, ўлка аҳли орасида тан олинган ўлчов бирлиги кўрсатилиши лозим*²⁴².

Ушбу асарда Абу Наср ас-Самарқандий кўчмас мулклар бўйича тузиладиган ҳужжат турлари *сакк* – الصك ҳақида ҳам тўхталиб ўтиб, шу билан бир қаторда куйидаги кўчмас мулк турларини бериб ўтади:

Чорбоғ – *Зой* ‘a (الضيعة), *хурмозор* – *нахл* (النخل), *ҳовли* – *дор* (الدار), *дарсхона* – *миҳда* (المخدع), *раста*, *дўкон* – *ҳонут* (الحانوت), *тегирмон* – *таҳҳона* (الطحانة), *ҳаммом* (الحمام), *узумзор* – *карм* (الكرم), *бўстон*, *каптархона* – *бурж ал-ҳамам* (برج الحمام), *яроқлик ер* – *арз* (الأرض), *аҳоли яшайдиган жой* – *қориййа* (القرية), *тегирмон уй* – *тоҳуна* (الطاحونة), *сахнасиз иморатлардан иборат бўлган жой ёки арklar* ва *кетма-кет солинган нештоқлар* – *дар аллати лаҳа сабат* (الدار التي لها سابات), *иморатлар солинган уйнинг ярими* – *нисф ад-дар* (نصف الدار), *иморатлар солинган уйдан фақат битта уй* – *ал-байт мин ад-дар* (البيت من الدار) *уйнинг ёки ҳовлининг тўри* – *ўлв* (العلو), *ерсиз фақат иморатнинг ўзига эгалик қилиш* – *бина* ‘ *дувна-л-арз* (البناء دون الارض) *каби кўчмас мулкларни келтириб ўтади*²⁴³.

Бундан шуни хулоса қилиш мумкинки, Абу Наср ас-Самарқандий давридаги тузилиши шарт қилиб қўйилган савдо битимлари юқорида кўриб ўтилган мулклар кўринишида бўлган.

Шунингдек, Абу Наср ас-Самарқандий баъзи асбоб-ускуналар бўйича ҳам битимлар тузилганлигини эслатиб ўтади. Буларга: ҳунармандчилик, деҳқончилик ва нефть булоқлари учун керакли бўлган жиҳозлар ҳамда кемачилик, чорвачиликка оид ускуналар бўйича битимларни киритиш мумкин.

Шундан сўнг Абу Наср ас-Самарқандий иморатлар, деворлар, ҳовлига-ҳовлини алмаштириш, булоқ сувини сотиб олиш, нефть булоқларини сотиб олиш, туз конларига эгалик қилиш, канални назорат қилиш, ер олди-сотдиси, кема савдоси, қул ва чўри савдоси, уй хайвонлари савдоси ҳақидаги битимларни мисол қилиб келтиради.

²⁴² Самарқандий. Шурут ва-с-сукук. – Б. 80.

²⁴³ Самарқандий. Шурут ва-с-сукук. – Б. 82.

Кейинги бўлимларда Абу Наср ас-Самарқандий имтиёзли со-тиб олиш *шўф* 'а ҳақида тўхталиб, унга шериклик қилиш ёки эгалик қилиш, вакил орқали ёки тўғридан-тўғри эгалик қилиш, қози ёрдами-да ёки ёрдამисиз эгалик қилиш ҳақида фикр юритади.

Кейинги бўлимларда маҳсулот етказиб бериш – *салам* савдоси, *ижара*, *муомала*, *музораба*, *муроҳаба* шерикчилиги, етказилган зар-рага иқроор бўлиш, мерос қолган молга эгалик чиқиш, кафиллик, молнинг қийматини тўлашни бошқа шахс зиммасига юклаш – *ҳавола*, молни тақсимлаш – *қисма*, хул' ва талоққа оид масалалар, *ҳиба ва садақа* бериш шартлари, кул озод этиш – *'итоқ* ва васиятларга доир битимларни хужжатлаштириш шартлари таҳлил этилган.

Абу Наср ас-Самарқандийнинг “Илм аш-шурут ва-л-васо'ик” асарида эса жами эллик беш бобда хужжат тузиш шартлари кўрсатиб ўтилган (Ушбу боблар билан танишиш учун 4-иловага қаранг). Фақиҳнинг мазкур асарини “аш-Шурут ва 'улум ас-сукук” нинг даво-ми дейиш мумкин.

Абу Наср ас-Самарқандийнинг ушбу асари ўзида тўлиқ X–XIII асрларда Мовароуннаҳр марказий шаҳарларида амалда бўлган мулк-чилик муносабатларини камраб олади. Демак, “Илм аш-шурут ва-л-васо'ик” асари X–XIII асрларда Мовароуннаҳр марказий шаҳарларида тузилган савдо битимлари ҳақида қимматли маълумотлар берувчи манба саналади.

Асар мол олди-сотди битимини расмийлаштириш қондаси билан бошланади:

...أقر فلان بن فلان الفلانى، فى صحة بدنه و عقله، و جواز أمره،
طائعا غير مكره، ولا مجبر عليه،.

Таржимаси. *Фалон ибн фалон ал-фалоний жисмонан ва ақлан соғлом бўлганда ва рухсат этилган иш билан зўрлашсиз ва мажбурланмаган ҳолда иқроор бўлди*²⁴⁴.

Абу Наср ас-Самарқандий савдо битимини расмийлаштиришда зўрлашсиз ва мажбурланмаган ҳолда қабилидаги сўзларни қоида сифатида киритиши Мовароуннаҳр тарихида хужжатшунослик қоидаларини тузишда икки томоннинг эркин ҳаракат қилиши муҳим бўлганлигини кўрсатади.

²⁴⁴ Самарқандий. Шурут ва-л-васо'ик. – Б. 35.

Мовароуннахр хужжатшунослик тарихида савдо битимини имзолаётган томонларга танлаш имконияти ҳам берилганлигини кўриш мумкин. Бундай ҳолатда Абу Наср ас-Самарқандий танлаш имкониятининг уч кундан ошмаслигини қуйидагича таъкидлаб ўтади:

...شراءً صحيحاً جائزاً، : علي أنّ فلانا في جميع ما اشترى مما
سمّى و وصف فيه بالخيار، ثلاثة أيام، اخرها غروب الشمس من
يوم كذا، من شهر كذا، من سنة كذا.
و على هذا، لو كان الشرط: إنّ لم ينفده الثمن إلى ثلاثة أيام، فلا
بيع بينهما في هذه الدار،
و على هذا، لو كان الشرط: إنّ رد عليه الثمن، إلى ثلاثة أيام، فلا
بيع بينهما.

Таржимаси. Танлаш савдоси тўғри бўлади: бироқ фалончи ...деб номланган мулкни сотиб олди ва унда танлаш имконияти бор, олиш-олмаслик муддати уч кун, сўнги муддат ушбу йил, ушбу ой, ушбу куннинг қуёш ботгунига қадар деб ёзиб қўйилади. Битимга мувофиқ яна шарт шуки, агар уч кун ичида тўлов шартини амалга оширмаса, томонлар ўртасидаги ушбу уй-жой бўйича қилинган савдо битими юридик кучга эга бўлмайди. Яна шарт шуки, уч кун муддатга қадар олган қийматини қайтариб берса, томонлар ўртасидаги савдо битими ҳақиқий бўлмайди²⁴⁵.

Абу Наср ас-Самарқандий ўша даврда битим тузаётган томонлар вакилларининг ташқи белгилари, юз ва шакли-шамойилига ҳам алоҳида аҳамият беришни уқтирган:

أقر فلان و هو شاب ادم، مديد القامة، كث اللحية، أقرن، واسع
الجبين، أدعج، أفنى، أشدق.

Таржимаси: Навқирон, узун бўйли, қалин соқолли, туташ қошли, кенг пешонали, қора кўз, қирра бурунли, катта оғизли фалончи иқрор бўлди²⁴⁶.

Абу Наср ас-Самарқандий ўрта асрлар Мовароуннахр марказий шаҳарларида амалда бўлган мулкчилик муносабатларини тартибга солиш бўйича бир қатор хужжат тузиш тартибини келтиради:

²⁴⁵ Самарқандий. Шурут ва-с-сукук. – Б. 114.

²⁴⁶ Самарқандий. Шурут ва-с-сукук. – Б. 118.

هذا كتاب فيه ذكر ما اشترى فلان بن فلان ، اشترى منه جماعة الدار التي موقعها بكورة سمرقند، فى محلة چار گوزر، اشترى فلان بن فلان من فلان بن فلان جماعة هذه الدار المبين موقعها و حدودها فى هذا الكتاب بحدودها و حقوقها و جميع مرافقها و طرقها و مجارى و مسابيل مائها و كل حق هو لها داخل فيها، و خارج منها، من علو و سفلى و لبن و اجر و قصب و خشب و أبواب و أغلاق و غير ذلك من حقوقها، بكذا كذا درهماء، شراء صحيحا جائزا بتاتا، لا شرط فيه ولا خيار ولا مثنوية و لا تلجئة و لا وثيقة بمال. و قبض فلان من فلان جميع هذا الثمن المذكور فى هذا الكتاب، و سلم إليه جميع ما باعه منه، و هو ما ذكر فى هذا الكتاب شراؤه، فتسلم منه و نظر إليه و رضى به.

Таржимаси: Ушбу ҳужжатда эслаб ўтилишича фалончи ибн фалончи Самарқанд шаҳрида, Чор гузар маҳалласида жойлашган ҳовли жойни тўлалигича сотиб олди. Фалон ибн фалончи, фалончи ибн фалончидан ушбу уйни ошкора тўлалигича, унинг жойлашган ўрни ва сарҳадлари билан сотиб олди. Шунингдек, ҳовли-жойнинг ҳудудларидан, мулк билан боғлиқ ҳуқуқлардан ва барча имкониятларидан, йўлларида, оқар ариқларидан ва сув йўлларида фойдаланиш ҳамда ҳар бир уй ичкараси ва ташқариси билан боғлиқ ҳуқуқлар борки, ушбу ҳужжатга киритилди. Шунингдек, уйнинг тепа ва пастки қисмлари, ҳом ва пиширилган гиштлари, қамишлари, ёғочи, эшиклари, қулф-калитлари ва бошқа шунга ўхшаш нарсалардан фойдаланиш ҳуқуқлари ҳам ҳужжатга киритилиб, шунчага шу турдаги дирҳамга узил-кесил саҳиҳ савдо амалга оширилди. Ҳужжатда бошқа шарт ва ихтиёр, икки томонлама келишув, бошпана ва мулкка эғалик қилиш йўқ. Фалончи, фалончидан мулкни ушбу ёзма ҳужжатда кўрсатилган мазкур нарх асосида қабул қилиб олди. Харидорга сотувчи барча нарсасини топширганлиги унинг сотган мулкни харидор қабул қилиб олгани ва мулкни кўздан кечириб чиққани ва ундан қониқиш хосил қилгани ушбу ёзма ҳужжатда эслатиб ўтилди²⁴⁷

Аждодларимизнинг ҳуқуқий тафаккури тўғрисида немис шарқшуноси Ле Кокнинг фикрини келтириш ўринли бўлади. У

²⁴⁷ Самарқандий. Шурут ва-с-суқук. – Б. 123 – 24.

шундай дейди: “Расмий ёзмаларнинг салмоқли бўлагиди олди-берди муносабатига киришаётган кишилардан бири шахсан, ўз қўли билан ҳужжатни тузганлиги очиқ кўрсатилган. Ҳужжатларни тузиш жараёнини бирор-бир ҳуқуқшунос ёки нотариус назорат қилгани расмий матннинг ҳеч қаериди қайд этилмайди. Бундан келиб чиқадиган муҳим хулоса шуки, ҳужжат тузишнинг йўл-йўриқлари ва унда қўлланилувчи ҳуқуқий формулярлар жамиятнинг барча қатлами кишилари томонидан ўзлаштирилган кўринади”.

Ле Кок, иккинчи томондан ғарб ҳужжатшунослигидаги *dossier* (*досье*)²⁴⁸ ҳужжатлар айнан, ислом ҳужжатшунослиги анаъналаридан таъсирланганлигини тан олади. Ле Кок бу ўринда Ўрта асрларда ислом дунёсидаги қозилик маҳкамаларида *музаккийлик*²⁴⁹ лавозимидаги шахснинг қўлида айнан маҳкамага жалб қилинаётганларнинг шахсияти билан боғлиқ тўпланган маълумотларни тўпланиши, ғарбдаги *досье* ҳужжатларига мувофиқ келади, деган фикрни илгари суради.

Ушбу бўлимга хулоса ясаб айтиш мумкинки, Абу Наср ас-Самарқандий яшаган давр Мовароуннаҳрда ҳужжатлаштириш ишларининг такомиллашиш босқичига, Европадаги салб юришларидан олдинги ва кейинги даврга тўғри келади. Демак, ўша кезлардаёқ мовароуннаҳрлик олимлар ҳам расмий ҳужжатларни камчиликларсиз рисоладагидек расмийлаштириш лаёқатига эга бўлганлар. Бу эса диёрларимизда ҳуқуқий саводхонлик ғарбга қараганда анча эрта бошланганига ва ҳар жиҳатдан устун бўлганига далолат қилмоқда.

Абу Наср ас-Самарқандийнинг Мовароуннаҳр ҳужжатшунослигига бағишланган асарларини тадқиқ этиш соҳасида тўпланган тажрибаларни қўллаган ҳолда, манбаларда битилган расмий ёзмаларнинг барини мужассамлаштириб, бир тадқиқот доирасида жамлаб жамоатчиликка етказиш даври келди. Чунки мана шу йўлгина ўрта асрлардаги ўзбек давлатчилигининг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий тарихи, қонунчилик тизимининг шаклланиши, ўлкамизда мулкчилик муносабатларининг юзага келиш тарихини ўрганишда, шунингдек, аждодаримиз бунёд этган давлатларда юқорида таҳлил этилган назарий ҳужжат тузиш қоидалари қанчалар муҳим ўрин тутганлигини тўғри тушуниб етиш имконини беради.

²⁴⁸ dossier ёки рус тилида досье ҳужжатлари бирор иш, масала ёки шахсга доир ҳужжатлар тўплами, шахсий иш ҳужжатларини ўз ичига олади.

²⁴⁹ Қозилик маҳкамаларида фаолият юритган “музаккий”, яъни кишиларнинг гувоҳликда адолатли эканликларини текширувчи шахс бўлиб, айнан досье ҳужжатлари билан шуғулланган.

Хусомуддин ас-Садр аш-Шаҳид ва унинг “Шарҳ адаб ал-қози ли-л-Хассоф” асарида қозилик ишларининг юритилиш тартиби ҳақида

Оли Моза оиласи фақиҳлари қолдирган илмий-маънавий меросни ўрганиш ҳозирги кунда тадқиқотчилар олдида турган муҳим вазифалардан биридир. Ушбу бўлимда Хусомуддин ас-Садр аш-Шаҳиднинг асарлари ва илмий меросига тўхталиш асносида баъзи бир хорижий тадқиқотчилар изланишларида фақиҳ шахсияти ва ижоди борасида йўл қўйилган бир неча чалкашликларга ойдинлик киритиш ҳам лозим топилди.

Хусомуддин ас-Садр аш-Шаҳид 473/1090 йилда Марв шаҳрида таваллуд топган²⁵⁰. Унинг тўлиқ исми Хусомуддин Умар ибн Абдулазиз ибн Умар ибн Моза Бухорийдир. Кафавийнинг фикрича, у ўз даврининг етук фақиҳ ва қозиларига дарс берган. Қурашийнинг фикрича, Хусомуддин вафотига қадар Бухорода яшаб ижод этган ва мазкур шаҳарда “Моза” ёки “Бану Моза” (Моза фарзандлари) номи билан танилган оила вакили ҳисобланган. (ушбу оила вакиллари билан танишиш учун 3-иловага қаранг)²⁵¹. Ас-садр аш-шаҳид нисбаси эса фақиҳга вафотидан кейин берилган. Ас-садр аш-шаҳид йигирма йил давомида, яъни 512/1118 – 19 йилдан 536/1141 йилгача, яъни умрининг охиригача Бухоро раиси лавозимида фаолият юритган²⁵². Садрлик мартабаси унга Султон Санжар томонидан берилган²⁵³. Хусомиддин ас-Садир аш-Шаҳиднинг *шаҳид* сифати билан ном қозониши 536/1141 йилда Султон Санжар қўшинлари билан Қорахитойлар ўртасида бўлиб ўтган жангда ҳалок бўлиши билан боғлиқдир.

²⁵⁰ Хусомуддин ас-садр аш-шаҳид. Шарҳ адаб ал-қози ли-л-Хассоф. 4 жилдли / Маҳий Хилол ас-Сархон таҳрири остида. – Бағдод: Дор ал-‘араб, 1977-78. Ж.1. – Б. 47. (Бундан кейин. Шарҳ адаб ал-қози); Brockelmann. GAL. Ж.1. – Б. 640.

²⁵¹ Ал-Қураший. Ж.2. – Б. 74.

²⁵² Хусомуддин Моза фарзандлари ичида энг кўп раислик қилгани учун ҳам фақиҳ ҳақида маълумот берувчи манбалар унга “садр” нисбасини қўшадилар. “Садр” (араб тилида олд, кўкрак деган маънони беради) – мусулмон мамлакатларидаги турли мансабдор шахсларга бериладиган унвон ҳамдир. Бу унвон баъзан дин пешволарига ҳам берилиб, уларга бутун давлатнинг ёки бирор вилоятнинг вақф ишларини бошқариш вазифаси юклатилган. (Қаранг: Ислом энциклопедияси. Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 2004. – Б. 204).

²⁵³ Муҳаммад ‘Абдулхай ал-Лакнавий. Ал-Фаво’ид ал-баҳиййа фи тарожим ал-ҳанафиййа / Аҳмад аз-Заҳабий таҳрири остида. 1-нашри. – Байрут: Дор ал-арқам ибн ал-арқам, 1418/1998. – Б. 98.

Араб тадқиқотчиси Маҳий Ҳилол Сархон Қурашийнинг фикрига таяниб, фақиҳнинг икки ўғли бор, бири Тожиддин Аҳмад ас-Садр ас-Са‘иддир ва у Бурҳонуддин Маҳмуд ал-Бухорийнинг отаси бўлган, деган хулосага келади²⁵⁴. Бу фикр аниқлик талаб этади. Ҳанафий фақиҳлари ҳақида маълумот берувчи бошқа табакот асарларда Тожиддин Аҳмад ас-Садр ас-Са‘ид, ас-Садр аш-Шаҳиднинг ўғли эмас, балки укаси эканлиги маълум бўлди. Бурҳонуддин Маҳмуд ал-Бухорий ҳам ўз асарларида ас-Садр аш-Шаҳидни бобоси эмас, балки амакиси сифатида эслаб, қуйидагиларни таъкидлайди:

و لم يزل العلم موروثا من الأول للأخر و منقولا من الأكبر حتى انتهى
الى صدورى و اسلافى السعداء’ الشهداء تغمدهم الله بالرحمة و الرضوان
فكلهم رضوان الله عليهم اجمعين شرحوا ما بقى من الفقه مجهولا’ و فتحوا
ما ترك مقفلا’ فمصنفاتهم متداولة بين الورى يستعان بها عند اتقان الفتوى’
وقد وقع فى رأى ان اشتبه بهم بتأليف أصل جليل يجمع فيه اجل الحوادث
الحكمية’ و النوازل الشرعية’ ليكون عوننا لى حال حياتى’ و أثرا حسنا لى
بعد وفاتى.²⁵⁵

Таржимаси: “Илм аввалгилардан кейингиларга доимо мерос бўлиб, катталардан нақл бўлишида давом этди ва ниҳоят менинг шаҳид ва са‘ид садрларим ва ота-боболаримга (Аллоҳ уларни раҳмат ва розилиги билан ўрасин) етиб келди. Уларнинг ҳар бири (улардан Аллоҳ рози бўлсин) фикрда ноаниқ қолган жойларни шарҳлашиди, ёпиқ қолган жойларни очиб беришиди. Уларнинг ёзган китоблари одамлар орасида кенг тарқалган бўлиб, фатвони мукаммал чиқаришида мурожаат қилинган. Ҳаёлимга ўзида шаръий масалаларни, ҳукмий ҳодисаларнинг асосийларини жамлаган, буюк манба ёзиб, ўзимни уларга ўхшатиш фикри тугилди. Токи бу нарса менга ҳозирги ҳаётимда ёрдам ва вафотимдан сўнг гўзал бир мерос бўлиб қолсин”.

Бу ерда Бурҳонуддин Маҳмуд “менинг шаҳид ва са‘ид садрларим” деганда ўз отаси Тожиддин Аҳмад ас-Садр ас-Са‘ид ва амакиси ас-Садр аш-Шаҳидни назарда тутган бўлиши керак. Демак кейинги

²⁵⁴ Шарҳ адаб ал-қози. Ж.1. – Б. 29.

²⁵⁵ Ал-Мухит. Дор ал-кутуб нусхаси. – В.7а; Ал-Мухит. Ал-Азҳар нусхаси. – В. 56; Маҳмуд ибн Тожиддин Аҳмад ибн Моза. Ал-Мухиту-л-бурҳоний. ЎЗР ФА ШИ // Қўлёзма № 5945. – В. 116 .

тадқиқотларда ас-Садр аш-Шаҳидни Бурҳонуддин Маҳмуднинг амакиси ўрнида беришлик мақсадга мувофиқдир.

Ас-Садр аш-Шаҳид дастлабки илмни ўз отаси Абдулазиз ибн Мозадан олади²⁵⁶.

Ҳанафий фақиҳлари ҳақида хабар берувчи табақот асарларда ас-Садр аш-Шаҳиднинг ўлимига сабаб бўлган Қатавон жанги ҳақида гапирилади²⁵⁷.

Озарбайжон тарихчиси С.Г. Агаджанов ва бир қатор туркиялик тарихчилар Султон Санжар ва Қорахитойлар ҳукмдори Ел Юй Даши (яъни Гўрхон) ўртасида бўлиб ўтган Қатавон воқеасини ўрганганлар²⁵⁸. Қатавон жанги 536\1141 йил 3 сентябрда бошланган ва Шарқий Салжуқий Султонлигининг мағлубияти билан яқунланган.

Қатавон даштида ҳалок бўлган мусулмон жангчиларининг сони манбаларда 30 минг²⁵⁹, 70 минг²⁶⁰ ва ҳатто баъзи ўринларда 100 минг²⁶¹ деб кўрсатилади. Уларнинг барчаси шаҳидлар деб эълон қилинган ва Самарқанднинг шарқий даштига қўмилган²⁶².

Қатавондаги ғалабасидан сўнг қорахитой Гўрхон Бухорони эгаллайди. Шаҳарнинг раиси ас-Садр аш-Шаҳид ҳам Қатавонда шаҳид бўлади²⁶³.

“Табақот ал-ҳанафиййа” асарларидаги маълумотларни изчил ўрганиб чиқиш хулосаларига кўра, ас-Садр аш-Шаҳиднинг қуйидаги асарлари борлиги аниқланди:

“Ал-Усул ал-Ҳусомиййа” ёки “Усул ас-Садр аш-Шаҳид” усул ал-фиқҳга оид асардир. Мазкур асар ҳақида Карл Броккельман маълумот беради²⁶⁴.

²⁵⁶ Ал-Қураший. Ж. 2. – Б. 312, 364 бетлар.

²⁵⁷ Ал-Кафавий. – В. 986 – 155б.

²⁵⁸ Агаджанов С.Г. Государство Селджукидов и Средняя Азия в XI-XII вв. – М.: Наука, 1991. – Б. 177 (Бундан кейин. Агаджанов С.Г.).

²⁵⁹ Ömer Soner Hunkan (Karahanlılar). – Б. 371.

²⁶⁰ Садруддин Абу-л-Ҳасан ‘Али ибн Носир ал-Ҳусайний. Зубда ат-таворих: Ахборул-‘умаро вал-мулук ас-салжуқиййа. – Байрут: Дор икра’, 1985. – Б. 99 (Бундан кейин. Ал-Ҳусайний).

²⁶¹ Reşat Genç. Karahanlı Devlet Teşkilatı(XI-XII.Yüzyıl). – Istanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981. – Б. 83 (Бундан кейин. Reşat Genç).

²⁶² Агаджанов С.Г. – Б.180; Ömer Soner Hunkan (Karahanlılar). – Б. 371.

²⁶³ Агаджанов С.Г. – Б.181; Ömer Soner Hunkan (Karahanlılar). – Б. 371.

²⁶⁴ Brockelmann. GAL. Ж.1. – Б. 374.

“Шарҳ ал-жоми‘ ас-сағир” асари Абу Ҳанифанинг шогирдларидан бўлган Муҳаммад аш-Шайбонийнинг “ал-Жоми‘ ас-сағир” асарига битилган шарҳ ҳисобланиб, “Мифтаҳ ас-са‘ода” асари муаллифи бу шарҳ “ал-Жоми‘ ас-сағир” асарига ёзилган етти йирик шарҳларнинг биридир, деган фикрни айтиб ўтган. Карл Броккельман бу шарҳнинг Америка Барстон университети араб қўлёзмалари фондида сақланаётган иккита нусхаси ҳақида маълумот беради²⁶⁵. Шунингдек, унинг Ироқдаги Мосул халқ кутубхонаси ва Искандария миллий кутубхонасида ҳам биттадан нусхалари мавжуд²⁶⁶. Шарҳнинг ҳозирда Ҳиндистоннинг Сахаранапур шаҳридаги “Деобанд” мадрасасида сақланаётган нусхаси 1310/1892-93 йилда Муҳаммад ибн ‘Абдулҳай ал-Лакнавий ал-Ҳиндий томонидан тадқиқ этилган²⁶⁷. Изланиш натижасида асарнинг, шунингдек, “ал-Жоми‘ ас-сағир фил-фуру” ёки “Жоми‘ ас-Садр аш-Шаҳид” номлари билан ҳам танилганлиги маълум бўлди. Ҳозирда унинг Тошкент нусхаси ЎзР ФА ШИ асосий фондида 5815 рақам остида сақланади²⁶⁸.

Ҳусомуддин ас-Садр аш-Шаҳиднинг мазкур асарига ўз даврининг етакчи фақиҳлари томонидан кўплаб шарҳлар битилган. Жумладан, “Шарҳ Бадруддин ал-Варсакий”, “Шарҳ Аби Наср Аҳмад ал-Исбижобий”, “Шарҳ ‘Алоуддин ас-Самарқандий” кабилар шулар жумласига киради. Бундан ташқари “Шарҳ ал-жоми‘ ас-сағир”нинг Бағдод халқ кутубхонасида еттита, Истанбул Давлат Музейида тўртта, Ироқдаги “Ҳасан Пошшо ал-Жалилий китоблари” хазинасида битта, Истанбулдаги “ал-Фотиҳ” масжиди кутубхонасида иккита, Бағдоддаги Ироқ Давлат музейида учта, ал-Азҳар, Искандарийа ва Қоҳирадаги Дор ал-кутуб ал-мисрийа кутубхоналарида ўн битта қўлёзма нусхалари сақланмоқда²⁶⁹.

“Шарҳ ал-жоми‘ ал-кабир”. Мазкур асар Муҳаммад аш-Шайбонийнинг “ал-Жоми‘ ал-кабир”ига ёзилган шарҳдир. Ҳозиргача бу шарҳнинг бирор қўлёзма нусхаси мавжуд эканлиги номаълум. Лекин “ал-Фатово ал-ҳиндийа”да ундан кўплаб иқтибослар келтирилиши шундай асар бўлганига далилдир.

²⁶⁵ Brockelmann. GAL. Ж.1. – Б. 589.

²⁶⁶ Шарҳ адаб ал-қози. Ж.1. – Б. 56.

²⁶⁷ Шарҳ адаб ал-қози. Ж.1. – Б. 56-59.

²⁶⁸ Ушбу нусха насх хатида ёзилган бўлиб, 302 варақдан иборат.

²⁶⁹ Шарҳ адаб ал-қози. – Б. 52-57.

“Умдат ал-муфтий ва-л-мустафий” (Фатво берувчи ва сўровчига кўлланма). Карл Брокельман бу асарнинг Берлин миллий кутубхонаси, Қоҳирадаги Дор ал-кутуб ал-мисриййа ва ал-Азҳар университети кутубхоналаридаги нусхалари ҳақида маълумот бериб ўтади²⁷⁰.

“Ал-Фатово ас-суғро” ёки “Фатово ас-Садр аш-Шаҳид”. Мазкур кўлланма XII асргача бўлган Мовароуннаҳр ва Хуросондаги ҳанафий ва шофи‘ийликдаги фатволарни ўзида жамлаган. Ҳозирда унинг Ироқдаги Мосул миллий кутубхонасида ва Қоҳирада Дор ал-кутуб ал-мисриййа кутубхонасида икки нусхаси борлиги аниқланган²⁷¹. Асарнинг Тошкент нусхаси ЎзР ФА ШИда 5934 рақам остида сақланади²⁷².

“Ал-Фатово ал-кубро” асари ноёб кўлэмалар туркумига кириб, асарнинг Дублиндаги *The Chester Beatty* (Ирландия) кутубхонасида хориждаги ягона нусхаси мавжуд. Асарнинг иккинчи нусхаси Тошкентда бўлиб, ЎзР ФА ШИда 7857 рақам остида сақланади²⁷³.

“Ал-Воқе‘от ал-хусомиййа фи мазҳаб ал-ҳанафиййа”. Ҳожи Халифа бу асарнинг иккинчи номини “ал-Ажнос” деб атайди²⁷⁴. Унинг Истанбулдаги ал-Фотиҳ кутубхонасида тўртта, Берлин миллий кутубхонасида битта, Истанбул Давлат музейида иккита кўлэзма нусхаси сақланади²⁷⁵. Ҳожи Халифа “ал-Ҳидойа” ва “ал-Фатово аз-захириййа” асарлари “ал-Воқе‘от ал-хусомиййа” асосида яратилганлигини айтади. Асарнинг Тошкент нусхаси ЎзР ФА ШИда 7756 рақам остида сақланади²⁷⁶.

Турк исломшунос олими Муртазо Бедир “Бухоро ҳуқуқ мактаби” номли асарида ас-садр аш-шаҳидни фикҳ илмида “Воқе‘от” (*воқеалар*) жанрига асос солган ва ривожлантирган фақиҳ деб тарифлайди²⁷⁷. Ас-садр аш-шаҳиднинг ушбу асари ўзидан олдин Мовароуннаҳрда *фатово* жанрида ёзилган тўртта машхур асарнинг тўпланмасидир. Булар араб алифбоси тартибида берилиб, биринчиси, “нун” ҳарфи

²⁷⁰ Brockelmann, GAL. Ж.1. – Б. 591.

²⁷¹ Шарҳ адаб ал-қози. Ж.1. – Б. 56.

²⁷² Ушбу нусха насх хагида ёзилган бўлиб, 221 варақдан иборат.

²⁷³ Мазкур нусха насталиқ хатида ёзилган бўлиб, 529 варақдан иборат.

²⁷⁴ Кашф аз-зунун. Ж.1. – Б. 46.

²⁷⁵ Кашф аз-зунун. Ж.1. – Б. 63.

²⁷⁶ Асарнинг мазкур нусхаси ҳам насх хатида ёзилган бўлиб, 273 варақдан иборат.

²⁷⁷ Қаранг: Murteza Bedir. Buhara Hukuk Okulu (Vakif Hukuku Bağlamında 10 – 13. Yüzyıl Orta Asya Hanefi Hukuku Üzerinde bir İnceleme). – İstanbul: Edam Akademi Kitaplığı, 2010. – 196 b (Sadrüşşehid’in el-Vakıat’ı ve Vakıat Edebiyatı. B – 71).

остида Абу Лайс ас-Самарқандийнинг “Навозил” асарида келган фатволар, “вов” ҳарфи остида Нотифийнинг “ал-Воқеъот” асарида келган фатволар, “бе” ҳарфи билан Абу Бакр Муҳаммад ибн Фазлнинг “ал-Фатово” асарида келган фатволар ва ниҳоят “син” ҳарфи остида Алоуддин ас-Самарқандийнинг фатволари жамлангандир²⁷⁸.

Бундан шуни хулоса қилиш мумкинки, ас-Садр аш-Шаҳид Мовароуннаҳрнинг икки йирик фикҳ мактаби ҳисобланган Бухоро ва Самарқанд фикҳ мактабларининг кўп йиллик анъаналарини бир жойга жамлаган. Келгусида ушбу асар доирасида янги тадқиқотлар олиб бориш Мовароуннаҳрга хос фикҳ илми анъаналарининг янги қирраларини очиб бериши шубҳасиздир.

Муртазо Бедир ва ўзбек шарқшуноси Одил Қориев ўз тадқиқотларида хоразмлик факих Нажмиддин Абур-Ражо Мухтор ибн Маҳмуд аз-Зоҳидий ал-Ғазминийнинг (ваф. 658/1260 й) мўғуллар истилоси даврида ёзган “Қинят ал-мунйа ли-татмим ал-ғунйа” асарида келган кўрсатмалар ҳақида маълумот бериб ўтадилар. Уларнинг фикрича, ушбу асарнинг аҳамиятли жиҳатларидан бири, унда қўлёзма манбаларда исмлар ва адабиётлар кўрсаткичини тузиш ва иқтибослар келтиришни илк бор Нажмиддин ал-Ғазминий ўз асарида қўллаган²⁷⁹.

Тадқиқот хулосалари кўрсатиб турганидек, бундай услуб Мовароуннаҳрда Нажмиддин ал-Ғазминий таваллудидан қарийиб юз йил илгари ас-Садр аш-Шаҳид томонидан илгари сурилган ва бу илмий мушоҳада қатор манбалар орқали ўз тасдиғини топди. Ас-Садр аш-Шаҳид даврида илм аҳллари орасида оммалашган бундай услуб кенг қулайликларга эга ҳисобланган. Яъни бу турдаги манбалардан олим ва толиблар фатво эгаси ва манбасини тез ҳамда осон йўл билан аниқлай олганлар. Бу шундан далолат қиладики, давримиздан ўн аср илгари аждоқларимиз ҳозирги замонавий тил билан айтганда сноска²⁸⁰ ҳавола қоидасига асос солганлар. Демак, ғарб тили билан айтиладиган *footnote (сноска)* қоидаларига дастлаб, ғарбда ёки бошқа мусулмон шарқ диёрларида эмас, балки айнан юртимизда асос солинганлиги ўз исботини топмоқда.

²⁷⁸ Murteza Bedir. Buhara Hukuk Okulu. – В. 71.

²⁷⁹ Қаранг: Murteza Bedir. Buhara Hukuk Okulu. – В. 78; Ш. Зиёдов, О. Қориев, И. Бекмирзаев. Мовароуннаҳр ислом илмлари ривожига ҳанафий таълимоти. – Т.: “Фан ва технология”, 2012. – Б. 117.

²⁸⁰ Сноска – бу ўзбек тилида саҳифа остидаги изоҳ тарзидаги ёзув, изоҳ ёки ҳавола демакдир.

Тадқиқотчи Ҳамидулла Аминов фикрича, бу белгиларни “кўрсаткич” деб тушуниш ўрнига “шартли қисқартмалар” деб англаш мақсадга мувофиқ бўлади²⁸¹.

Мовароуннаҳрда ёзилган фикҳга оид манбаларнинг ҳар бирида ўзига хос махсус рамз ва истилоҳлари мавжуд. Бироқ баъзи бир асарларда бундай махсус истилоҳ ва шартли қисқартма ишоралар кўпроқ. Таъкидлаш жоизки, бу каби қисқартма ва ишоралар шарҳловчи ва тадқиқотчилар учун асар муаллифи фикри ва мақсадини англаб олишда калит вазифасини ўтаган.

Бурҳонуддин ал-Марғинонийнинг “ат-Тажнис ва-л-мазид” (ўхшатиш ва кўшиш), Абу Фазл Абдуллоҳ ибн Маҳмуд ибн Мавдуд ибн Мажиддин ал-Мавсилининг (ваф. 683/1284 й.) “Китоб ал-Мухтор”(танланган китоб), Абу-л-Баракот ан-Насафийнинг (ваф. 710/1310 й.) “Китоб ал-Вофий фи-л-фуру” (Фуру‘ ал-фикҳда вафо қилувчи), Тоҳир ибн Салом ибн Қосим ибн Аҳмад ал-Ансорий ал-Хоразмийнинг (ваф. 771/1370 й.) “Жавоҳир ал-фикҳ” (Фикҳ жавоҳирлари), Бадриддин Маҳмуд ибн Исроил ибн Абдулазиз ал-Ҳанафийнинг (ваф. 823/1420 й.) “Жоми‘ ал-фусулайн” (Икки “Фусул” тўплами) асарларида²⁸² фойдаланилган ва иқтибос олган асарлар номи, шунингдек, баъзи қисқартирилган иборалар қисқартма, кўрсаткич-фихрист тарзида келтириб ўтилган. Бу каби қисқартма-кўрсаткичлар юқорида келтирилган асарларда ё муқаддимадан олдин ё хотимадан кейин келтирилган.

Кўриниб турибдики, араб алифбоси тартибида қисқартмаларни бериш дастлаб, ас-садр аш-шаҳид томонидан йўлга қўйилган бўлса, Нажмиддин ал-Ғазминий бошлиқ юқорида номлари ва асарлари зикр қилинган фақиҳлар кўрсаткич ва қисқартмаларни алоҳида бир тизимга солиш асносида асарларда қисқартма-кўрсаткич келтириш қондасини мукаммаллаштирганлар. (Манбаларда келган шартли қисқартмалар билан танишиш учун 5-иловага қаранг).

Ас-садр аш-шаҳид илмий меросини ўрганган ироқлик тадқиқотчи Маҳий Ҳилол Сархон олимнинг фикҳга бағишланган “Китоб ан-

²⁸¹ Аминов Х. А. Ҳанафийлик мазҳабига кириш. – Т.: “”, 2012. – Б. 146.

²⁸² Бадриддин Маҳмуд ибн Исроил ибн Абдулазиз ал-Ҳанафий (ваф. 823/1420 й.)нинг “Жоми‘ ал-фусулайн” (Икки “Фусул” тўплами) асарини Муҳаммад ибн маҳмуд ал-Уструшанийнинг “Фусули Уструшаний” асари ҳамда Имоиддин Абу-л-Фатҳ Абдурахим ас-Самарқандий (ваф. 651/1254 й.)нинг “Фусули Имодий” асарлари асосида яратган. Мазкур икки асарда такрор келган ўринларни қисқартирган.

нафакот”, “Китоб ат-таклима”, “Китоб ал-мунтако”, “Китоб масо’ил да’во ал-хйитон ва-т-турук ва масо’ил ал-мо”, “Китоб ал-мабсут фил-хилофийот”, “Китоб хират ал-фукахо”, “Китоб ал-вакф” асарлари хақида ҳам маълумот беради²⁸³.

Тахминимизча, Маҳий Ҳилол Сархон хабар берган ушбу асарлар мустақил асар сифатида ёзилмаган. Чунки бу асарларнинг нусхалари хақида бошқа манбаларда аниқ бир маълумот учрамайди.

Баъзи тадқиқотчилар орасида ас-Садр аш-Шаҳид ва Бурҳонуддин Маҳмуд ал-Бухорий томонидан ёзилган асарлар чалкаштириб юборилган. Буни кўпроқ араб тадқиқотчилари ишларида учратиш мумкин. Масалан, ливанлик ‘Абдуллох Мустафо ал-Мароға “аз-Захирату-л-бурҳонийа”ни ас-Садр аш-Шаҳид ёзган, деб таъкидлайди²⁸⁴.

Хассофнинг (ваф. 261/874-75 й.) “Адаб ал-қози” асарига жуда кўп ханафий уламолар шарҳ битганлари маълум. Мисрлик тадқиқотчи Тоҳо Аҳмад Мағозий, Бурҳонуддин Маҳмуд ал-Бухорийнинг “Шарҳ адаб ал-қози ли-л-Хассоф” номли асари бор, деган фикрни билдирган ва “аз-Захирату-л-бурҳонийа”, “ал-Муҳит” асарининг мухтасар шакли деб ҳисоблаган²⁸⁵. Бу фикр кўп жиҳатдан мунозарали бўлиб, шу мавзудаги тадқиқотларда чалкашликларни келтириб чиқаради. Чунки Хассоф асарига битилган шарҳ Бурҳонуддин Маҳмуд ал-Бухорийга тааллуқли бўлмай, балки ас-Садр аш-Шаҳид томонидан ёзилган. Асар 1977 йилда бағдодлик Маҳий Ҳилол Сархон томонидан тўлиқ илмий тадқиқ этилган.

Оли Моза оиласининг Бухорода машҳур бўлишида ас-Садр аш-Шаҳид муҳим роль ўйнаган. Буни кўплаб фақиҳларнинг унинг фатволарига бўлган муносабатидан ҳам билиш мумкин. Жумладан, Нажмиддин Юсуф Хосий аллома фатволарини тўплаб ўзининг “ал-Фатово ал-кубро” асарини ёзган. Шунингдек, бу асар яна “Тажнис ал-воке‘от” номи билан ҳам машҳур²⁸⁶. ал-Хосий 16 роби’ ас-соний 607/ 6 октябрь 1210 йилда ас-Садр аш-Шаҳиднинг “Фатово ас-суғро” асарини китоб шаклига келтирган²⁸⁷. Бурҳонуддин ал- Марғиноний

²⁸³ Шарҳ адаб ал-қози. Ж.1. – Б. 64.

²⁸⁴ ‘Абдуллох Мустафо ал-Мароға. Ал-Фатҳ ал-мубийн фи табакот ал-усулийин. 3 жилдли. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-‘илмийа, 1974. Ж. 1. – Б. 79.

²⁸⁵ Тоҳо. “Ал-Муҳит”. – Б. 34.

²⁸⁶ Islam Ansiklopedisi. Vol.XVI. – Istanbul: Hanefi Mezhebi-Haya, 1997. – Б. 23.

²⁸⁷ Islam Ansiklopedisi. Vol.XVI. – Б. 23 – 24.

(ваф. 593/1197 й.) ас-Садр аш-Шаҳид фатволарини “Китоб ат-тажнис ва-л-мазид” номли асарида тўплаган. Захируддин ‘Абд ал-Макарим Абу-л-Фатҳ Исҳоқ ибн Аби Бакр ал-Валвалижи (ваф. 540/1145-46 й.) ўзининг “Фатово ал-валвалижи” асарида кўпроқ “Фатово аҳли Самарқанд” китоби ва ас-Садр аш-Шаҳиднинг фатволаридан фойдаланганини кўриш мумкин²⁸⁸.

Ас-Садр аш-Шаҳиднинг “Шарҳ адаб ал-қози ли-л-Хассоф”²⁸⁹ асари 1978 йилда ироклик манбашунос Маҳий Ҳилол Сархон томонидан муфассал илмий таҳлил қилинган. Тадқиқот учун танлаб олинган ушбу манба қозилик масалаларини ўзида тўлиқ камраб олганлиги учун ҳам муҳимдир.

“Адаб ал-қози” туркумида илк асар ёзган ҳанафий фақиҳлари Абу Юсуф (ваф. 182/798 й) ҳамда Муҳаммад ибн Саммо‘а (ваф. 233/848 й) дир. Бирок улар таълиф этган асарлар бизгача етиб келмаган. Мазкур жанрда ёзилиб, бизгача етиб келган илк манба Абу Бакр Аҳмад ибн Умар Хассоф (ваф. 261/875 й) қаламига мансуб²⁹⁰ “Адаб ал-қози” асаридир.

Хассофнинг бу асари ҳанафий фақиҳлари орасида жуда машҳур бўлиб, жами тўққизта машҳур шарҳлар шу манба тафсирига бағишлаб ёзилганлиги маълум бўлди²⁹¹. Ушбу шарҳларнинг олтитаси Мовароуннахр ўлкасида яратилди.

Ас-Садр аш-Шаҳиднинг “Шарҳ адаб ал-қози ли-л-Хассоф” асари қуйидаги хусусиятлари билан бошқаларидан ажралиб туради:

Фақиҳ ўз шарҳини 120 бобга ажратади (асарда келган боблар рўйхати билан танишиш учун 6-иловага қаранг). Ҳар бир масалани Хассоф фикри билан бошлайди. Сўнгра ушбу масалага аниқлик киритиб, ўз мулоҳазаларини ҳам келтиради. Масалан:

²⁸⁸ Islam Ansiklopedisi. Vol. XVI. – Б. 23 – 24.

²⁸⁹ Islam Ansiklopedisi. Vol. XVI. – Б. 52 – 58.

²⁹⁰ Кашф аз-зунун. Ж.1. – Б. 46.

²⁹¹ Бу шарҳлар қуйидаги фақиҳлар томонидан ёзилган: Абу Бакр Жассос (ваф. 370/980 й), Абу Жа‘фар Муҳаммад ибн ‘Абдуллоҳ ал-Ҳиндувоний (ваф. 362/973 й), Абу Ҳусайн Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Қудурий (ваф. 438/1046 й), Али ибн ал-Ҳусайн ас-Суғдий (ваф. 461/1069 й), Шамсу-л А‘имма Муҳаммад ибн Аҳмад ас-Сарахсий (ваф. 483/1090 й), Шамсу-л А‘имма Абдулазиз Аҳмад ал-Ҳалвоний (ваф. 456/1064 й), Абу Бакр Муҳаммад Хоҳарзода (ваф. 483/1090 й), Хусомуддин ас-Садр аш-Шаҳид (ваф. 536/1141 й), Фаҳруддин ал-Ҳасан ибн Мансур ал-Ўзжандий ал-Қозихон (ваф. 592/1196 й).

و قال الخصاف: فان القاضى مأمور بالقضاء بالحق

*Таржимаси: Хассоф деди: Дарҳақиқат қози адолат билан ҳукм қилишига буюрилган*²⁹².

و جعل الخصاف رحمه الله العدالة شرط الاولوية فان الأولى أن يكون القاضى عدلاً، كما أن الأولى أن القاضى لا يقضى بشهادة الفاسق، و مع هذا اذا قضى بشهادة الفاسق ينفذ قضاؤه.

*Таржимаси: Хассоф (Аллоҳ уни раҳматига олсин) адолатни бирламчи (асосий) шарт қилиб қўйди. Авваламбор қозининг нотўғри гувоҳлик бериб ҳукм қилмаслиги учун адолати бўлиши керак, гарчи ушбу қози нотўғри гувоҳлик билан ҳукм қилса ҳам, унинг ҳукми ижро бўлади*²⁹³.

Шарҳнинг биринчи бобидан то ўн тўртинчи бобигача берилган бўлимларда қозилик мансаби ва қозихона фаолиятига оид аҳамиятли заруратлар билан боғлиқ масалалар ёритилган. Булар қозига хос хулқ-атвор ва мансабдорлик масъулияти, қозилик мансабида ман бўлган ва рухсат этилган ҳолатлар, қозининг ижтиҳоди, қози девони, қози маҳкамаси, даъво турлари, қозилик кенгашлари, қозининг психологик ҳолати, қозининг пора ёки ҳадя олиши борасидаги масалалар ёритилган²⁹⁴.

Манбаларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, мовароуннаҳрлик қозилар машварат ва ижтиҳод, яъни ақлга таяниб ҳукм қилишни афзал кўрганлар ва уни ҳуқуқий жиҳатдан мустаҳкамлаганлар. Ас-Садр аш-Шаҳид шу ўринда қуйидаги қоидаларни келтиради:

المشورة تفتح العقول و لا يعتبر كبر السن، و لا كثرة العدد.

Таржимаси: *Кенгашиб маслаҳат қилиш ақлларни чархлайди. Ёшнинг катталиги ва соннинг кўплиги бу ерда муҳим эмас*²⁹⁵.

²⁹² Шарҳ адаб ал-қози. Ж.1. – Б. 128., ас-Садр аш-Шаҳид Хассоф номини “соҳиб ал-китоб” деб ҳам беради. Хассоф қозининг адолати борасида суянган далили Куръони каримнинг “Сод” сурасида келган 26-оятдир. Қаранг: Куръон. 38:26 (Эй Довуд, албатта, Биз сени ер юзила халиф қилдик. Бас, одамлар орасида ҳақ ила ҳукм юрит. Ҳавоий нафсга эргашма! Яна у сени Аллоҳнинг йўлидан адаштирмасин. Албатта Аллоҳнинг йўлидан адашадиганларга унутганлари учун ҳисоб куниди шиддатли азоб бордир).

²⁹³ Шарҳ адаб ал-қози. Ж.1. – Б. 129.

²⁹⁴ Шарҳ адаб ал-қози. Ж.1. 519 б., Ж. 2. – 2-66 бетлар.

²⁹⁵ Шарҳ адаб ал-қози. Ж.1. – Б. 193.

Шу ўринда ас-Садр аш-Шаҳид, Абу Муса ал-Аш‘арийнинг Куфа ва Басрага қози бўлиб тайинлангандан сўнг халифа Умар ибн Ҳаттобдан ҳар бир ишда доимо маслаҳат олиб турганлигини далил қилиб келтиради²⁹⁶.

Ас-Садр аш-Шаҳид ёш ўспиринларни қозиликка муносиб кўрмаган. Унинг наздида ўспирин йигит шаҳват сабабидан аёл-қиз хусуматчиларга ён бериб қўйиши эҳтимолга яқиндир.

Ҳанафий мазҳабидаги мўътабар фикҳий манбаларни айнан Мовароуннаҳрда ёзиллишига ва қозилик ишларини такомиллаштишига сабаб бўлган асосий омиллардан яна бири мовароуннаҳрлик фақиҳларнинг ижтиҳод масаласига кенг йўл очиб берганликларидир. Ас-Садр аш-Шаҳид шу ўринда ушбу фикрни қувватлаб, шундай дейди:

...وَأَمَّا كَانَ فِي زَمَانِهِمْ، فَإِنَّهُ كَانَ فِي الْمُجْتَهِدِينَ كَثْرَةً، فَإِذَا امْتَنَعَ عَنِ
الِاجْتِهَادِ وَاحِدٌ لَا يُضَيِّعُ حُكْمَ اللَّهِ تَعَالَى. وَ أَمَّا فِي زَمَانِنَا فِي الْمُجْتَهِدِينَ
قَلَّةٌ، فَإِذَا امْتَنَعَ هَذَا فَلَا يُوْجَدُ مِنْ يَجْتَهِدُ، فَيُؤَدِّي أَلَى ضِيَاعِ حُكْمٍ مِنْ
أَحْكَامِ اللَّهِ تَعَالَى.

Таржимаси: *Саодат асри замонида мужтаҳидлар кўп эди. Бир ижтиҳоддан воз кечишлик билан Аллоҳ таолонинг ҳукми йўқ бўлиб кетмаган. Лекин биз яшайтган замонга келиб, мужтаҳид олимлар камайиб кетди. Агар кимдир ижтиҳод қилишдан ман қилса, ижтиҳод қилувчи топилмайди ва бу ҳолат Аллоҳ таолонинг ҳукмларидан бирини йўқолиб кетишига сабаб бўлади²⁹⁷.*

Ас-Садр аш-Шаҳиднинг фикридан шуни хулоса қилиш мумкинки, мусулмон олими исломнинг асосий манбаларига таянишлиги билан бирга адолатни қарор топтиришда ўзининг мустақил фикрини ҳам бера олиши керак. Мазкур анъана айнан Мовароуннаҳр ўлкаси фақиҳларига хосдир. Чунки бу қарашга қарши ўлароқ салафийлик ва ҳанбалийлик мазҳабига эргашувчи мусулмон ўлкаларида ислом жамияти фақат Қуръон ва ҳадисга асосланиб тузилмоғи керак, деган мафкура ҳозиргача ҳукмрондир.

Бундан ташқари Ироқ, Хуросон ва Мовароуннаҳр ўлкалари иқтисодий, ижтимоий ва маданий шароити Арабистон ярим ороли ва

²⁹⁶ Шарҳ адаб ал-қози. Ж.1. – Б. 183.

²⁹⁷ Шарҳ адаб ал-қози. Ж. 1. – Б. 206.

бошқа араб давлатлари ижтимоий, иқтисодий ва маданий шароитидан табиий равишда кескин фарқ қиларди. Ўлка халқлари турмуш жараёнида турли-туман иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий ҳодисалар мунтазам равишда юз бериб турарди. Улар мазкур ҳодисаларни шарият ўлчовлари ва ислом қоидалари билан мослаштиришга мажбур бўлганлар. Жумладан, Ироқ, Хуросон ва Мовароуннаҳрда жўшқин дарёлар, кенг экинзорлар мавжуд бўлиб, қишлоқ хўжалиги ва савдо-сотиқнинг ривожлангани учун ўлка ижтимоий ҳаётида мустақкам молиявий қонунларга зарурат сезиларди. Мазкур ўзгарувчан шароитни янги ислом қонуниятларига мослаштириш жараёнини фақат раъй ва қиёс орқали, ижтиҳодга таянган ҳолда амалга ошириш мумкин эди.

Ас-Садр аш-Шаҳиднинг билдиришича, ўрта асрларга келиб Ироқда шанба, Шомда душанба, Бухоро ва Самарқандда сешанба кунлари қозининг дам олиш куни сифатида белгиланган²⁹⁸. Шунингдек, бошқа минтақалардан фарқли ўлароқ, фақатгина Самарқанд ва Бухорода қозининг дам олган кундаги иш ҳаққи тўлиқ сақланган. Мовароуннаҳр минтақасидаги давлатларда давлат арбоблари “*уммал ас-султон*” (عمال السلطان) учун дам олиш куни этиб белгиланган. Минтақа қозилари ихтиёрида дам олиш кунини ўз иш жадвалларига қараб мустақил белгилаш имкони ҳам бор эди. Шунга қарамай, кўплаб қозилар сешанбада ишдан ҳордиқ чиқаришни маъқул кўрганлар²⁹⁹.

Қози маҳкамаларида фаолият юритаётган ҳар бир қози ўз амалиётида “*Китоб ал-маҳбусин*” (маҳбуслар китоби) юритиши лозим бўлиб, унга ҳибс этилган кимсанинг тўлиқ исми, отасининг, бобосининг исми, ҳибс этилиш сабаби ва ҳибс этилган сана қайд этиб борилган. Янги тайинланган қозилар мазкур китобдан бир нусха кўчиртириб, ўзининг янги тузган девонига киритиб қўйганлар. Ас-Садр аш-Шаҳиднинг фикрича, кўчирилган маҳбуслар китоби истеъфога чиқаётган қози томонидан тасдиқлатиб олинishi шарт ҳисобланган³⁰⁰. Бундан ташқари, янги қози мазкур китобни расмийлаштиришдан аввал маҳбуслар билан бирма-бир суҳбат ўтказиши, агар улар орасида зулм туфайли ноҳақ қамалганлар бўлса, ишни қайта кўриб чиқилиши жоиз топилган. Унинг учун маҳбус ўз айбсизлигини исботловчи икки гувоҳ келтириши лозим бўлган.

²⁹⁸ Шарҳ адаб ал-қози. Ж.1. – Б. 278.

²⁹⁹ Шарҳ адаб ал-қози. Ж.1. – Б. 250.

³⁰⁰ Шарҳ адаб ал-қози. Ж. 1. – Б. 256.

Ас-Садр аш-Шаҳид қози султон белгилаб берган жойда ҳукм чиқариши керак, деб ҳисоблаб, қозининг ўз уйида мажлис ўтказиши масаласида қуйидаги эҳтимолларни келтиради:

– Биринчидан, қози дам олиб турган пайтда хусуматчи томонларнинг арзини малол олиши мумкин;

– Иккинчидан, уйда мажлис ўтказиш қозига нисбатан халқнинг шубҳаси ортишлиги (қозидан порахўрликда шубҳаланиш)га олиб келади;

– Учинчидан, бундай ўринларда қозининг хусуматчи томонларга ён бериб қўйиш эҳтимоли бўлади³⁰¹.

Ас-Садр аш-Шаҳид порахўрлик масаласига ҳам алоҳида боб ажратади. Демак, бу ҳолат Мовароуннаҳрда мазкур масала долзарб бўлганлигини кўрсатади. Ас-Садр аш-Шаҳид қозига пора беришда тўртга манфаат бор, дейди, булар:

– Инсон ўзидан хавфни бартараф этиш учун пора беради;

– Инсон мансаб илинжида пора беради;

– Инсон қозига ўзининг фойдасига ҳукм чиқариши учун пора беради;

– Инсон юқори доирадаги мансабдорлар (М: Султон, вазир, бош қози) га ўз дардини етказиш учун пора беради.

Ас-Садр аш-Шаҳид биринчи учта сабабни қатъий ман қилиб, тўртинчи сабабга Шамсу-л А’имма Ҳалвонийнинг қуйидаги фатвосини келтиради:

ينظر، ان كان فعلا لو استأجره على ذلك استحق الاجر، بأن أعطاه لتبليغ الرسالة، بأن بعته رسولا الى الحاكم، فلما بلغ الرسالة أعطاه شيئا، و أهدى إليه شيئا، يحل له الاخذ.

Таржимаси: *Аслига қаралади, агар ҳақ олувчи ёлланган бўлса у ҳақ олишга лойиқ, чунки, ҳокимга элчи қилиб жўнатгани ва хабарни етказгани учун унга ҳақ беради. Қачонки, хабар етиб борсагина унга бир нарса бериш ва ҳадя қилиш жоиздир. Олувчининг олгани бу ерда пора бўлмайди³⁰².*

Ас-Садр аш-Шаҳиднинг ал-Ҳалвоний фатвосини келтириши ва унга нисбатан эътироз ёки фикр билдирмагани мовароуннаҳрлик фақиҳлар ушбу фатвога ижмо қилганликларини англатади.

³⁰¹ Шарҳ адаб ал-қози. Ж. 1. – Б. 156.

³⁰² Шарҳ адаб ал-қози. Ж. 2. – Б. 29.

Ас-Садр аш-Шаҳид ўз шарҳининг ўн бешинчи бобидан то ўттинчи бобигача қозилик маҳкамасида бўладиган маҳкама жараёнини ёритиб ўтган. Жумладан, мазкур бобларда хусуматчилар ва уларга қўйиладиган талаблар, қасам ичиш, қасам ичтириш, жиноятни бўйнига қўйиш, қасамдан қайтиш, кафил бўлиш ва ўрта асрларда қозилик маҳкамаларида кўрилган даъво турларига оид масалалар киритилган³⁰³.

Мовароуннаҳрлик фақиҳлар қозининг ҳар бир ҳаракатини назардан четда қолдирмаганлар ҳамда юксак одоб намуналарига мисоллар келтириб ўтганлар. Биргина қозининг саломлашув одоби борасида турли фақиҳлар турли фикрларни билдирадilar. Ас-Садр аш-Шаҳиднинг бу масаладаги мулоҳазаси қуйидагича: Маҳкамада қозига салом берилса-ю, қози алик олмаса, бунинг гуноҳга сабаб бўладиган томони йўқ. Чунки қози мажлисда ҳақ билан ботилни ажратишдек муҳим масала билан банд бўлади. Аслида эса ўқувчилари билан ўтирган устоз ҳузурига кирилганда, масжидда зикр билан машғул бўлганларга ҳамда маҳкамада ўтирган ёки кириб келаётган қозига салом бериш одобсизлик ҳисобланади.³⁰⁴

Ас-Садр аш-Шаҳид Мовароуннаҳр маҳкамаларида мусулмон бўлмаган жавобгарга жиноятни аниқлаш мақсадида қасам ичтириш масаласига кенг фикрлилик нуқтаи назари билан ёндашади. Ўз-ўзидан маълум бўладики, мустақиллик йилларида Ўзбекистонда олиб борилаётган динлараро тотувлик ва диний бағрикенглик тушунчаси халқимиз онгида ўз-ўзидан шаклланмаган, балки бундан ўн аср илгари ажодларимиз толерантлик тушунчасини ҳуқуқий асосда мустаҳкамлаб қўйганлар. Ас-Садр аш-Шаҳид ўз асарининг *аҳли зимма*га қасам ичтириш бобида яҳудий, насроний ва зардуштийлик динига эътиқод қилувчининг қасами борасида қуйидаги фикрларни баён этади:

فيحلف اليهودى: بالله الذى لا اله الا هو الذى أنزل التوراة على موسى. لان اليهودى يقر بنبوّة موسى عليه الصلاة و السلام، و يعتقد الحرمة فيه.
و يحلف النصرانىّ: بالله الذى لا اله الا هو الذى أنزل الانجيل على عيسى عليه الصلاة و السلام. لان النصرانىّ يقر بنبوّة عيسى عليه الصلاة و السلام، و يعتقد الحرمة فيه.

³⁰³ Шарҳ адаб ал-қози. Ж. 2. – 66-337 бетлар.

³⁰⁴ Қаранг: Шарҳ адаб ал-қози. Ж. 2. – Б. 69.

و يحلف المجوسى: بالله الذى خلق النار

Таржимаси: Ундан ўзга илоҳ йўқ бўлган, Тавротни Мусога нозил қилган Аллоҳ номи билан деб яҳудий қасам ичади. Чунки, яҳудий Мусо (а.с.)нинг пайгамбарлигини тан олади ва уни ҳурмат қилади.

Ундан ўзга илоҳ йўқ бўлган, Инжилни Исога нозил қилган Аллоҳ номи билан деб насроний қасам ичади. Чунки, насроний Исо (а.с.)нинг пайгамбарлигини тан олади ва уни ҳурмат қилади.

Оловни яратган Худо номи билан деб, Мажусий ҳам қасам ичади³⁰⁵.

Ушбу қоидалар таърифи борасида шуларни айта оламизки, Ўрта асрларда Мовароуннаҳр диёрида яшаган буюк боболаримиз инсонийликнинг юксак намуналарини кўрсатиб, бошқа дин вакилларига ва уларнинг эътиқодига нисбатан ҳурмат ва адолатда бўлганлар.

Мовароуннаҳр қозилик маҳкамаларида қафиллик масаласига алоҳида эътибор қаратилган. Жумладан, ас-Садр аш-Шаҳид юритган мулоҳазага мувофиқ, жавобгар энг кам муддат билан уч кунгача ёки қози кўрилаётган даъво юзасидан ўз ҳукмини эълон қиладиган кунгача бир ҳимоячини ўзига қафил қилиб олишга ҳақлидир. Бироқ қафил олишнинг ҳам ўзига яраша қоидалари бўлган. Яъни қасос, мулкчилик, оила масаласида кўрилаётган иш юзасидан даъвогар келтираётган далил заиф ёки шубҳали кўринган ҳолатдагина жавобгарга қафилликка ҳимоячи олиши рухсати берилади. Агар жавобгарнинг Қуръон ва суннатда жазолари кўрсатиб қўйилган жиноятни содир этганлиги аниқланса, бу ўринда қафиллик фойда бермайди. Масалан: қафил олган бўлишига қарамай, айби тасдиқланган зинокорга юз дарра, маст қилувчи ичимлик ичганликда саксон даррагача урилади. Ас-Садр аш-Шаҳид фикрича, агар жавобгар ўғирлик қилганликда айбланаётган бўлса, у ҳолда уч кунгача ўзига ҳимоячи олишга ҳақли ҳисобланади³⁰⁶. Ўрта аср Мовароуннаҳр қозилик маҳкамаларида қафил этиб танланиш муҳим ҳуқуқий мақом саналган. Шу боисдан ҳам қафилликнинг бекор бўлиши фақатгина ҳимоячи талаб қилган шахс *матлуб* – *مطلوب* ёки *қафил* (ҳимоячи)нинг – *كفيل* вафоти билангина амалга ошган.

Қозилик маҳкамасида қўзгатилган даъво юзасидан олиб борилган мажлисда ҳам даъвогар ҳам жавобгар бир пайтнинг ўзида қатнашмоғи

³⁰⁵ Қаранг: Шарҳ адаб ал-қози. Ж. 2. – Б. 200.

³⁰⁶ Қаранг: Шарҳ адаб ал-қози. Ж. 2. – Б. 284.

шарт ҳисобланган. Бироқ қози мажлисига бесабаб келмаган жавобгарга нисбатан бир қатор чора ва тадбирлар амалга оширилган. Агар гувоҳлар келтирган далилга кўра жавобгарнинг уйда ёки бошқа бир маконда эканлиги аниқланса, қози жавобгар турган манзилга кўриқчи юборган. Ва жавобгар ўша манзилда қулфда сақланган. Буни биз замонавий тил билан “уй қамоғи” деб айтамыз. Қачонки, даъвогарнинг далиллари ўз исботини топиб, жавобгарнинг айбдор эканлиги ошкор бўлса, жавобгар маҳкамага ҳибс қилинган ҳолатда келтирилган. Жавобгарнинг айбсизлиги исботланган ҳолатда у уй қамоғидан озод этилган. Ас-Садр аш-Шаҳид бу каби чоралар фақатгина оғир жиноят билан айбланаётган жавобгарга нисбатан қўлланилганлигини таъкидлайди. Агар кўтарилган даъвода жавобгарнинг жиноят содир этгани гумон қилинса ва жиноят иши оғир бўлмаган ҳолатда, қози айбланаётган шахснинг уйига икки гувоҳ ҳамроҳлигида ўз элчисини юборган. Элчи гувоҳлар олдида уч маротаба, *эй фалончи фалончи ўғли сени қози фалончи фалончи ўғли сен билан хусуматлашаётган фалончи, фалончи ўғли* билан бирга қози маҳкамасига келишингни буюрди, деб айтади. Элчи учун бу хитобни айнан, айбланаётган шахсга етказиш шарт ҳисобланмаган. Яъни элчининг хабарига жавобгарнинг бирор қариндоши, яқини жавоб қайтаришининг ўзи ҳам кифоя қилган. Элчи уч кунгача жавобгар яшаётган уйга гувоҳлар ҳамроҳлигида келиб, уни ёки яқинларини оғоҳлантирган (баъзилар бир кунда уч маротаба деб ҳам айтадилар). Уч кун ичида жавобгар қозининг олдига келмаса ва вазиятни аниқлаштирмаса, айбланаётган шахс яшайдиган маҳалла ёки қишлоқ катталаридан бирининг вакиллигида қози кўтарилган даъво юзасидан ўз ҳукмини эълон қилган.

Ас-Садр аш-Шаҳид юкоридаги масала юзасидан бир қатор мовароуннаҳрлик фақиҳларнинг ихтилофли фикрларини ҳам келтириб ўтган. Жумладан, Хассоф бу ерда қози жавобгар келмагунча, ғойбнинг устидан ҳукм чиқариши мумкин эмас, деб ҳисоблаган. Абу Али ан-Насафийнинг фикрича, қози жавобгар билан мулоқотга чиқа олмагач, вакил билан ҳисоблашади ва унинг розилиги билан ҳукмини эълон қилиши жоиздир. Шамсу-л Аи’мма ал-Ҳалвойининг фикрига қарайдиган бўлсак, фақиҳ қози ҳукмини эълон қилиш жараёнида албатта, жавобгарнинг уйига борган элчи ва гувоҳларнинг исмларини ҳам келтириб ўтиши керак, деб таъкидлаган³⁰⁷.

³⁰⁷ Қаранг: Шарҳ адаб ал-қози. Ж. 2. – Б. 330.

Асарни ўрганиш жараёнида кўрилаётган масала юзасидан билдирилаётган ҳар бир ечим ўзига хос ва адолатли эканлигини ойдинлашади. Бу ўз-ўзидан ҳозирги ғарб дунёсида бонг урилаётган инсон ҳуқуқлари, инсон қадри каби тушунчаларнинг X-XIII асрдаёқ бизнинг ўлкаларда такомиллашиб бўлганлигини кўрсатади.

Инглиз исломшуноси Босвортнинг фикрича, ўрта асрларда Мовароуннаҳрда фаолият юритган қозилик маҳкамалари ҳукуматнинг таянч идоралари ҳисобланиб, эркин фаолият юритишдан йироқ бўлган³⁰⁸. Юқорида келтирилган илмий таҳлил ва далиллар инглиз олимнинг фикрига зид ўлароқ, қозининг жавобгарга нисбатан инсонийлик даражасидаги муносабати, асосли ҳуқуқий мезонлар билан иш юритгани ва қозилик маҳкамаларида юритилган фаолиятнинг ижтимоий ҳаётда эркин ва адолатли бўлганлигини исботлайди.

Ас-Садр аш-Шаҳид “ал-Адаб ал-қози” асарининг ўттиз биринчи бобидан то бир юз йигирманчи бобигача бўлган қисмда жиноят масалаларига тўхталиб, унда қозилик маҳкамалари иш фаолиятига доир масалалар, жиноятчиларни ҳибс этиш ва гувоҳлар, турли ижтимоий муносабатларга доир даъво турлари, вакил бўлиш, нафақа, савдо-сотик келишувлари, гувоҳлик ва унинг турларини атрофлича таҳлил этган³⁰⁹.

Ас-Садр аш-Шаҳид жиноят ва гувоҳлик қилиш масаласида Шамсу-л А’имма ас-Сарахсийнинг фатвосини келтиради, яъни катта ёки кичик гуноҳ ارتكاب (*иртикоб*) содир этган шахс кўпчиликка ибрат учун қонунда кўрсатилган жазога тортилиши шарт бўлиб, акс ҳолда жамият адолати қарор топмайди, дейди³¹⁰. Қозилик маҳкамасида жиноятни очиш учун тўғри сўз, покдил, холис ёндашувчи гувоҳлар масаласига катта эътибор қарагади. Ас-Садр аш-Шаҳид қозининг биринчи галдаги мақсади ҳам адолатдир, деб таъкидлаб, қуйидаги таърифни келтиради:

العدل من لم تظهر عنه ريبه، لذلك عندنا لا تقبل الشهادة اذا كان فاسقا، و اضاف شمس الائمة الحلواني أن يقل لغوه.

³⁰⁸ Қаранг: С.Е. Bosworth. Abu Abdallah al-Khwarazmi on the technical terms of the secretary’s art (a contribution to the administrative history of mediaeval Islam) // Journal of the Economic and Social History of the Orient, Vol. 12, № 2, (Apr., 1969). – pp. 113-164.

³⁰⁹ Шарҳ адаб ал-қози. Ж.3. – 205 – 497 бетлар., Ж. 4. – 3-564 бетлар.

³¹⁰ Қаранг: Шарҳ адаб ал-қози. Ж. 3. – Б. 5.

Таржимаси: *Адолат шундай нарсаки унда шубҳага ўрин бўлмаслиги керак. Шунинг учун бизнинг дийёрларда гувоҳ бўлаётган шахс агар фосиқ бўлса, гувоҳлиги қабул қилинмайди. Шамсу-л А'имма ал-Ҳалвоний қўшимча шарт қилиб, гувоҳнинг беҳуда гапи кам бўлишини ҳам уқтиради*³¹¹.

Маълумки, исломда етим ҳаққига эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлинган. Мовароуннаҳр ўлкасида ҳам ушбу масалага жиддий эътибор берилганлигини кўриш мумкин. Ас-Садр аш-Шаҳид етимнинг молини бус-бутун сақланишлигига биринчи галда қози масъул, деб ҳисоблайди. Қози етимнинг молини ўз назоратига олиб, ундан ўзи фойдаланган ҳолатда етимга ҳам фойда чиқариб бериши лозим. Агар бу ишга ўзи қодир бўлмаса, албатта, солиҳ мўминлардан бирини етимга васий қилиб тайинлаб, етимнинг молини унинг ихтиёрига ўтказади. Бу ўринда васий етимни ҳар тарафлама фойдалантириб туриш эвазигагина ўзига вақтинчалик берилган мол-мулкдан маълум миқдордагина фойдаланиши мумкин. Қози васийга ўтказилган етим мулкни қонуний ва расмий тарзда қозилик маҳкамасидаги *сакк* ҳужжатлари сақланадиган архивга тикиб қўйган. Ушбу ҳужжат етим вояга етиб, ўз мол-мулкдан мустақил фойдаланунга қадар юридик аҳамиятга эга бўлган³¹². Агар васий ўтказилган мулкни талон-тарож қилса ёки эътиборсиз қолдирса, қози хоҳлаган пайтда уни васийликдан маҳрум қилган. Ас-Садр аш-Шаҳид қозиларнинг алоҳида васийлар папкаси – *خريطة الاوصياء* (*хариита ал-авсийа*) бўлганлиги ҳақида хабар беради³¹³. Унга васийликка даъвогар шахслар ҳақидаги маълумотлар ёзилган.

Кўриб ўтилгандек, етимларга бефарқ бўлмаслик, уларга ғамхўрлик қилиш Мовароуннаҳр халқлари жумладан, ўзбекларга тарихдан қолган удум, миллий қадриятдир.

Ушбу бўлимга хулоса қилиб айтиш мумкинки, Мовароуннаҳрда қозилик тизимининг равақ топишида Ироқ факихлари яратган тамойиллар, хусусан, Хассоф томонидан илгари сурилган ҳанафийлик мазҳаби таълимотларининг ўрни катта бўлди. Мовароуннаҳрда шакланган давлатчилик тажрибалари ва кўплаб алломаларнинг фикр илмида эришган юксак мувоффақиятлари натижасида Ироқ мактабида мавжуд бўлмаган қатор масалалар янада такомиллаштирилиб, Мовароуннаҳр қозилик маҳкамаларида татбиқ этилди.

³¹¹ Шарҳ адаб ал-қози. Ж. 3. – Б. 16.

³¹² Шарҳ адаб ал-қози. Ж. 3. – Б. 77.

³¹³ Шарҳ адаб ал-қози. Ж. 3. – Б. 78.

Бурхонуддин Маҳмуд ал-Бухорийнинг “ал-Мухит ал-бурхоний” асари – қозилар фаолиятини тартибга солувчи муҳим қўлланма

Фақиҳнинг тўлиқ исми Бурхонуддин Маҳмуд ибн ас-Садр ас-Са‘ид Тожуддин Аҳмад ибн ас-Садр ал-Кабир ‘Абд ал-‘Азиз ибн ‘Умар ибн Моза ал-Бухорий ал-Марғинонийдир (Бундан кейин Бурхонуддин Маҳмуд номи билан келади). У Бухоро ва Самарқандда яшаб ижод этган бўлса-да, алломанинг ўз асарларида келтирилган маълумотларга таяниб, уни 551/1156 йили ҳозирги Марғилон шаҳрида таваллуд топганлиги аниқланди. Жумладан, “ал-Мухит ал-бурхоний” (Бундан кейин. “ал-Мухит” номи остида келади) асарининг Миср қўлёзма нусхалари муқаддимасида хаттоғлар томонидан битилган қуйидаги фикр бунга асос қилиб олинди:

مرغينان' هو مسقط رأس الإمام برهان الشريعة محمود بن
احمد الصدر السعيد والبلد الذي ولد بها خرج منها جماعة من
الفضلاء³¹⁴.

Таржимаси: “Марғинон имом Бурхону-ш-шари‘а Маҳмуд ибн Аҳмад ас-Садр ас-Са‘ид тугилган жой бўлиб, бу шаҳардан кўплаб фозил одамлар етишиб чиққанлар”.

Демак, Бурхонуддин Маҳмуднинг бобоси, Оли Моза оиласининг асосчиси Бурхону-л-Кабир Султон Санжарнинг Мовароуннаҳрга уюштирган ҳарбий юришларида ҳамроҳлик қилиши натижасида Бухорога келиб ўрнашган. Аллома таваллудининг айнан, Марғилон шаҳри билан алоқадорлиги ҳам шу ҳарбий юришларга боғланади. Асли марвлик бўлган Оли Моза оиласидан чиққан садрлар ва фақиҳлар, жумладан, Бурхонуддин Маҳмуднинг ҳам асосий фаолияти Бухорода кечганлиги боис аллома исмига ал-Бухорий ва тўлиқ аталганда ал-Марғиноний нисбасини кўшиш мақсадга мувофиқдир.

Бурхонуддин Маҳмуднинг вояга етиши, фикҳ илми соҳасида машҳур бўлишида унинг Бухоро ва Самарқандда *садрлар* номи билан машҳур бўлган оиласи муҳим роль ўйнади.

³¹⁴ Маҳмуд ибн Аҳмад ал-Бухорий. Ал-Мухиту-л-бурхоний. – Қоҳира: Дор ал-кутуб ал-мисрийя // Қўлёзма № 471. – В. 1а; Маҳмуд ибн Аҳмад ал-Бухорий. Ал-Мухиту-л-бурхоний. – Қоҳира: Ал-Азҳар кутубхонаси // Қўлёзма № 482, 774, 3054 – В. 1а.

Бурҳонуддин Маҳмуднинг фақиҳ сифатида танилишида унинг Самарқанддаги фаолияти муҳимдир. Бухорода Оли Моза оиласи билан маҳаллий олимлар ва сўнгги Қорахонийларнинг хони ҳисобланган Қилич Арслонхон Усмон (хукм дав. 599/609-1202/1212 йй.) ўртасидаги зиддиятларнинг кескинлашуви оиланинг Самарқандга келиб ўрнашишига сабаб бўлди³¹⁵. Жумладан, Бурҳонуддин Маҳмуд ўзининг “аз-Захирату-л-бурҳонийя” асарида мазкур масалага оид қуйидаги фикрларни келтирган:

وقد جمعت و انا فى حداثة سنى و عنفوان عمرى و
صدر أمرى فى الافتاء ما رفع الى من مسائل الواقعات و ضمنت
ليها أجناسها من الحوادث و جمعت ايضا اخر ما استقتى فيه مدة
مقامى بسمرقند³¹⁶.

Таржимаси: “Умримнинг гуллаган ёшлик даврида фатво беришни бошлаганимда мендан сўралган кундалик масалаларни тўплай бошладим. Уларга турдош ҳодисаларни қўшдим. Шунингдек, Самарқандда турган муддатимда сўралган бошқа фатволарни ҳам тўпладим”.

Оли Моза ва маҳаллий ҳукмдорлар ўртасидаги зиддиятларнинг кескин бўлганлигини ўша даврда зарб этилган танга ёки пул бирликларида ва турли муҳр ҳужжатларида садрлардан чиққан бирорта ҳам олимнинг номи ёки куняси ақс этмаганлигида ҳам кўриш мумкин³¹⁷.

Демак, Оли Моза оиласи Бухородаги зиддиятлардан ҳимояланиш учун Самарқанд олимлари ва сиёсий муҳити билан алоқаларни мустаҳкамлаган бўлиши табиийдир. Бурҳонуддин Маҳмуд ҳам Бухородаги ички зиддиятлардан қочиб, Самарқандда узок муддат қозилик ва муфтийлик фаолиятини ҳам олиб борган. Натижада у Самарқанд ва Бухоро фикҳ мактаблари ўртасидаги фарқларни умумлаштириш имконига эга бўлган.

Манбалар унинг асарлари, асосан, Самарқандда битилгани “ал-Муҳит” асарининг илк нусхалари ҳам шу шаҳар хаттотлари томонидан кўчирилганлигини тасдиқлайди. Масалан, хаттот Абу-л-Фатҳ

³¹⁵ Ömer Soner Hunkan (Karahanlılar). – Б. 389; Муминов А.К. Роль и место ханафитских ‘улама’ в жизни городов Центрального Мавараннахра (II-VII/VIII-XIII вв): Дисс. ... докт. ист. наук. – Т.: ТИУ, 2003. – Б. 199 (Бундан кейин. Муминов, 2003).

³¹⁶ Мамдуҳ Ҳасан Бадавий. Китоб ас-солат мин аз-Захират ал-бурҳонийя. – Қоҳира: Қоҳира университети, 1992. – Б. 7.

‘Абдулкоҳир ибн Аби Бакр ибн ‘Али ал-Марғиноний 660-663/1262-65 йилларда Самарқанддаги ал-Амирийя мадрасасида “ал-Муҳит”ни китоб шаклига келтирган³¹⁸.

Бурҳонуддин Маҳмуд 616/1219 йили 63 ёшида Бухоро ҳимояси учун мўғуллар билан бўлган жангда шаҳид бўлади³¹⁹.

Бухорода “Садр” ва “Қози ал-қузот” мансабига 495/1101 – 02 йилда илк бор Бурҳонуддин Маҳмуднинг бобоси Бурҳону-л-Кабир тайинланган³²⁰. Оли Моза оиласининг Бухородаги маданият, фан ва таълим ҳамда фикҳ илми ривожига хизматини уларнинг “*Сиккат ад-деҳқон*” маҳалласида “*Хизонат ал-кутуб*” кутубхонасини ташкил этишлари мисолида ҳам кўриш мумкин.

Тадқиқот жараёнида бугунгача “ал-Муҳит” асари бир неча марта нашрга тайёрлангани маълум бўлди. Покистоннинг Исломобод шаҳридаги “Идара ал-Қуръон ва-л-‘улум ал-исламиийа” ислом тадқиқотлари маркази тадқиқотчиси Луйи ‘Абдурайф ал-Халилий 1424/2003 йилда “ал-Муҳит” асарининг “Китоб ал-музораба”

³¹⁷ Ömer Soner Hunkan (Karahanlılar). – Б. 390.

³¹⁸ Ушбу қўлёзма ЎзР ФА ШИ фондида № 3102 рақам остида сақланади.

³¹⁹ Исмо‘ил Пошо ал-Бағдодий. Ҳадйа ал-‘орифин. 2 жилдли. – Қоҳира: Дор алкутуб ал-‘илмийя, 1981. Ж.2. – Б. 404 (Бундан кейин. Ҳадйа ал-‘орифин.); Хайруддин аз-Зириклий. Ал-А‘лом комус тарожим ли-ш-шуҳури ар-рижол ва-н-нисо‘мин ал-‘араб ва-л муста‘рибин ва-л-мустаҳрикин. 10 жилдли. – Қоҳира: Дор ал-‘илм ли-л-малайин, 1998. Ж.8. – Б.161-244 (Бундан кейин. Ал-А‘лом.); Заҳабий Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Усмон ибн Қоймоз. Сияр а‘лом ан-нубало. 23 жилдли / Шу‘айб ал-Арноут ва Муҳаммад Наъим ал-Арқусий таҳрири остида. – Байрут: Мавсу‘а ар-рисола, 1412/1992. Т. XVII. – Б. 322 (Бундан кейин. Аз-Заҳабий); Каҳхола ‘Умар Ризо. Мў‘жам ал-муаллифин. 15 жилдли. – Байрут: Дор ихёо аттурос ал-‘арабий, 1980. Ж.2. – Б. 147 (Бундан кейин. Ризо. Мў‘жам.); Абу Са‘д ‘Абдулқарим ас-Сам‘оний. Китоб ал-ансоб. 5 жилдли / ‘Абдуллоҳ ‘Умар ал-Борудий таҳрири остида. – Байрут: Дор ал-жинон, 1408/1988. Ж.3. – Б. 123 (Бундан кейин. Ал-Ансоб.); Тақийуддин ‘Абдулқодир ат-Тамимий. Ат-Табакот ас-санийяа фи тарожим ал-ҳанафийяа. 2 жилдли / ‘Абдулфаттоҳ Муҳаммад таҳрири остида. – Қоҳира: Ал-Маҳалли ал-а‘ло ли-ш-шу‘ун ал-исламиийа, 1390/1970. Ж.2. – Б. 85 (Бундан кейин. Ат-Тамимий.); Тоҳо Аҳмад Ҳасан Ҳафиний ал-Мағозий. Мин аввали Китоб ас-салот ило охир ал-фасл ал-хомис минҳ мин Махтут ал-Муҳит ал-бурҳоний. – Қоҳира: Ал-Азхар университети, 2003. – Б. 36, 41 (Бундан кейин. Тоҳо. “Ал-Муҳит”); Муҳаммад Сағир Ҳасан Ма‘сумий. Бурҳон аш-шари‘а ва китобуҳ “ал-Муҳиту-л-бурҳоний”. – Исломобод: Осор ал-исломийяа (Исломобод ислом университети), 1967. – Б. 67 (Бундан кейин. Ма‘сумий. “Ал-Муҳит”).

³²⁰ Садруддин Абу-л-Ҳасан ‘Али ибн Носир ал-Ҳусайний. Зубда ат-таворих: Ахборул-‘умаро ва-л-мулк ас-Салжуқийяа. – Байрут: Дор икра’, 1985. – Б. 137 – 139 (Бундан кейин. Ал-Ҳусайний.).

бўлимини “Китоб ал-музораба мин “ал-Муҳит ал-бурҳоний” номи остида 344 бетлик китоб шаклида нашр эттирган³²¹. Шунингдек, ушбу марказда “ал-Муҳит” асарининг йигирма беш жилдлик қўлёзма нусхалари ҳам сақланади. Ҳиндистонлик Саййид Ҳошим ан-Надвий томонидан ҳам асар тадқиқ этилган, лекин нашр қилинмаган. Мазкур олим тадқиқотида Сахаранапурдаги “Мазохир ал-‘улум”, Рампур шаҳридаги “Ридо” кутубхоналари ва Ражпутана шаҳрида “Са‘идиййа” араб қўлёзмалар фондида сақланаётган қўлёзмаларга таянилган³²².

“Ал-Муҳит” асарининг илк йирик нашрини Аҳмад ‘Иззу ‘Иноя (Қоҳира-2003)³²³ ҳар бири ўртача 500-550 бетдан иборат бўлган ўн жилдлик китоб ҳолида амалга оширган. Нашр “Таҳорат” бўлими билан бошланиб, “Ал-Маҳозир ва-с-сижиллот” бўлими билан тугайди. Унда жами 64 та бўлим зикр қилинади. Аҳмад ‘Иззу ‘Иноя мазкур нашрда асарнинг Байрут қўлёзма нусхасига таянади. Бироқ чоп этилган жилдларда кўрсаткичлар ва зарур изоҳлар йўқ. “Кириш” қисмида Бурҳонуддин Маҳмуд ҳақидаги маълумотлар берилмаган. Кўп ўринларда форс тилидаги иборалар чалкаштириб юборилган. Нашр нусхаси ЎзР ФА ШИ 2861 рақам остида сақланаётган қўлёзма билан солиштириганда, унда “шурут” ва “хунса” бўлимларининг мавжуд эмаслиги аниқланди.

“Ал-Муҳит” нинг иккинчи йирик нашри муаллифи ‘Абдулкарим Сами ал-Жундий бўлиб, у асарни тўққиз жилдда (ҳар бир жилди ўртача 500-550 бетни ташкил қилади) нашрга тайёрлаган³²⁴. Бу Аҳмад ‘Иззу ‘Иноя тайёрлаган нашрга нисбаган анча мукаммаллаштирилган. Нашрнинг муқаддимасида ҳанафийлик мазҳаби тарихи ва ривожланиш босқичлари, сўнгра муаллиф ҳақида қисқача маълумот берилади. Жилдлар “Таҳорат” бўлими билан бошланиб, “Ал-Маҳозир ва-с-сижиллот” бўлими билан тугайди. Ушбу нашр “ал-Муҳит” асарининг Ҳалаб (Сурия) шаҳрида жойлашган “Аҳмадиййа” мадрасасида сақланаётган тўрт жилдлик нусхасига асосланган. Асарда учраган

³²¹ <http://www.aslein.net/archive/index.php/t-5361.html> сайтига қаранг.

³²² Ма‘сумий. “Ал-Муҳит”. – Б. 71.

³²³ Бурҳонуддин Маҳмуд ал-Бухорий. Ал-Муҳиту-л-бурҳоний фи-л-фикҳ ан-нў‘моний. 11 жилдди / Аҳмад ‘Иззу ‘Иноя таҳрири остида. – Қоҳира: Дор ихйо ат-турос ал-‘арабий, 2003.

³²⁴ Бурҳонуддин Маҳмуд ал-Бухорий. Ал-Муҳиту-л-бурҳоний фи-л-фикҳ ан-нў‘моний. 9 жилдди / ‘Абдулкарим Сами ал-Жундий таҳрири остида. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-‘илмиййа, 2004 (Бундан кейин. Ал-Муҳит. Сами ал-Жундий.).

олимларнинг исмлари, улар қолдирган асарлар ва ҳадисларнинг қайси турга оид эканлиги, Куръон оятлари ҳақидаги маълумотлар нашрнинг тадқиқ қисмида бериб борилган. Нашрдан жами 41 та бўлим ўрин олган. Аммо ‘Абдулкарим Сами ал-Жундий чоп эттирган нашрда ҳам “Шурут” бўлими тушириб қолдирилган.

Номзодлик диссертацияси³²⁵ни ёзишда ЎЗР ФА ШИ фондида сақланаётган “ал-Муҳит” асарининг 10 та қўлёзма нусхалари³²⁶, шунингдек, ал-Азҳар кутубхонаси (Миср), Сулаймония кутубхонаси (Туркия) қўлёзмалар фондида сақланаётган “ал-Муҳит” асарининг кўплаб қўлёзма нусхалари³²⁷дан асарнинг кодикологик хусусиятларини очиб беришда бирламчи манба сифатида фойдаланилган. Манбашунослик нуқтаи назаридан ЎЗР ФА ШИ фондида сақланаётган “ал-Муҳит” асарининг №2861 инвентар рақамли нусхасидаги қозилик ҳужжатларига оид бўлимлар асосий манба сифатида илмий таҳлил этилган.

Бурҳонуддин Маҳмуд ўзидан олдин қозилик ҳужжатларига оид асарлар ёзган Абу Жа‘фар ат-Таҳовий, Абу Наср ас-Самарқандий, Ҳусомуддин ас-Садр аш-Шаҳид каби фақиҳлардан фарқли ўларок қозилик ҳужжатларига оид масалаларни ўзининг “ал-Муҳит” асари таркибига киритади.

Фақиҳ “Ал-Муҳит” асарининг “Китоб аш-шурут” (كتاب الشروط) (Шартномалар тузиш қоидалари китоби, бундан кейин “шурут” номи остида келади) бўлимида шартномаларни ўттизта қисмга бўлиб ўрганади³²⁸.

³²⁵ Қаранг: Бекмирзаев И.И. Бурҳонуддин Маҳмуд ал-Бухорийнинг “ал-Муҳит” асари ва унинг Мовароуннаҳр қозилигида тутган ўрни: Дис. ... тарих фан. номз. – Т.: ТИУ, 2009. – 203 б.

³²⁶ ЎЗР ФА ШИ // Қўлёзмалар № 5835. – 675 в; № 5982. – 955 в; № 9532. – 727 в; № 8781. – 340 в; № 7814. – 180 в; № 5945. – 924 в; № 2861. – 1241в; № 3167. – 314 в; № 3102. – 196 в; № 3161. – 543 в.

³²⁷ Миср Араб Республикаси. – Қоҳира: Ал-Азҳар кутубхонаси. – Ҳанафий фикҳи қўлёзмалар бўлими // Қўлёзмалар № 774. – 602 в; № 3054. – 894 в; № 471. – 890 в; № 482. – 720 в; Туркия. – Истанбул: Сулаймония кутубхонаси. – Аё София бўлими // Қўлёзмалар № 001406. – 206 в; № 001407. – 188 в; № 001408. – 211 в; № 001409. – 193 в; № 001410. – 207 в; № 001411. – 225 в; № 001412. – 235 в; № 001413. – 174 в; № 001414. – 199 в; № 001415. – 271 в; Мурод Мулла бўлими // Қўлёзмалар № 001042. – 427 в; № 001043. – 511 в; № 001044. – 459 в; № 001045. – 409 в; № 001046. – 275 в; № 001047. – 835 в; № 001048. – 622 в.

³²⁸ Ушбу қисмлар қуйидагилар: савдо-сотик “ашрийа” (اشرية), никоҳлар “анкиҳа” (انكحة), талоқ “ғалоқ” (طلاق), қул озод этиш “иток” (عتاق), ҳожанинг ўлими би-

“Шурут”ни илмий таҳлил қилиш жараёнида маълум бўлдики, Бурхонуддин Маҳмуд “ал-Муҳит”да мисол тариқасида, асосан, Муҳаммад аш-Шайбонийнинг “Зоҳир арривойа”³²⁹ асарларида берилган қоидалардан намуналар келтиради³³⁰. Бунга савдо-сотикқа тегишли қоидаларни мисол қилиш мумкин. Чунки Муҳаммад аш-Шайбоний “Зоҳир арривойа”да биринчи бўлиб, олди-сотдига тегишли қоидаларни зикр қилади. Шамсу-л-Аи’мма ас-Сарахсий ҳам ўзининг “ал-Мабсут” асарида мазкур қоидаларни алоҳида бобда шарҳлаб ўтган³³¹.

“Ал-Муҳит” китобидаги қоидаларни, асосан, уч гуруҳга бўлиб ўрганиш мақсадга мувофиқ. Улар оилавий, мулкӣ ва қулчилик муносабатларига тегишли шартнома тузиш қоидаларидир.

Асарда оилавий муносабатларга, асосан, никоҳ тузиш ва уни бекор қилиш тўғрисидаги битимлар киритилган.

“Шурут”да оила ва никоҳ масалаларига тегишли бир неча шартнома тузиш қоидалари келтирилади. Жумладан, никоҳга тегишли қоидалар ўнга яқин бўлиб, уларнинг барчаси никоҳланувчи томонлар номидан яқин қариндошларининг *валий* (ولي) ёки қул ва чўри бўлса хожа *сайид* (سيد) ларининг никоҳлашига бағишланади³³². Никоҳга оид шартнома хужжатларини мақсад-моҳиятига қараб қуйидагича гуруҳлаш мумкин:

лан қулнинг озод бўлиши “тадбир” (تدبير), хожасидан бола туккан жориялар “уммахоту-л-авлод” (امهات الاولاد), ёзма келишув асосида қулни озод қилиш “ки-тоба” (كتابة), озод қилган кишининг химоясида қолиш “мувалот” (موالات), омонат “вади’а” (وديعة), вақтинча фойдаланиш “аворий” (عوارى), қарз мужбуриятдан соқит бўлганига гувоҳлик бериш “ишҳод ‘ала-л-искот” (إشهاد على الإسقاط), ҳадя ва садақа “ҳиба ва садақа” (هبة و صدقة), вақфлар “авқоф” (أوقاف), васиятлар “васойо” (وصايا), имтиёзли сотиб олиш ҳуқуқи “шуф’а” (شفعة), мулкни тақсимлаш “қисма” (قسمة), ижаралар “ижарат” (إجارات), рухсатлар “акорир” (أقارير), ваколат “вакола” (حوالة), кафиллик “кафола” (كفالة), мажбуриятни бошқага ўтказиш “ҳавола” (حوالة), ярашув асосида низони ҳал қилиш “сулҳ” (صلح), мажбуриятдан соқит бўлиш “баро’а” (براءة), гаров “роҳн” (رهن), музора’а ва му’омала ширкатлари “музора’а ва му’омала” (مزارعة و معاملة), музораба шерикчилиги “музораба” (مضاربة), шерикчилик “шарикот” (شركات), алоқани узиш шартлари “муқото’от” (مقاطعات), халқаро шартномалар ва омонлик (хориждан келиб бошпана сўраш) меъёрлари “мувода’от ва кутуб ал-омон” (موادعات و كتب الأمان), зеб зийнатлар “ҳуллий” (حلى).

³²⁹ Зоҳир ар-ривойа, Муҳаммад Ҳасан аш-Шайбонийга тегишли асарлар жамланмасидир.

³³⁰ Ал-Муҳит. ЎЗР ФА. ШИ // Қўлёзма № 5835. – В. 442б.

³³¹ Шамсу-л-Аи’мма ас-Сарахсий. Ал-Мабсут. Ж.15. – Б. 448.

³³² Ал-Муҳит. ЎЗР ФА ШИ // Қўлёзма № 5835. – В. 465а.

- балоғатга етган қизни отаси никоҳлаши;
- балоғатга етмаган қизни отаси никоҳлаши;
- балоғатга етмаган қизни бобоси никоҳлаши;
- балоғатга етмаган қизни акаси никоҳлаши;
- балоғатга етмаган қизни амакиси никоҳлаши;
- валийи йўқ қизнинг никоҳланиши;
- қулни никоҳлаш;
- чўрини никоҳлаш.

Ушбу ҳужжатларнинг тузилишини куйидаги тартибларда кўриш мумкин. Дастлаб, никоҳланувчи эрга қиз ким томонидан никоҳланиши кўрсатилади ва вакил кишининг қиз томондан розилик олганлиги, маҳр миқдори белгиланади. Сўнгра гувоҳларнинг борлиги, эрнинг никоҳ шарти ва талабларига жавоб бера олиши алоҳида эътиборга олинади. Бунда тенглик “*кафо’а*” (كفاءة) ва аёлни моддий таъминлай олиш салоҳияти “*уйфай’-н-нафақа*”ни (إيفاء النفقة) белгилаш, томонларда никоҳни бекор қилиш ёки кейинчалик бузилишига олиб келувчи сабабларнинг мавжуд эмаслиги каби жиҳатлар эътиборга олинган:

... هذا ما تزوج فلان فلانة بتزويج وليها فلان إياه بإذنها ورضاها وأمرها

إياه بمهرها كذا نكاحا صحيحا جائزا نافدا

حضره جماعة من العدول وزوجها هذا كفؤ لها في الحسب وغيره قادر على إيفاء مهرها ونفقتها ليس بينهما سبب يؤدي إلى نقض النكاح أو فساده والمهر المسمى فيه مهر مثلها وهي امرأته بهذا النكاح الموصوف فيه وهذا الصداق لها عليه حق واجب ودين لازم، وذلك كله في تاريخ كذا.

Таржимаси: “Бу фалончининг фалон аёлга уйлангани ҳақидаги (ҳужжат)дир. Аёлнинг валийиси фалончи аёлнинг изни, розилиги ва унга берган буйруғи асосида фалон миқдордаги маҳр эвазига аёлни унга саҳиҳ ва жоиз никоҳ билан никоҳлади.

Никоҳ вақтида бир гуруҳ адолатли кишилар гувоҳ бўлдилар. Унинг ушбу эри унга ҳасаб ва бошқаларда қуфу’ (тенг) бўлиб, маҳрини ва нафақасини беришига қодирдир.

Улар ўртасида никоҳни бекор қилишига ёки бузишига ҳеч қандай сабаб йўқ. Шартномадаги келишилган маҳр (маҳри мусамма), маҳри мислийдир.

У (аёл) ушбу баён қилинган никоҳ туфайли унинг хотинидир.

Ушбу маҳр аёлнинг эри зиммасидаги вожиб ҳақ ва мажбурий қарзидир.

Буларнинг барчаси _____ кунни содир бўлди. (қозининг муҳри билан тасдиқланади) ”³³³.

“Шурут”да диққатга молик яна бир жиҳат мавжуд. Бу Мовароуннаҳрда юзага келган маҳр масаласи билан боғлиқ баъзи одатлардир. Масалан, ўрта асрларда Бухоро ва Самарқанд мавзела-рида одат бўйича эр ёки унинг ота-оналари аёлга муайян миқдорда кўчмас мулк беришган ва бу маҳр ўрнига ўтган. Буни олди-сотди шартномаси сифатида расмийлаштиришган. Шартноманинг охирида аёл сотиб олувчи сифатида пулни топширгани ва эр сотувчи сифа-тида пулни олгани ҳамда ўзининг зиммасидаги маҳр мажбуриятини адо қилиш мақсадида аёлга пулни қайтариб бериб, ўз мажбуриятдан соқит бўлгани зикр этилган.

Агар олди-сотди маҳрнинг муайян қисмини қопласа, бу тўйдан аввал нақд тўланиши шарт бўлган маҳрнинг бир қисми ҳисобланган ва бу форсчада “*даст паймон*” ибораси билан ифода қилинган³³⁴. Шартномада мулкнинг нархи нақд берилиши шарт қилинган мулк си-фатида баҳоланиб, аёл олди-сотдидаги мулкни топшириш мажбурия-тидан қутилгани ҳамда эр мулкнинг қийматини тўлаб ўз мажбурияти-дан қутилгани, шу билан бирга маҳр мажбурияти зиммасида қолгани қайд қилинган. Олди-сотдини эрнинг ўзидан ташқари унинг отаси ҳам тузиши мумкин бўлган.

“Шурут”да никоҳни бекор қилишда бир неча усул мавжуд. Улар, асосан, “*талоқ*” (طلاق), “*хул*” (خلع), “*тафриқ*” (تفريق) асосида амалга оширилган.

Мулкий муносабатларга оид шартнома тузиш қоидаларига “шу-рут” бўлимида жуда катта қисм ажратилган бўлиб, мисол тариқасида уларнинг 52 та тури келтирилади. Жумладан, ўрта аср Мовароуннаҳр марказий шаҳарларида амал қилган йирик шартнома мулк олди-сотди қоидаларига алоҳида тўхталиб, қуйидагилар унинг муҳим жиҳатлари сифатида кўрсатилган:

1. Томонлар;
2. Мулк ва унга кирувчи барча нарсалар;

³³³ Ал-Муҳит. ЎЗР ФА ШИ // Қўлёзма № 5835. – В. 471а.

³³⁴ Ал-Муҳит. ЎЗР ФА. ШИ // Қўлёзма № 5835. – В. 466б.

3. Мулкга эгалик ҳукуқи;
4. Мулкнинг жойлашган манзили ва шакли;
5. Мулкнинг эвазига бериладиган пул миқдори;
6. Мулкда бошқаларнинг ҳаққи бўлмаганлиги;
7. Харидорнинг мулкни қабул қилиб олганлиги;
8. Томонларнинг ўз розилиги билан, бошқаларнинг аралашувисиз шартномани тузганлиги;
9. Сана³³⁵.

Булар умумий қоидалар сифатида барча олди-сотди шартномаларида кўрсатилиши талаб қилинган. Уларнинг баъзилари шартнома тури, мулк ҳамда пулга қараб ўзгариб турган.

“Шурут”да юқоридаги мулкый муносабатлардан сўнг давлат ишларини юритишда амал қилган давлатларо шартномалар ва чет эл фуқароларига мусулмон давлатига киришга омонлик бериш каби масалалар ҳам кўриб чиқилган³³⁶.

Мовароуннаҳр тарихида кенг тарқалган битимлардан яна бири ижара ҳисобланади. Киши ўз мулкидан ажралмаган ҳолда даромад кўришни истайди. Шунинг учун ҳам мулклар ижарага берилди. Бурхонуддин Маҳмуд узоқ муддат Бухорода яшаганлиги боис ўз асарида шаҳарда кенг тарқалган ижара шартномаларидан қатор намуналар келтиради. Фақиҳ яшаган даврда Бухорода узоқ муддатли ижаралар мавжуд эди. Шунинг учун ҳам кўп ўринларда уй ижарага берилганда, ижара шартномаси ўттиз бир йилга мўлжаллаб тузилган. Лекин ҳар йилнинг бошидаги ўн кун истисно қилинган. Бу олдинги ўттиз йилга тегишлидир. Муддатнинг бошланиши шартнома тузилган кундан кейинги кун қилиб белгиланган³³⁷.

Ўттиз бир йиллик ижара муддатининг ҳар уч ойи охирида уч кун истисно қилинган. Истисно қилинган 360 кун бир йиллик муддатни ташкил этади. Бу ҳолатда мулк аслида, ўттиз йил муддатга ижарага берилган ҳисобланади. Кўриниб турибдики, мазкур даврда гарчи ўттиз бир йил ижарага шартнома тузилса-да, ижарага қўювчи томондан ўттиз йиллик вақт учун ҳақ олинган³³⁸.

³³⁵ Ал-Муҳит. ЎзР ФА ШИ // Қўлёзма № 5835. – В. 474б.

³³⁶ Ал-Муҳит. ЎзР ФА ШИ // Қўлёзма № 5835. – В. 474а.

³³⁷ Ал-Муҳит. ЎзР ФА ШИ // Қўлёзма № 5835. – В. 492а.

³³⁸ Ал-Муҳит. ЎзР ФА ШИ // Қўлёзма № 5835. – В. 492а.

Бухорода мулкларнинг айнан ўттиз ва ўттиз бир йил муддатда ижарага берилишининг сабабини Бурхонуддин Махмуд шундай баён қилади: “Ўттиз йил инсон умрининг ярми ҳисобланади. Чунки Муҳаммад (а.с.) умматининг ўртача ёши олтмиш йилдир. Агар муддат ўттиз йилдан ошса, бу абадийликни ифодлайди ва бу мулкнинг, ижарага олган шахсга ўтиб кетиш эҳтимолини кучайтиради. Шунинг учун ижарада аниқ муддат керак, энг юқори муддат эса ўттиз йилдир”³³⁹.

“Алмаҳозир ва-с-сижиллот” “ал-Муҳит” асарининг йирик бўлимларидан ҳисобланиб, унда 63 та қозилик маҳкамаларида иш юритиш билан боғлиқ ҳужжат тузиш тартиби таҳлил этилган. Ушбу бўлимида *махзар* (баённома – протокол) ва *сижил* (рўйхатга олиш – регистрация)нинг ёзилиш шартлари ҳақида умумий қоидалар, оилавий, мулкӣ ва жиноят масалалари бўйича кўрилган ишлар қайд қилинган ҳужжатлардан намуналар, баъзи даъволарга қарши даъво қилиш йўл-йўриқлари ва улардан намуналар, шунингдек, даъво иши кўрилатганда жавобгарнинг маҳкамага келмаганлиги юзасидан даъвогарнинг қозига қай тартибда мурожаат қилиши, мазкур масала бўйича қози томонидан жавобгар шахс истиқомат қилиб турган ёки сафарда бўлиб турган шахар қозисига йўллаган расмий хат, мурожаатлар – “*ҳужмий китоб*” дан (كتاب حكمي) намуналар келтирилган. Бундан ташқари китобда васийлик ёки етим ва мискинларга нафақа тайинлаш тўғрисидаги қозининг қарорлари ҳам келтирилган. Бўлим сўнгида, шунингдек, гувоҳларни текшириш бўйича масъул шахслар, яъни музаккийга йўлланган хатдан намуналар, бирор камчилик туфайли рад қилинган расмий ҳужжатлар бўйича берилган хулосалар ҳам келтириб ўтилган (“ал-Муҳит” асарининг “алмаҳозир ва-с-сижиллот” бўлимида келган масалалар билан танишиш учун -Ҷиловага қаранг).

“Ал-Муҳит” асарида кўплаб маҳзар ва сижил ҳужжатларидан намуналар келтирилган бўлиб, улардаги умумий қоидалар қуйидаги тартибда таълиф этилган:

1. “*Басмала*” ёзилган;
2. Қозилик мажлиси “*мажлис ал-қазо*”га (مجلس القضاء) раислик қилувчи қози таништирилган. Бу ўринда ҳужжатга қозининг лақаби исми ва насаби қайд этилган;

³³⁹ Ал-Муҳит. ЎзР ФА ШИ // Қўлёзма № 5835. – В. 492б.

3. Қозилик мажлиси бўлиб ўтаётган жой кўрсатилган. Бу ҳолатда давлатнинг субъекти ҳисобланган вилоят “кура” (كرة), вилоятнинг таркибий субъектлари ҳисобланган туман “ноҳия” (ناحية) сўзлари келтирилган;

4. Хужжатларда қозининг кимдан ваколат олганлиги, агар вақтинча қозилик ваколатида бўлса ёки бош қози ўрнига унинг ноиб ишни кўриб чиқаётган бўлса, шарти ва эгаллаб турган вазифаси аниқ кўрсатилиши талаб қилинган;

5. Қози ҳукмининг қайси ҳудудда амал қилиши қайд этиб кўйилган;

6. Иш кўрилган ва ҳукм чиқарилган сана кўрсатилган.

Ушбу қоидалар Мовароуннаҳрлик фақиҳлар томонидан ишлаб чиқилганлигини Бухоро ва Самарқанд шаҳарларининг номларини зикр қилишларида кўриш мумкин:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

...حضر مجلس القضاء في كرة بخارى قبل القاضي فلان بذكر لقبه واسمه
ونسبه المتولي لعمل القضاء والأحكام ببخارى نافذ القضاء والإمضاء بين
أهلها من قبل فلان في يوم كذا من شهر كذا ومن سنة كذا.

Таржимаси:

“Бисмиллаҳир роҳманир роҳим

__ йил __ ойнинг __ куни Бухоро музофоти (кура) да Султон томонидан Бухорода қозилик қилиши ва ҳукм чиқариши иши топширилган ва музофот аҳли ўртасида ҳукми амал қилувчи қози _____ томонидан маҳкама мажлиси бўлиб (**лақаби, исми ва насаби**) ўтди. Сана”³⁴⁰.

“Ал-Мухит” асарида зикр қилинган кейинги йирик қозилик маҳкамаси хужжати – бу ҳукмий китобдир. Ҳукмий китоб, юқорида айтиб ўтилганидек, қозилик маҳкамаси иш жараёнида юритилган хужжат бўлиб, маҳзар ва сижилдан фарқли равишда бу расмий қоғоз қозилик маҳкамасидан ташқарига чиқариладиган қозининг мурожаатномасидир. Асарда мазкур хужжат номи баъзи ўринларда *китоб* деб ҳам зикр қилинган³⁴¹. Ҳукмий китоб ёзилгандан сўнг ундан бир

³⁴⁰ Ал-Мухит. Сами ал-Жундий. Ж.9. – Б. 409.

³⁴¹ Ал-Мухит. Сами ал-Жундий. Ж.9. – Б. 417.

нусха кўчирилиб, гувоҳларга берилиши лозим бўлган ва бу нусха форс тилида “*кушоднома*” деб аталган³⁴².

“Ал-Мухит” асарида бир неча турдаги ҳукмий китоблардан намуналар келтирилган. Уларни куйидагича гуруҳлаш мумкин:

1. Даъво кўзғалган пайтда жавобгарнинг даъво кўзғалган шаҳарда эмаслиги боис даъвогарнинг талабига кўра, ишнинг яширин кўрилгани ва унинг тугалланиши учун даъвони кўраётган қозининг жавобгар турган шаҳар қозилик маҳкамасига йўллаган мурожаати³⁴³.

2. Иккинчи турдаги ҳукмий китоб бу вақф мулкларига мутаваллийларни тайинлаш бўйича ёзиладиган ҳужжатдир. Унинг ҳам икки хил шаклда ёзилганлигини кўриш мумкин. Биринчиси, қозининг бевосита ўзи масжид ахлининг талаби ва ишончига кўра мутаваллийни тайинлаганлиги ҳақидаги ҳукмий китоб бўлса, иккинчиси туманлардаги вақф мулклари бўйича шикоятлар тушганда, туман қозисига мутаваллий тайинлаш тўғрисидаги *кура* қозисининг буйруғи қайд этилган ҳужжатдир. Бу турдаги ҳукмий китобларнинг сўнгида туман қозисидан келган жавоб ҳам илова қилинган³⁴⁴.

3. Бу турдаги ҳукмий китоб вояга етмаган болалар ишларига тааллуқли масалалар бўйича тузилган ҳужжатдир. Унинг ҳам икки турдаги кўриниши мавжуд бўлган. Мазкур турдаги ҳукмий китобнинг биринчи шаклида отаси вафот этган, вояга етмаган болага амакисини васий қилиб белгилаш бўйича кўрсатмалар ва васийлик шартлари кўрсатиб ўтилган³⁴⁵. Иккинчисидан бирор қишлоқдан келиб тушган шикоятга кўра, етим қолган, вояга етган ва вояга етмаган икки боланинг ишлари бўйича туман қозисига вилоят қозисининг берган кўрсатмалари ифодаланган. Мазкур ҳужжатда, шунингдек, меросни тўғри ва адолатли шаклда тақсимлаш ва уларга васий тайинлаш ҳақидаги *кура* қозиси буйруғи ҳамда болаларга тақсимланган мерос ва уларга васий белгилаш ишининг тартиби қайд қилиниб, тузилган ҳужжат тасдиқланиши учун вилоят қозисига жўнатилиш шарти кўрсатилган³⁴⁶.

4. Мазкур ҳукмий китобда туман маҳкамаларига қози тайинлаш бўйича кўрсатмалар берилган. Бунда салоҳиятли бир фақиҳни, муай-

³⁴² Ал-Мухит. Сами ал-Жундий. Ж.9. – Б. 472.

³⁴³ Ал-Мухит. Сами ал-Жундий. Ж.9. – Б. 417.

³⁴⁴ Ал-Мухит. Сами ал-Жундий. Ж.9. – Б. 473.

³⁴⁵ Ал-Мухит. ЎЗР ФА ШИ // Қўлёзма № 8781. – В. 54а.

³⁴⁶ Ал-Мухит. ЎЗР ФА ШИ // Қўлёзма № 8781. – В. 54а.

ян туманга қози қилиб тайинлаш тўғрисидаги ваколатни берувчи шахс буйруғи ёзилган. Хужжатда белгиланишига кўра, туман қозисига низолашувчи томонларни керакли шартларга риоя қилган ҳолда ярашув “сулҳ” асосида низоларни ҳал қилиш, агар яраштира олмаса, вилоят қозисига чиқариш, никоҳлаш, вақф мулкларига мутаваллий тайинлаш, етимларнинг мол-мулкларига васий белгилаш ваколатлари топширилган³⁴⁷.

5. Ушбу турдаги ҳукмий китоб ҳам қозилик маҳкамаси ишлари-га тегишли бўлиб, маҳкама жараёнида гувоҳ сифатида келтирилган номаълум бир шахснинг кимлигини аниқлаш учун туманлардаги музақкийларга йўлланган хат ва унинг жавобидир. Шунингдек, музақкий томонидан гувоҳларнинг адолатлилиги ҳамда гувоҳлик бера олиш салоҳиятини кўрсатиш бўйича ёзиладиган жавоб хатида уларнинг алоҳида хусусияти ҳам кўрсатиб ўтилиши лозим бўлган. Бунда гувоҳлар уч хусусиятга кўра қайд этилган. Биринчи тоифадаги кишига гувоҳлик бериши мумкин “*жоиз ашшаҳода*” ёки адолатли “*’адл*” деб, иккинчи тоифадагисига “*мастур*”, яъни ишончли, лекин белги-ланган сабаблар туфайли гувоҳлиги қабул қилинмайдиган киши деб ёзиб қўйилган.

Демак, бу ҳолат Мовароуннаҳрда қозилик маҳкамаларида кўрилган ишлар юзасидан чиқарилган ҳукмлар бошқа ҳудуд қозилари ва маҳаллий фақиҳлар томонидан назоратга олинган деган хулосани беради.

“Ал-Муҳит” асарини ўрганиш жараёнида маълум бўлдики, қозихона ишларини юритишда ва кўрилган даъволар бўйича расмийлаштириладиган хужжатлар қозилар хоҳиш-истакларига кўра тасдиқланмаган. Яъни даврининг машҳур уламолари қозихона расмий қоғозлари ва ҳукмларни доимий равишда кузатиб бориб, хужжатларда бирор хатоликка йўл қўйилган ёки адолат тамойиллари бузилган ўринларга эътироз билдириб туришган. Жумладан, Бурҳонуддин Маҳмуд “ал-Муҳит”да Абу Ҳафс ‘Умар ан-Насафийдан нақл қилган куйидаги фикрни келтиради: “*Мен мерос бўйича (хужжатларни расмийлаштириш тартиби ҳақида) фатво ёзган эдим. Унда шартларни жуда қаттиқ қилиб белгиладим. Сўнг уни шайху-л-ислом Али ибн ‘Ато ибн Ҳамза ас-Сўғдийга кўрсатганимда, у тўғри деб билмади. У “охирига “ۋ” ҳарфини қўшиб, تركه ميراثا, яъни “уни мерос сифатида қолдирди” деб ёзсанг, тўғри деб ҳисоблайман*”, деди”³⁴⁸.

³⁴⁷ Ал-Муҳит. ЎЗР ФА ШИ // Қўлёзма № 8781. – В. 54а.

³⁴⁸ Ал-Муҳит. Сами ал-Жундий. Ж.9. – Б. 507.

Демак, ҳуқуқий ҳужжатлар бўйича берилган фатволар ҳамиша кенг илмий жамоатчилик эътиборида бўлган. Мазкур тартибдаги назоратлардан қозилик маҳкамаларида юритиладиган ҳужжатларнинг муфассал таълиф этилишини, қозига тушган даъволар юзасидан кўрилган ишлар тафсилотининг маҳзар ва сижилда тўлиқ акс этиши ва чиқарилган ҳукмлардан кейинчалик илм аҳли шубҳага бормаслигини таъминлаш мақсад қилинган.

Асарда муаллиф йирик олимлар томонидан кўрилган ва баъзи эътирозлар билдирилган ҳужжатларни келтириб, уламоларнинг танқид ва фикрларини асослашга уринган. Жумладан, кўп ўринларда Абу Ҳафс ‘Умар ан-Насафийнинг юқоридаги масала бўйича қарашлари келтирилади.

Бурҳонуддин Маҳмуд “ал-Муҳит”да танқидга учраган маҳзар ёки сижилларни келтириб ўтганда, ҳужжатлар магнини тўлалигича бермайди. Балки эътирозга сабаб бўлган жумлалар ва улардаги камчиликлар “халал”ни (خلل) санаб ўтади.

Олим ҳужжатларга танқидий ёндашишда, мажхул нисбатдаги феълларни қўллаган. Жумладан, “рудда” (ردا), яъни “қайтарилди” феъли келган гапларда эътирозларнинг муаллифга тегишли эканлигини аниқлаш қийинлашади. Маълумки, Бурҳонуддин Маҳмуд мансуб бўлган сулола Бухородаги қозилар устидан назорат олиб борган. Шунингдек, фақиҳнинг ўзи ҳам Самарқандда яшаган кезлари қози мансабида фаолият юритган. Ушбулардан келиб чиқиб, эътирозли ҳужжатларга нисбатан мажхул феълларнинг қўлланишини аллома устозларидан ташқари оиласидан чиққан фақиҳлар қарашларидан келиб чиқиб ҳам танқидий фикрлар билдирган, деган фараз билан изоҳлаш мумкин.

Бундан ташқари фақиҳ ўзидан олдин Самарқандда қози мансабини эгаллаган фақиҳ томонидан расмийлаштирилган бир ҳужжат юзасидан ҳам эътироз билдириб, буни қуйидагича изоҳлайди:

*“Иккинчидан, унда “Подшоҳ Санжар томонидан тайинланган Самарқанд қозиси”, дейилган. Бу тўғри эмас. Балки Самарқанд қозиси хоқон Муҳаммад томонидан тайинланган эди. Хоқон Муҳаммад эса подшоҳ Санжар томонидан тайинланган эди”*³⁴⁹.

Шунингдек, асарда Хоразм ва Марвда расмийлаштирилган баъзи ҳужжатлар бўйича ҳам танқидий қарашлар билдирилган.

³⁴⁹ Ал-Муҳит. ЎзР ФА ШИ // Қўлёзма № 8781. – В. 616.

Бундан хулоса қилиш мумкинки, аллома яшаган даврда Бухоролик улаомларнинг Хоразм ва Марв аҳли илмлари ва қозилари билан ўзаро ҳамкорлик ришталари мустаҳкам бўлган.

Бундан ташқари ўрта асрларга келиб давлатнинг ваколатли мансабдорлари бўлган садрлар, қозилар, шайху-л-исломлар халқ орасида нуфузга эга бўлган йирик олимлар томонидан назорат қилиб турилган. Мазкур ҳолатда томонлар ҳуқуқларининг поймол бўлмаслиги ва кўрилаётган ишларда адолат тамойилига тўлиқ амал қилиниши мақсад қилинган.

Асарда келган маҳзар ва сижилларнинг барчасини мулкка тегишли даъволар дейиш мумкин. Жумладан, уларда васият, мерос, шерикчилик, кафолат, мулк даъвоси, етказилган зарарни қоплаш, олди-сотди, ижара, қарз, музораба, омонат, вақф каби масалалар юзасидан кўрилган ишлар ёритилган. Бундан ташқари китобда қул ва чўриларга тааллуқли олтита маҳзар ҳам мавжуд бўлиб, давр нуқтаи назаридан қаралганда, уларни ҳам мулкка оид ҳужжатлар сирасига киритиш мумкин. Зеро, ўрта асрларда қул ва чўрилар хожасининг мулки ҳисобланган. Шунингдек, оилавий муносабатлар бўйича кўрилган ишларнинг аксарияти мулк билан боғлиқдир. Тан жароҳати етказилиши билан боғлиқ иккита даъвода ҳам етказилган зарарнинг қопланиши эвазига мулк талаб қилинган.

Асарда ҳужжатлар юзасидан билдирилган танқидларни куйидагича кўрсатиш мумкин.

1. Ҳужжатда баён этилаётган ҳар бир ҳодиса асосли бўлиши керак. Жумладан, шартномалар, мажбуриятлар, мулкнинг қиймати ва ҳодисаларнинг қайд этилиши қоида асосида бўлиши лозим. Масалан, қарз, ўлим, васийлик, қози томонидан бирор ишга ваколат берилиши, даъвода келтирилган ҳодисалар бўйича гувоҳларнинг гувоҳлиги мос келиши ва даъвонинг ҳар бир сўзини тасдиқлаши керак.

2. Кўрилаётган масалалар бир неча соҳага тааллуқли бўлган ҳолатларда уларнинг, айнан, қайси соҳалар экани аниқлаштириши лозим. Масалан, бирор кишига васийлик ваколоти берилса, унинг мулкни олиш ва бошқариш соҳаси ёки даъво бўйича ишларнинг қай тартибда кўрилгани мукамал баён этилиши лозим.

3. Сижилнинг охирида ҳукм қилганлиги ва унинг қайси ҳудудда жорий бўлиши кўрсатилиши шарт қилинган³⁵⁰.

³⁵⁰ Ўша асар. – В. 616.

4. Хужжатларда расмий нутққа хос аниқ сўзлар фикрни тўлиқ ифода этиши керак. Жумладан, вафот этган кишининг мулки борлиги маълум қилиниб, у кимгадир мерос қолдирганлиги айtilса, айнан, ўша мулкнинг мерос сифатида қолдирилганлиги кўрсатилиши лозим.

5. Ишлар шариат аҳкомларига биноан кўрилиши жоиз.

6. Даъво кўчар мулк бўйича бўлса, у мажлисга олиб келиниши лозим. Агар олиб келинмаган ва ишда аниқ кўрсатилмаган бўлса, бу камчилик ҳисобланган.

7. Томонлардан бири йўқ бўлса, иш кўрилмаган.

8. Кўчар мулкларнинг чегарасини белгилаш жоиз бўлмаган. Фақат кўчмас мулкларнинг чегараси кўрсатилган.

9. Ижара ва бошқа мулкларни топширишга оид шартномаларда улар тузилгандан бир кун ўтгач, мулкнинг топширилиши шарт қилинган. Агар хужжатда битимни расмийлаштириш ва амалга киритиш бир кундажорий этилиши белгиланса, у тўғри ҳисобланмаган.

10. Ижара шартномасида мулк қабул қилиб олинган кун ва муддати аниқ кўрсатилиши лозим.

11. Қарз ва шунга ўхшаш масалалар, уларнинг сабаблари аниқ асослар билан кўрсатилган. Масалан, умумий тарзда қарзи бор дейилса, хужжат нотўғри ҳисобланган.

12. Бирор одамнинг вафот этгани кўрсатилса, асос келтирилиши ва гувоҳлантирилиши шарт³⁵¹.

Фақиҳ уламолар томонидан билдирилган мазкур эътирозларни келтирар экан, фақиҳ сифатида уларнинг барчасини ҳам қабул қилавермаган. Кўп ўринларда танқидларни рад этиб, булар *халал* эмас, деган фикрларни берган.

Масалан, бир аёлга нисбатан никоҳ даъвоси бўйича кўзғалган иш юзасидан баъзи олимлар эътироз билдирган маҳзарни келтириб, бу танқиднинг асоссиз эканини қуйидагича таъкидлайди: *“Бир одам бир аёлни ўзини никоҳлаши асосида одил гувоҳларни олдида маълум маҳр асосида никоҳлагани сабабли ўз никоҳида ва ҳалоласи экани ҳамда эрига итоат қилишдан бош тортаётгани ва никоҳ ҳукмига кўра бўйсиниши лозимлигини даъво қилди. Аёл жавобан ўзининг итоат қилиши лозим эмаслиги, сабаби, эри уни уч талоқ қилгани ва ушбу уч талоқ туфайли унга ҳаром бўлганини айтди. Ҳамда аёл буни хужжатлар билан исботлаб, никоҳида экани бўйича қилинган*

³⁵¹ Ал-Муҳит. ЎзР ФА ШИ // Кўлёзма № 8781. – В. 646.

даъвога қарши даъво кўзгади. Эр эса унинг қарши даъвосига қарши даъво қилди ва аёлнинг қарши даъвоси асоссиз ҳамда эътиборга олинмаслигини айтиб, қарши даъво қилишдан олдин уч талоқдан сўнг 'идда муддатида ўтиргач, бошқа эрга тегиб, у билан яшагандан сўнг талоқ қилиниб, 'идда муддатида ўтирганига иқрор бўлган эди. У 'идда муддати тугагандан сўнг ўзига қайтадан одил гувоҳлар олдида маълум маҳр асосида никоҳланганини ва ҳозирги кунда никоҳида эканини даъво қилди. Самарқанд уламолари ва уларнинг катталари бу маҳзарни тўғри деб билишиди.

Бухоро уламолари маҳзарнинг тўғри эмаслигига иттифоқ қилдилар Бунинг сабабини қуйидагича тушинтирдилар: эр аёлнинг мазкур ишларга иқрор бўлганини даъво қилди. Даъвогар томонидан жавобгар шахсга қарши унинг бирор нарсага иқрор бўлганини даъво қилиши тўғри эмас. Бу амаким ас-Садр аш-Шаҳиднинг Хассофнинг “Адаб ал-қози” асарига ёзган шарҳида келган.

Менинг фикримча, даъвонинг нотўғрилиги борасидаги Бухоро уламоларининг фикрлари тўғри эмас. Чунки эр аёлнинг иқрори асосида никоҳида эканини даъво қилаётгани йўқ. Балки умумий ҳолда никоҳида эканини даъво қилмоқда. Иқрор бўйича даъво эса аёлнинг қарши даъвосини бекор қилаётганини кўрсатиши учун қилинган. Бу тўғридир. Имом Муҳаммаднинг “ал-Жоми‘ ал-кабир” асарининг охирида ҳам бунга ишора бор”³⁵².

Демак, Бурҳонуддин Маҳмуд ўрта асрларда қозихоналарда амал қилган оила ва мулкчиликка оид хужжат тузиш қоидаларини асарида таҳлил этар экан, биринчи галда мазкур даврда қозиларнинг катта ваколатларидан ҳисобланган битимларни расмийлаштириш борасидаги фаолиятини ёритишни мақсад қилган бўлса, иккинчидан ўзидан кейинги давр қозилик маҳкамалари иш юритиш тизимида катта аҳамият касб этган йирик ҳажмдаги услубий қўлланма яратишга мувоффақ бўлган. Чунки “ал-Мухит” асари ўлкамизда кенг ривожланган фикр илмининг барча муҳим соҳаларини қамраб олган асар бўлиши билан бирга узок давр мобайнида бу соҳанинг етакчи уламолари ва қозихоналар учун асосий илмий, услубий манба сифатида хизмат қилган. Чунки Мовароуннаҳрда ёзилган кўплаб ҳуқуқий асарлар, гарчи уларнинг шуҳрати қанчалик юқори бўлмасин,

³⁵² Ал-Мухит. ЎЗР ФА ШИ // Қўлёзма № 8781. – В. 65а.

қозиларнинг шариат масалаларига бўлган эҳтиёжини тўлиқ қондира олмас эди. Жумладан, аллома билан бир даврда яшаган йирик факих Бурхонуддин ал-Марғинонийнинг ислом оламида машхур “ал-Ҳидойа” асарида ҳам “шурут”, “ал-маҳозир ва-с-сижиллот” каби масалалар ёритилмаган³⁵³. Қолаверса, “ал-Ҳидойа” асари асосан илмий-услубий йўналишда тузилган қўлланма бўлиб, биз ўрганаётган манба “ал-Муҳит”да кўпроқ илмларни амалий-дастурий йўналишда бериш кузатилади.

Маждуддин ал-Уструшанийнинг “Китоб ал-фусул асарида келган қозилик ҳужжатларига оид масалалар

Абу-л-Фатҳ Муҳаммад ибн Маҳмуд ибн Ҳусайн ибн Аҳмад Маждуддин ал-Уструшаний XII асрнинг охири ва XIII асрнинг биринчи ярмида Мовароуннаҳрда яшаб, фикҳ илмининг ривожига муносиб ҳисса қўшган алломалардан биридир. У Уструшанада туғилиб, кейин оиласи билан Самарқандга кўчиб ўтади ва шу ерда ижодий фаолият олиб боради. Маждуддин ал-Уструшанийнинг ҳаётлик даври Самарқанд фикҳ мактаби ривожининг сўнгги даври ва мўғуллар истилосининг дастлабки босқичига тўғри келади.

Шарқ мусулмон мамлакатларида яратилган табакот туркумидаги манбаларда Маждуддин ал-Уструшаний илмий-маънавий мероси ҳақида умумий маълумотлар бериб ўтилган. Жумладан, ‘Абдулқодир ибн Аби-л-Вафо ал-Қураший (ваф. 775/1373 й.), Ҳожи Халифа (ваф. 1067/1657 й.), Муҳаммад ‘Абдулҳай ал-Лакнавий (ваф. 1304/1886 й.) ва Хайруддин аз-Зириклий каби биографларнинг асарларида Маждуддин ал-Уструшанийнинг таржимаи ҳоли ва унинг икки асари ҳақида маълумотлар келтирилган³⁵⁴.

³⁵³ Қаранг: Бурхонуддин ал-Марғиноний. Ал-Ҳидойа: Шарҳ бидойат ал-мубтади. 4 жилдли. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-‘илмийя, 1990.

³⁵⁴ Ал-Қураший. Ж.3. – Б. 366., – Ж. 4. – Б. 243; Кашф аз-зунун. Ж.1. – Б. 55., Ж.2. – Б.93; Муҳаммад ‘Абдулҳай ал-Лакнавий. Ал-Фаво’ид ал-баҳиййа фи тарожим ал-ханафиййа / Аҳмад аз-Заҳабий таҳрири остида. 1-нашри. – Байрут: Дор ал-арқам ибн ал-арқам, 1418/1998. – Б. 200 (Бундан кейин. Ал-Фаво’ид.); Хайруддин аз-Зириклий. Ал-А’лом комус тарожим ли-ш-шуҳури ар-рижол ва-н-нисо’ мин ал-‘араб ва-л муста’рибин ва-л-мустаҳриқин. 10 жилдли. – Қоҳира: Дор ал-‘илм ли-л-малайин, 1998. Ж.7. – Б.86 (Бундан кейин. Ал-А’лом);

Туркиялик Аҳмед Узел ўз тадқиқотида Маждуддин ал-Уструшаний илмий мероси тўғрисидаги маълумотларни баён этган³⁵⁵. Яна бир туркиялик олим Холит Унал эса Маждуддин ал-Уструшанийнинг қисқача таржимаи ҳоли ва унинг “ал-Фатово” асари бўйича дастлабки маълумотларни келтирган³⁵⁶.

Хорижий Шарқ мусулмон мамлакатлари замонавий тадқиқотчилари ‘Абдулҳамид ‘Абдулҳолиқ ал-Байзали, Абу Мус‘аб ал-Бадри ҳамда Маҳмуд ‘Абдурраҳмон ‘Абдулмун‘им кабилар Маждуддин ал-Уструшанийнинг “Жоми‘ аҳком ас-сиғор” асарини янгидан нашр қилганлар³⁵⁷.

Ўзбекистонлик дин арбобларидан бири муфтий Усмонхон Алемов ва тадқиқотчи Атаев Муслим биргаликда ушбу асарнинг ЎЗР ФАШИ фондида сақланаётган бешта нусхасини Мисрнинг “Дор ал-фазийла” нашриётида чоп этилган нусхасига киёслаб илмий таҳрирда араб тилида нашрга тайёрладилар³⁵⁸.

Саудиялик тадқиқотчилар Фаҳд ибн Носир ибн Фаррож ал-Фаридий, ‘Абдурраҳмон ибн ‘Усмон ал-Муршид, Сулаймон ал-Хамис кабилар алломанинг “Китоб ал-Фусул” асари асосида тадқиқот иши олиб борганлар³⁵⁹.

Тадқиқотчи Аширбек Мўминов ўзининг номзодлик диссертациясида Маждуддин ал-Уструшанийнинг илмий меросига қисқача тўхталиб ўтган³⁶⁰.

Тадқиқотчи Муслим Атаев Маждуддин ал-Уструшанийнинг ҳаёти ва ижодини комплекс равишда тадқиқ қилган³⁶¹.

³⁵⁵ Özel A. Hanefi fıkıh alımleri. Ankara, 1990. – Б. 63.

³⁵⁶ Ünal. H. Mâverâünnehir fakihlerinden el-Usrüşenî // Erciyes Üniversitesi İlahiyat fakültesi Dergisi. – Kayseri. № 3. – 1986. – Б. 243-249, 415-427.

³⁵⁷ Усмонхон Алемов, Муслим Ризқи Ато. Жоми‘ Аҳком ас-сиғор ли аби-л-Фатх Муҳаммад ибн Маҳмуд ибн ал-Хусайн ал-Уструшаний ал-Ханафий. – Т.: “Дор ан-нашр ват-тиба‘а ли жами‘ати Тошқанд ал-исламия”, 2010. – 495 б (Бундан кейин. Жоми‘ аҳком ас-сиғор.).

³⁵⁸ Жоми‘ аҳком ас-сиғор. – Б. 5 – 19.

³⁵⁹ Фаҳд ибн Носир ибн Фаррож ал-Фаридий. “Китоб ал-фусул” асарининг 17 – 20 фасллари: Докторлик диссертацияси. Саудия Арабистони, Мадина ал-Мунаввара: Уммул қуро университети, 1426/2005. – 731б (Бундан кейин. ал-Фаридий. “Китоб ал-фусул”).

³⁶⁰ Муминов, 2003. – Б. 85.

³⁶¹ Атаев М.Р. Маждуддин ал-Уструшанийнинг мовароуннаҳр фикҳ илми тарихида тугтан ўрни: Дис. ... тарих фан. номз. – Т.: ТИУ, 2011. – 215 б.

Маждуддин ал-Уструшанийнинг “Китоб ал-фусул” асари тадқиқот учун аҳамиятлидир. Бу асар ўз даврининг қозилик маҳкамалари фаолияти ва ҳужжатларига оид қимматли маълумотларни ўзида мужассам қилган. Мазкур манба бўйича биринчилардан бўлиб тадқиқот олиб борган олим Бадруддин Маҳмуд ибн Исро’ил ал-Ҳанафийдир (ваф. 823/1420 й.). У Маждуддин ал-Уструшанийнинг “Китоб ал-фусул” асарини Абу-л-Фатҳ Жамолуддин ибн ‘Имодиддин ал-Фарғонийнинг 40 фаслдан иборат, 651/1253 йилда ёзилган “ал-Фусул ал-‘имоди”³⁶² асарига қиёсий тарзда ўрганиб, мазкур қиёсий-таҳлилий изланишларини ўзининг “Жоми‘ ал-фусулайн” асарида жамлади. “Жоми‘ ал-фусулайн” фақиҳ томонидан 814/1411 йилнинг 20-июнида ёзиб тугалланган³⁶³.

“Китоб ал-фусул” асарининг баъзи бўлимлари араб давлатларида қиёсий тадқиқ этилган. Жумладан, саудиялик тадқиқотчилардан Фаҳд ибн Носир ибн Фаррож ал-Фаридий асарнинг “ал-Азҳар” (Миср) университети қўлёзмалар хазинасида 235 ва 384 инвентар рақамлари остида сақланётган қўлёзма нусхаларига таяниб, “Китоб ал-фусул”нинг ўн еттинчи бўлими “Ноконуний фойдаланиш ва унинг ҳукмлари баёни”дан (فى التصرفات الفاسدة و أحكامها) то йигирманчи бўлими “Зарурий таъминот ва кафолатлар ҳамда уларнинг шакллари” (فى الضمانات الواجبة و كفيّتها) гача илмий таҳлил этган³⁶⁴.

‘Абдурахмон ибн ‘Усмон ал-Муршид асарнинг дастлабки ўн бўлими – “Ҳукм ва суд ишларига оид масалалар” (فى مسائل القضاء و الحكومة) дан то “Даъвони ва насабни ойдинлаштириш бўйича тавсиялар” (فى الإثارة و النسبة و التعريف الدعوى) бўлимигача тадқиқ этган³⁶⁵. Сулаймон ал-Хамис “Китоб ал-фусул”нинг “Қози ҳужжатларини архивлаштириш ва рўйхатга олиш бўйича мавжуд камчиликлар баёни” (فى بيان الخلل الواقع) деб номланган ўн биринчи бўлимидан “Қарз, мерос ва марҳумдан қолган мулкка оид масалалар” (فى التركة و الورثة و الدين) деб аталувчи бўлимигача ўрганганлар³⁶⁶.

Демак, араб тадқиқотчилари асарни атрофлича тадқиқ этишга уринганлар. Лекин юқоридаги изланишларда Мовароуннаҳр тарихи,

³⁶² Кашф аз-зунун. – Ж. 2. – Б. 1270.

³⁶³ Кашф аз-зунун. – Ж. 1. – Б. 566.

³⁶⁴ ал-Фаридий. “Китоб ал-фусул” (фиҳрист бўлимига қаранг.).

³⁶⁵ ал-Фаридий. “Китоб ал-фусул”. – Б. 14.

³⁶⁶ ал-Фаридий. “Китоб ал-фусул”. – Б. 15.

фикҳ илми ривожи ва географик жойлашуви ҳақидаги маълумотлар бироз мунозаралидир. Масалан, Сулаймон ал-Хамис Уструшана ўлкаси жойлашган ҳудуд деб ҳозирги Хоразм ва Дашти қипчоқ ерларини келтиради³⁶⁷. Бундай хато маълумотларнинг илгари сурилиши Мусулмон шарқ дунёсида илмий фаолият олиб борадиган тадқиқотчиларнинг ногўғри илмий хулосаларга таяниб қолишига сабаб бўлади. Шунинг учун ал-Уструшанийнинг “Китоб ал-фусул” асари бўйича комплекс тадқиқот олиб бориш ва араб тадқиқотчилари томонидан йўл қўйилган баъзи мувоҳасали фикрларни тузатиш ёки тўлдириб ўтиш ўзбек исломшунослари олдида турган муҳим вазифалардан биридир.

Тадқиқотчи Муслим Атаев ўзининг изланишларида асарнинг аниқланган қўлёзма нусхалари ҳақида маълумот бериб ўтган. Унинг келтирган хулосаларига кўра қўлёзманинг тўртта нусхаси Тошкентда³⁶⁸ ва қолган олтитаси Россия³⁶⁹, Туркия³⁷⁰, Миср³⁷¹, Ҳиндистон³⁷² давлатларидаги қўлёзмалар фондлари ва кутубхоналарда сақланади. Кўриниб турибдики, тадқиқотчи асарнинг жами ўн та нусхасини аниқлаган³⁷. Бироқ бу фикр асар қўлёзма нусхалари ҳақидаги энг сўнгги хулосани бермайди. Чунки тадқиқотчи Фаҳд ибн Носир ибн Фаррож ал-Фаридий келтирган маълумотларга кўра “Китоб ал-фусул”нинг 16 та турли ҳажмдаги ва турли даврларда кўчирилган қўлёзма нусхалари ал-Азҳар” (Миср) университети қўлёзмалар фондининг ханафий фикҳи бўлимида сақланмоқда³⁷⁴.

³⁶⁷ ал-Фаридий. “Китоб ал-фусул”. – Б. 35.

³⁶⁸ ЎзР ФА ШИ.да № 3245: Ҳажми 338 varaқ. Хати – насх. Нусха Маҳмуд ибн ‘Умар ибн Муҳаммад номли хаттот томонидан 664/1266 йил 5 февралда кўчирилган; № 2805: Ҳажми – 301 varaқ. Хати – насх. Нусха 974/1567 йилда кўчирилган. Кўчирувчиси номаълум; № 6141: Ҳажми – 429 varaқ. Хати – ним насх. Тўлик эмас; Алишер Навоий номли адабиёт музейининг қўлёзмалар фондида № 199: Ҳажми – 328 varaқ. Хати – насх. Нусха 749/1349 йилда Фаҳр ибн Муҳаммад ибн Мас’уд ал-Хоразмий томонидан кўчирилган.

³⁶⁹ Санкт-Петербург: Шарқшунослик институти // Қўлёзма № 743/4.

³⁷⁰ Истанбул: “Тўпкопи” кутубхонаси // Қўлёзма № 1772/III., “Ваҳбий” кутубхонаси // Қўлёзма № 570, “Жоруллоҳ” кутубхонаси // Қўлёзма № 822.

³⁷¹ Қоҳира: Миср миллий кутубхонаси // Қўлёзма № I, 452.

³⁷² Ҳиндистон: Рампур кутубхонаси // Қўлёзма № 446/7.

³⁷³ Атаев М.Р. Маждуддин ал-Уструшанийнинг мовароуннаҳр фикҳ илми тарихида тугган ўрни: Дис. ... тарих фан. номз. – Т.: ТИУ, 2011. – Б. 87 (Бундан кейин. Атаев. Ал-Уструшаний).

³⁷⁴ ал-Фаридий. “Китоб ал-фусул”. – Б. 16.

Агар ал-Фаридийнинг маълумотларига таянадиган бўлсак, “Китоб ал-фусул” асарининг кўлёзма нусхалари тадқиқотчи Муслим Атаев айтганидек ўнта эмас, балки ундан кўпроқ эканлиги ойдинлашади. Шунинг учун асар кўлёзма нусхалари бўйича кодикологик тадқиқотлар олиб бориб, асар доирасидаги илмий хулосаларни бойитиш муҳимдир.

Муслим Атаевнинг *“Маждуддин ал-Уструшанийнинг фикҳ илмидаги асосий хизмати шундан иборат бўлганки, аллома ўз замонасигача ёзилган назарий асарларда келтирилган фикҳий масалаларни амалий ҳаётга тадбиқ этишга хизмат қилган”*³⁷⁵, деган фикри биров мунозарали. Боиси ал-Уструшанийгача Мовароуннахрда етишиб чиққан кўллаб фақиҳлар фикҳий масалаларни мунтазам равишда ҳаётга тадбиқ қилиб борганлар. Жумладан, Марвдан келган Оли Моза фақиҳлар оиласи то Маҳмуд Торобий кўзғалонига қадар юз йилдан зиёд давр оралиғида Бухорода ҳукмрон доира ҳисобланган. Самарқандда эса Бурҳонуддин ал-Марғиноний сулоласи вакиллари қарийб тўрт асрлик вақт мобайнида (906/1500 йилга қадар) шайху-л-ислом вазифасини эгаллаб келганлар. Демак, улар мунтазам равишда фикҳий масалаларни жамиятдаги тутган мавқеларидан келиб чиққан ҳолда амалиётга тадбиқ этиб борганлар³⁷⁶.

“Китоб ал-фусул” ёки “Фусул ал-Уструшаний”³⁷⁷ асари ўттиз фаслдан иборат бўлиб, олимнинг биринчи таълиф қилган асарлари сирасига киради. Аллома сўзлари билан айтганда: *“Асаримни “Китоб ал-фусул” деб номладим. Уни ёзишга мени ундаган нарса илму-фазлимни ортиб кетгани эмас, балки уни ўзим учун латиф бир манба сифатида тайёрладим. ...умримнинг навқиронлик йилларини мазкур уламоларнинг мумтоз тўпламлари ва дурдона мавзуларини кўриб чиқишга сарф этдим. Уларнинг бу соҳада чуқур ва чиройли иш қилиб, латиф ва нафис из қолдирганларини кўриб, бу ҳазинадан бир ҳамён олиши ва бу илм денгизидан бир дона гавҳарни ўзлаштириб, улардан мазкур илмлар йўлига бошловчи усуллар, улар юрган изларга етакловчи фаслларни бир китобга жамлаб қўйишга азму қарор этдим. Мақсадим – шу майдонда бир кўчат қолдириши ва подага бир қўзичоқни*

³⁷⁵ Атаев. Ал-Уструшаний. – Б. 88.

³⁷⁶ Тўлиқроқ маълумот учун қаранг: Бекмирзаев И.И. Бурҳонуддин Маҳмуд ал-Бухорийнинг “ал-Муҳит” асари ва унинг Мовароуннахр қозилигида тутган ўрни: Дис. ... тарих фан. номз. – Т.: ТИУ, 2009. – Б. 157.

³⁷⁷ Ҳадйа ал-‘орифин. – Ж. 2. – Б. 113; Ризо. Мў‘жам. – Ж. 11. – Б. 317-318.

қўшиб қўйиш эди”³⁷⁸. Маждуддин ал-Уструшанийгача қозилар учун тааллуқли масалалар юзлаб фикҳий асарларда тарқоқ ҳолда мавжуд бўлиб, аллома уларни тартиблаштириб, маълум бир тизимга солишга ҳаракат қилган. Мазкур тизим асосида фикҳий масалаларни амалиёт билан боғлаган ҳолда баён қилган.

Маждуддин ал-Уструшаний ўзидан олдинги уламолар ҳақида шундай дейди: “... умримнинг навқиронлик йилларини мазкур уламоларнинг мумтоз тўпламлари ва дурдона мавзуларини кўриб чиқишга сарф этдим. Зеро, уларни ислом дини асосларини ҳимоя этувчи шундай уламолар тартибга солиб ёзганларки, Аллоҳ таоло уларга илм денгизлари ва тўлқинларидан огоҳ бўлишдек неъматлар билан уларни мукаррам қилган ва илмнинг муаттар шабадаси ҳидларидан уларни насибадор этган”³⁷⁹.

Асарнинг муқаддима қисмида Аллоҳга ҳамду сано ва пайғамбарга салавот айтилгандан сўнг муаллиф ўзи ҳақида: “Ўзимни мураккаб масалаларни мутолаа қилишга ва дақиқ (эътиборга молик) далилларини мушоҳада этишга ўргатиб, тасниф этилган ажойиб китоблардан баҳраманд бўлишга ва аҳком соҳасида таълиф этилган ҳалол ва ҳаром нималиги баён қилинган гаройиб асарлардан тўғри йўл излаб топилганга ҳимматимни жалб қилдим”, – дейди.

Уламоларнинг фикҳий асарларида фатволар мавзу нуқтаи назаридан тизимлаштирилмаган бўлиб, бу ҳол фатво чиқарувчи кози ва муфтийларга катта қийинчиликлар туғдирар эди.

Муаллиф ушбу масалаларга шундай изоҳ беради: “Зеро, булар ҳам ҳаётда кўп учрайдиган ва қозиларга кўп мурожаат қилинадиган масалалардир”.

Маждуддин ал-Уструшанийнинг асари мусулмонлар ҳаётида кўп учрайдиган ижтимоий ва иқтисодий муаммоларнинг қозилар томонидан қандай ҳал қилиниши лозимлиги масалаларига бағишланган.

Маълумки, фикҳий асарларда ислом ҳуқуқининг асослари уч бўлимга бўлиб ўрганилган. Булар, *ибодот*, *муомолот* ва *жиноят* масалаларига бағишланган бўлимлардир.

³⁷⁸ Маждуддин ал-Уструшаний. Китоб ал-фусул. – Тошкент: ЎзР ФА ШИ // Қўлёзма № 3245. – В. 1а.

³⁷⁹ Китоб ал-фусул. – Қўлёзма № 3245. – В. 1а.

Одатда қозихоналарга одамлар ибодатга тааллуқли масалаларни сўраш учун эмас, балки *муомолот ва жинойт* бўлимларида учрайдиган оилавий, молиявий масалалар ҳамда ўз ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш каби талаб ва даъволар билан мурожаат қилганлар. Халқ томонидан сўралган ушбу муҳим ижтимоий масалалар Маждуддин ал-Уструшанийгача бўлган олимларнинг асарларида тарқок ҳолда берилган. Сўралган саволга жавоб бериш учун қози ёки муфтий ўнлаб, ҳаттоки юзлаб фикҳий асарларни кўриб чиқиши керак бўлган. Маждуддин ал-Уструшаний деярли барча фикҳий асарлардаги қозиликка доир масалаларни тизимлаштириб, бир жойга жамлаб, бундай масалаларнинг мазмунига қараб ўз асарини ўттиз фаслга бўлган (ушбу фасллар билан танишиш учун 8-иловага қаранг).

Алломанинг “Китоб ал-фусул” асари ҳақида шундай хулосага келиш мумкин: маълумки, мўғуллар даврида илм-маърифат ва одамларнинг савияси турғунлик ҳолатига тушиб қолди. Мана шундай бир қийин шароитда одамларга енгиллик бўлиши учун ҳам мана шундай турдаги асарларни ёзиш давр талаби эди. Бу асар мўғуллар даврида қозиларнинг ишини ислоҳ қилиш ва уларга илмий жиҳатдан ёрдам кўрсатиш мақсадида юздан ортиқ машхур мужтаҳид ва фақиҳларнинг асарларидан фойдаланган ҳолда қози ва муфтийларга амалий қўлланма сифатида тайёрланди. Муаллифнинг таъкидлашича, бу асар 625/1228 йилда ёзиб тугатилган³⁸⁰.

Мўғуллар истилоси даврига келиб қозихоналарда оилавий, мулкӣ ва жиной масалалар бўйича қўрилган масалаларнинг барчаси маҳсус расмий котиб томонидан ёзиб борилган. Қозихоналарда ишни ташкил этишда жиной иш кўзгаш, даъволашиш, ўзини ҳимоя қилиш, исботлаш, қасам ичтириш, ҳукм чиқариш каби институтлар ҳам ривожланган. Мабодо даъвони кўриш асносида қўшимча ва зарурий маълумотлар олиш лозим топилса, қозининг жавобгар шахс истиқомат қилиб турган ёки сафарда бўлиб турган шаҳар қозисига расмий ҳужжатлар билан мурожаат қилгани ўрта асрларга келиб қозилар иш фаолиятининг кенг миқёсда олиб борилганидан далолат беради. Мовароуннаҳр қозихоналарида жинойт ва жазо, даъво ва хусуматларни ҳал қилишдан ташқари вояга етмаган қаровсиз болалар, вақф ёки эгасиз мулкларни бошқариш ишлари юзасидан ҳам ҳукм қилиш ҳуқуқи жорий этилган.

³⁸⁰ Китоб ал-фусул. – Қўлёзма № 3245 – В. 3376.

Маждуддин ал-Уструшанийнинг “Китоб ал-фусул” асари асосида XIII асргача ҳамда мўғуллар истилосининг дастлабки йилларида қозилик маҳкамаларида қуйидаги муносабатлар бўйича ишлар кўрилганлиги маълум бўлади. Яъни асарда қуйидаги ҳуқуқларга доир мунозарали масалаларга ечим топиш йўллари бериб ўтилган³⁸¹:

Шахсий ҳуқуқлар бўйича қасам ичтиришга алоқадор ҳолатлар, бирон бир ҳолат юзасидан устидан даъво тушган шахснинг қасам ичиши, қозининг бирон бир ҳолат юзасидан қасам ичмаслиги, ҳар хил ҳолатларда кози ҳузурида қасам ичиш, бирор нарсага боғланган қасамни бекор қилиш, даъвогардан қасам ичишнинг талаб қилиниши, қасамдан бош тортишга асосланиб ҳукм қилиш, жавобгар шахс қачон қасам ичиши, нима билан қасам ичиши кераклиги, қасам ичиш одоблари, бир гувоҳ шохидлигида ва қасамга биноан ҳукм чиқариш, ҳужжат келтирган бўлишига қарамай даъвогар ва гувоҳларга қасам ичириш, қасамдаги хато ва унутиш³⁸², ўз ҳақ-ҳуқуқларини талаб қилиш юзасидан масалаларни ечиш йўл-йўриклари ўрганилган³⁸³.

Жавобгарлик масаласи ва жавобгарликка тортиш юзасидан ҳукм чиқаришга доир масалалар³⁸⁴, ўзи йўқ кишининг устидан ҳукм чиқариш ва жиноий иш қўзғаш, оилавий ажрим масалаларида даъвогар ёки жавобгарнинг иштирокисиз қозининг ўзида бор маълумотга қараб ҳукм қилиш, мажбурланган кишига тегишли ҳукмлар, мажбурланаётган кишининг бош тортиш имкониятига эга бўлиши, жиноятчи қочиб кетган пайтда унинг устидан ҳукм чиқариш, жиноятчи тугилгандан сўнг аввалги чиқарилган ҳукмни қайта кўриб чиқиш қоидалари, ўзи йўқ кишининг устидан қозихонага арз қилиш, ўзи йўқ кишининг устидан чиқарилган ҳукмнинг бекор бўлиш ҳолатлари, ғойиб шахснинг озодлиги ҳақидаги даъволар, қулнинг озод қилган киши ҳимоясида қолиши, шартнома асосида озод бўлиш, жавобгарлик ва жавобгар бўлиш сабаблари ҳақида баътафсил маълумотлар берилган³⁸⁵.

³⁸¹ Мазкур масалаларни таҳлил қилишда ЎЗР ФА ШИДа сақланаётган “Китоб ал-фусул”нинг № 3245 инвентар рақам остидаги қўлёзма асос қилиб олинди.

³⁸² Китоб ал-фусул. – Қўлёзма № 3245. – В. 7 – 136.

³⁸³ Китоб ал-фусул. – Қўлёзма № 3245. – В. 46а – 656.

³⁸⁴ Китоб ал-фусул. – Қўлёзма № 3245. – В. 22 – 356.

³⁸⁵ Китоб ал-фусул. – Қўлёзма № 3245. – В. 2676 – 3006.

Фуқаролик ҳуқуқи билан боғлиқ даъво қилиш асносида халақит берадиган сабаблар, даъволарнинг бир-бирига зид келиб қолиши ва унга тааллуқли масалалар, қилинган даъвога қарши даъво қилишни исботлаш, қулнинг озод қилинганлиги ҳақида мулкдорга қарши даъво, мулкдорга қарши бегона кишининг қул озод қилинганлиги ҳақидаги даъвоси, даъвода ва гувоҳликда хилма-хиллик масалалари ва уларнинг келиб чиқиш сабаблари, гувоҳларсиз ва даъво қилмасдан иш кўриш тўғрисидаги масалалар, одамлар орасида тарқалган гаплар асосида иш кўриш ва ҳукм чиқариш, тақиқланган тасарруфлар тўғрисидаги масалалар, талон-торож қилиб олинган, гаров қилинган ва ижарага олинган нарсаларни сотиб юбориш масалалари, гаровга қўйиш масалалари, ҳаётда кўп учрайдиган турли фикҳий масалалар таҳлил этилган³⁸⁶.

Фуқароларнинг мулкий ҳуқуқлари бўйича баъзи ҳақдор кишиларнинг даъво ва ҳусуматларини кўриб чиқишнинг баёни, бир кишининг қози ҳукмига таяниб, даъвогар томонига сотилган ёки сотиб олинган ҳовли учун даъво қилиши, икки шахснинг бир жой учун эгалик ҳуқуқини қўлга киритиш борасидаги даъволари, даъво судида ўзаро норозилик, қарама-қаршилиқлар, бир шахснинг бошқа бир шахсдан бир жой ёки тижорат молини ижарага олиб, сўнг ушбу жой ёки тижорат молини ўғлининг тасарруфидаги мол-мулк эканлигига даъво қилиши, қилинган даъвони рад ёки бекор этиш ҳолатлари, бирон бир мулкни ота-онанг менга сотган, деб даъво қилиш, отадан қолган уйнинг мероси борасидаги даъво, ер ва уни чегаралаш, унга даъво қилиш ва унга гувоҳлик бериш масалалари, қозининг ҳукми билан менга ушбу ҳовлини сотган, деб даъво қилиш, ерни талон-торож қилиб босиб олиш, вояга етмаган шахсга ёки вақф мулкига тегишли ерга зўравонларча эгалик қилган, деб ҳисобланган шахсга бериладиган жазо, вақф мулкларига масъул тайинлаш бўйича қозиларнинг иш юритишлари, даъволарнинг турлари ва уларнинг дуруст ёки дуруст бўлмаслиги, мол эгаси манфаатини кўзлаб юритилган ғайри қонуний даъволар, бегона кишининг мулкий тасарруфлари ва уларга доир ҳукмлар, кўчмас мулк даъвоси юзасидан кўрилган масалалар, меросни тақсимлаш бўйича ҳукмий далиллар, эр қолдирган меросдаги маҳр даъвоси, шартнома ва битим тузишда харидорга бериладиган танлов ҳуқуқи масалалари, битим ва шар-

³⁸⁶ Китоб ал-фусул. – Қўлёзма № 3245. – В. 3006 – 3376.

тномаларга ноўрин шартларни киритиш, чиқарилган ҳукмлардаги эътирозга сабаб бўлган жумлалар ва улардаги камчиликлар, мулкнинг икки кишига тегишли бўлиши ҳақидаги масалалар, бегона одамнинг мулк даъво қилиши, унинг даъвоси ва гувоҳи тарихининг зикри ҳақидаги масалалар кўрилган³⁸⁷.

Ворислик ҳуқуқи юзасидан бошқа кишининг устидан даъвогар бўлишга салоҳиятли ва салоҳиятсиз кишилар масаласи, даъвогарнинг вояга етмаган бола билан даъволашганда қозидан васий тайинлашини талаб қилиши, вояга етмаган боланинг даъво судида ва ўзи учун бирон бир васий тайин этилишида иштирок этиши, даъвогарнинг телба киши устидан даъво қилиши, мутаваллининг бирон бир вақф мулки юзасидан тегишлилик ҳуқуқини асоссиз эътироф этиши, ижарага олинган молни аслида меники, деб даъво қилиш, марҳум мулкига ёки унинг ўзига ворисликни даъво қилиш ва исботлаш ҳақидаги масалалар, ота, васий, қози, мутавалли ва маъмурларнинг мерос тақсимидаги тасарруфлари (бошқарувлари) масалалари ёритилган³⁸⁸.

Никоҳ ва оила ҳуқуқига оид масалаларда никоҳ, маҳр, нафақа, уй жиҳозлари устидан даъво қилиш, никоҳлаш бўйича ҳукмий далиллар, аёлга нафақа тайинлаш, нафақадан ожизлик сабабли эрхотинни ажратиш даъвоси, аёл ўзининг ҳаққи бўлган маҳр ва иддада ўтирадиган пайтидаги нафақа мажбуриятини эридан соқит қилиш эвазига ажрашиши, никоҳ битими чоғида оқил, болиғ бўла туриб, мен валийга никоҳни тузиш учун рухсат бермаганман, деб даъво қилиниши, хул^а масалалари ҳал этилган³⁸⁹.

Фуқаролик процессуал ҳуқуқи бўйича ўз ҳуқуқини бошқага ўтказиш, низолашувчи томонлар ўртасида низони ҳал қилиш учун қозига юборилган ҳукмий далиллар, ярашув асосида низони ҳал қилиш, қози томонидан жавобгар шахс истиқомат қилиб турган ёки сафарда бўлиб турган шаҳар қозисига юбориладиган расмий ҳужжатлар, даъвода ва гувоҳлик беришда имо-ишора қилиш, бирор кишига нисбат бериш ва уни таърифлаб бериш, (ноаниқ) калималар ва ишоралар, қандай ҳолатларда ишора қилувчининг даъвоси, меросхўрлар ва қарз, қарзнинг турлари, қарз берувчи ва қарздорнинг

³⁸⁷ Китоб ал-фусул. – Қўлёзма № 3245. – В. 1296 – 137а.

³⁸⁸ Китоб ал-фусул. – Қўлёзма № 3245. – В. 204а – 213б.

³⁸⁹ Китоб ал-фусул. – Қўлёзма № 3245. – В. 192б – 204а.

ҳақ-ҳуқуқларига доир масалалар, вақф мулкини шахсий мулк деб даъво қилиш ва унга гувоҳ келтиришга оид ишлар кўрилган³⁹⁰.

“Китоб ал-фусул” асарида қозилик мансаби ва шахсиятига доир замона қарашлари атрофлича баён қилинган. Уламолар қозилик мансабини жуда масъулиятли касб ҳисоблаб, бу ишни қабул қилиш жоиз ёки жоиз эмаслиги хусусида турлича фикр билдирганлар.

Маждуддин ал-Уструшаний қозилик мақомига тўхталиб шундай дейди: “Қозининг адолатли бўлиши шарт эмас. Ҳанафийларга кўра адолатли бўлиш афзал, лекин шарт эмас. Ҳатто фосиқ (гуноҳ ишларни қилувчи одам) ҳам қозиликка ярайверади. Лекин “Наводир” китобида қози этиб тайинланаётган вақтида адолатли бўлиши шарт. Одиллик пайтида қозиликни қабул этиб, сўнгра фосиқликка ўтса, уни ишдан бўшатиш шарт бўлиб қолади. Лекин ўз-ўзидан бўшаган бўлмайди. Яъни то бўшатилмагунча қози ҳисобланади. Мовароуннаҳрлик фақиҳлар ушбу фатвони қабул қилганлар”³⁹¹.

Фақиҳ Абу-л-Лайс ас-Самарқандий³⁹² “Навозил” номли китобининг “Қозилик одоблари” бобида ёзиб ўтадики, зўрлик билан шаҳарни босиб олган ҳоким томонидан тайинланган қози ихтилофли масалаларга суянган ҳолда ҳукм чиқарган бўлса, мазкур ҳукм ундан кейин тайинланган қози томонидан маъқулланса, қолдирилади. Маъқулланмаса, бекор қилинади. Яъни кейинги қози аввал чиқарилган ҳукмлар учун ҳакам вазифасини ўташ ваколатига эга бўлади³⁹³.

Таъкидлаш жоизки, қозилик маҳкамалари ёки минтақаларда фаолият юритган ҳар бир қозига ўзига хос ҳуқуқ ва ваколатлар берилган. Бу каби ваколатлар бевосита султоннинг фармони билан амалга оширилган. Яъни султон томонидан тайинланган қозининг ҳужжатига “фалон шаҳар қозиси” тарзида ёзилган ибора унинг фақат мазкур шаҳар ҳудудидагина фаолият олиб боришини таъминлаган. Яъни ҳужжатда кўрсатилган шаҳар атрофидаги қишлоқларда фаолият юритиш тайин этилган қозининг ваколатидан ташқаридир.

³⁹⁰ Китоб ал-фусул. – Қўлёзма № 3245. – В. 1226 – 1296.

³⁹¹ Китоб ал-фусул. – Қўлёзма, № 3245. – В. 26

³⁹² Абу Лайло ас-Самарқандий – Наср ибн Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Иброҳим ас-Самарқандий (ваф. 375/986 й). Ҳанафий мазҳаби фақиҳларидан биридир. Маълумот учун қаранг: Ал-Қураший. – Ж. 2. – Б.196; Ал-Фаво’ид. – Б. 220.

³⁹³ Китоб ал-фусул. – Қўлёзма, № 3245. – В. 3 б.

Агар султон томонидан берилган қозилик ёрлиғига шаҳар атрофидаги қишлоқлар ҳудудида ҳам фаолият юритиш ваколати қўшиб ёзилган бўлса, бу қозига мазкур ваколатга эғалик ҳуқуқини берган. Шунингдек, султон бир минтақа учун бир пайтнинг ўзида икки кишини қозиликка тайин этса, улардан ҳеч қайсиси бир-биридан мустақил равишда қарор қабул қила олмаган. Яъни кўрилган бирор масала юзасидан ҳар иккаласининг ҳам чиқарилган ҳукмга розилиги ва муҳри босилмаган ҳужжат аслига тўғри бўлмаган. Борди-ю, султон ҳар икки қозига ҳам алоҳида ҳукм чиқариш ваколатини берган бўлса ва бу унинг қозилик ёрлиғида ёзиб қўйилган ҳолатларда бу масала хусусида ривоят йўқ. Қозининг ўринбосар олиш билан боғлиқ ваколати ҳам султоннинг унга берган ҳуқуқи билангина амал қилган. Масалан, қози бетоб бўлган ҳолатларда ёки сафарда бўлган кезларида ҳам ишни ўринбосарга топширишга қодир ҳисобланмаган. Агар султоннинг изни билан қози ўзига ўринбосар сайлаган ҳолатларида унинг ишдан олиниши фақат султоннинг фармони билангина амалга ошган. Яъни қозининг ўринбосари бевосита султоннинг изни билан тайин этилган ва вазифасидан четлатилган. Аммо султон томонидан қозига ўзига ўринбосар тайинлаш ва уни ишдан бўшатиш ваколати берилган бўлса, қози мазкур ваколатга тўла эғалик ҳуқуқини қўлга киритган³⁹⁴.

Ўринбосар олишга рухсати бўлмаган қози ўринбосар олган тақдирда, у қози ҳузурда ҳукм чиқарсагина, ҳукми амалга ўтган. Бу ҳолат худди савдодаги вакил масаласига ўхшайди. Яъни савдолашаётган кимса тузилган савдо келишувида ўзи гувоҳ бўлади, айни дамда тайинлаган вакили савдо битимини унинг гувоҳлигида тузади. Агар ўринбосар қози ҳузурда ҳукм чиқарса ва бу ҳукмга қози розилик билдирса, ҳукм амалда татбиқ этилган.

Бурҳонуддин Маҳмуднинг “аз-Захирату-л-бурҳонийя” асарида ёзилишича, султон бир кишига “*мен сени қози қилдим*” деса, у оддий қози бўлади ва ўз ўрнига ўринбосар тайин эта олмайди. Аммо “*мен сени қози ал-қузот, яъни бош қози қилдим*” деса, у бошқа оддий қозиларни тайинлаш ва ишдан озод қилиш ҳуқуқига эга бўлади³⁹⁵.

³⁹⁴ Китоб ал-фусул. – Қўлёзма № 3245. – В. 5 а

³⁹⁵ Бурҳонуддин Маҳмуд. Аз-Захирату-л-бурҳонийя. – Истанбул: Сулаймония кутубхонаси. – Аё София бўлими // Қўлёзма № 001170. – В. 244а.

Агар султон бир кишига “*Сенга фалон вилоятни бердим*” деса, у ҳам қози тайин этиш ҳуқуқига эга бўлмайди. Зеро, бу мол-дунёни қабул қилиб олиш ихтиёрини топширишидир.

Агар султон кимнидир бир вилоятга амир этиб тайинлаб, у ернинг хирожи (ер маҳсулотидан олинадиган солиқ)ни ҳам унинг ихтиёрига топшириб, аҳолини умумий тарзда тасарруф этишни очик айтган бўлса, шундагина у ишга олиш ва ишдан бўшатиш ҳуқуқига ҳам эга бўлади.

Агар халифа бир мамлакат шоҳига “*кимни хоҳласанг, унга қозилик мансабини бер*” деса, бу тўғри ҳисобланган. “Аз-Захирату-л-бурҳонийа” асарида зикр этилишига кўра, агар султон “*бирор кишига мансаб бер*” деса, бу мансаб бериш ҳуқуқига эга кимсага қози тайинлаши учун асос бўла олмайди. Шунингдек, бир мамлакат аҳолиси бир кишини султон этиб сайлаб, унга байъат қилсалар, у султон ҳисобланади. Лекин қозиликни бунга таққослаш мумкин эмас. Зеро, олдингиси зарурат, кейингиси аксинча, унга тобе масаладир³⁹⁶.

Султон бир кишини бир вилоятга қози этиб тайинлагандан бир неча кун кейин иккинчи кишини ҳам ўша ерга қози этиб тайинласа, иккинчи қози тайинланиши билан биринчи қози ўз-ўзидан бўшаб қоладими ёки йўқми, деган масалада уламолар турлича фикр билдирганлар. Лекин то фармони олий бўлмагунича биринчи қози ишдан бўшаган ҳисобланмаслиги аниқроқ ва ҳақиқатга яқинроқдир³⁹⁷.

Ислом дини амал қилган минтақаларда ҳар бир даврнинг ўзига хос талаби ва шароитлари таъсирида қозилик маҳкамаларида иш юритиш тизими фақиҳлар томонидан доимий тартибга солиб борилган. Мовароуннаҳрлик қозилар иш юритишларидан орттирган тажриба ва кўникмаларини қайд қилиш билан қозилик ишларини янада ривожлантиришга муносиб ҳисса қўшганлар. Жумладан, Маждуддин ал-Уструшаний яшаган даврга келиб, қозилик маҳкамалари ишчи тузилмаларининг ташкил топганлиги ва улар даъво ишларини кўриш ҳамда ҳал этиш жараёнида бажарган муайян вазифаларнинг ҳуқуқий тамойиллар асосида белгиланганлиги, қозихона фаолияти-

³⁹⁶ Бурҳонуддин Маҳмуд ал-Бухорий. Захирату-л-фатово ал-машҳура би-захират ал-бурҳонийа. – Тошкент: ЎзР ФА ШИ // Қўлёзма № 3102. – В. 421.

³⁹⁷ Китоб ал-фусул. – Қўлёзма, № 3245. – В. 6 а.

нинг шариат аҳкомлари билан бир қаторда шахс эрки ва ҳуқуқий тенглик талаблари асосида шаклланганлигига, қозихоналар ишини ташкил этишда даъво қўзғатиш, ўзини ҳимоя қилиш, исботлаш каби институтларнинг ҳам мавжуд бўлганлигига амин бўлишимиз мумкин.

Мовароуннаҳрда ҳам қозилик маҳкамаси ишларининг шариат аҳкомларига кўра фаолият юритишида ҳанафий мазҳаби таълимоти асос қилиб олинган. Ҳанафий мазҳабига амал қилган мусулмон оламидаги қозихоналар ишини юритишда ироқлик фақиҳлар ёзган бир қатор манбалар асосида иш кўрилган. Лекин бу манбаларнинг ҳаммаси ҳам ўзга ислом минтақалари ижтимоий турмушида юзага келган муаммоларнинг ечими учун жавоб бера олмас эди. Мана шу юқоридаги сабабларни инобатга олиб, мовароуннаҳрлик фақиҳлар қатори, Маждуддин ал-Уструшаний ҳам минтақа қозилик маҳкамалари учун қўлланма сифатида “Китоб ал-фусул” асарини яратди. Аллома мазкур китобни тузишда аксарият маҳаллий фақиҳларнинг асарларига мурожаат қилди. Қозилик масалаларини ўрганган Абу Жа‘фар ат-Таҳовий, Абу Наср ас-Самарқандий, Бурҳонуддин Маҳмуд, Ҳусомуддин ас-Садр аш-Шаҳид каби фақиҳларнинг қозиликка оид қарашлари олдинги бўлимларда таҳлил этилди.

Шуларни эътироф этган ҳолда хулоса қилиш мумкинки, Маждуддин ал-Уструшаний мўғуллар босқинидан кейин қийин турғунлик шароитига тушиб қолган Мовароуннаҳр жамияти ва қозихоналари ишини енгиллаштириш ҳамда уларнинг фаолиятини такомиллаштиришга катта ҳисса қўшган.

Қозихоналарда ибодатга тааллуқли масалалар кўрилмаган, балки жамиятда мавжуд ижтимоий, иқтисодий ва ҳуқуқий муаммолар кўриб чиқилган ва ҳал қилинган. Шаклан ўзгача бўлса ҳам, моҳият ва мазмун, кўзланган адолат меъёрлари бир хил бўлганлиги боис фақиҳларнинг фаолияти замонавий судлар фаолиятига ўхшаш бўлиб, уларда умумий ҳуқуқлар билан шахсий ҳуқуқлар ўртасида мувозанат, ижтимоий ҳуқуқ масалаларида қозига мурожаат этувчиларнинг адолатли ҳукмга бўлган ҳуқуқини таъминлаш асоси ётади.

Аббосийлар даврида илк *қози ал-қузот* лавозимига ханафийлик мазҳаби асосчиларидан саналган Абу Юсуф (ваф. 182/798 й) ҳамда Муҳаммад ибн Саммо‘алар (ваф. 233/848 й) тайинланганлиги боис, ўрта асрларда асосан ханафий олимлари “*шурут*” ва “*ал-маҳозир ва-с-сижиллот*” йўналишида йирик асарлар ёздилар. Бунга сабаб, мазҳаб асосчиларининг ушбу соҳада етакчилик қилиб, кўплаб ханафий олимларининг ўрта асрларда қозилик лавозимларида ишлаб, бу соҳада кўпроқ тажрибага эга бўлганлигидир.

Ханафийлик мазҳабида кўплаб “*шурут*” ва “*ал-маҳозир ва-с-сижиллот*” йўналишида йирик асарлар ёзилди. Лекин бизгача етиб келган илк “*шурут*” асари Абу Жа‘фар ат-Таҳовийнинг “ал-Жоми‘ ал-кабир фи-ш-шурут” ва “ал-Жоми‘ ас-сағир фи-ш-шурут” асарларидир. Ат-Таҳовий ўзидан илгари ёзиб қолдирилган ҳужжатшуносликка оид асарларни чуқур ўрганиб чиққан алломадир. Шунингдек, унинг ўзи томонидан шу йўналишда яратилган қўлланмалар кейинги давр ханафий фақиҳлари учун асос сифатида хизмат қилиш билан бирга Мовароуннаҳр фикҳ мактаби ривожига муҳим ўрин тутган.

Мовароуннаҳрлик фақиҳлар азалдан ўзаро ҳуқуқий муносабатларини қайд этиб боришга алоҳида эътибор берганлар. Шу боис ўтмиш ёзма меросимизнинг анчайин катта қисмини расмий матнлар, васиқалар ва ҳужжатшуносликка оид бўлган асарлар ташкил этади. Абу Наср ас-Самарқандийнинг ислом ҳужжатшунослиги борасидаги “Аш-Шурут ва ‘улум ас-сукук” ҳамда “Илм аш-шурут ва-л-васоик”, “Русум ал-Қузот” номли асарлари ўрта асрлар Мовароуннаҳрдаги ижтимоий муносабатлар тарихига доир қимматли маълумотлар бериши билан аҳамиятлидир. Чунки у ханафий фақиҳи бўлишига қарамасдан бизгача унинг асосан, қозилик ишларини юритишга доир асарларигина етиб келган.

Оли Моза фақиҳлар оиласи вакили ас-Садр аш-Шаҳид Мовароуннаҳрнинг икки йирик фикҳ мактаби ҳисобланган Бухоро ва Самарқанд фикҳ мактабларининг кўп йиллик анъаналарини бир жойга жамлаган. Шу боисдан ҳам фақиҳ Оли Моза оиласининг Бухоро ва Самарқандда танилишига катта хисса қўшди. Мовароуннаҳрлик фақиҳлар томонидан Хассофнинг “Адаб ал-қози” асарига олти-та шарҳ ёзилди. Таъкидлаш жоизки, ас-Садр аш-Шаҳид томонидан

битилган шарҳ улар ичида энг мукаммали ва бизнинг давримизгача тўлиқ ҳолатда етиб келганидир.

Оли Моза оиласининг Бухородаги маданият, фан ва таълим ҳамда фикҳ илми ривожигаги хизматида Бурҳонуддин Маҳмуднинг ўрни каттадир. Фақиҳ ўзидан олдин қозилик ҳужжатларига оид асарлар ёзган Абу Жа‘фар ат-Таҳовий, Абу Наср ас-Самарқандий, Хусомуддин ас-Садр аш-Шаҳид каби фақиҳлардан фарқли ўлароқ қозилик ҳужжатларига оид масалаларни ўзининг “ал-Муҳит” асари таркибига киритади. Ушбу масалаларни фақиҳ оилавий, мулкӣ ва қулчилик муносабатларига тақсимлаб ўрганади.

Маждуддин ал-Уструшанийнинг қозилик ишларига бағишланган “Китоб ал-фусул” асари илк мўғул босқини давридаги ҳужжатшунослик анъаналарига оид қимматли маълумотларни ўзида мужассам қилган. Фақиҳни мўғуллар босқинидан кейин қийин турғунлик шароитига тушиб қолган Мовароуннаҳр жамияти ва қозихоналари ишини енгиллаштириш ва уларнинг фаолиятини такомиллаштиришга катта ҳисса кўшган олим сифатида баҳолаш мумкин.

III БЎЛИМ ИСЛОМ ДУНЁСИ ДАВЛАТЧИЛИК ТИЗИМИНИНГ РИВОЖИДА ҚОЗИЛИК МАҲКАМАЛАРИНИНГ ЎРНИ

Х–ХIII асрларда қозилик маҳкамаларининг ривожланиш босқичлари

Исломда маҳкама-ҳуқуқ масалалари ҳар доим давлатчиликнинг ва жамиятдаги муносабатларнинг ривожланиш даражаси билан боғлиқ бўлган. Шунинг учун қозилик фаолияти ҳар бир даврда ўзига хос даражада ривожланиб борган.

Ўрта асрларга келиб Мовароуннаҳрда таълиф этилган фикхий асарларда исломдаги қозилик фаолиятининг илк ривожланиш босқичи Муҳаммад (а.с.) нинг пайғамбарлик даври (610 – 632 йй) билан боғланади. Ривожланишнинг кейинги босқичлари сифатида ал-Хулафои ар-рошидун (тўғри йўлдан борган халифалар даври: 632 – 661 йй.), Умавийлар (661 – 750 йй.) ва Аббосийлар даври (750 – 1258 йй.) белгиланади.

Исроиллик тадқиқотчи Ирит Билигх Абрамский исломдаги қозилик ишларини атрофлича ўрганган. Унинг фикрича, дастлаб Мадина шаҳри ислом дини қоидаларига асосланган давлатнинг маркази сифатида шаклланади экан, қозилик фаолиятини амалга ошириш, мамлакат ҳаёти юзасидан муҳим қоидаларни қабул қилиш ва улар ижросини назоратга олиш, давлатни бошқариш каби ваколатлар ягона шахс Муҳаммад (а.с.) кўлида бирлашган эди³⁹⁸. Жумладан, бу даврда ҳали қатор ижтимоий масалалар юзасидан қозига мурожаат қилиш тартиби, қозининг даъвои кўриб чиқиш ва муаммо ечимини ҳал этиши билан боғлиқ жараённинг муайян қоидалари ҳам ишлаб чиқилмаган. Бу турдаги қозилик амалиётини ҳозирги кундаги ҳакамлик судларига қиёслаш мумкин.

³⁹⁸ Irit Bligh-Abramski. The judiciary (Qādīs) as a governmental – administrative tool in early Islam. Journal of the Economic and Social History of the Orient, Vol. 35, № 1. (1992). – Б. 41(Бундан кейин. Irit Bligh-Abramski. The judiciary (Qādīs).

Суриялик тадқиқотчи Муҳаммад Ваҳба аз-Зухайлининг хулосаларига кўра, ислом давлатининг чегаралари кенгайганидан сўнг вилоятлар ва муайян катта шаҳарларга ҳоким (*волий*) тайинланар экан, унга ижро этиш ваколати билан бирга қозилик ишини олиб бориш ваколати ҳам қўшиб берилган. Натижада ҳар бир вилоят раҳбари ҳам *волий*, ҳам *қози* сифатида фаолият юритган³⁹⁹. Мазкур амалдорлар сирасига Али ибн Аби Толиб (Яман), Муоз ибн Жабал (Яманнинг бир қисми), Му‘қал ибн Ясор (Яманнинг иккинчи қисми), Абу Мусо ал-Аш‘арий (Куфа), ал-Ало ибн ал-Ҳадрабий (Баҳрайн), Аттоб ибн Усайдни (Макка) киритиш мумкин. Бундан ташқари, Муҳаммад (а.с.) томонидан айрим ҳолатларда бир неча шахсларга муайян масалалардагина бир мартаба қозилик ваколатини бериш ҳоллари ҳам учраб турган⁴⁰⁰. Агар юқоридаги шахслар томонидан чиқарилган ҳукм тарафлардан бирининг норозилигига олиб келса, бундай ҳолатларда даъвони қайта кўриб чиқишни сўраб Муҳаммадга (а.с.) мурожаат қилиш мумкин бўлган⁴⁰¹.

Демак, бу жиҳатдан олиб қаралганда, Муҳаммадни (а.с.) юқори инстанция, қолган қозиларни эса қуйи инстанция қозилари деб тавсифлаш тўғри бўлади.

Илк ислом давлатчилиги даврида қозилик ишлари юритиладиган махсус маҳкамалар мавжуд бўлмаган. Шу боис даъвогар қаерда мурожаат қилса, ўша ерда даъво кўрилган, ҳал қилинган. Бундан кўринадики, Мадина шаҳар - давлатида қозилик дастлабки йиллари муайян тизим сифатида тўлақонли шаклланиб улгурмаган, қозилик амалиёти ўзида қабилачилик тузумидан қолган анъаналарни сақлаб келмоқда эди. Яъни даъволар ва ажрим билан боғлиқ масалалар тез ва содда тартибда, ҳеч бир расмий ҳужжатларсиз фақатгина Куръон ва пайғамбар кўрсатмаларига асосан ҳал этилаверган.

Бироқ ўзаро жиддий низолар ечими, масалан, Муҳаммад (а.с.) билан Мадинанинг туб аҳолиси (*ансор*), маккалик мусулмонлар (*муҳожир*) ва Мадина атрофидаги яҳудий қабилалар ўртасида тузил-

³⁹⁹ Муҳаммад аз-Зухайли. Тарих ал-қазо фи-л-ислам. – Дамашк: Дор ал-фикр, 1416/1995. – Б. 45 (Бундан кейин. Муҳаммад аз-Зухайли. Тарих ал-қазо).

⁴⁰⁰ Muhammad Khalid Masud, Rudolph Peters and David S. Powers (eds.). Dispensing Justice in Islam: Qadis and their judgments. – Boston: E. J. Brill, 2006. – Б. 10 (Бундан кейин. Dispensing Justice in Islam).

⁴⁰¹ Муҳаммад аз-Зухайли. Тарих ал-қазо. – Б. 65.

ган “Мадина шартномаси”нинг (*Манишур ал-Мадина*) 42-моддасига кўра шартномани имзолловчи томонлар ўртасида юзага келган ҳар қандай низо Муҳаммад (а.с.) томонидан ҳал қилиниши лозим эди⁴⁰². Ислом оламида бу каби даъволар деярли кам учраганлиги билан характерланади. Шунга қарамай, улар баъзи фақиҳлар томонидан соҳаларига кўра алоҳида китоб ҳолига келтирилган. Мисол тариқасида моликий мазҳабига мансуб Ибн Тала‘ Абу ‘Абдуллоҳ Муҳаммад ибн ал-Фараж (ваф. 497/1104 й.) ва ҳанафий мазҳабига мансуб Заҳируддин Али ибн ‘Абдулазиз ибн ‘Абдурраззоқ ал-Марғинонийнинг (ваф. 506/1113 й.) “*Ақзият Расулиллаҳ*” (Расулуллоҳ чиқарган ҳукмлар) номли асарларини келтириш мумкин⁴⁰³. Имом Бухорийнинг “ал-Жоме‘ ас-саҳиҳ”⁴⁰⁴ ва Имом Термизийнинг “ас-Сунан”⁴⁰⁵ асарларида ҳам Муҳаммад (а.с.) томонидан кўриб, ҳал қилинган қатор даъволар қайд этиб қўйилган. Бу каби даъво ишлари давлат, инсон ҳаёти ва соғлиғи, шахс мулкига қарши қаратилган, оилавий муносабатлар, тижорат ишлари, мулкый муносабатларга тааллуқли жиноят ва фуқаролик ишлари юзасидан ҳал этилган.

Ал-Хулафои ар-рошидун даврида ҳам Муҳаммад (а.с.) давридаги каби қозилик амалиётининг оддий ва энгил тартибда даъволарни кўриш ва ҳал этиш жараёнлари тез суръатда ўтказилиши кузатилади. Бу даврга хос муҳим тадбир сифатида кучли давлатчилик сари қадамлар қўйилишини алоҳида таъкидлаш жоиз.

Халифа Умар даврига келиб қозилик мансабига алоҳида шахслар тайин этила бошланди. Жумладан, унинг ҳукмронлиги даврида Зайд ибн Собит ва Абу Дардоларнинг Мадинада⁴⁰⁶, ‘Абдуллоҳ ибн Мас‘уд⁴⁰⁷,

⁴⁰² Dispensing Justice in Islam. – Б. 6.

⁴⁰³ Кашф аз-зунун. Ж.1. – Б. 130.

⁴⁰⁴ Маълумот учун қаранг: Эшонжонов Б. И. IX аср Мовароуннаҳр маданий ҳаётида Имом ал-Бухорийнинг макеи ва унинг “Ал-Жоме‘ ас-саҳиҳ” асаридаги фикҳий масалалар: Тар. фан. ном. ... дис. автореф. – Т.: ТИУ, 2001. – 30 б; Абу ‘Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ҳадис. 4 жилдлик. – Т.: Қомуслар бош таҳририяти, 1997. – Б. 402.

⁴⁰⁵ Абу Исо Муҳаммад ибн Исо ибн Савра. Ал-Жоме‘ ас-саҳиҳ ва хува сунан ат-Термизий. 5 жилдлик. – Байрут: ал-Ихйа ат-тирос ал-арабий, 1995.

⁴⁰⁶ Ваки‘ Муҳаммад ибн Халаф. Ахбор ал-кузот. – Байрут: Тасвир олам ал-кутуб, 1414/1994. – Б.108 (Бундан кейин. Ваки‘. Ахбор ал-кузот.).

⁴⁰⁷ Аҳмад ал-Ҳасирий. ‘Илм ал-қазо: адиллат ал-исбат фи-л-фикҳи ал-исламий. 2 жилдлик. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-‘арабий, 1406/1986. Ж.2. – Б. 269 (Бундан кейин. Аҳмад ал-Ҳасирий. ‘Илм ал-қазо).

Шурайх ибн ал-Хорис ал-Киндий⁴⁰⁸ ва Убайда Салмонийларнинг⁴⁰⁹ Куфада, Убода ибн Сомитнинг Ҳимс ва Қансаринда⁴¹⁰ қози сифатида фаолият юритганлигини кўриш мумкин. Шунингдек, халифа қозилик тизимини ижро этувчи ҳокимиятдан ажратган. Натижада қозиларнинг бевосита халифа билан боғлиқлиги улар обрўсининг кўтарилишига сабаб бўлган.

Шунга қарамай, бу каби ислохотлар мамлакатнинг барча нукталарида тўлиқ татбиқ этилди, деб бўлмайди. Баъзи бир вилоятларда волийлар ҳамон қози сифатида ҳам фаолият олиб бормоқда эдилар.

Халифа Усмон ибн Аффон даврида ҳам қозилик амалиёти мустақил ва волийлик билан бир пайтда олиб борилган. Жумладан, Я'ло ибн Умаййа Сан'о шаҳрига ҳам қози, ҳам волий этиб тайинланган, Басрада Ка'б ибн Сур қозилик лавозимидан бўшатилагач, қозилик иши Басра волийсига юклатилган⁴¹¹.

Халифа Али ибн Аби Толиб даврига келиб пойтахт Куфада қозилик вазифасини халифанинг ўзи бажарган. Вилоятлардаги қозилар эса вилоят волийлари томонидан тайинланган⁴¹².

Демак, қозиларни тайинлаш ҳар бир халифанинг ўз сиёсатидан келиб чиқиб амалга оширилган. Лекин диққатга молик томони шундаки, қозиларни тайинлаш тартиби ва қозилик амалиётини ташкил этиш жараёни давр ўтган сайин муайян бир тизимга солиб борилган.

Илк ислом даврида қозилик давлат мансаби бўлганлиги учун одатда давлат ҳисобидан уларга маош тўланган. Илк ислом давлати тарихида қозиларнинг давлат томонидан моддий қўллаб-қувватлаш масаласини қуйидагича баҳолаш мумкин:

Муҳаммад (а.с.) даврида қозиларга алоҳида ойлик маош тайинланмаган⁴¹³. Муҳаммаддан (а.с.) сўнг келган халифа Абу Бакр

⁴⁰⁸ Ваки'. Ахбор ал-қузот. – Б.198 – 199.

⁴⁰⁹ Аз-Заҳабий. Ж.4. – Б.40.

⁴¹⁰ Аҳмад ал-Ҳасирий. 'Илм ал-қазо. Ж.2. – Б.146.

⁴¹¹ Арнус Маҳмуд ибн Муҳаммад. Тарих ал-қазо фи-л-ислам. – Қоҳира: Ал-матба'а ал-мисриййа ал-ҳадиса ал-аҳлиййа, 1353/1934. – Б. 179 (Бундан кейин. Арнус. Тарих ал-қазо).

⁴¹² Арнус. Тарих ал-қазо. – Б. 179.

⁴¹³ Муҳаммад аз-Зухайли. Тарих ал-қазо. – Б. 71.

ҳам қозилик мансаби учун маош белгиламаган эди. Маош фақат вазифаси масъулиятли ва оғир деб ҳисобланган амалдорларга (яъни ҳам волий, ҳам қози вазифасини бажарувчилар) ҳамда халифанинг ўзигагина тайин этилган эди. Халифа Умар даврига келиб қозилик вазифаси алоҳида шахсга юклатила бошлангандан сўнггина бир турдаги вазифа юклатилган кишиларга ҳам маош тайинланган⁴¹⁴.

Ал-Хулафои ар-рошидун даврининг илк босқичида қозилик ишлари ихтисослашмади. Бу даврда қозилик ривожининг кейинги даври ва ҳозирги кунда бўлганидек фуқаролик (мулкӣ ва оилавий) ҳамда жиноят (*ҳад*, *қасос* ва *та'зир*) ишлари ажратилмаган ва қозилар барча турдаги ишларни кўришлари мумкин бўлган. Халифа Умар даврига келиб қозиликда ихтисослашув кузатилади. Халифа Умар Соиб ибн Язид ибн Ухт ан-Намирга қарата: “*Мендан бир-икки дирҳам борасидаги ишларни олгин*”, деб буюрган⁴¹⁵. Шу билан қозилар мулкӣ ва оилавий ишлар бўйича низоларни кўриб чиққанлар. Жиноят ишларини эса халифа ёки вилоят волийлари кўрган ёки уларнинг розиликлари билан жиноят ишлари бўйича ҳукм чиқарилган. Кейинчалик жиноят ишларида ўлим жазосини ижро этиш учун фақат халифанинг розилиги талаб қилинган. Вилоят волийларида эса қасос ишлари учун розилик бериш ҳукуқи қолган⁴¹⁶.

Ал-Хулафои ар-рошидун даврининг илк босқичларида ишлар, асосан, уйлар ёки масжидда кўрилган. Кўп ҳолларда масжидда кўрилган⁴¹⁷. Чунки масжид барча шаҳарларда ҳамма биладиган, ҳатто мусофирлар учун ҳам топиш қийин бўлмаган ягона марказ ҳисобланган. Халифа Усмон давридан бошлаб қозилик ишлари учун алоҳида бино ажратилган. Лекин бу барча майда ишлар муайян жойда кўрилганлигини билдирмайди. Балки расмий ва асосий қозилик ишларигина муайян жойда кўрилган.

Халифа Умар давригача жавобгар шахс ёки айбланувчини ушлаб туриш чоралари кўрилганлигига қарамай, бу иш такомиллаштирилма-

⁴¹⁴ Арнус. Тарих ал-қазо. – Б. 188.

⁴¹⁵ Ас-Саид ал-Жумайли. Қазо Росулulloҳ ва аҳқамуху. – Қоҳира: Марказу-л-китаб ли-л-нашр, 1418/1997. – Б. 39.

⁴¹⁶ Ашроф Манно‘ ал-Қаттон. Авлийот ал-форуқ фи-л-идора ва-л-қазо. 2 жилдлик / Ғолиб Кураший таҳрири остида. – Байрут: Муассаса ал-кутуб ас-сақофийа, 1410/1990. Ж.1. – Б. 521 (Бундан кейин. Ашроф Манно‘ ал-Қаттон).

⁴¹⁷ Ашроф Манно‘ ал-Қаттон. Ж.1. – Б. 399.

ган. Бунда айбланувчи шахс масжид ёки муайян жойга боғлаб қўйилган ёки бирор мусулмоннинг назорати остида унинг уйига жўнатилган. Белгиланган вақт келганда эса айбланувчининг қозилик мажлисида иштироки шу йўл орқали таъминланган. Халифа Умар даврида *сижн(қамокхона)* жорий этилиб, қози ушлаб туриши жоиз топилган шахслар мазкур қамокхонада сақланган⁴¹⁸.

Умавийлар даври. Ислом тарихида Умавийлар салтанати қисман дунёвийлиги билан характерланади. Бу, албатта, ушбу сулоланинг ўз даврида давлат ишларини юритишда диний характерга эга бўлган баъзи хатти-ҳаракатлардан тийилганликларида кўринади. Ушбу давр қозилик маҳкамаларининг ривожланиш ҳолатини исроиллик ислом-шунос Ирит Блигх Абрамский атрофлича таҳлил этган. Унинг фикрича, Умавийлар ва илк Аббосийлар даврига келиб ислом дунёсидаги уламолар табақаси ихтисослашиб, қози (судья), мухтасиб (бозор ва жамоатчилик жойларда тартиб сақлайдиган шахс), сарой фақиҳлари каби янги пайдо бўлган мансабдорлар табақаси дунёвий характер касб эта бошлади⁴¹⁹. Абрамский илгари сурган хулоса ўзини тўлик оқламайди. Чунки фақиҳлик диний мансаб эмас, фақиҳлар ҳам мансабдор шахслар ҳисобланмай, балки ислом ҳуқуқшунослиги билан шуғулланадиган олимлар жамоасидир. Шунингдек, диндор олимлар саройда фаолият юритган ёки султон томонидан сарой фақиҳи этиб тайинлаган тақдирда ҳам уларнинг фаолияти сиёсий эмас, балки ижтимоий жабҳаларда аҳамият касб этган.

Ал-Хулафои ар-рошидун даврида давлат раҳбари сайлов ёки тавсия асосида тахтга ўтирган бўлса, умавийлар халифани тайинлашда мерос эгаллиги масаласига таянганлар. Диний-ҳуқуқий масалалар ал-Хулафои ар-рошидун даврида давлат миқёсида ҳал қилинган. Умавийлар даврига келиб бундай ишлар фақиҳлар ихтиёрига топширилган, халифалар бу каби муаммолар ечимига аралашмаганлар. Чунки ҳукмдорнинг диний-ҳуқуқий масалаларда етарли билим ва кўникмаларга эга эмаслиги ушбу борадаги ҳар қандай муаммоларни адолатли ҳал этишга йўл бермас эди. Мазкур ҳолатда давлат сиёсий, ижтимоий-иқтисодий масалада мустақил иш олиб бориб, диний-ҳуқуқий муаммолар ечими фақиҳлар ихтиёрига ўтади.

⁴¹⁸ Муҳаммад аз-Зухайли. Ал-Қазо фи-л-ислам. – Дамашк: Дор ал-мактабий, 1419/1998. – Б. 106107 (Бундан кейин. Муҳаммад аз-Зухайли. Ал-Қазо).

⁴¹⁹ Irit Bligh-Abramski. The judiciary (Qādis). – Б. 45.

Юқоридаги ҳолатлар умавийлар даврига келиб қозиликнинг алоҳида ҳокимият сифатида шаклланишига олиб келди. Энди ҳоким ёки халифалар асосан, қозиларни тайин этиш, уларнинг амалий фаолияти ва чиқарган ҳукмларини кузатиб бориш, маҳкама қозиси ва ходимларига ойлик маош тайинлаш, ўз вазифасидан четлатиш ҳамда мансабдор шахслар устидан қилинган шикоятларни бевосита кўриш каби масалалардагина қози ишларига аралашар эдилар⁴²⁰.

Умавийлар даври қозилари икки гуруҳга – пойтахт қозилари ва вилоят қозиларига бўлинганлар. Пойтахт қозилари шахсан халифа томонидан, вилоят қозилари эса ҳокимлар томонидан тайинланган. Қозиларни тайинлашда уларнинг шахсияти, илмий салоҳияти ва ахлоқига алоҳида эътибор билан қаралган. Бироқ мазкур қоида ҳар доим ҳам амалда бўлмади. Чунки кейинчалик халифанинг қариндошлари юқори мансабларни эгаллаб, мамлакатда уруғ-аймоқчилик авж олиб кетади. Қозилик масалаларидаги ижобий ислохотлар асосан халифа Умар ибн Абдулазиз (ҳукм. дав. 717–720 йй.) давридагина олиб борилган.

Умар ибн Абдулазиз ал-Хулафои ар-рошидуннинг бешинчиси номини олган. У юритган ислохотлар умавийлар сиёсатини тубдан ислоҳ қилиш, диний-ҳуқуқий масалаларни давлат миқёсида татбиқ этишга қаратилганлиги билан характерланади. Айни дамда халифа олиб бораётган барча ислохотлар оддий халқ ва илм аҳли томонидан яхши қабул қилинди. Бундан кўринадики, умавийларнинг тарихий китобларида келтирилган мактовлар барча умавий халифаларга эмас, балки Умар ибн Абдулазизнинг ўзига тегишлидир.

Умар ибн Абдулазиз қозиларни тайинлашда қуйидаги ғояга амал қилган, яъни: “Қозиди беш хислат бўлса, у мукамал бўлади: ўзидан олдингилар ҳақида илм, таъмадан сақланиш, томонларга нисбатан юмшоқлик, имомларга ‘иқтидо қилиш ва аҳли илм билан маслаҳатлашиш’⁴²¹.

Умавийлар даврида баъзи ҳолларда олдинги қозининг номзод кўрсатиши асосида ўринбосар қозилар тайинланган. Пойтахт қозиси Ҳишом ибн Абдулмалик (қозилик дав. 724–743 йй.) Намир ибн Авсни қозиликдан бўшатганда, айнан Авснинг тавсиясига кўра унинг ўринбосари Язид ибн Аби Молик ал-Ҳамадонийни қозиликка тайинлаган⁴²².

⁴²⁰ Муҳаммад аз-Зухайли. Ал-Қазо. – Б. 106-107.

⁴²¹ Муҳаммад аз-Зухайли. Ал-Қазо. – Б. 111.

⁴²² Муҳаммад аз-Зухайли. Ал-Қазо. – Б. 114.

Мисрлик тадқиқотчи Маҳмуд аш-Шарбиний фикрича, қозилар даъволарни асосан, ал-Хулафои ар-Рошидун даврида бўлганидек, жоме‘ масжидларда кўришган. Бунда қозилик жараёнлари одамларнинг топиши осон бўлган жойларда бўлиши эътиборга олинган. Иёс ибн Муовия каби қозилар бозорларда қозилик ишларини бажаришган. Чунки бозорда ҳамма йиғилиб, одамлар бу ерни топишда қийналишмаган. Басра қозиси Абу Бурда эса қозилик ишларини ўз уйида юритишни лозим деб билган⁴²³.

Умавийлар даврида биринчи марта қозилик ишлари қайд қилинадиган ҳужжатлар ишлаб чиқилди. Мазкур тадбирни дастлаб Муовия ибн Абу Суфён даврида Миср қозиси Сулайм ибн ‘Итир ат-Тажибий амалга оширган. Сулайм ибн ‘Итир қозилик ҳукмлари бўйича қайдларни амалга оширишни куйидаги воқеа сабабидан йўлга қўяди: қачонлардир мерос масаласида даъвони ютказган киши ишнинг ўз фойдасига ҳал этилишини кўзлаган ҳолда қайта даъво кўтаради. Даъвогарнинг қозини алдаган ҳолда ҳукмни ўз фойдасига ўзгартирмоқчи бўлгани Сулаймга аён бўлгач, у ўз қотибига кўрилган барча ишларни ва чиқарилган ҳукмларни бирма-бир қайд этиб боришни буюради⁴²⁴.

Мусулмон ўлкаларида, хусусан, Мовароуннаҳрда ҳам қозилик тадрижийлик асосида ривожланиб борганлигини кузатиш мумкин. Қозилик ишлари давр талаби, шароит тақозосига кўра такомиллашиб борган. Муҳаммад (а.с.) даврида қозилик ишини фақат қози олиб борган бўлса, ал-Хулафои ар-Рошидун даврига келиб *қотиб* лавозими таъсис этилган ва бу кейинчалик бутун мамлакат қозихоналарида кенг тарқалган.

Умавийлар даврида қозилик маҳкамаларида яна бир қанча янги лавозимлар таъсис қилинган. Айтиш жоизки, мазкур лавозимлар шароит тақозосига кўра жорий этилди. Бундай лавозимлардан бири *мунодий*дир.

Мунодий қозилик мажлисларида мунтазам иштирок этувчи лавозим эгаси ҳисобланиб, унинг асосий вазифасига даъвогарларга қозининг келганини билдириш ва уни таништириш, ҳусуматчиларни

⁴²³ Маҳмуд аш-Шарбиний. Ал-Қазо фи-л-ислам. – Қоҳира: Ал-хай’а ал-мисриййа ал-‘амма ли-л-китаб, 1420/1999. – Б. 122 (Бундан кейин. Маҳмуд аш-Шарбиний. Ал-Қазо).

⁴²⁴ Маҳмуд аш-Шарбиний. Ал-Қазо. – Б. 145.

қози мажлисига чақириш каби юмушлар кирган. Бу лавозим қозиликка доир бир қатор манбаларда “*аллазий ‘ала ра’с алқози*” ва “*соҳиб ал-мажлис*” номи остида ҳам зикр қилинади⁴²⁵.

Даъволар кўпайиб борган сари одамларни тартиб асосида қозихонага киритиб, қозихонанинг тинчлигини таъминловчи *ҳожиб* лавозими юзага келди. Ҳожиблик вазифасини баъзан мунодийлар ҳам бажаришган. Аксар ҳолларда *ҳожиблик* *жилвоз*ларга юклатилган. *Жилвоз (миршаб)* шаҳар *шуртасидан* (миршаблиги) қозихонада тартиб-интизомни сақлаш мақсадида тайинланган ёки уни қозининг ўзи ҳам шу қозихонанинг миршаби сифатида мансабга тайин этиши мумкин бўлган⁴²⁶.

Мамлакатда араблар билан бир қаторда араб бўлмаган мусулмонлар ва бошқа динга мансуб шахслар ўртасида низолар келиб чиқа бошлагандан сўнг қозилик маҳкамаларида таржимонларга эҳтиёж сезилган ва айнан умавийлар давридан бошлаб маҳкамаларда ушбу лавозим таъсис этилган.

Умавийлар даврида бошбошдоқлик кучайган, мансабдор шахслар ва халифанинг қариндошлари томонидан ноқонуний ишлар содир этилганлиги, мусулмонлар ўртасида бўлинишлар юзага келганлиги учун жиноят ишлари авж олиб кетади. Бу давр, жумладан мансабдор шахслар ўртасида ноқонуний хатти-ҳаракатларнинг кўплаб кузатилиши билан ҳам характерланади. Жабрланувчиларнинг қозидан адолат истаб келиши, адолатли ҳукм чиқарилган ҳолларда ҳам уларнинг жойлардаги амалиётини таъминлайдиган волийларнинг йўқлиги ёки қози ҳукмининг волий томонидан ижро этилмай қолиши мамлакатдаги ижтимоий-ҳуқуқий ҳаётни издан чиқариб юборди. Бунинг натижаси ўларок, халифа хузурида *мазолим қозилик маҳкамаси* ташкил этилган. Бу маҳкама, асосан, мансабдор шахслар ва қозилар устидан қилинган шикоятларни кўрган. Мазкур маҳкамани ташкил қилган умавий халифа Абдулмалик ибн Марвон ҳисобланади. Мовардийнинг хабар беришича, у шу хусусда келган шикоятчиларни эшитиш учун алоҳида кун ажратган. Агар бирор масалада иккиланса

⁴²⁵ Ибн Аби Дам. Адаб ал-казо ав ад-дурар ал-манзумаат фи-л-қозийа ва-л-хукумаат /‘ Абдулқодир ‘Ато таҳқиқи остида. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-‘илмийа, 1407/1987. – Б.215 (Бундан кейин. Ибн Аби Дам. Адаб ал-казо).

⁴²⁶ Ибн Аби Дам. Адаб ал-казо. – Б. 218.

ёки тўғрироқ ҳал қилинишини истаса, ишни ўзининг хос қозиси Абу Идрис алАздийга топширган⁴²⁷.

Мовардий ўзининг “ал-Аҳком ас-султониййа” асарининг еттинчи бобини тўлиқ исломдаги *мазолим* қозилик маҳкамалари фаолиятига бағишлайди⁴²⁸. Ушбу маҳкама бошқа қозихоналар билан бир хил тартиб-қоида асосида иш юритган. Жумладан, икки турдаги маҳкамада ҳам даъвони кўриш бўйича келтириладиган далил ва исботлар бир хил талаб асосида қабул қилинган. Умар бин Абдулазиз даврига келиб *мазолим* маҳкамасида далиллар борасидаги қаттиққўлликдан воз кечилган. Шариат қонунлари бўйича етарли далил бўлмаса-да, озгина ишора ёки билвосита далилларнинг борлиги ҳукм чиқариш учун асосли деб топилган⁴²⁹. Буни бир қатор мансабдор шахслар ва умавийлар сулоласи етакчиларининг танобини тортиб қўйишга қаратилган сиёсат сифатида изоҳлаш мумкин.

Демак, шу йўл билан қозилик тарихида икки инстанциялик юзага келди. Биринчи, қуйи инстанция – *қозилик* ва иккинчи, юқори инстанция – *мазолим* бўлади. Чунки айни ушбу даврга келиб қозиликда чиқарилган ҳукм устидан *мазолим* маҳкамасига шикоят қилиш (апелляция) ҳуқуқи амалда бўлган.

Маҳкама қозилари ўз мажлисларида даъво ишини кўриш ва иш юзасидан ҳукм чиқариш борасида эркин бўлишган. Чунки мамлакатда қозилик амалиётини олиб бориш бўйича ҳалифа Умарнинг йўриқномасидан ташқари муайян қонун-қоида ва тартиб белгилаб берилмаган бўлиб, қози, асосан, Қуръон, сунна, саҳобаларнинг қарашлари, олдинги қозилар чиқарган ҳукмлар (прецедент) ва урф асосида ҳукм чиқариши лозим ҳисобланган. Бироқ қозининг ҳукм чиқариш борасидаги эркинлиги унинг ўз мансабини суиистеъмол қилишига олиб бормаслиги шарт этилган. Ушбу борадаги ишларни тартибга солиш мақсадида давлат раҳбарлари томонидан белгиланган масъуллар ва *мазолим* маҳкамалари қозилар амалий фаолиятини мунтазам равишда кузатиб борганлар⁴³⁰.

⁴²⁷ Ибн Ҳабиб ал-Мовардий. Ал-Аҳком ас-султониййа ва-л-валоият ад-диниййа / Холид ал-илмий таҳрири остида. – Байрут: Дор ал-китоб ал-арабий, 1410/1990. – Б. 78. (Бундан кейин. Мовардий. Ал-Аҳком).

⁴²⁸ Мовардий. Ал-Аҳком. – Б. 121.

⁴²⁹ Мовардий. Ал-Аҳком. – Б. 124.

⁴³⁰ Мовардий. Ал-Аҳком. – Б. 128.

Маҳкама қозиларининг турли илмий савияда бўлиши ва манбалар билан ишлашдаги ўзига хос ёндашувлари уларнинг амалий фаолиятида яққол кўзга ташланган. Яъни бир даврнинг ўзида бир масала юзасидан бир қозининг чиқарган ҳукми ва адолати бошқасиникидан фарқ қила бошлаган. Мазкур ҳолат қозилик амалиётини олиб боришда ўз ёндашувларини маъқуллайдиган турли мактабларнинг юзага келишини таъминлади. Жумладан, Мадинада ҳукм чиқариш борасида ёзилган манбалардан четга чиқмасликка ҳаракат қиладиган мактаб – *аҳли ҳадис* юзага келган бўлса, Ироқ, Хуросон ва Мовароуннаҳрда манбалардан хулосалар чиқариб, уларга қиёсий нуқтаи назардан ёндашадиган, ҳукмларни янгилашга уринувчи мактаб – *аҳли раъй* майдонга чиқди. Шунга қарамаздан, қозиликда амалиёт эркин олиб борилган. Бу қозининг ҳукумат сиёсати таъсиридан холи тарзда адолатли ҳукм чиқаришига имконият яратган. Бироқ баъзи давлат раҳбарлари қозидан ўзаро маслаҳат асосида иш юритишни талаб этганлар.

Абу Жа‘фар ат-Таҳовий қозиларни султон суҳбагидан ўтказиб тайинлашни илгари суради. Чунки фосиқ ёки қозиликка ярамайди-ган одамни таниш-билиш орқали қози бўлиши фитнага сабаб бўлади. Агарда бу каби қози ҳукм қилган ёки жазо тайинлаган тақдирда ҳам фақиҳлар унинг ҳукмини тан олмаганлар. Чунки, жоҳиллик ёки фосиқлик билан чиқарилган ҳукм адолатнинг оёқ ости бўлишига сабаб бўлади.

Ҳарбий соҳанинг кенгайтирилиши аскарлар орасида ички тартиб-интизомни сақлаш, ҳарбий жиноят ишларини адолатли ҳал этишни талаб этар эди. Шу боис мамлакат армияси ҳузурда ҳарбий қозилик маҳкамалари жорий этилди. Бу каби маҳкамаларда фаолият олиб борган қозилардан Зиёд ибн Аби Лайло алФоний, Кулсум ибн ‘Абдуллоҳ алҲикамий ва Муҳаммад ибн алАсламийлар машхур саналади⁴³¹.

Умавийлар даври қозилик маҳкамаларида ўтказилган ислохотлар натижаси ўлароқ, мамлакат қозилари зиммасига янги вазифалар юклатила бошланган. Адолатли, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи мансабдор сифатида уларнинг ҳуқуқий асосда иш юритиши таъминланган. Яъни қозиларга ҳозирги кундаги прокурор вазифасини бажарувчи

⁴³¹ Муҳаммад ‘Абдулқодир Абу Форис. Ал-Қазо фи-л-ислам. – ‘Амман, ал-Урдун: Дор ал-фурқон, 1411/1991. – Б. 207208.

мансабдорга берилган имтиёзлар, вазифаларни бажариш ҳам юклатилган. Жамият ҳаётида кўп кузатиладиган етимнинг молини ейиш, вақф мулклари ва байту-лмолни (давлат бюджети) ноқонуний ишлатиш каби жиноятларга барҳам бериш мақсадида бу турдаги мулкларни назорат қилиш ҳуқуқи ҳам қозиларга берилган.

Баъзи вилоятлар қозиларида шуртага (миршаблик) раҳбарлик қилиш ваколати ҳам мавжуд бўлиб, жумладан, қатор манбаларда Мадина қозиси Мус‘аб ибн Абдурраҳмон ибн ‘Авф, Миср қозилари Обис ибн Са‘ид, Юнус ибн ‘Атиййа ал-Хадрабий, Абдурраҳмон ибн Муовия ибн ал-Худайж ал-Киндий, Имрон ибн Абдурраҳмон ал-Ҳасанийларнинг номлари шурта раҳбарлари сифатида ҳам зикр қилинган⁴³². Айтиш жоизки, юқорида ўтказилган ислохотларнинг барчаси қозилик маҳкамаларининг том маънодаги ҳуқуқни муҳофаза қилувчи орган сифатида шаклланишини таъминлаган.

Ислом тарихида аббосийларнинг ҳукумат тепасига келиш даври давлатчилик, ҳуқуқшунослик, тил ва адабиёт, исломий фанларнинг ривожланиши, мазҳабларнинг вужудга келиши, диний-ақидавий қарашларнинг сиёсийлашуви, араблар билан ислом эътиқодидаги бошқа халқлар ўртасида тенгликнинг таъминланиши каби ўта муҳим тарихий жараёнлар билан кечади ва ўз навбатида, бу давр ислом маданияти тарихида классик давр сифатида эътироф этилади.

Ўрта асрлар тарихида ислом ҳукмрон бўлган ўлкаларда қозилик маҳкамаларини тубдан ислоҳ қилиш жараёни халифалик тахтига аббосийларнинг (ҳукм дав. 133 – 656/750 – 1258 йй.) чиқиши билан боғланади. Аббосийларнинг давлатчилик борасида амалга оширган кўплаб ислохотлари замирида умавийлар даврида заифлашган давлат аппаратини мустаҳкамлаш мақсади ётарди. Қозилик маҳкамаларини қайта такомиллаштириш борасида жорий этилган қатор амаллар ҳам мазкур ислохотлар сирасига киради.

Жумладан, халифа Абу Жа‘фар Мансур (ҳукм дав. 132 – 136/750 – 754 йй.) қозиларни тайинлашга фақат халифа ҳақли деб ҳисоблаб, ҳокимларни бу ваколатдан маҳрум этди. Шунингдек, унинг ҳукмронлик даврида мазолим маҳкамаси (мансабдор шахслар устидан иш кўрадиган маҳкама) ривожлантирилди ва бу маҳкама учун алоҳида бино ажратилди⁴³³.

⁴³² Мовардий. Ал-Аҳком. – Б. 238.

⁴³³ Зофир ал-Қосимий. Низом ал-ҳукм фи-ш-шари‘а ва-т-тарих ал-исламай. 2 жилдлик. – Байрут: Дор ан-нафо‘ис, 1992. Ж.2. – Б. 423; Ашроф Манно‘ ал-Қаттон.

Ҳорун ар-Рашид (ҳукм дав. 170 – 193/786 – 808 йй.) даврига келиб қозилик расмий-ҳуқуқий мақомга эга бўлди. Халифаликда “Қози алқузот” (قاضى القضاة) лавозими таъсис этилди. Дастлаб, қози ал-қузот қозиликка тайинлаш мумкин бўлган номзодни ҳукмдорга тавсия этиш ваколатига эга бўлган бўлса-да, кейинчалик у қозиларни танлаш ва тайин этиш имконини тўлиқ қўлга киритди⁴³⁴. Ушбу воқеа боис қозилик маҳкамалари тизими тўла мустақилликка эришди.

Эндиликда қози алқузотга мамлакатдаги қозилик маҳкамаларини эркин бошқариш ваколати топширилган эди. Ибн Ҳалликоннинг таъкидлашича, мамлакат қози ал-қузоти Абу Юсуф биринчи бўлиб қозилар учун махсус кийим (униформа) жорий этади. Мазкур либос қора салла ва тайласон (либос устидан елкага ташлаб кийиладиган кенг ва узун кийим)дан иборат бўлган⁴³⁵.

Қози алқузотнинг алоҳида девони бўлган. Унда ҳожиб, котиб, ҳукмларни арз қилувчи ва сакловчи мансабдор шахслар фаолият юритган.

Дастлаб бутун халифаликда қози ал-қузотликка Бағдод шахридан тайинланган қози пойтахтнинг ўзида жойлашган девонида мамлакат қозилари устидан назорат юритган. Кейинчалик бу лавозим мамлакат миқёсида қўлланила бошлаган. Халифаликдан мустақил ажралиб чиққан давлатларнинг алоҳида қози алқузотлари бўлган. Баъзи ҳолларда ҳар мамлакатда ҳар бир мазҳаб бўйича алоҳида қози алқузотлар фаолият юритганлар. Фотимийларда қози алқузот лавозими фақат шиа мазҳабида бўлган фақиҳлар тайинланган⁴³⁶.

Ўрта аср қозилик маҳкамаларида қозидан ташқари қуйидаги лавозимдаги шахслар ҳам фаолият юритишган:

Нои’б ал-қози (نائب القاضى). Қози ўринбосари бўлиб, маҳкама мажлисида қози иштирок этолмаган ҳолатларда унинг ўрнига қозилик вазифасини бажариб турадиган шахсдир. Бу ҳолатга манбаларда ис-

Авлиёт ал-форуқ фи-л-идора ва-л-казо. 2 жилдлик / Ғолиб Кураший таҳрири остида. – Байрут: Муассаса ал-кутуб ас-сақофийя, 1990. Ж.2. – Б. 58; Муҳаммад аз-Зухайли. Қазо ал-мазолим фи-л-фикҳ ал-ислабий. – Дамашқ: Дор ал-мактаби, 1998. – Б. 7-9; Муҳаммад ‘Абдулқодир Абу Форис. Ал-Қазо фи-л-ислам. – ‘Амман. Дор ал-фурқон, 1991. – Б. 225.

⁴³⁴ Арнус. Тарих ал-қазо. – Б. 97.

⁴³⁵ Муҳаммад аз-Зухайли. Тарих ал-қазо. – Б. 271.

⁴³⁶ Муҳаммад аз-Зухайли. Тарих ал-қазо. – Б. 301.

тихлоф (استخلاف) деб таъриф беришган. Аббосийлар даврида “Қози алкузот” лавозими жорий этилгач, ҳеч бир қози қози алкузотнинг рухсатисиз истихлоф қилишга ҳақли бўлмаган⁴³⁷.

Котиб ал-маҳкама (كاتب المحكمة). Қозилик маҳкамасидаги бу лавозим ал-Хулафои ар-Рошидун даврида таъсис этилган. Аббосийлар ҳукмронлигида халифалик ҳудудларининг кенгайтирилиши, мамлакатда хусумат ва жиноят турларининг ортиши котиблик масъулиятини янада оширди. Унинг вазифасига дастлаб икки хусуматчи томон, гувоҳлар, қози гапларини ёзиб боришгина кирган бўлса, аббосийлар даврига келиб котиблар, шунингдек, навбатда турган хусуматчилар даъвосини қозига олиб кириш ва уларни эшитиш, мусофир даъвоси ва кечиктириб бўлмас даъволарни тўғридан-тўғри қози олдига олиб кириш, ижро этилган ҳукмларни архивга тикиб бориш каби ишларни ҳам амалга оширган⁴³⁸.

Мунодий (منادي). Умавийлар давридан мавжуд бўлган бу лавозим соҳиб ваколатига қозининг келганлигини хабар бериш, хусуматчиларни чақириш каби вазифалар кирган⁴³⁹.

Ҳожиб (حاجب), *жилвоз* (جلواز) ва *шурта* (شرطة) каби қўриқчилар қози ҳузурига келган даъвогарлар интизомини сақлаб турувчи ходимлар ҳисобланган. Булар асосан қози ҳузурига кириш, унинг олдида ўтириш каби ҳолатларда даъвогарлар томонидан тартибга риоя қилинишини таъминлаганлар. Шу билан бирга маҳкамадан ташқари қозининг юклаган вазифаларини бажарганлар⁴⁴⁰.

Соҳиб ал-масо’ул (صاحب المسائل). Бу аббосийлар даврида юзага келган лавозимлардан бири. Соҳиб алмасо’улнинг асосий вазифаси қозининг кўрилаётган иш бўйича билиши керак бўлган маълумотларини мукамал тўплаб, унга етказиш бўлган. Мазкур маълумотлар, асосан, гувоҳлардан йиғиб олинган. Чунки қозилик маҳкамаси ишларида гувоҳларнинг гувоҳлик беришга ҳақлилики масаласи алоҳида аҳамиятга эга бўлган. Бу лавозим манбаларда *музаккий* (مزكي) номи билан ҳам қайд қилинади. Биринчи бўлиб бундай хизматдан фойдаланган қози Абдуррахмон ибн Аби Лайло (VII–VIII асрлар) дир⁴⁴¹.

⁴³⁷ Тароблусий Алоуддин Али ибн Халил. Му’ин ал-хуккам. – Дамашк: Дор ал-фикр, 1419/1998. – Б. 24.

⁴³⁸ Шарҳ адаб ал-қози. Ж.1. – Б. 243-244, 314.

⁴³⁹ Шарҳ адаб ал-қози. Ж.1. – 243, 244, 314 бетлар.

⁴⁴⁰ Шарҳ адаб ал-қози. Ж.2. – Б. 79-84.

⁴⁴¹ Georg Matern. Ibn Abi Laila Ein Jurist und Traditionarier des frühen Islam. Bonn: Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Bonn, 1968. – Б. 55-68.

Қассом (قسام). Бу лавозим эгаси низолашилаётган мулкни тақсимлаш, ерларни бўлиб бериш ва шу каби тақсимлаш масалалари билан шуғулланган. Баъзи адабиётларда у *ҳассоб* (حساب) деб ҳам аталган⁴⁴².

Амин (أمين). Булар омонатни сақлаб берувчи масъуллардир. Бу ваколат эгалари қозилар томонидан тайинланган. Улар, асосан, етим, боқувчисини йўқотган ва бедарак кетганлар молини ва мерос мулкни сақлаб бериш мажбуриятини олганлар⁴⁴³.

Хозин девону-л-ҳукм. Бу қозилик архиви ва ҳужжатларини сақловчи шахсдир. Бу ваколат масъулларига, асосан, қозига тегишли бўлган ҳужжатлар хавфсизлигини таъминлаш вазифаси юклатилган⁴⁴⁴.

Аббосийлар даври *мазолим* маҳкамасида мажлис иштирокчиларини куйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

1. Мажлис раиси: халифа, бош вазир ёки қози алқузот бўлиши мумкин.

2. Кўп шикоят тушган қози ёки ҳокимлар ва шикоят эгалари.

3. Фақиҳлар ва сарой олимлари.

4. Мажлис ҳулосаларини ёзиб турувчи халифа котиблари.

5. Гувоҳлар⁴⁴⁵.

Ушбу кишилар тўлиқ йиғилсаларгина, мазолим маҳкамаси ўз ишини бошлаш олган. Мазолим маҳкамаси ваколатлари куйидаги синфларга бўлинган:

–*истишорий*, яъни шариат аҳкомларининг татбиқ этилишини назорат қилиш;

–маъмурий, яъни амалдорлар ишларини назорат қилиш;

–ҳуқуқий, яъни ҳокимлар ва халқ ўртасидаги ёки халқнинг ўз ичидаги низоларни ҳал қилиш⁴⁴⁶.

Аббосийлар даврида *ҳисба* институти пайдо бўлган. Бу институт аслида ҳуқуқни муҳофаза қилувчи ташкилот бўлса ҳам, кўпчилик уни қозилик тизимига киритган.

⁴⁴² Ас-Самноний. Равзат ал-қузот ва-т-тариқ ан-нажот. 4 жилдлик / Салоҳуддин ан-Наҳай таҳрири остида. – ‘Амман, ал-Урдун: Дор ал-фурқон ли-н-нашр ва аттавзий’, 1404/1984. Ж.3. – Б. 7.

⁴⁴³ Зофир ал-Қосимий. Ж.2. – Б. 418.

⁴⁴⁴ ‘Абдулкарим Зайдон. Низом ал-қазо’и фи-ш-шари’а ал-исламийя. – Байрут: Муассаса ар-рисала, 1417/1997. – Б. 32.

⁴⁴⁵ Dispensing Justice in Islam. – Б. 11.

⁴⁴⁶ Муҳаммад аз-Зухайли. Тарих ал-қазо. – Б. 88.

Мазкур соҳа халифа Умар давридаёк амалда бўлганлигига қарамай, бу ваколат эгасининг кенг кўламдаги фаолияти аббосий халифаларидан Маҳдий (ҳукм. дав. 775–786 йй.) даврида шаклланди. Ҳисба иши билан шуғулланувчи киши мухтасиб деб номланиб, у, асосан, оммани яхши ишлар қилишга буюриб, ёмон амаллардан қайтариб турган⁴⁴⁷. Бу билан у шариат аҳкомларининг ижросини таъминлаган. Шунингдек, одоб, фазилат ва омонат каби ҳислатларни муҳофаза қилиш, бозор, тоштарози, нарх-наволар мутаносиблигини назорат қилиш, санитария ишлари билан шуғулланиш, йўлларни таъмирлаш, кемага юклатиладиган молларни назорат қилишлик масалалари билан ҳам ҳисбалиқдан тайинланган масъул шуғулланган.

Хулоса қилиш мумкинки, ҳисбанинг жамиятдаги асосий вазифаси шариат қонунларига риоя қилинишини таъминлаш ва жиноят профилактикаси билан машғул бўлиш эди.

Мухтасибнинг мусулмон, болиғ, эркак, ақли расо, шаръий масалаларни яхши биладиган, одил, қудратли ва иш юритишга имом ёки волий томонидан ружсат олган бўлиши шарт қилинган.

Мухтасиб бирон-бир даъвони кутиб ўтирмаган. У очиқ ноқонуний ҳаракатларни кўриши биланоқ ўз ишини бошлаган. Лекин қарз ва кўшнилари билан бир-бирига қилган ҳусуматлари каби масалаларда қозилик маҳкамасида даъво кўзғалмасдан туриб муаммога аралаша олмаган.

Ҳисба вакили жиноят ишларини кўриб чиқишга ҳақли бўлмаган. Лекин баъзи истисно ҳолатларида тез ҳал қилиниши керак бўлган майда жиноятларни адолатли ҳал этиши мумкин ҳисобланган. Бироқ бу каби ҳолатлар унга мавжуд муаммо юзасидан қатъий ҳукм чиқариш ваколатини бермаган. Демак, мухтасиб фақатгина тез яраштириш йўли билан масалани ҳал қилган. Унинг иши куч ишлатиш ва тез ҳал қилишга асосланган.

У ўз ишини танбех бериш, яхши сўз билан насиҳат қилиш, баъзи бетартибликларни, қонунга зид бўлган амалларни қўли билан тўхтатиш, уриш билан таъзир бериш ва масалани қозига олиб чиқиш каби босқичларда олиб борган.

Аббосийлар даврига келиб исломдаги барча мазҳаблар шаклланган бўлишига қарамай, мамлакат бош қозиси Абу Юсуф барча

⁴⁴⁷ Муҳаммад аз-Зухайли. Тарих ал-қазо. – Б. 90.

маҳкама қозиларини ҳанафий мазҳабидан тайинлаган. Кейинчалик минтақаларда турли мазҳабларнинг тарқалиши инobatга олиниб, ҳар бир мазҳаб бўйича алоҳида қозилар тайинланган.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, ўрганилаётган даврда қозилик маҳкамалари иерархия (босқичли, даражали) асосида ишлаган. Маҳзар ва сижил хужжатларини ўрганиш жараёнида маълум бўлдики, қозилик хужжатларида икки босқич маҳкамалари ҳақида гап юритилган. Булар вилоят *кура* ва туман *ноҳия* маҳкамаларидир. Вилоят қозилик маҳкамаларининг қозилари қози, туман қозилик маҳкамаси қозилари ҳоким деб аталган. Туман ҳокими вилоят қозиси томонидан тайинланган. Ҳокимнинг ваколатлари, асосан, низолашувчи томонларни яраштиришга уриниш, томонларни рози қиладиган шаклда ҳукм чиқариш, никоҳларни қайд қилиш, вақф мулкларига мутаваллийлар тайинлаш, васийларни белгилаш бўлган. Агар иш жиддий муаммога олиб келса, вилоят қозилик маҳкамасига жўнатилган.

Туман аҳлидан тушган шикоятлар ҳар доим ҳам қози томонидан кўрилмаган. Балки ишлар кўриб чиқилиши учун ҳокимларга туширилган. Иш ҳоким даражасида ҳал қилинишининг иложи бўлмаган тақдирдагина, вилоят қозиси томонидан кўрилган. Мазкур тадқиқотда қозилик маҳкамалари тизимини уч босқичга бўлиш мақсадга мувофиқ топилди. Улар туман қозилик маҳкамаси, вилоят қозилик маҳкамаси ва олий қозилик маҳкамасидир. Туман қозилик маҳкамасини “*ҳоким*” (حاكم), вилоят қозилик маҳкамасини “*қози*” (قاضى) ва олий қозилик маҳкамасини “*қози ал-қузот*” (قاضى القضاة) бошқарган.

Қозилик фаолиятининг ташкилий-ҳуқуқий таъминланганлиги

Ислом тарихида қозилик маҳкамаларининг ривожланишида билвосита Қуръон ва Муҳаммад (а.с.) билдирган ҳадисларда келган адолат меъёрлари муҳим аҳамият касб этди. Ислом манбаларида келган “қозилик” атамаси араб тилидаги *қазо* قضا ва *ҳакама* حكم феълларидан олинган. Маълумки, илк шаклланаётган ислом жамиятини Муҳаммад (а.с.) адолат меъёрлари асосида мустаҳкамлашни бош мақсад қилиб олган.

“Қози” сўзи араб тилидаги “қазо” феълдан олинган бўлиб, ўзбекчага таржима қилганда “кесиш”, “ажратиш” ва “ҳукм қилиш”

деган маъноларни англатади. Ҳанафий уламоларининг таърифига кўра ўзига хос йўл билан хусуматларни ажратиш ва низоларни кесиш “қазо”, яъни қозилик қилишдир. Замонавий тадқиқотларда қозилик маҳкамаларининг фаолияти ҳозирги судлар фаолиятига қиёслаш мумкин. Яъни қозихоналар бу замонавий суд ва судлов тизимининг тарихий шаклидир⁴⁴⁸. Турк тилида қози “ёруғчи” деб аталган⁴⁴⁹.

Қуръон оятларида адолат масалаларининг мусулмон жамияти учун муҳим эканлиги уқтирилган. Қуръонда қози ёки қозилик сўзлари учрамаса-да, лекин унга далолат қилувчи ҳукм қилишга чақирувчи оятлар мавжуд. Ушбу оятлар исломдаги қозининг мақомини белгилаб беради. Қуръони каримнинг “Нисо” сурасида келган қуйидаги оятлардан қозилик касби билан шуғулланиш шарафли касб эканлигини аниқлаб олиш мумкин:

فَلَا وَرَيْكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّىٰ يُحَكِّمُوكَ فِيمَا
شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوا فِي أَنفُسِهِمْ حَرَجًا مِّمَّا
قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا ﴿١٥﴾

Маъноси: “Бас, Раббингиз ҳаққи, улар ўрталаридан чиққан низоларга Сизни ҳакам қилмагунларича ва сўнгра чиқарган ҳукмингиздан дилларида танглик сезмай, тўла таслим бўлмагунларича, зинҳор иймон келтирмагайлар”⁴⁵⁰.

Ушбу оятнинг нозил бўлиш сабаби қуйидаги воқеа билан боғланади: Зубайр ибн Авом билан мадиналик бир киши (ансорий) экинзорларини суғориш пайтида сув навбатини талашиб қолдилар. Сўнг мазкур масалада ҳакам бўлишларини сўраб Муҳаммад (а.с.) ҳузурига келишади. Пайғамбар (а.с.) биринчи бўлиб Зубайр, иккинчи бўлиб ансорий суғориб олишига буюрадилар. Шунда ансорий: “Зубайр аммангнинг ўғли бўлгани учун унга биринчи навбатни бердингми?”,

⁴⁴⁸ Қаранг: Karman Hayrettin. The Sectarian preference in the Ottoman jurisprudence. The great Ottoman-Turkish civilisation. vol.3. – Ankara: Philofosofiy, science and institutions. Editor-in-chief Kemal Gıgek. Yeni Türkiye, 2000. – Б. 666-675 (Бундан кейин. Karman Hayrettin. The Sectarian preference in the Ottoman jurisprudence).

⁴⁴⁹ Karman Hayrettin. The Sectarian preference in the Ottoman jurisprudence. – Б. 666-675.

⁴⁵⁰ Қуръон: 4:65-оят.

деб норозилик билдиради. Ансорийнинг сўзларидан Пайгамбар (а.с.)нинг юзлари қизариб кетади ва Зубайрга: “Сен биринчи бўлиб экинзорингни суғор. Сув деворларнинг остигача чиқсин” дедилар. Шу ҳадисга илова қилиб, Имом Бухорий айтади: “Муҳаммад (а.с.) ҳар икки даъвогарга ҳам энгиллик бўлсин деб, Зубайрга, гарчи у биринчи бўлиб суғорса ҳам, тезлик билан навбатни ансорийга беришини буюрган эдилар. Ансорий норозилик билан ноҳўя сўз айтганидан кейин Зубайрга тегишли сув ҳаққидан мукаммал фойдаланишга, беодоблиги туфайли ансорийни узоқ навбат кутишга буюрганлар⁴⁵¹.

Ушбу суранинг бошқа бир оятида Аллоҳ адолатли ҳукмнинг фазлини қуйидагича баён этади:

إِنَّا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِتَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ بِمَا أَرَاكَ
اللَّهُ وَلَا تَكُنْ لِلخَائِنِينَ خَصِيمًا

Маъноси: “Албатта, Биз Сизга ушбу Китоб (Қуръон)ни одамлар орасида Аллоҳ кўрсатган йўл билан ҳукм этишингиз учун барҳақ нозил этдик. Хиёнатчиларга эса, ҳимоячи бўлманг!”⁴⁵².

Ушбу оятнинг нозил бўлиш сабаби қуйидагича: Тўъма ибн Убайриқ ўз қўшниси Қатода ибн Нўъмоннинг совутини ўғирлаб, Зайд ибн Самин деган бир яҳудийнинг уйига олиб бориб яширди. Тўъма ибн Убайриқ совутни ун солинган қоп ичига солиб яҳудийнинг уйига келган эди. Бироқ қоп тешиклиги боис ундан йўл-йўлакай ун ҳам тўкилиб борди. Совутнинг эгаси ўғрилиқда Тўъмадан шубҳаланиб, уни сўроқ қилади. Бироқ Тўъма бу айбни бўйнига олмай, қасам ичади. Қатода ибн Нўмон қўшниси кўтарган қопдан тўкилган ун қолдиқлари бўйлаб бориб, совутни Зайднинг уйидан топади. Зайддан совут ҳақида сўралганида у совутни Тўъма қўйиб кетганини айтади. Бунга бошқа яҳудийлар ҳам гувоҳлик берадилар. Шундан сўнг ушбу оят нозил бўлади⁴⁵³.

⁴⁵¹ Ас-Саид ал-Жумайли. Қазо Росулulloҳ ва аҳқамуху. – Қоҳира: Марказу-л-китаб ли-л-нашр, 1418/1997. – Б. 59 (Бундан кейин. Ас-Саид. Қазо Росулulloҳ).

⁴⁵² Қуръон: 4:105-оят.

⁴⁵³ Ас-Саид. Қазо Росулulloҳ. – Б. 68.

Маълумки, Қуръонда аҳли китоблар билан бўладиган муомолот масалалари ҳам аниқ ва равшан қилиб берилганлигини кўриш мумкин. Адолатли ҳукм чиқаришда Аллоҳ ҳақни биринчи ўринга олиб чиқишни буюради:

سَمْعُونَ لِلْكَذِبِ أَكْثَرُونَ لِلسُّحْتِ فَإِنْ جَاءُوكَ فَأَحْكُم
بَيْنَهُمْ أَوْ أَعْرَضْ عَنْهُمْ وَإِنْ تُعْرَضْ عَنْهُمْ فَلَنْ يَضُرُّوكَ شَيْئًا

وَإِنْ حَكَمْتَ فَأَحْكُم بَيْنَهُم بِالْقِسْطِ

إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ ﴿٥٤﴾

Маъноси: “(Улар) ёлгон (тўқшиш учун Сиз)га қулоқ соладиган ва ҳаромни (порани) ейдиганлардир. Агар Сизга (ҳукм сўраб) келсалар, ўрталарида ҳукм чиқаринг ёки улардан воз кечинг! Агар улардан воз кечсангиз (ҳам), Сизга сира зарар етказмайдилар. Агар ҳукм қилсангиз, ўрталарида адолат билан ҳукм қилинг! Албатта, Аллоҳ одилларни севади”⁴⁵⁴.

Ушбу оятда Аллоҳ таоло Пайғамбар (а.с.)га аҳли китоблар у зотдан Аллоҳнинг ҳукмини сўраб қолсалар, Қуръони карим ҳукмлари асосида жавоб беришлари ёки жавоб бермасликлари ҳам мумкинлиги таъкидламоқда. Борди-ю, яхудий қавмлар Расулulloҳдан

⁴⁵⁴ Қуръон: 5:42-оят. Моид сурасининг кейинги икки оятида ҳукм қилишда Аллоҳ инсонни эҳтиёткор бўлишга ҳавойи нафсга эргашиб кетмасликка чақиради: Маъноси: “Сизга (эса, эй, Муҳаммад!) ўзидан олдинги Китоб(лар)ни тасдиқ этувчи ва у (китоблар)ни мувофиқлаштирувчи сифатида Китоб (Қуръон)ни ҳақиқатан нозил қилдик. Бас, улар ўртасида Аллоҳ нозил этган (оятлар) билан ҳукм қилинг. Сизга келган ҳақиқатдан (четлаб), уларнинг ҳавойи (фикрлари)га эргаша кўрманг! Сизлардан ҳар бир (уммат) учун (алоҳида) шариат ва йўл (таъйин) қилиб қўйдик. Агар Аллоҳ хоҳласа эди, сизларни бир уммат (бир хил шариатда) қилиб қўйган бўлур эди. Лекин Ўзи берган нарса (шариатлар)да сизларни синаш учун (бир хил қилмади). Бас, хайрли (савобли) ишларда бир-бирингиздан ўзишга ошиқингиз! Ҳаммангизнинг қайтадиган жойингиз Аллоҳнинг ҳузуридир. Ўшанда (У) сизларга келиша олмай юрган нарсаларингизнинг хабарини беражак” (48-оят). “Улар ўртасида Аллоҳ нозил этган нарса (оятлар) билан ҳукм қилинг. Уларнинг ҳавойи (фикрлари)га эргашманг ва Аллоҳ Сизга нозил қилган (ҳукмлари)нинг баъзиларидан Сизни чалғитишларидан эҳтиёт бўлинг! Агар юз ўгирсалар, билингки, Аллоҳ уларга баъзи гуноҳлари туфайли мусибат етказишни истайди. Албатта, одамларнинг кўпчилиги фосиқ (итоатсиз)дирлар” (49-оят). Маълумот учун қаранг: Қуръон: 5:48, 49-оятлар.

ўз ихтиёрлари билан ҳукм сўраб қолсалар, уларга нисбатан одилона ҳукм баён қилишларини буюрмоқда⁴⁵⁵.

Қуръоннинг “Нур” сурасида ҳам қозилик маҳкамасига далолат қилувчи оятлар нозил бўлган:

إِنَّمَا كَانَ قَوْلَ الْمُؤْمِنِينَ إِذَا دُعُوا إِلَى اللَّهِ وَرَسُولِهِ

لِيَحْكُمَ بَيْنَهُمْ أَن يَقُولُوا سَمِعْنَا وَأَطَعْنَا

وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُفْلِحُونَ

Маъноси: “Аллоҳ ва Унинг пайгамбарига ўрталарида ҳукм чиқариш учун чорланган вақтларида мўминларнинг сўзи “эшитдик ва бўйин сундик” (демоқдир). Ана ўшаларгина нажот топувчилардир”⁴⁵⁶.

Маънавиятимизнинг ажралмас бир қисми ҳисобланган Қуръони каримда келган адолат меъёрларини ўзида жамлаган оятлар таъсирида ислом ҳуқуқида янги бир қозилик одоблари (ادب القاضى) йўналиши пайдо бўлди. Бу йўналишда асар ёзган фақиҳлар асосий эътиборни қозилик лавозими ва унинг ваколатларига қаратганлар. Қозилик одоблари ҳукм юритиш одоблари мавзусига бағишланган соҳа бўлиб, унда қози қандай бўлиши, ўзини қандай тутиши кераклиги, ҳукмни қандай юритиши, бошқа қозилар ва аҳоли билан муомаласи, қозихонанинг қаерда бўлиши, қози ва қозихона мулозимларининг вазифалари каби масалалар таҳлил этилади. Ислом тарихида бу соҳага асос солган фақиҳ Абу Юсуф бўлиб, унинг “Адаб ал-қози” асари кейинги даврда яратилган манбаларга дастурул амал бўлиб хизмат қилган.

Ҳанафий уламоларининг қозилик одоблари йўналишида яратган икки йирик фикҳий асарлари алоҳида эътиборга молик бўлиб, улар бўйича янги илмий изланишлар олиб бориш мақсадга мувофиқ саналади. Буларнинг биринчиси Бурҳонуддин ал-Марғинонийнинг невараси Абу-л-Фатҳ Жамолуддин ибн ‘Имодиддин ал-Фарғоний каламига мансуб, 651/1253 йилда ёзилган “Фусули имодий” (тўлик

⁴⁵⁵ Ас-Саид. Қазо Росулulloҳ. – Б. 111.

⁴⁵⁶ Қуръон: 24:51-оят.

номланиши “Фусул ал-аҳком ли-усул ал-аҳком”,⁴⁵⁷ таржимаси “Хукмларнинг асослари учун хукмларни ажратиш”) асари бўлса, иккинчиси Алоуддин Абу-л-Ҳасан Али ибн Халил ат-Тароблусий (ваф. 844/1440 й.) қаламига мансуб “Му‘ин ал-хуккам” (тўлиқ номланиши “Му‘ин ал-хуккам фи ма ятараддаду байна ал-ҳасмайни мин ал-аҳкам”, таржимаси “Икки ҳасм орасида хукмлардан иккиланган нарсалари борасида ҳокимларга ёрдамчи”) асаридир⁴⁵⁸.

Тадқиқот олиб бориш жараёнида маълум бўлдики, *қозилик одоблари* йўналишида яратилган асарлар XIII асргача ёзиб бўлинган. Бундан хулоса қилиш мумкинки, қозилик фаолиятига оид муаммолар XIII асрга қадар ҳал қилиниб, қозилик мақоми тўлиқ ва мукамал тарзда ишлаб чиқилган. Иккинчи тарафдан эса мўғуллар истилоси мусулмон шарқ ўлкаларида, жумладан, диёримизда амалда бўлган кўплаб суд-ҳуқуқ тизими анъаналарига ўз таъсирини кўрсатган⁴⁵⁹. Ғарбда Усманийларнинг ғарбга томон силжиши бу ердаги қозилик маҳкамалари фаолиятида Ғарб анъаналарининг таъсирини кучайтириб борди⁴⁶⁰.

XIII асргача ёзилган *қозилик одоблари* йўналишидаги асарларда фақиҳлар эътиборни дастлаб, қозилик мақомининг белгилаб беришга, ундан сўнг эса қозилик маҳкамалари фаолиятини ташкил этиш ва олиб бориш билан боғлиқ масалаларга қаратганлар. Бунда аввало, турли ҳолатларда жавобгарга қасам ичтириш масаласи чуқур таҳлил этилган. Фақиҳлар иттифок қилган ҳолатда қасам ичишни жавобгар (*мудда‘и ‘алайх*), ҳужжатни эса даъвогар (*мудда‘и*) келтиришини шарт қилганлар. Қасам ичиш арабий истилоҳда *йамин* (يمين) деб аталиб, ислом динининг биринчи манбаси Қуръонни ушлаган ҳолда Аллоҳ номи билан жавобгарга нисбатан қилинаётган даъвонинг тўғрилиги ёки зиддига қасам ичилган⁴⁶¹. Қасам ичтириш (*استحلاف*)

⁴⁵⁷ Кашф аз-зунун. – Ж. 1. – Б. 566; Маҳмуд ибн Исмо‘ил ибн Қози Симовех ал-Ҳанафий. Китоб ал-фусулайн. 2 жилдли. Қоҳира: Ал-Азҳариййа, 1318/1897. – Ж.1. – Б. 22 (Бундан кейин. Симовех ал-Ҳанафий. Китоб ал-фусулайн).

⁴⁵⁸ Тароблусий Алоуддин Али ибн Халил. Му‘ин ал-хуккам.–Дамашк: Дор ал-фикр, 1419/1998. – 448 б (Бундан кейин. Тароблусий. Му‘ин ал-хуккам).

⁴⁵⁹ Қаранг: Аҳмедова М. Т. Кўкон хонлигининг ташкил топиши, давлат тизими ва ҳуқуқ манбалари: Юридик фан. номз. дис. ... автореф. – Т.: ТошДЮИ, 2010. – 30 б.

⁴⁶⁰ Karman Nayrettin. The Sectarian preference in the Ottoman jurisprudence. – Б. 672.

⁴⁶¹ Ҳамавий Ибн Аби ад-Дам. Адаб ал-қазо / Муҳаммад Зухайлий таҳрири остида. – Дамашк: Дор ал-фикр, 1402/1982. – Б. 48 (Бундан кейин. Ҳамавий. Адаб ал-қазо).

услуби қозининг ижтиҳодига қараб белгиланган. Агар жавобгар халқ орасида яхши хулқи билан танилган бўлса, у фақат Аллоҳ номи билан қасам ичиши кифоя қилган. Акс ҳолда эса қози жавобгарнинг шани ва иймонига таъсир қилувчи сўзлар билан қасам ичтиришни шарт қилган⁴⁶².

Ҳанафий фақиҳлари олти нарсани аниқлашда жавобгарга қасам ичтиришни шарт ҳисобламаганлар. Булар: 1) *никоҳ*, 2) *риж‘а* (رجعة) – яъни талоқ қилинган хотин билан қайта никоҳланиш, 3) *риққ* (رقق) – кулчилик, 4) *фай‘* (فئ) – ўлжа тақсимоти, 5) *ийла‘* (ايلاء) – эгалик қилиш ҳуқуқи, вало‘ – (ولاء) ҳомийлик, қариндошлиқдир. Ушбу масалаларда гувоҳ келтиришлик бирламчи далил қилиб белгиланган⁴⁶³.

Ҳанафийлик мазҳабида қасам ичишни тарқ этиш ҳолатлари фақат икки томон сулҳга рози бўлган ҳолдагина мумкин ҳисобланган. Жавобгарнинг сулҳдан бошқа ҳолатда қасам ичишдан бош тортиши қатор тадбирларни амалга оширишни талаб этган. Яъни у бундай шароитда ўзининг айбсиз эканлигини исботлаш учун далил ва гувоҳлар келтириши лозим бўлган. Агар айбланаётган кимса ҳам қасамдан бош тортиб, ҳам ўзини оқловчи дадил ёки гувоҳни келтирмаса, ундай ҳолатда иш қозининг жавобгарга нисбатан қаттиқ огоҳлантириш бериши ва уч кун ҳибсда тутиб туриш жараёни билан яқунланган. Юқоридаги тадбирлардан сўнг ҳам жавобгар бажариш лозим бўлган мажбуриятларни амалга оширмаса, қози кўрилган масалани даъвогарнинг фойдасига ҳал этиб берган. Фақиҳлар жавобгар ичган қасамнинг ёлғонлиги аниқланса ёки исботланса унга ҳимоя учун ўта ишончли далил келтиришни фарз қилиш лозим, деган фикрда келишганлар.

Ҳанафий фақиҳлари қасам ичтиришга доир масалалардан кейин кафил⁴⁶⁴ ёллаш шартларини атрофлича таҳлил этганлар. Ҳанафийлар иттифоқ қилиб, ҳад жазолари⁴⁶⁵ таъйин қилинган жиноятчиларнинг

⁴⁶² Ҳамавий. Адаб ал-казо. – Б. 128.

⁴⁶³ Ҳамавий. Адаб ал-казо. – Б. 136.

⁴⁶⁴ Кафолат сўзи араб тилида “қўшиш”, “таъминлаш”, “кафолатламоқ”, “ўз зиммасига олмақ” каби маъноларни англатади. Ислоҳ ҳуқуқида эса, икки томоннинг муносабатлари ишончли бўлиши мақсадида кафолат, ҳакни талаб қилишда, ҳакни тўлаши керак бўлган одамга иккинчи бир бошқа одамни кафил бўлишлиги яъни гарант эканлиги тушунилади Маълумот учун қаранг: Edward William Lane. Arabic-English lexicon. – Beirut, 1968. Vol. 6. – Б. 365.

⁴⁶⁵ Ҳад жазолари – Қуръон ва Суннага кўра, одоб – ахлоқ ва жамоат тартибига қарши жиноятлар учун бериладиган жазолар. Бу турдаги жазолар кўпроқ 20 тадан то 100 дарагача уриш билан амалга оширилади.

кафил олишларини тақиқлаганлар. Чунки бундай ҳолатда жазони айбдорнинг ўзи ўташи керак. Унинг айбини деб кафилни жазолаш мантиққа номувофикдир. Иккинчи томондан эса кафил бўлиш расмийлаштириш билан амалга оширилса, ҳад жазolari дарра миқдори билан белгиланади. Қозилик маҳкамасида жавобгар кафил ёллашга мажбурланмайди, балки таклиф қилинади. Қозилик маҳкамасида кафил олиш муддатини ҳанафийлар энг ками уч кун, кўпи эса чегараланмаган деб ҳисоблайдилар. Хассоф фикрича, кафолат муддати жиноят иши ёпулгунга қадар ҳисобланади⁴⁶⁶. Шунингдек, кафил ёллаган киши ёки кафилнинг вафоти билан кафиллик ҳуқуқи тугайди. Шу ўринда агар кафил ёллаган киши вафот топиб, унинг меросхўри бўлса, у кафиллик шартномасини давом эттириши мумкин. Агар жавобгар кимса оғир ётган бемор ёки ёлғиз аёл бўлса, қози у ҳолда ўз ўринбосарини ёхуд бир тўғри сўз, садоқатли кишини топиб, икки ишончли гувоҳ ҳамроҳлигида уларнинг уйига жўнатган. Ҳанафий фақиҳларининг фикрича, қози ўринбосари қилинаётган даъво бўйича касал ёки ёлғиз жавобгар аёлга кафил олиш ёки қасам ичишни уч маротаба таклиф қилади, жавобгар бош тортган тақдирда, қози ўринбосарлари ўзлари мустақил ҳукм қила олмаганлар. Бу ўринда қозининг жавобгар номидан бир вакил тайинлаши шарт қилинган.

X–XIII асрларда фаолият юритган қозилик маҳкамаларида жиноятчиларни ҳибс этиш ишлари аниқ ҳуқуқий тизимга солиб чиқилганлигини кўриш мумкин. Ислom тарихида *сижн* (سجن) – қамоқхоналарга халифа Али (р.а.) даврида асос солинган⁴⁶⁷.

Аббосийлар даврига келиб қамоқхоналар фаолияти такомиллашди. Қози томонидан маҳбуслар учун алоҳида рўйхат китоби ёзилиб, унда маҳбуснинг исми, насл-насаби, ҳибс этилиш сабаби, ҳибс этилган куни, ойи, йили аниқ кўрсатиб қўйилган. Ҳанафийлар ҳибс муддатини бир ойдан олти ойгача деб белгилаганлар.

Қозилик маҳкамаларининг асосий ишларидан яна бири бу *ҳажр*⁴⁶⁸ жорий қилиш бўлиб, у асосан ёши балоғатга етмаган етимга васий тайин этишдир. Ўз-ўзидан маълумки, агар меросхур вояга

⁴⁶⁶ Шарҳ адаб ал-қози. Ж.2. – Б. 278.

⁴⁶⁷ Ас-Саид. Қазо Росулulloҳ. – Б. 121.

⁴⁶⁸ Ҳажр – бу бирор нарсдан фойдаланиш ёки бир касб билан шуғулланишни тақиқлашдир.

етмаган гўдак бўлса, унда мулкка эгалик қилиш ва уни тасарруфлаш кўникмалари шаклланмаган ҳисобланади. Бошқача қилиб айтганда, ёш гўдаклар бундай масалаларга ёши ва тажрибасидан келиб чиқиб, лаёқатсиз саналадилар. Бундай вазиятда, шубҳасиз, тайин этилган васий ёки болани ўз тарбиясига олган яқин қариндошигина муаммога ечим бўла олади. Аниқланишича, X-XIII асрларга келиб Мовароуннаҳр қозихоналарида васийликка муносиб кишилар рўйхати тузилиб, улар сирасига одатда, ишончлилиги узоқ тажрибадан ўтган кишиларгина киритилган. Мовароуннаҳрлик ханафийлар ҳажрни мажнун ва мажруҳ кимсаларга нисбатан ҳам жорий қилганлар. Чунки уларни ўз тасарруфларидаги молни ишлатишда исрофга йўл қўйишликни эҳтимоли катта бўлганлигидир. Агар улар балоғатга етган тақдирда ҳам шифо топмасалар, қози ҳажр қилинган васий муддатини чўзиб берган ёки бошқа омонатдорга топширган. Мовароуннаҳрлик қозилар қарамоғига олган васийни рағбатлантириш ишларини ҳам ҳал этганлар. Жумладан, васийга омонат ушлаб турган молдан ўз эҳтиёжига яраша фойдаланишга рухсат берганлар⁴⁶⁹.

Мовароуннаҳрлик қозилар ҳажр ҳукмини бошқа қатор масалаларни ҳал этиш учун ҳам қўллаганлар. Жумладан, бепарво муфтий, жоҳил табиб, касодга учраган даллол, савдогар ёки кирачини қози ҳажрга маҳкум этган. Маҳкум этилганлар маълум муддатгача ўз касби билан шуғуллана олмаган. Бу турдаги тақиқнинг қўлланиши эси кирди-чикди бўлиб қолган муфтийни номақбул фатво беришидан, жоҳил табибни билмаслиги туфайли одамларга зарар келтириб қўйишлигидан, касодга учраган даллол, савдогар ёки кирачини одамларга фириб беришидан тўсиш мақсадида амалга оширилган. Мовароуннаҳрлик фақиҳлар ўз касбига нолайиқ топилган ҳар қандай кимсани ўша касб билан шуғулланишлигини манъ қилишликка иттифоқ қилганлар.

Бошқа ҳуқуқий мактаблар каби қозилик маҳкамаларида ҳам гувоҳларсиз бирор жиноий иш кўрилмаган. Дастлаб, ўлкамиз фақиҳлари гувоҳлик беришга лаёқатли ва ҳақли деб топилган кишилар тоифаси борасида мулоҳаза юритганлар. Масалан, қози кўраётган иш юзасидан гувоҳлик берган кимсанинг ёлғончи тоифадан эканлиги аниқланса, унинг кўрсатмалари инобатга олинмаган. Шунингдек,

⁴⁶⁹ Симовех ал-Ҳанафий. Китоб ал-фусулайн. Ж.2. – Б. 82.

аввал ҳад жазоси олган ёки динида ва эътиқодда мустаҳкам бўлмаган кимсалар ҳам гувоҳликка номуносиб топилган. Аллома Сарахсий мазкур масала юзасидан кўшимча қилиб, ҳад урилган кишининг жазо турига қараш лозимлигини таъкидлайди. Жумладан, агар гувоҳлик бераётган шахс таъзир юзасидан ҳад жазосига тортилган бўлса, унинг гувоҳлигини қабул қилиш мумкин. Шунингдек, мовароуннаҳрлик фақиҳлар золим, оиласига бефарқ, кунларини карвонсаройларда ўтказадиган, риёкор, судхўр, беҳуда сўзловчи, мажнун, беникоҳ туғилган бола, масхарабоз, машшоқ, хонанда, ит ёки хўроз уриштирувчи кишиларни ҳам гувоҳликка номуносиб тоифа сифатида таъкидлаганлар. Чунки бу турдаги кишиларнинг адолатидан фитнаси устунроқ, деб ҳисобланган. Абу Юсуфнинг фикрича, қул ва аёлларнинг гувоҳлигини фақат хуфёна ҳолатда қабул қилган маъқул. Боиси ошқора гувоҳлик қул ёки чўрига хўжайинлари ёки бегоналар томонидан зарар етказилишига олиб келиши мумкин.

X–XIII асрларда ҳаёт тарзи ва феълида мусулмонлик сифатлари кўриниб турган ва гапида лағв ва беҳуда сўзлар бўлмаган жиддий кишиларнинг гувоҳлиги қабул қилинган. Абу Юсуфнинг фикрига кўра, гувоҳликка ўтишдан мурод адолатни рўёбга чиқариш бўлиб, гувоҳнинг гуноҳ ишларидан хайрли ишлари кўп бўлиши шартдир. Чунки хайрли ишлари кўпнинг гувоҳлиги ҳам ҳақни рўёбга чиқаришга хизмат қилади⁴⁷⁰.

Демак, қозилик маҳкамаларида кўрилган даъво ва муаммоли масалаларни ечишдан асосий мақсад ҳозирги замонавий судлар фаолиятида бўлгани каби адолатни рўёбга чиқариш, ҳақни қарор топтириш эди. Чунки гувоҳликка ўтган кимсанинг тўғри сўзлиги ва адолатли эканлигига кишилар кафил бўлган тақдирда ҳам, агар у берган гувоҳлик шубҳали ёки аниқ далилларга асосланмаса қози унинг гувоҳлигини қабул қилмаган. Яъни гувоҳдаги намозхонлик ёки художўйлик хислатлари адолатли қарорни қабул қилиш учун етарли эмас. Гувоҳлик кўрилаётган бирор бир даъво юзасидан асосли далилларга таянилган ҳолатда келтирилиши лозим.

Ҳанафий фақиҳлари қозининг гувоҳларсиз адолатни рўёбга чиқариши ва ҳукм қилиши ногўри эканлигига иттифоқ қилганлар.

Гувоҳликка ўтаётган киши ўз хоҳишига кўра яширин ёки ошқора тарзда гувоҳлик берган. Гувоҳлар сони кўпайиб кетган

⁴⁷⁰ Симовех ал-Ҳанафий. Китоб ал-фусулайн. Ж.2. – Б. 102.

тақдирда қози *руқ‘а* ташлаш усулидан фойдаланган. Яъни ташланган *руқ‘а* нишони кимга биринчи тушса шу тартиб бўйича қози хузурига киритилган. Гувоҳларнинг гувоҳлик беришга лойиқ ёки нолайоқлигини даъво маҳкамада кўриладиган кунга қадар яширин тарзда қозихона масъуллари томонидан аниқлаштирилган. Масалан, гувоҳ истиқомат қилиб турган кишлоқ ёки маҳалла катталаридан у ҳақдаги маълумотлар йиғилган ва қозига тақдим этилган. Ҳанафий фақиҳларининг мулоҳазасига кўра маҳкамада бир гувоҳнинг бўлиши етарли, икки ёки ундан ортиқ экани афзалроқдир. Гувоҳ томонидан келтирилган фикр ва далилларни қози “*Китоб ат-тазкия*” (كتاب التزكية), яъни гувоҳлар ҳақидаги китобига киритиб борган. Юқори бўлимларда келтирилганидек, маҳкамада гувоҳларни аниқлаш ва маълумот йиғиш бўйича алоҳида лавозим таъсис этилган бўлиб, бу лавозимдаги шахс *музаккий* (مزكى) деб аталган⁴⁷¹.

Маҳкама жараёнида даъвогар ўзи сохта гувоҳ ёллашни ёки ўзига яқин бўлган қариндошлари, масалан ўғил ўз отасини ёхуд отаси ўз ўғлини гувоҳ қилиши мумкин бўлмаган. Даъво юзасидан гувоҳларни аниқлаш ва уларни маҳкамага келтириш вазифаси ҳам музаккийга юклатилган.

Қозилар маҳкама жараёнида даъво ҳужжатларига ҳам алоҳида эътибор қаратганлар. Агар бир киши маҳкамага даъво билан келса, ундан албатта, кўғалган даъвоси юзасидан ҳужжат ёки далил келтириши талаб қилинган. Жавобгарнинг иқрори ҳам ҳужжат ўрнига ўтган. Ушбу ҳужжат ҳақлигини гувоҳлар ҳам тасдиқлаши керак бўлган. Даъвогарнинг далили бўлса-да, лекин гувоҳлари бўлмаса, унинг даъвоси қози томонидан қабул қилинмаган. Кўчмас мулкка нисбатан даъво қилинган ҳолатда қози маҳкамада гувоҳлардан ҳовлини ёки ернинг умумий майдони қанчаллигини сўраган. Шундан сўнг қози даъво қилинаётган ерга бориб гувоҳлар ва даъвогардан кўчмас мулкнинг тўрт томондан чегараларини кўрсатиб беришни талаб қилган⁴⁷².

Ҳар қандай қозилик маҳкамаси ҳужжатини расмийлаштиришда қозининг ёзма қарори ва ҳукми муҳим бўлиб, у муҳрланиши ва хошиясига ёзма қарор таянган далил ёки фатво ёзиб қўйилиши шарт бўлган. Кўп ўринларда қози таянган далили устига ўз муҳрини қўйган.

⁴⁷¹ Симовех ал-Ҳанафий. Китоб ал-фусулайн. Ж.2. – Б. 126.

⁴⁷² Тароблусий. Му‘ин ал-хуккам. – Б. 222.

Ёзма ҳукм омонлик олган аҳли китоб ёки мусофирликда кўп юрадиган савдогарлар учун эркин ҳаракатланиш кафолатини берган. Ўзининг ваколат чегарасидан келиб чиқиб, қози мусофир савдогар ва омонлик олган аҳли китоблар учун муқим яшаб турадиган жойлар қозиларига мурожаат шаклида ҳам ўз ёзма қарорларини расмийлаштириб берган. Ушбу ёзма қарорлар битта давлат ёки қўшни мусулмон давлатлари доирасида юридик кучга эга бўлган⁴⁷³.

Абу Ҳафс ан-Насафийнинг фикрича, қозининг ёзма қарори ҳақиқий юридик кучга эга бўлиши учун унда қуйидаги талабларга жавоб бериши шарт:

– хужжатга қозининг лавозимини тасдиқловчи султон томонидан берилган *хотм ас-султон* (*султон мухри*) ва қозининг исми ва қозилик ҳукми ўтадиган ҳудуд (*кура*) номи ва шахсий муҳр туширилган бўлиши керак;

– ёзма қарор ёки ҳукм ҳошиясида юридик жиҳатдан асосланадиган далил-хужжат, олинган манба ва шахс номи кўрсатиб қўйилиши керак;

– ёзма қарорда қўрилган ишнинг ёки бошқа ҳудуд қозисига йўлланаётган мурожаатноманинг қисқача мазмуни ва сабаблари кўрсатиб қўйилиши керак;

– ёзма қарор кўзгатиш маҳкама иши бўлиб, унда албатта, гувоҳларнинг исми шарифи ва даъвогарларнинг даъвоси қози томонидан асослаб ёзиб қўйилиши шарт ;

– ёзма қарорда хужжат ёки даъво ишни қўрилган жой, сана, ой, кун ва қози маҳкамаси қотибининг исми-шарифи кўрсатилиши шарт⁴⁷⁴.

Бундан кўринадики, ёзма қарор ёки ҳукм юқоридаги шартлардан бирортаси тушиб қолган тақдирда, тўлиқ юридик кучга эга бўлмаган. Шунингдек, ёзма қарордаги талаб бошқа ҳудуд қозиси томонидан бирданга амалга оширилмаган. Ёзма қарорнинг ҳақиқийлиги аниқланган тақдирдагина, бошқа ҳудуд қозиси унга нисбатан юридик иш кўзгатиш.

Қозилик маҳкамаларида имтиёзга эга бўлиш масаласига ҳам алоҳида эътибор қаратилган. Буни фикҳий истилоҳда *шув‘а* (*شفعة*)– яъни имтиёзлардан фойдаланиш ҳуқуқи деб аталиб, бу ҳуқуқдан

⁴⁷³ Тароблусий. Му‘ин ал-ҳуккам. – Б. 236.

⁴⁷⁴ Тароблусий. Му‘ин ал-ҳуккам. – Б. 314

фойдаланиш кўп ҳолларда низоларга сабаб бўлгани боис унинг берилиши ёки бекор қилиниши қозилар томонидан амалга оширилган. Шуф‘а ҳуқуқидан *муласиқ* (ملاصق) – яъни ёнма-ён яшайдиган ҳовлиси, бирор кўчмас мулки бир-бирига туташ жойлашган ёхуд кўча эшиги энг яқин бўлган қўшни ёки бирор бир савдо ёки келишувда шерик бўлганлар фойдаланган⁴⁷⁵.

X–XIII асрларда шуф‘а – мулкни имтиёзли сотиб олиш ёки қўшиб олиш ҳуқуқига қуйидаги ҳолатларда эга бўлинган:

- ёнма-ён уйни сотиб олишда;
- ҳовли ёки томорқани қўшиб олишда;
- сув ёки умумий фойдаланиш йўлига эгалик қилишда⁴⁷⁶.

Шуф‘а ҳуқуқидан воз кечган тақдирдагина мулк бошқасига сотилган ёки берилган. Қози маҳкамаларида кўчмас мулк савдоси бўйича тузилаётган савдо битимларига қўшни ёки шерикнинг гувоҳлар олдида имтиёздан воз кечганлик сабаблари киритиб кетилган. Шуф‘а ҳуқуқидан ҳар қандай эътиқоддаги одам фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлган. Чунки бу савдо битими бўлиб, икки томоннинг келишуви муҳим аҳамиятга эга бўлган. Ҳеч ким икки эгадор ёки манфаатдорни бу ҳуқуқдан маҳрум қила олмаган. Дастлаб қози шуф‘а ҳуқуқини даъво қилаётган шахсдан у сотиб олмоқчи бўлган кўчмас мулк қаерда жойлашгани, аввалги эгалари ким бўлгани ва энг камида мулк эгасининг учта аждоди исмини номма-ном айтиб бериши, умумий майдони қанча эканлиги, ушбу мулкка эҳтиёжи қай даражада эканлиги, сотувчини мажбурланмаганлигини аниқлаб олган. Музақкийни ўша ерга юбориб, барча саволлар ўз тасдиғини топгандан кейингина гувоҳлар олдида шуф‘а савдо битимини расмийлаштирган. Мулкнинг нархини сотаётган томон белгилаган. Агар мулкнинг баҳоси имтиёздан фойдаланувчига мақбул келса сотиб олган ёки воз кечган. Имтиёзли мулкни сотиб олиш муддати уч кундан бир ойгача бўлган. Пулни бериш муддатини сотувчи белгилаган⁴⁷⁷.

Қозилик маҳкамасининг муҳим вазибаларидан яна бири бу *қосимлик*, яъни мол-мулкларни одамлар орасида адолатли тақсимлаб берувчи бўлиб, қози бундай одамларни ишончли, омонатга хиёнат қилмайдиган, порага ўч бўлмаган, охиратини дунёсидан устун

⁴⁷⁵ Тароблусий. Му‘ин ал-ҳуккам. – Б. 318.

⁴⁷⁶ Тароблусий. Му‘ин ал-ҳуккам. – Б. 322.

⁴⁷⁷ Тароблусий. Му‘ин ал-ҳуккам. – Б. 324.

қўядиган одамлардан танлаган. Қосимлар ҳам маҳкамадаги котиблик ва музаккийлик хизматлари каби *байту-л-молдан*, яъни ҳозирги кун тили билан айтганда давлат бюджетидан маош олганлар. Мовардийнинг фикрича, Шом, Ироқ, Хуросонда фаолият юритган котиб, музаккий ва қосимлар 500 дирҳам ёки 200 диноргача давлат хазинасидан маош олиб турганлар⁴⁷⁸. Бу ҳақдан ташқари қози маҳкама ҳисобига ўзлаштирилган мулклардан ҳам уларга рағбатлантириш ҳақлари ажратиб турган.

Қосимлар томонидан тақсимланган мулклар эътирозлар бўлмаган тақдирда қози томонидан расмийлаштирилган ва икки нусхада кўчирилиб, бири иштирокчиларга ва иккинчиси қози маҳкамаси архивида сақлаб қўйилган.

Демак, котиб, музаккий, қосимларга юқори ҳақ тўланиши қозилик маҳкамаларининг адолатли фаолият юритишига ва уларни пора, таъмага қизиқмай ўз вазифасига масъулият билан ёндошишига сабаб бўлган.

Қозиларга нафақаларни белгилаш вазифаси ҳам юклатилган бўлиб, бу ҳолат кўпинча нафақасиз қолдирилган қариялар, аёллар ва ёш болаларга нисбатан белгиланган. Агар уй боқувчиси бўлган эркак сафарда бўлган тақдирда қози унинг оила аъзоларига нафақани эркакнинг молидан ундириб берган ёки эр номидан қарз олишга рухсат берган. Эр қайтиб келган ҳолатда қарзни тўлаш эрнинг зиммасига юклатилган. Агар эр ҳарбий юришларда бўлса, ҳарбий учун байту-л-молдан ажратилган ойлик иш ҳақи қози томонидан унинг хонадонига ўз вақтида етказиб турилган. Агар эр кимгадир *вадий*‘а, яъни омонат мол қолдириб кетган бўлса, қози омонат молни қабул қилиб олган кишини нафақага кафил қилиб омонат молдан оилага нафақа ажратган.

Нафақанинг миқдорини Тароблусий ҳар бир киши учун ҳар ойига энг ками 15 дирҳам қилиб белгилаган⁴⁷⁹. Абу Лайло эса, қозилар бозордаги нарх-навони ўзгаришига қараб ҳам нафақа миқдорини белгилаши керак деган. Қамоқдаги маҳбуснинг қаровсиз қолган оиласига қози мусодара қилинган молидан ёки байту-л-молдан нафақа ажратган. Эрнинг вафоти билан нафақа бериш ҳам

⁴⁷⁸ Мовардий. Ал-Аҳком. – Б. 221.

⁴⁷⁹ Тароблусий. Му‘ин ал-ҳуккам. – Б. 366.

тўхтатилган⁴⁸⁰. Хассоф ўз уйига аразлаб кетиб қолган *нашиза* (ناشزة), яъни жанжалкаш аёлга нафақа йўқ аксинча эр уйида қолсагина унга нафақа бериш жоиз деб ҳисоблаган. Ҳанафий мазҳабига кўра агар аёл эрининг уйида тузалмас касалга дучор бўлган тақдирда унга нафақа бериш шарт қилинган. Агар нафақа ўртача ойлик эҳтиёжлар учун етмаган тақдирда аёл қозига арз қилиб нафақа миқдорини кўтариши мумкин бўлган. Шунингдек нафақага маблағ топилмаган тақдирда қози эрнинг моли ёки кўчмас мулкани соттириб бўлса ҳам аёлнинг нафақасини ундириб берган⁴⁸¹.

Агар эр бирор сабаб билан бошқа шаҳарга кўчиш зарурати туғилса ва аёл кўчишга рози бўлмаса, аёл нафақа олиш ҳуқуқидан маҳрум бўлган. Хур, никоҳланган чўри ёки зиммий аёл бўлсин уларга нафақа тенг белгиланган. Нафақа эрнинг бой ёки камбағаллигига қараб белгиланган. Агар бой эрнинг аёли қозига нафақасига кўшиб уй ишларига яроқли хизматкор ёллаб беришини талаб қилиб келса, қози аёл фойдасига ишни ҳал қилган. Камбағал эрнинг аёли нафақадан ташқари кўшимча шароитларни даъво қилса, қози аёлга таъзир жазоси белгиланган ёки уч ойгача нафақадан маҳрум қилган. Қаровсиз қолган оилага закот берилиши ва талоқ бўлган, эрининг уйида 'идда сақлаб ўтирган аёлга нисбатан нафақа тўхтаб қолмаган. Талоқ қилинган аёлнинг фарзандлари бўлса улар отаси билан қолган бўлсалар қози эрга тегмаган онасига фарзандларнинг улуши ҳисобидан нафақа белгиланган. Фарзанд катта бўлгач, онага белгиланган нафақа тўлиқ ўғил фарзанд зиммасига юклатилган⁴⁸².

Ота-она кексайиб ёки касаллик туфайли бир ишга ярамай қолган ҳолатда қози уларнинг нафақасини ўғил фарзандлар зиммасига юклаган. Агар ота вафот этган бўлиб, бобо ёки момо ҳаёт бўлса уларнинг нафақаси ҳам ўғил набиралар зиммасига юклатилган. Агар ота-она ёки бобо-момолар аҳли зимма бўлган тақдирда ҳам уларнинг нафақасини фарзандлар бериши қози томонидан шарт қилиб кўйилган. Сарахсий фатвосига кўра бир мусулмоннинг икки ўғли бўлиб, бири мусулмон ва иккинчиси зиммий бўлса уларга нафақа тайинлашда тенгликка риоя қилиши шарт дейди⁴⁸³.

⁴⁸⁰ Georg Matern. *Ibn Abi Laila Ein Jurist und Traditionarier des frühen Islam.* – Bonn: Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Bonn, 1968. – Б. 88.

⁴⁸¹ Шарҳ адаб ал-қози. Ж.4. – Б. 252.

⁴⁸² Шарҳ адаб ал-қози. Ж.4. – Б. 256.

⁴⁸³ Шамсу-л-'Аимма ас-Сарахсий. Ал-Мабсут. 28 жилдли. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-'илмийа, 1413/1993. – Ж. 24. – Б. 348.

Агар ота муҳтож бўлиб ва унинг вояга етмаган фарзандлари бўлса, уларнинг нафақасини қози оила бошлиғининг ака-ука ёки яқин қариндошларидан ундириб берган. Агар ота балоғатга етган ўғлидан нафақа талаб қилса, лекин ўғил нафақа беришга қодир бўлмаса, қози ўғилни нафақа беришга мажбурламаган. Мовароуннаҳрлик фақиҳлар ўғил мажбурланиши керак деб ҳисоблаганлар чунки, ота ўғилни боқиш йўлида қарилик ёшига етган. Агар ўғил отага молиявий қўмак беришга қодир бўлмаса кучи, меҳнати ва ота-онасига ёрдами билан манфаати тегиши керак дейдилар. Бева қолган сингил ёки опа ўз ака-укасидан нафақа талаб қилиши мумкин бўлган. Амаки, тоға, амма, ҳолаларга нафақа беришда қози нафақа берувчини мажбурламайди балки унга ихтиёр беради⁴⁸⁴.

Қозиликка оид манбалар кўпинча *та'зир* (تعزير) – яъни маънавий зарар билан боғлиқ жиноятларга доир масалалар билан яқун топган. Мовароуннаҳрлик фақиҳлар маънавий зарар билан боғлиқ жиноят деб бир кишини исботланмасдан, кўрмай туриб, *эй фосиқ, эй фожир, эй фосиқнинг ўғли, эй фоҳишанинг ўғли ёки қизи* ва бошқа шунга ўхшаш сўзлар билан ҳақорат қилишини тушунганлар. Ҳақорат қилганни таъзирини бериш 20 даррадан то 75 даррагача уриш бўлган.

Илк мустақиллик даврларидан бошлаб Ўзбекистон Президенти Ислоҳ Каримов Ўзбекистоннинг бош қомусидан тортиб то миллий давлатчиликни мустақкамлашга хизмат қиладиган қонунларимизни назарий асосларини ишлаб чиқишда шубҳасиз миллий давлатчилигимиз тарихида эришилган бой ҳуқуқий ва давлат бошқарувига оид тажрибалар, дунёнинг тараққий этган давлатларининг бой қонунчилик ва давлатчилик борасидаги ютуқлари ва халқаро қонун ҳужжатларига таянмоқликни таъкидлаб келмоқда.

Ҳозирги босқичда Марказий Осиё минтақасида анча мураккаб ижтимоий-ҳуқуқий вазият юзага келган. Ушбу шароитда юридик нормалар, диний мажбуриятларни билиш жуда муҳим аҳамият касб этади. Буларнинг барчаси нафақат ислом ҳуқуқи соҳасидаги илмий билимлар ва тадқиқотларни кенгайтириш ҳамда чуқурлаштиришни, балки Марказий Осиёда шаклланган ҳуқуқнинг миллий ва анъанавий шакллари ҳамда қоидаларини қайта тушуниб етишни тақозо қилади.

Ҳозирги даврда мусулмон мамлакатларининг аксариятида ислом ҳуқуқи меъёрлари алоҳида аҳамиятга эга. Ислоҳ ҳуқуқининг ажрал-

⁴⁸⁴ Шарҳ адаб ал-қози. Ж.4. – Б. 266.

мас қисми ҳисобланган қозилик маҳкамалари фаолиятини илмий таҳлил этиш, маънавий-маданий, тарихий-ҳуқуқий кадриятларимизни қайта тиклашга ҳамда Ўзбекистонга хос миллий давлатчилик анъаналарини ислом дунёси ва халқаро ҳамжамият томонидан муносиб баҳолашига хизмат қилади.

Мовароуннаҳр қозилик маҳкамаларида иш юритишнинг ўзига хос жиҳатлари

Мовароуннаҳрда шаклланган судда иш юритиш тажрибалари ва илм аҳлининг янгиликка интилиши натижасида фақиҳларимиз маҳкама амалиётига Ироқ мактабида мавжуд бўлмаган, минтақадаги ижтимоий шароитга мос тадбирларни жорий қила бошладилар. Бу, албатта, фуқароларнинг қозига мурожаат қилиши, ҳақни исботлаш йўллари осонлаштириш мақсадида келиб чиққан.

Мовароуннаҳр қозилик маҳкамалари тарихдан бошқа дин вакилларига нисбатан мураса йўлини тутганлигини кузатиш мумкин. Қози маҳакамасида бир мажусий, яҳудий ёки насоро маст ҳолида келтирилса, унга ўз динида белгиланган ҳалол ва харом нарсага қараб ҳад жазоси белгиланган. Зино билан тушган ҳар қандай динга эътиқод қилувчига эса, қозилар юз дарра ҳад жазоси белгиланганлар. Чунки, Мовароуннаҳрда бундай гуноҳ қанақа динга эътиқод қилмасин, оғир маънавий жиноят ҳисобланган⁴⁸⁵.

Зиммийларнинг гувоҳларсиз ва маҳрсиз никоҳланишларини қозилар саҳиҳ никоҳ сифатида қабул қилганлар. Талоқ масаласида қозилик маҳкамаларига ҳул‘, яъни ажрашиш ҳуқуқини талаб қилиб келган зиммий аёлга Мовароуннаҳр қозилари ҳул‘ шартномасини расмийлаштириб берганлар. Бу ҳолат зиммий эркак ўз аёлига нисбатан бефарқ ёки зулм қилган ҳолатда амалга оширилган⁴⁸⁶.

Илк исломлашув даврида Мовароуннаҳрда яшаган зардуштийлик, монийлик, христианлик, буддавийлик динларига эътиқод қилувчилар мерос, савдо-сотик масалаларида тортишиб қолган ҳолатларда қозилик маҳкамаларига мурожаат этганларида, қози уларнинг масаласини ислом динида мавжуд ҳукмлар асосида ҳал этиб берган.

⁴⁸⁵ Ал-Муҳит. ЎЗР ФА ШИ // Қўлёзма № 5835. – В. 474а.

⁴⁸⁶ Ал-Муҳит. ЎЗР ФА ШИ // Қўлёзма № 5835. – В. 474б.

Мовароуннаҳр қозилик маҳкамаларига хос ҳусусиятлардан яна бири қозилар Зиммийларни ўғирлик қилган ҳолатларида уларга нисбатан мусулмонлар каби ҳад жазосини белгилаганлар. Аммо ўзини танимайдиган маст ҳолатда қозилик маҳкамасига келтирилса, уларга ҳад жазоси белгиланмаган балки, кўчада мусулмонларнинг нафратига учрамаслиги учун маҳкама хизматчиси кузатувида уйига элтиб қўйилган. Зиммий ва унинг оила аъзоларига жамоат жойларда ичмаслик шарти уч карра огоҳлантирилган тартибни бузган тақдирда зиммий ўн беш кундан бир ойгача сижн қилинган ва унга нисбатан тарбиявий ишлар олиб борилган. Зиммий шундан кейин ҳам тартибни бузган ҳолатда уларга нисбатан омонлик шартномаси бекор қилиниб, ислом ўлкаларидан чиқариб юборилган⁴⁸⁷.

Мовароуннаҳр қозилик маҳкамаларида маҳр масаласига ҳам жиддий эътибор қаратилганлигини кўриш мумкин. Агар эр бокира қизга уйлангандан сўнг унга талаб қилинган маҳрни беришдан бош тортса ва аёл ушбу масала юзасидан қозига арз қилса, қози эрни маҳрни тўлиқ қайтармагунча хибс этган. Эри хибс бўлиб турган пайтда аёлнинг нафақасини эр хонадони вакиллари зиммасига юклаган. Эр маҳрни бермасдан вафот этиб қолган тақдирда, эрнинг меросидан аёлга маҳр ундириб берилган⁴⁸⁸.

X–XIII асрларда Мовароуннаҳрда қиз болани балоғатга етмаган пайтда яхши бир йигитга никоҳлаб қўйиш урф бўлганлигини кўриш мумкин. Қози бу турдаги никоҳни *никоҳ ас-соғийро* (نكاح الصغيرة) – яъни кичикни никоҳлаб қўйиш деб атаган. Бу рамзий маънога эга бўлиб, икки ёш балоғат ёшига етиб оила қурмагунча қизнинг маҳрини олдиндан бериб қўйиш ихтиёрий бўлган⁴⁸⁹.

Аёл эркак *иннин* (عنين), яъни жинсий заиф бўлганлиги сабабли, қозига арз қилиб келса, қози эркакга даволанишлиги учун бир йил муҳлат берган. Шундан сўнг ҳам ўзгариш бўлмаса, қози аёлнинг ихтиёрига кўра уларни ажратиб юборган⁴⁹⁰.

Мовароуннаҳр қозилик маҳкамаларига оила аъзоларининг зулмидан арз қилиб келган аёлнинг даъвоси исботланса ва бу ерда эрнинг қариндошлари ноҳақ бўлса қози эрнинг розилиги билан

⁴⁸⁷ Шарҳ адаб ал-қози. Ж.4. – Б. 100.

⁴⁸⁸ Шарҳ адаб ал-қози. Ж.4. – Б. 142.

⁴⁸⁹ Шарҳ адаб ал-қози. Ж.4. – Б. 127.

⁴⁹⁰ Шарҳ адаб ал-қози. Ж.4. – Б. 168.

уларга алоҳида уйда яшашга ёки ҳовлида уйлар кўп бўлган тақдирда эр-хотин яшайдиган уйни кулф-калитлик қилишга рухсат берган.

Ҳаттоки қози эрнинг розилиги билан эр-хотин яшайдиган уйга эрнинг қариндошларидан бўлган ота, она ёки ака-укаларнинг изн сўраб киришларини шарт қилиб қўйган. Шартни бузган тақдирларида қози уларга таъзир жазосини белгилаган⁴⁹¹. Чунки эр-хотин яшаётган уй уларнинг мулки бўлиб, мулк даҳлсизлигини қози ҳимоя қилган. Лекин уйга назар солишга ота-онанинг келин ёки ўғли билан гаплашишига қози монёлик қилмай аксинча шарт қилган. Ёш оилани эски хонадон аҳллари билан меҳр-оқибатини узиши қози томонидан уларни жазоланишига сабаб бўлган. Чунки бу ерда оилавий меҳр-оқибат муносабатларини сақлаш мусулмон оилалари учун муҳим саналган.

Демак бу ерда эрнинг қариндошлари билан мурасага кела олмаган аёлга мустақил оила бўлиб яшаш ҳуқуқининг берилиши оилавий муносабатларнинг диёрларимизда кадрланганлигидан далолат беради.

X-XIII асрларда Мовароуннаҳр марказий шаҳарлари Бухоро ва Самарқандда ўз ажали билан ўлган киши у қайси динда бўлишидан қатъий назар, икки киши унинг ажали билан ўлганлигига гувоҳ бўлиши шарт қилинган. Қози уларнинг гувоҳлигидан сўнгина маййитни кўмишга рухсат берган.

Мовароуннаҳр қозилик маҳкамаларининг шаклланишида ҳакамлик судларининг ҳам ўрни катта бўлди⁴⁹². Ушбу судлар *қазо ат-таҳким* (قضاء التحكيم) ёки замонавий араб тилидаги истилоҳ билан айтганда *лажна ат-таҳким* (لجنة التحكيم) – яъни ҳакамлик суди ёки ҳакамлар ҳайъати деб юритилган⁴⁹³.

Ҳакамлик қилишга доир масалалар арабларда шаклланган бўлса-да, Мовароуннаҳрда ҳам бу соҳа ўз ривожини топди. Абу Наср ас-Самарқандий ўзининг “Русум ал-қузот” номли асарида ҳакамлик қилиш масаласига алоҳида тўхталиб ўтади. Унинг фикрича, икки

⁴⁹¹ Шарҳ адаб ал-қози. Ж.4. – Б. 57.

⁴⁹² Ҳозирги кунда Ўзбекистон Республикасида “Ҳакамлик Судлари тўғрисида”ги (2006 йил 16 декабрда қабул қилинган) қонунга кўра давлат ҳокимият ва бошқарув органларидан ташқарида ҳакамлик суди ташкил этиш мумкин. Ушбу суд фуқаролик ҳуқуқий муносабатларидан, тадбиркорлик субъектлари ўртасидаги хўжалик низоларини ҳал этади.

⁴⁹³ Шарҳ адаб ал-қози. Ж.4. – Б. 59.

хусуматчи келишолмай қолганда уларнинг розилиги билан ўртага бир муҳаккам (محکم) – яъни ҳакамлик қилувчи шахс аралашади. Ҳакамлик қилиш бўйича, мовароуннахрлик фақиҳлар Қуръондан қуйидаги оятни далил қилиб келтирадилар:

وَإِنْ خِفْتُمْ شِقَاقَ بَيْنِهِمَا فَأَبْعَثُوا حَكَمًا مِّنْ أَهْلِهِ

وَحَكَمًا مِّنْ أَهْلَيْهَا إِنْ يُرِيدَ إِصْلَاحًا يُوَفِّقِ اللَّهُ

بَيْنَهُمَا إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا ﴿᠙᠔﴾

Таржимаси: *Агар улар (эр-хотин) оралари бузилиб кетишидан қўрқсангиз, эр оиласидан бир ҳакам, хотин оиласидан бир ҳакам юборингиз. Агар (эр-хотин) ислоҳни хоҳласалар, Аллоҳ ўрталарини мувофиқлаштиргай. Албатта, Аллоҳ билимдон ва хабардор зотдир*⁴⁹⁴.

Бу ерда эр-хотиннинг ораси бузилиб кетишини олдини олиш бош мақсад қилиб олинган бўлса-да, фақиҳлар бу ердан умумий маъно чиқариб ҳар қандай ижтимоий келишмовчиликларни адолатли ҳал қилиб берадиган бир одамни ҳакамликка олиш мумкин деган қондани илгари сурадилар.

Мовароуннахрда муҳаккамлик қилиш ҳуқуқи шахсан султон ёки шаҳар ҳокими, қози ал-қузот ёки қози томонидан берилган. Икки киши ўртасида шундан кейингина ҳакамлик қилиш юридик кучга эга бўлган. Ҳакамлик қилаётган шахснинг ҳукмини адолат меъёрларига мос тушган ҳолатда султон, ҳоким, қози ал-қузот ёки қози ўз муҳрлари билан тасдиқлаб берганлар. Шундан сўнг султон, ҳоким, қози ал-қузот ёки қози ўзгарган тақдирда ҳам ҳакамнинг чиқарган қарорини ҳеч ким ўзгартира олмаган. Агар ҳакамлик қилаётган ҳолатда хусуматлашаётган томоннинг бири чиқарилган ҳакам қароридан норози бўлса, ҳукм тасдиқланишидан олдин бузишга ҳақли бўлган. Тасдиқланган қарорни даъвогар ўзгартириши мумкин бўлмаган. Мовароуннахр марказий шаҳарларида қози ишдан бўшатиш пайтда ҳакамлар қози мажлисларини юритиб турганлар.

Мовароуннахрда муфтийлик, шамсу-л ай’иммалик исломдаги энг юқори даража бўлиб, халқ оммаси ва ҳатто давлат раҳбарлари ҳам уларнинг фикрларини эътиборга олганлар. X-XIII асрлар Мовароуннахр фикҳ илми тарихида бешта шамсу-л ай’имма машхурдир. Ас-Садр

⁴⁹⁴ Қуръон: 4:35.

аш-Шаҳид уларнинг энг машхурларини куйидагилар деб беради; Шамсу-л Аи'мма ас-Сарахсий, Шамсу-л Аи'мма ал-Ҳалвоий (ёки ал-Ҳалвоний), Шамсу-л Аи'мма аз-Заранжарий ва Шамсу-л Аи'мма Бурҳон ал-Кабир ва Шамсу-л Аи'мма ал-Кардарийлардир. Агар қозининг ҳукми билан ҳакамнинг фикри зид келиб қолган ҳолларда ҳукм даврининг етакчи фақиҳларининг эътиборига ҳавола қилинган улар иттифоқ қилиб қайси ҳукми ҳақ деб топсалар, ёзма ҳукм устига ўз муҳрлари ёки фатволарининг қисқача мазмунини ёзиб қўйганлар⁴⁹⁵.

Демак, бу ерда одил маҳкама жараёнини кузатиш мумкин. Ўрта асрларга оид қози ҳужжатларининг аксариятида муҳрларнинг икки ва ундан ортиқ бўлиши жамиятда адолат меъёрларини устунлигини таъминлаш йўлида чиқарилган қарорлар бир неча киши назоратидан ўтганлигини билдиради. Мовароуннаҳрда номи чиққан фақиҳларнинг аксарияти ҳакамлик билан шуғулланганлар. Ҳакамлик билан ном чиқарган машхур фақиҳларнинг номига кўп ҳолларда *ҳоким* куняси қўшилган. Юқорида илмий таҳлил этилган, ал-Ҳоким Абу Наср ас-Самарқандийни бунга мисол қилиш мумкин.

Абу Наср ас-Самарқандий ҳакамлар ҳақида яна куйидаги фикрни беради:

المحکم بین خصمین لا ینفذ، بل یتوقف.

Таржимаси: *Ҳакам икки хусуматчи орасида ҳукм ижро этмайди балки, уларни келиштириб қўяди*⁴⁹⁶.

Демак, ҳакамларнинг жамиятдаги асосий вазифаси томонлар устидан ҳукм ижро этиш эмас, балки уларни яраштириб ёки келиштириб қўйиш бўлган.

Мовароуннаҳрлик фақиҳлар иттифоқ қилиб, ҳакам чиқарган қарор ҳад жазолари, қотиллик ва қасосга оид масалаларда юридик кучга эга бўлмаслигига, ҳакамлик фақат оилавий ва мулкый муносабатларни тартибга солиш учун хизмат қилишига иттифоқ қилганлар.

Мовароуннаҳр қозилари маҳкама ишларини юритишда котиблик ишларига алоҳида аҳамият берганлар. Бухоро қозилик маҳкамаларида қозилар котиб билан бирга унинг ёрдамчиси *мусо'ид* (مساعد) лавозимидаги шахс хизматидан ҳам фойдаланганликларини кузатиш мумкин. Кўрилаётган бирор иш юзасидан даъво қўзғатилганда, котиб

⁴⁹⁵ Шарҳ адаб ал-қози. Ж.4. – Б. 62.

⁴⁹⁶ Шарҳ адаб ал-қози. Ж.4. – Б. 62.

ёки мусо‘ид томонидан ҳар бир фуқаронинг қози олдига даъво билан кириш куни хужжатга қайд этиб қўйилган. Даъвогар қўлига берилган мазкур қайднома – хужжат *руқо‘ни* (رقاع) белгиланган кунда қозилик маҳкамасига олиб бориши лозим бўлган. Қозининг олдига ким, қайси куни даъво билан кириши олдиндан қайд дафтарчаси *тазкирага* (تذكرة) ёзиб борилган. Бу ҳар бир фуқаронинг белгиланган муддатда даъво иши юзасидан қози ҳузурида бўлишини чалкаштирмаслик учун амалга оширилган. Тазкира алоҳида хужжатлар сақланадиган жой *қиматрага* қўйилган⁴⁹⁷.

Мовароуннаҳрда ҳам ҳукумат қозиларга ойлик маош белгилаган. Бироқ қозиларга дам олиш кунлари учун ҳақ тўланиши масаласи бўйича бир-қатор фикрларни билиш мумкин. Балх фақиҳлари дам олиш кунда қозининг иш билан банд бўлмаслигини инобатга олиб, уларга меҳнат ҳақи тўламаслик таклифини берганлар. Бухоро фақиҳлари дам олишнинг бошқа иш кунларига ижобий таъсири бор, деган мақсадда қозига маҳкама юмушидан ҳоли кунлари учун ҳам ҳақ тўланиши керак деб ҳисоблаганлар. Ишдан ташқари дам олиш қозининг иш кунларида тўғри ҳукм чиқаришига, даъво ишларини диққат билан ўрганишига ёрдам беради, деганлар⁴⁹⁸. Бурҳонуддин Маҳмуд ал-Бухорийнинг билдиришича, ўрта асрларда Ироқда шанба, Шомда душанба, Бухоро ва Самарқандда сешанба кунлари қозининг дам олиш куни сифатида белгиланган. Шунингдек, бошқа минтакалардан фарқли ўлароқ, фақатгина Самарқанд ва Бухорода қозининг дам олган кундаги иш ҳаққи тўлиқ сақланган. Минтақа қозилари ихтиёрида дам олиш кунини ўз иш жадвалларига қараб мустақил белгилаш имкони ҳам бор эди. Шунга қарамай, кўплаб қозилар сешанбада ишдан дам олганлар⁴⁹⁹.

X–XIII асрларда Мовароуннаҳр марказий шаҳарлари ҳисобланган Самарқанд ва Бухоро қозилари олти юз ғитриф ёки беш юз тамғочий⁵⁰⁰ танга ҳақ олганлар. Буни ўша давр учун энг катта ойлик маошлардан

⁴⁹⁷ Самарқандий. Русум ал-қузот. – Б. 222.

⁴⁹⁸ Самарқандий. Русум ал-қузот. – Б. 176.

⁴⁹⁹ Ал-Муҳит. ЎзР ФА ШИ // Қўлёзма № 2861. – В.772а.

⁵⁰⁰ тамғочий (طمغاجي) ўрта асрларда Мовароуннаҳрда амалда бўлган пул бирлигининг аталишидир. Ғитрифий – Хуросон амири Ғитриф ибн Ато‘ томонидан 185/801 – 02 йили зарб эттирилган танга. Қаранг: Му‘ин ал-фуқаро. Тарихи Муллазода. / Форс-тожик тилидан таржима, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Ш. Воҳидов, Б. Аминов. – Т.: Янги аср авлоди, 2009. 95-изоҳ.

дейиш мумкин. Мовароуннахрлик фақиҳлар қозиларга ҳақ фақат давлат бюджети бўлган *байтул молдан* тўланишига ижмоъ қилганлар ва қозига ишдан манфаатдор шахслар томонидан ҳадялар берилишлигини ҳаром ҳисоблаганлар.

Мовароуннахрда ҳар бир қози “*сак ал-‘ақор*” (кўчмас мулк), “*ад-диййа*” (чорбоғ, йирик ҳудудларга оид мулклар), “*ал-‘уруд*” (улгуржи моллар), “*ал-вақф*” (вақф мулклари) бўйича махсус китоб тутган. Бу китобларда етимларга, вақфга, меросга ва бошқа масалаларга тегишли мулкларнинг рўйхати бўлган⁵⁰¹.

Мовароуннахрда қозилар хон, амир ёки бошқа ҳудудий бирлик бошлиқлари томонидан тайинланган. Янги тайинланган қози фаолиятини йўлга қўйиш масаласида Мовароуннахр фақиҳлари бир қатор фикрларни берадилар. Жумладан, қози дастлаб вилоят ҳудудидаги йирик фақиҳ, олим ва солиҳлар билан яхши муносабатни йўлга қўйиши лозим. Бу ҳолатда икки фойдали жиҳатни кўриш мумкин:

Биринчидан, қозига ўз фаолиятида адолатли ҳукм ижро этишда юқоридаги тоифа одамларнинг кўмаги керак бўлган.

Иккинчидан, қози янги ишга келган пайтда халқ унинг зиёратига ошиқади. Бу ўринда қозининг халқ орасидаги зиёлиларни таниб олиши ўзи учун фойдадир. Чунки қози мансабидан бўшаган пайтда унинг девони ҳукумат томонидан тафтиш қилинган. Бухоро фақиҳлари тафтиш муддатини камида бир ой деб белгилаганлар ва шу боис қози амалда бўлган даврида халқ орасидан муносиб омонатдорларни (хуфиёна) танлаб олишини шарт қилганлар.

Даъво аризаларининг тузилишига келадиган бўлсак, аксарият аризаларда даъвогар ва жавобгар шахс исмлари тўлиқ кўрсатилган. Аризалар содда ёзилиб, исм кўрсатилгандан сўнг фақат даъвога сабаб бўлган воқеъликки баён этилган. Масалан: “*Ана адда ‘и ‘ала Фулан бин Фулан лианна ҳува қазафани фи-с-сууқ*” (менинг фалончи бин фалончига даъвоим бор, чунки у менга бозорда тухмат қилди), агар даъво юзасидан гувоҳлар бўлса, номлари аризага киритилган. Шунга ўхшаш даъво аризалари 50 – 100 тага етгач, қози уларни тўплаб алоҳида бир идишга (манбаларда бу идиш “*бундуқа*” деб юритилган) солиб қуръа ташлаш йўли билан ҳусуматчи томонларнинг қайси куни қози қабулига келишлари аниқлаган⁵⁰².

⁵⁰¹ Ал-Муҳит. ЎзР ФА ШИ // Қўлёзма № 2861. – В.7716.

⁵⁰² Самарқандий. Русум ал-қузот. – Б. 88.

Бурхонуддин Махмуд фикрича, Бухоро қозилари шаҳардаги жомеъ масжидининг бир қисмини ўзларига “мавқеъ” (қароргоҳ) қилган. Бундан мурод, хусуматчилар учун қозининг иш жойини топишларида қулайлик яратишдир. Шунингдек, бухоролик фақиҳлар, ёш ўспиринларни қозиликка муносиб кўрмаган. Уларнинг наздида ўспирин йигит шахват сабабидан аёл-қиз хусуматчиларга ён бериб кўйиши эҳтимолга яқиндир⁵⁰³.

Мовароуннаҳр ва бошқа ислом ўлкаларида фаолият юритган расмий идораларнинг давлат ва фуқаро ишларида ҳужжатларнинг расмийлаштирилишига алоҳида урғу берганликларини кузатиш мумкин. Бунда Мовароуннаҳр қозилик маҳкамаларининг ташкилий-ҳуқуқий жиҳатларини ўрганиш муҳим аҳамият касб этади. Дунёдаги бошқа ҳуқуқий тизимлар каби исломда ҳам илк даврлардан бошлаб, ҳужжатни юридик кучга эга экани, унинг легитимлигини тасдиқлаш орқали амалга оширилган.

Қозилик маҳкамаларида, ҳужжатларнинг ҳақиқийлиги “тамға”, “муҳр”, “нишон”лар билан қонунийлаштирилган. X–XIII асрларда Мовароуннаҳр марказий шаҳарларида расмий ишларда қўлланилган муҳр-тамғаларнинг кўриниши бир неча хил – доирабичимли, бодомбичимли ёки уч, тўрт, олти, саккиз бурчакли кўринишга эга бўлганлигини кузатиш мумкин⁵⁰⁴.

Муҳрлар орасида тўртбурчак кўринишдаги муҳрлардан ҳам ҳужжат юритиш амалиётида кўпроқ фойдаланилганлигини кўриш мумкин. Айниқса Мовароуннаҳр худудида муҳрнинг бундай тури кенг тарқалган.

X–XIII асрларда Мовароуннаҳрда расмий матнларни туркий, арабий, форсий сўзлардан олинган “амир”, “қутлуғ”, “хокон” каби сўзлар ёки султоннинг исми шарифини ва у эгалик қилаётган ҳудуд ва шунга ўхшаш сўзлар ўйиб ёзилган. Тил нуқтаи назардан ушбу сўз ва иборалар араб, форс туркий тилларда битилган⁵⁰⁵.

Бурхонуддин Махмуд “ал-Мухит” асарида, ўрта асрларда расмийлаштирилган Самарқанд тарихига оид вақф ҳужжатлари ҳақида

⁵⁰³ Ал-Мухит. ЎЗР ФА ШИ // Қўлёзма № 2861. – В. 775а.

⁵⁰⁴ ЎЗР ФАШИ. Мажма‘ ал-васо‘ик. // Қўлёзмалар № 9490, № 9491, №9492, №9493 тўпламларига қаранг

⁵⁰⁵ Содиқов Қ., Омонов Қ. Ўзбек тилининг ёзма услублари тарихидан. – Т.: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2010. – Б. 178.

ҳам маълумот беради. Чунки бу вақф шартномалари фақиҳ таниган Самарқанд қозилари томонидан тузилган. Мазкур ҳужжатлар хусусида, туркиялик тарихчи ‘Умар Сонер Хункан ўзининг “Турк ҳоконлиги. (Қорахонийлар)” номли асарида маълумот бериб ўтган. Ушбу ҳужжатлар Фарбий Қорахонийлар давлати (ҳукм дав. 433/1041-608/1212 йй.) ҳоконларидан бири Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Наср Қорахоннинг (ҳукм дав. 1052-1068 йй.) Самарқандда мадраса ва шифоҳона учун ажратган вақфлари тўғрисида тузилган⁵⁰⁶. “Ал-Муҳит” асарининг “шурут” бўлимида бу ҳужжатларнинг тўлиқ матни келтирилади⁵⁰⁷. Мазкур вақфлар ўша даврдаги ҳукмдор табақанинг Самарқанддаги таълим ва соғлиқни сақлаш соҳаларига ижобий муносабатда бўлганлигини исботлайди (мадраса очиш учун ёзилган вақф ҳужжатининг тўлиқ матни ва таржимаси билан танишиш учун 9-иловага қаранг).

Демак ушбу вақф ҳужжатларини ўрганиш бизга ўзбек халқининг илм аҳлига бўлган ҳурмати ва ҳозирги кунда давлатнинг таълим соҳасини ривожлантириш йўлида, педагог кадрларнинг моддий-маънавий таъминотини кўтариш, янги ўқув бинолар қуриш, кутубхоналар қуришга бўлган эътибори ўн асрдан зиёд бой тарихий тажрибага таянишлигидан далолат беради.

Рус тарихчиси О.Г.Большаков ҳам Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Наср Қорахон даврида ёзилган ушбу вақфномаларни муфассал ўрганган⁵⁰⁸. Лекин у ўз тадқиқотида юқоридаги тарихий ҳужжатлар ҳақида дастлаб маълумот берилган “ал-Муҳит” асарига тўхталмаган. Тадқиқотда маълум бўлдики, ‘Умар Сонер Хункан, О.Г. Большаков ва Бурҳонуддин Маҳмуд ал-Бухорийнинг зикр этилган вақф ҳужжатлари борасидаги қарашларида ўзаро фарқлар мавжуд. Аввалги икки тадқиқотчи бу ҳужжатларни XII асрда Мовароуннаҳрда ёзилган вақф ҳужжатлари сифатида эътироф этади. Бурҳонуддин Маҳмуд уларни Самарқанд қозилари тажрибаларидан бир намуна ва бошқа қозиларга ўрналган сифатида “ал-Муҳит” асарининг вақф бўлимида эмас, “шурут” бўлимида келтиради⁵⁰⁹.

⁵⁰⁶ Ömer Soner Hunkan (Karahanlılar). – Б. 492.

⁵⁰⁷ Ал-Муҳит. ЎЗР ФА ШИ // Қўлёзма № 5835. – В. 472а – 473б.

⁵⁰⁸ Қаранг: Большаков О.Г. Два вақфа Ибрагима Тамгач-хана в Самарканде по хронологии и генеалогии / Пер.с англ. и примеч. П. А. Грязневича. – М.: Главная редакция восточной литературы, 1971. – Б. 56.

⁵⁰⁹ Ал-Муҳит. ЎЗР ФА ШИ // Қўлёзма № 5835. – В. 486б – 491а.

Немис исломшунос олимаси Моника Гронке Туркистон ўлкасига алоқадор X–XIII асрларга оид араб тилида ёзилган ноёб қозилик ҳужжатларни ўрганган. Ушбу ҳужжатлар ҳозирги шарқий Туркистон ҳудудларида Ёркент шаҳрида ёзилган⁵¹⁰. Шунинг учун ушбу ҳужжатларни Ёркент ҳужжатлар тўплами деб ҳам юритилади. Ушбу ҳужжатларнинг сони 15 та бўлиб, уларнинг еттитаси араб тилида ва саккизтаси уйғур тилида ёзилган. Ҳужжатларнинг фото нусхалари Лондон давлат музейида сақланади. Ҳужжат матнларини инглиз тилига Владимир Минорский таржима қилган. Туркияда ушбу матнларнинг уйғур тилида ёзилганларини Текин Шинас ўрганган⁵¹¹.

Шарқий Туркистон хусусан Ёркент X–XI асрларда исломлашди. Жамият муаммолари янгича ёндошув ва қоидалар асосида ҳал этила бошланди. Бу соҳада албатта қозилар муҳим рол ўйнади. Мовароуннаҳр тарихига оид ушбу тарихий-ҳуқуқий ҳужжатлар савдотик масалаларини тартибга солишга бағишланган. Турли ислом ўлкаларида яратилган ҳужжатлар каби Мовароуннаҳр ҳужжатлари ҳам *инвокация* – ҳамду санолар, оятлар, ҳадислар ёки диний муқаддас калималар билан бошланган⁵¹². Бунда асосан ҳужжатлар *басмала* билан бошланишлиги аҳамиятлидир. Мовароуннаҳр ҳудудлари доимий оқиб турадиган дарёлар ва унумдор ерларга бой бўлганлиги сабабидан, алоҳида *сиқоя* (سقاية), яъни сув билан таъминлаш бўлимида суғориш, сувни адолатли тақсимлашнинг ҳуқуқий асослари ишлаб чиқилган ва бундай масъулиятли вазифа қозилик маҳкамаларига топширилган⁵¹³.

X–XIII асрлар Мовароуннаҳр ҳужжатшунослик анъаналарида ўша давр учун расмий тил ҳисобланган араб тили матнларини туркийлашиш-форсийлашиш ҳолатларини кузатиш мумкин. Масалан: арабча *муборак-қутлуг*, *а'зам-буюк*, *шаҳр-моҳи*, *ибн-ўғли*, *китаба-битиғ* каби сўзлар ёнма-ён ишлатилганлигини кўриш мумкин. Лекин

⁵¹⁰ Monika Gronke. The Arabic Yarkand documents. Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, Vol. 49, № 3. (1986), pp.454 – 507 (Бундан кейин. The Arabic Yarkand documents.).

⁵¹¹ Tekin Şinas. Bilinen en eski İslamî Türkçe metinler. Selçuklu Araştırmaları Dergisi, №4, 1975, pp. 157-186.

⁵¹² The Arabic Yarkand documents. – Б. 463.

⁵¹³ The Arabic Yarkand documents. – Б. 466.

ҳужжатларда бундай сўзларнинг келиши матндаги асосий араб тили коидаларига салбий таъсир кўрсатмаган⁵¹⁴.

Булардан ташқари Мовароуннаҳр ҳужжатларида гувоҳ, даъвогар ёки жавобгар номи зикр қилинаётганда унинг ким эканлигига ҳам урғу бериб кетилган. Масалан: *Насриддин ўтоқбоши – Насриддин ҳонадон каттаси, Маҳмуд субоши – Маҳмуд қўмондон, Иброҳим саробдор – Иброҳим ичимлик тарқатувчи, Козим силоҳдор – Козим ҳарбий, Идрис халлож – Идрис пахта титувчи* каби ибораларга ўхшаш⁵¹⁵.

Моника Гронке хулосасига кўра, Қорахонийлар даврида расмий қозилик ишларини икки хил мансаб эгалари бажарган, булар *қози* ва *ҳоким* бўлиб, қозилик ишлари билан фикҳ илмидан хабари бўлган фақиҳ шуғулланган бўлса, расмий давлат томонидан тайинланган ҳоким ҳам қозилик ишлари билан шуғулланган. Лекин Мовароуннаҳр шаҳарларида ҳокимлар кўпроқ сиёсий характерга эга бўлиб, қозиларнинг ижтимоий масалаларни ҳал этишдаги мавқеъи ҳокимликдан устун бўлиб қолаверган.

Демак, бу ўринда Моника Гронке матнлардаги *қози* ва *ҳоким* номлари остидаги мансабдорларни бир хил вазифаларни бажараётганлигини кўриб уларнинг иккисини ҳам расмий ва норасмий қозиларга бўлган. Лекин бу ердаги *ҳокимни* ҳакамлик қилаётган қози сифатида ҳам баҳолаш мумкин.

X–XI асрлар Сомоний амирларининг Бухородаги бошқарув институтлари ва уларнинг вазифалари ҳақида Абу ‘Абдуллоҳ ал-Хоразмий (ваф. XI) ўзининг “*Мафотиҳ ал-‘улум*” асарида маълумот бериб ўтади⁵¹⁶.

“*Мафотиҳ ал-‘улум*” асари XX аср ўрталарида немис олими Босворт томонидан ўрганилган. Босворт Сомонийлар давридаги давлат бошқаруви ўзида форс, араб ва турк анаъналарини бирлаштирган деб хулоса беради⁵¹⁷.

⁵¹⁴ The Arabic Yarkand documents. – Б. 472.

⁵¹⁵ The Arabic Yarkand documents. – Б. 478.

⁵¹⁶ С.Е. Bosworth. Abu Abdallah al-Khwarazmi on the technical terms of the secretary's art (a contribution to the administrative history of mediaeval Islam) // Journal of the Economic and Social History of the Orient, Vol. 12, № 2, (Apr., 1969). – pp. 113 – 164 (Бундан кейин. С.Е. Bosworth. The administrative history of mediaeval Islam).

⁵¹⁷ С.Е. Bosworth. The administrative history of mediaeval Islam. – Б. 113-114.

Абу ‘Абдуллоҳ ал-Хоразмий ўша даврда Мовароуннаҳрда куйидаги алоҳида соҳаларни бошқарадиган девонлар фаолият юритганлиги ҳақида хабар беради:

- Девон ал-харож (давлат солиқ кўмитаси);
- Девон ал-хазн (давлат ғазнаси);
- Девон ал-барид (давлат почта-алоқа хизмати);
- Девон ал-жайш (давлат армияси ва аскарлик хизмати);
- Девон ад-дийа ва-н-нафақот (давлат ижтимоий таъминот хизмати);
- Девон ал-ма’ (давлат сув таъминот хизмати);
- Девон куттаб ал-иншаа (давлат котибияти хизмати);
- Девон ал-қазо (давлат қозилик маҳкамаси);
- Девон аш-шувро (давлат маслаҳат кенгаши)⁵¹⁸.

Ушбу бўлимга хулоса қилиб айтиш мумкинки, Ўзбекистон ҳудудида яшаган халқларнинг маънавий мероси қадимий ва бой тарихга эга бўлиб, уни бирламчи манбалар асосида ўрганиш бугунги кунда долзарб муаммолар қаторида туради. Чунки, Ўзбекистон давлати ва ҳукукининг пойдевори – миллий давлатчилигимизнинг таянчлари жуда қадимий ва мустаҳкамдир. У бир неча минг йиллик тарихга эга. Қадимий Турон, Мовароуннаҳр, Туркистон ҳудудида раванк топган давлатлар жаҳон маданиятини ривожлантиришда ёрқин из қолдирган. Бошқа ислом диёрлари каби, Марказий Осиё халқлари ҳам ўлкага илк ислом дини анъаналари кириб, маҳаллий кўриниш олган даврларданок ўзларининг баъзи расмий фаолиятларини ислом қонун қоидаларига асосан ҳужжатлаштириб борганлар. Афсуски, Сомонийлар, Қорахонийлар, Салжуқийлар даврида тузилган кўплаб ҳужжатлар ва формуляр тузишга оид асарлар мўғул истилоси сабабли бутунлай йўқ бўлиб кетган. Баъзи ҳужжатлар эса шахсий архивларда сақланган бўлиб, ҳар хил офатлар сабабидан ёки ҳуқуқий жихатдан ўз аҳамиятини йўқотганлиги туфайли бизгача етиб келмаган ёки баъзи сабабларга кўра мамлакатдан четга олиб чиқилган.

* * *

Исломдаги қозилик фаолиятининг илк ривожланиш босқичи Муҳаммад (а.с.)нинг пайғамбарлик даври (610 – 632 йй) билан боғланади. Ривожланишнинг кейинги босқичлари сифатида ал-

⁵¹⁸ С.Е. Bosworth. The administrative history of mediaeval Islam. – Б. 120-164.

Хулафои ар-рошидун (тўғри йўлдан борган халифалар даври: 632 – 661 йй.), Умавийлар (661 – 750 йй.) ва Аббосийлар даври (750 – 1258 йй.) белгиланади. Демак, бу жиҳатдан олиб қаралганда, илк ислом даврида Пайғамбар (а.с.) ва халифаларни юқори инстанция, қолган қозиларни эса қуйи инстанция қозилари, деб тавсифлаш тўғри бўлади. Давр ўтган сайин қозиларни тайинлаш ҳар бир халифанинг ўз сиёсатидан келиб чиқиб амалга оширилган. Лекин диққатга молик томони, қозиларни тайинлаш тартиби ва қозилик амалиётини ташкил этиш жараёни давр ўтган сайин ихтисослашиб борди.

Диний-ҳуқуқий масалалар ал-Хулафои ар-рошидун даврида давлат миқёсида ҳал қилинган. Умавийлар даврига келиб бундай ишлар фақиҳлар ихтиёрига топширилган, халифалар бу каби муаммолар ечимига аралашмаганлар. Чунки ҳукмдорнинг диний-ҳуқуқий масалаларда етарли билим ва кўникмаларга эга эмаслиги ушбу борадаги ҳар қандай муаммоларни адолатли ҳал этишга йўл бермас эди. Мазкур ҳолатда давлат сиёсий, ижтимоий-иқтисодий масалада мустақил иш олиб бориб, диний-ҳуқуқий муаммолар ечими фақиҳлар ихтиёрига ўтади. Натижада, умавийлар даврига келиб қозилик маҳкамаси алоҳида ҳокимият сифатида шаклланиши бошланди. Энди ҳоким ёки халифа асосан қозиларни тайин этиш, уларнинг амалий фаолияти ва чиқарган ҳукмларини кузатиб бориш, маҳкама қозиси ва ходимларига ойлик маош тайинлаш, ўз вазифасидан четлатиш ҳамда мансабдор шахслар устидан қилинган шикоятларни бевосита кўриш каби масалалардагина қози ишларига аралашар эдилар.

Ўрта асрлар тарихида ислом ҳукмрон бўлган ўлкаларда қозилик маҳкамаларини тубдан ислоҳ қилиш жараёни халифалик тахтига аббосийларнинг (ҳукм.дав. 133 – 656/750 – 1258 йй.) чиқиши билан боғланади. Аббосийларнинг давлатчилик борасида амалга оширган кўплаб ислоҳотлари замирида умавийлар даврида заифлашган давлат аппаратини мустаҳкамлаш мақсади ётарди. Аббосийлар даврига келиб, *қози ал-қузот* лавозими таъсис этилди. Дастлаб *қози ал-қузот* қозиликка тайинлаш мумкин бўлган номзодни ҳукмдорга тавсия этиш ваколатига эга бўлган бўлса-да, кейинчалик у қозиларни танлаш ва тайин этиш имконини тўлиқ қўлга киритди. Ушбу воқеа боис қозилик маҳкамалари тизими тўла мустақилликка эришди.

Маънавиятимизнинг ажралмас бир қисми ҳисобланган Қуръони каримда келган, адолат меъёрларини ўзида жамлаган оятлар таъси-

рида ислом ҳукукида янги бир *қозилик одоблари* йўналиши пайдо бўлди. Бу йўналишда асар ёзган фақиҳлар асосий эътиборни қозилик лавозими ва унинг ваколатларига қаратганлар. Қозилик одоблари ҳукм юритиш одоблари мавзусига бағишланган соҳа бўлиб, унда қози қандай бўлиши, ўзини қандай тутиши кераклиги, ҳукми қандай юритиши, бошқа қозилар ва аҳоли билан муомаласи, қозихонанинг қаерда бўлиши, қози ва қозихона ишчиларининг вазифалари каби масалалар таҳлил этилган. Ислом тарихида бу соҳага асос солган фақиҳ Абу Юсуф бўлиб, унинг “Адаб ал-қози” асари кейинги даврда яратилган манбаларга дастурул амал бўлиб хизмат қилди.

Мовароуннаҳрда шаклланган судда иш юритиш тажрибалари ва илм аҳлининг янгиликка интилиши натижасида фақиҳларимиз маҳкама амалиётига Ироқ мактабида мавжуд бўлмаган, минтақадаги ижтимоий шароитга мос тадбирларни жорий қила бошладилар. Бу, албатта, фуқароларнинг қозига мурожаат қилиши, ҳақни исботлаш йўллари оsonлаштириш мақсадида келиб чиққан. Мовароуннаҳрда муфтийлик, шамсу-л ай’иммалик исломдаги энг юқори даража бўлиб, халқ оммаси ва ҳатто давлат раҳбарлари ҳам уларнинг фикрларини эътиборга олганлар. Мовароуннаҳр қозилик маҳкамалари тарихдан бошқа дин вакилларига нисбатан муроса йўлини тутганлигини кузатиш мумкин.

IV БЎЛИМ X-XIII АСРЛАРДА МОВАРОУННАХР ҚОЗИЛИК МАЖЛИСЛАРИДА ЮРИТИЛГАН ҲУЖЖАТЛАРНИНГ ТАРИХИЙ-ҲУҚУҚИЙ ТАҲЛИЛИ

X-XIII асрларда ёзилган ҳужжатшуносликка оид манбаларнинг тарихий-ҳуқуқий аҳамияти

Кўплаб тадқиқотчилар ислом ҳуқуқи тизимининг назарий ва амалий жиҳатлари ва улар ўртасидаги боғлиқлик томонларига алоҳида тадқиқот объекти сифатида аҳамият бериб келганлар. X–XIII асрларда ислом дунёсида ҳужжатшунослик мактаблари пайдо бўлди. Тадқиқ этилган манбалар ислом тарихида ҳужжатшунослик мактаблари милодий XIII асрга қадар шаклланиб бўлганлигини тасдиқлайди. Шунингдек, қозилик девонлари томонидан расмийлаштирилган ҳужжат матнларида асосан, Бухоро, Самарқанд, Балх, Марв, Ардабил, Бағдод, Дамашқ, Кардова, Гранада, Қоҳира каби шаҳарларнинг исмлари зикр қилиниши, ислом дунёсидаги ҳужжатшунослик мактабларини қуйидаги худудларга тақсимлаб ўрганишни тақозо этади:

1. Мовароуннаҳр мактаби
2. Хуросон мактаби
3. Ироқ мактаби
4. Шом мактаби
5. Миср мактаби
6. Андалусия мактаби

Ислом дунёсида қозилик девонининг иш фаолиятига бағишланган биринчи манба Муҳаммад ибн Халаф ал-Ваки‘ (ваф. 306/918 й.) томонидан ёзилган бўлиб, у Миср, Ироқ ва Сурия қозиларининг хронологик харитасини тузиб чиқади. Орадан эллик йил ўтиб, Мисрда Фотимийлар ҳукмронлиги даврида яшаган Муҳаммад ал-Киндий (ваф. 362/972 й.) ўзининг “Китоб ал-вулат ва китоб ал-қузот” номли асарини қозилик иш юритиш фаолиятига бағишлайди. Ушбу асар илк

Миср ислом жамиятидаги қозилик ишларига бағишланганлиги билан аҳамиятлидир⁵¹⁹.

Исломда қозилик маҳкамалари ишларини расмий қайд қилиш Умавийлар халифалигининг илк даврида Миср қозиси бўлган Сулайм ибн ‘Итир атТажибий томонидан амалга оширилди⁵²⁰. Шу билан қозилик маҳкамаларида кўрилган ишларни қайд қилиш, гувоҳлар ва уларнинг кўрсатмалари ёзилган ҳужжатлар пайдо бўла бошлаган.

Аббосийлар даврига келиб Абу Ҳанифанинг издошларидан бўлган Бағдоднинг қозиси Муҳаммад ибн Саммо‘а (ваф. 223/847 й.) томонидан маҳзар ва сижилл ҳужжатлари мустақил илм сифатида фикҳ дунёсига киритилган. У Абу Юсуфдан (ваф. 182/798 й.) сўнг қози *ал-қузот* мансабини эгаллайди⁵²¹ ва қозилик маҳкамаси ишларини тартибга солишда расмий ҳужжатларга алоҳида эътибор бериб, ислом тарихида биринчи марта “Китоб алмаҳозир ва-с-сижиллот” асарини ёзган⁵²².

Ислом ҳужжатшунослигига оид манбалар Мовароуннаҳрда XI аср бошларидан пайдо бўлди. Тадқиқот жараёнида Сомонийлар даврида Нишопурда яшаган ханафий олимларидан бири Маҳмуд ибн Музаффар ибн Маҳмуд ан-Нишопурийнинг (ваф. 401/1011 й.) “ал-Арба‘ин ал-мустатоба” (қирқта ёқимли масала) номли асари Истанбул шаҳрида жойлашган Боязид кутубхонаси қўлёзмалар фондининг ҳадис бўлимида сақланаётганлиги маълум бўлди. 24 саҳифалик бу қўлёзма тўлиқ шурут илмига бағишланган ва унинг тадқиқотчилар назаридан четда қолишига сабаб асарнинг ҳадис бўлимида сақланаётганлигида бўлиши мумкин. Бундан ташқари, Маҳмуд ан-Нишопурий ва унинг “ал-Арба‘ин ал-мустатоба” асари ҳақида ханафий олимлари шахсиятини ўрганувчи биографик манбаларда ҳам бирор маълумот учрамади. Демак, бу қўлёзманинг нодир нусхаси Боязид кутубхонаси қўлёзмалар фондида сақланади, деган хулосани беради⁵²³. Асарда

⁵¹⁹ Dispensing Justice in Islam. – Б. 88.

⁵²⁰ Муҳаммад аз-Зухайли. Тарих ал-қазо фи-л-ислам. – Байрут: Дор ал-фикр, 1415/1995. – Б. 179-180.

⁵²¹ Kavakci Yusuf Ziya, XI ve XII Asrlarda Karahanilar devrinde Mavara’ al-Nahr Islam hukukculari. – Ankara, 1976. – Б. 231 - 234.

⁵²² Мустафо ибн Шайх Муҳаммад. Равзат ал-қузот фи-л-маҳозир ва-с-сижиллот. – Истанбул, Баладийя кутубхонаси. – Муаллим Жавдат бўлими // Қўлёзма № 265. – В 157а.

⁵²³ Ушбу қўлёзма, диссертант томонидан 2008 йил 9-апрелда, Боязид кутубхонасида ўрганилган ва тадқиқот учун тўлиқ микрофильм нусхаси кўчириб олинган.

хамд ва санодан сўнг муаллифнинг ўзи ҳақидаги қуйидаги фикрлари келади:

... وبعد فقد التمس مني بعض من يتردد إليّ مستفيدا ويظهر في المودة إخلاصا مفيدا بأن أجمع له نيفا من علم الشروط وطرفا مما هو في الشرع مضبوط كي يكون تذكرة لديه وهدية مني إليه فلما تفرست إربه أنجحت إربه وجعلتها أربعين فصلا كل واحد منها أصلا وضممتها عشرة أبواب وسميتها بالأربعين المستطابة لما فيه من الصواب والله المستعان وعليه التكلان فهذا فيرت (فهرس) الأبواب الباب الأول في الأقارير والاعتراقات الباب الثاني في المبايعات الباب الثالث في الرهان والمقاسمات الرابع في الشركة والمضاربات الباب الخامس في التوكيلات الباب السادس في الإجازات الباب السابع في الأنكحة والتطبيقات والتدبير والاعتاقات الباب الثامن فيما تجري منه بين الخصم والخصومات الباب التاسع في الوقفيات والوصيات الباب العاشر قضاء القضاة. الباب الأول في الأقارير وفيه فصول أربعة الفصل الأول في الإقرار بالدين حالا

Таржимаси: “Мендан фойда истаб олдимга келиб турувчи ва самимий дўстлик қўрсатувчи бир киши шурут илми бўйича бир қанча масалаларни, шариатда аниқ бўлган жиҳатларни унга бир эслатма ва менадан совга бўлсин учун жамлаб беришимни илтимос қилганидан сўнг... Унинг истагига эътибор қаратдим ва истагини амалга оширдим. Масалаларни қирқ фаслга бўлдим ва ҳар бирини асл (асос) қилдим. Ва уларни ўн боб қилиб бирлаштирдим.

Савоб умидида Аллоҳдан ёрдам сўраб ва Ўзигагина таваккул қилиб, уни қирқта ёқимли масала деб атаб, фикҳистнинг биринчи бўлимини, “Тан олиши ва эътироф этиши”, иккинчи бўлимини “Савдо битимлари”, учинчи бўлимини “Гаров ва ўзаро тақсимланган моллар”, тўртинчи бўлимини, “Шериклик ва музораба”, бешинчи бўлимини “Ваколатлар бериши”, олтинчи бўлимини “Ижаралар”, еттинчи бўлимини “Никоҳлаш, талоқ қўйиши, қулни сиртдан озод қилиши”, саккизинчи бўлимини “Хусумат ва хусуматлашаётган томонлар ўртасида содир бўладиган ҳолатлар”, тўққизинчи бўлимини “Вақфлар ва васиятлар”, ўнинчи бўлимини “Қозилик мажлиси” деб номладим...⁵²⁴.

⁵²⁴ Маҳмуд ибн Музаффар ибн Маҳмуд ан-Нишопурий. Ал-Арба‘ин ал-мустатоба. Истанбул: Боязид кутубхонаси // Қўлёзма № 2672. – В 246.

Ислом ҳуқуқидаги *шурут* сўзини ҳам дастлаб ҳанафийлик мазҳаби асосчиларидан Муҳаммад аш-Шайбоний (ваф. 189/805 й.) ўзининг “ас-Сияр ал-кабир” асарида илмий муомалага киритган. Шунинг учун *шурут* йўналишида асарлар ёзган кўплаб ҳанафий олимлари Муҳаммад аш-Шайбонийдан кўплаб иқтибослар келтирганлар. Натижада XIII асргача ҳанафийлик мазҳабига доир асарларда ҳужжатшунослик илми *шурут* деб аталган.

Демак, ушбу таҳлиллардан келиб чиқиб, X–XIII асрларда ёзилган шартнома ҳужжатлари тузишга оид манбалар *шурут*⁵²⁵ деб, қозилик девонида расмийлаштирилган ҳужжатлар эса, *махзар*⁵²⁶ ва *сижил*⁵²⁷ ҳужжатлари деб аташ мақсадга мувофиқдир.

Ислом тарихида биринчи қози ал-қузот бўлган Абу Юсуф (ваф. 182/798 й) даврида ўлкаларга таъйин этилган қозиларнинг барчаси ҳанафийлик мазҳабида бўлганлар. Ислом тарихида *шурут* асарларини ёзишни ҳам дастлаб, ироқлик ҳанафий олимлар бошлаб бердилар. Муҳаммад ибн Исҳоқ ан-Надим (ваф. 387/997 й.) ўзининг “ал-Фихрист” номли асарида илк *шурут* асарлари ёзган ҳанафий ва шофи‘ий мазҳаби олимларининг номини зикр этиб ўтган⁵²⁸. Ислом тарихида илк *шурут* асари ёзган олим Аҳмад ибн ‘Умар ибн Муҳир аш-Шайбоний ал-Хассоф (ваф. 261/875 й.) бўлиб, у “Китоб аш-

⁵²⁵ Шурут – атамаси ислом ҳужжатшунослигига оид асарлар ёзган ҳанафий фақиҳлари томонидан киритилган илмий истилоҳ бўлиб, барча фақиҳлар ушбу агамага иттифок қилганлар. Демак бу ўринда шурут атамасини ислом ҳужжатларига оид формулярлар тузиш намунаси ёки андозаси деб тушиниш мақсадга мувофиқдир. Шурут – شروط (شرط) араб тилидан олинган бўлиб, ўзбек тилида “шарт, қилинадиган талаб, қоида, низом” бўлиб, қози томонидан турли оилавий ва мулкчиликка оид шартномаларни расмийлаштириш бўйича назарий жиҳатдан ишлаб чиқилган қоидалар мажмуасини англатади. Қаранг: Бекмирзаев И.И. “Бурхонуддин Маҳмуд ал-Бухорий ва Мовароуннаҳр қозилиги” Монография, Т.: “Таълим” нашриёти, 2011. – Б. 73-82.

⁵²⁶ Махзар – бу қозилик маҳкамаси иш жараёнида юрийтиб бориладиган ҳужжат бўлиб, унда фақат маҳқамада иштирок этувчи томонлар даъволари ва жавобгарнинг даъвога муносабати ҳамда гувоҳларнинг мазкур даъво юзасидан берган кўрсатмалари қайд этиб кўйилган. Махзар инвокация, интитуляция, инскрипция ва салютациядан иборат бўлган.

⁵²⁷ Сижил – бу қозининг ҳукми ёзилган расмий ҳужжат бўлиб, унда, кўтарилган даъво ҳам кўрсатиб ўтилган.

⁵²⁸ Муҳаммад ибн Исҳоқ ан-Надим (ваф. 387/997 й.). Ал-Фихрист / Мустафо аш-Шавимий таҳқиқи остида. Тунис: Дор ат-тунисийа ли-н-нашр, 1405/1985. – Б. 264-268 (Бундан кейин. Ан-Надим. Ал-Фихрист.).

шурут ал-кабир” ва “Китоб аш-шурут ас-сағир” асарларини таълиф этган. Хассофдан сўнг Шом, Куфа, Кархда қози бўлган Абу Ҳозим, ‘Абдулҳамид ибн ‘Абдулазиз Жалил ал-Қодарий (ваф. 271/884 й.), ‘Абдуллоҳ ибн Мувсал (ваф. 277/890 й.), Абу Зайд Аҳмад ибн Зайд аш-Шурутий (ваф.284/897 й.)⁵²⁹, Яҳйо ибн Бакир ал-Бағдодий (ваф. 288/901 й.), ‘Абдуллоҳ ал-Фарҳий ал-Ироқий (ваф. 298/911 й.) каби ироқлик олимлар шурут илми билан боғлиқ қатор қўлланмалар яратганлар⁵³⁰. Лекин юқоридаги фақиҳлар асарларининг бирортаси ҳам бизнинг давримизгача етиб келмаган.

XIII асрдан кейин Усманийлар давлатида шурут илми “Илм ас-сакк” кейинчалик “қонуннома” ва ниҳоят “мажалла” истилоҳлари силсиласида қонун ҳужжатларининг назарий асослари сифатида ўрганила бошланди. Усманийлар давлатида фаолият юритган фақиҳлар Иброҳим ал-Ҳалабий (ваф. 956/1549 й.), Ибн Нужайм (ваф. 970/1562 й.), Ибн Обидин (ваф. 1252/1836 й.) X–XIII асрларда яшаган ханафий фақиҳларнинг ислом ҳужжатшунослигига оид қарашларини умумлаштириб, қозилик девони фаолиятини такомиллаштирдилар⁵³¹. Ислом дунёсида қонунлар тизимини тартибга солиш Усманийлар империясида Султон Сулаймон Қонуний (ҳукм.дав. 1520–1566 йй.) даврида бошланди. Ўша давр Усманийлар давлати бош қозиси Имодий Муҳаммад Абу Су‘уд Афанди кенг қўламли фаолият олиб бориб, Султон Сулаймоннинг энг машҳур “қонуннома”сини (қонунлар мажмуаси) тўплади. Манбаларда таъкидланишича, ўша даврда Абу Су‘уд Афандининг ёрдами ва раҳбарлигида тузилган қонунлар шариатдан олинган бўлса ҳам, уларнинг бир қисми, айниқса, давлат ерларига тегишли қоидалар кўпинча маҳаллий урф-одатларга асосланган эди⁵³².

X–XIII асрларда қозилик маҳкамалари ислом дунёсида муҳим давлат органига айланди. Аббосийлар халифалиги давридан қозилик маҳкамаларига *девол бошқаруви* даражаси берилиб, ушбу қозилик

⁵²⁹ Баъзи олимлар исмларининг сўнгига аш-Шурутий сўзининг қўшилиши ўша олимнинг шурут илмида етук мутахассис бўлганлигидан далолатдир.

⁵³⁰ Ан-Надим. Ал-Фихрист. – Б. 264 - 268.

⁵³¹ Muhammad Khalid Masud, Rudolph Peters and David S. Powers (eds.). Dispensing Justice in Islam: Qadis and their judgments. – Boston: E. J. Brill, 2006. – 591 p (Бундан кейин. Dispensing Justice in Islam).

⁵³² Uriel Heyd. Studies in old ottoman criminal law. Oxford at the Clarendon press. – London: Edited by V.L. Menage, 1973. – Б. 133.

девони давлатдаги барча расмий ҳужжатларни расмийлаштирадиган, юридик куч берадиган давлат идорасига айланди⁵³³.

X–XIII асрларда қозилик девонида расмийлаштирилган ҳужжатлар умумий номлар остида *шурут*, *махзар*, *сижил*, *сакк*, *китоб ҳукмий* деб аталиб, ушбу турдаги ҳужжатлар тўла қозилик девонлари томонидан расмийлаштирилган.

Демак ушбу турдаги расмий ҳужжатларни бирламчи манбалар асосида ўрганиш, ҳуқуқ тарихи ва давлатчилик анъаналарига оид илмий хулоса ва қарашларни тубдан янгилашга имкон беради. Чунки, шу кунгача Ғарб ва Шарқда ёзилган кўплаб тадқиқотлар қозилик институтларини бир томонлама яъни шариат қонуниятлари асосида ишлаган ва шаклланган деган хулосадалар. Ушбу тадқиқотдан кўзланган мақсад эса, қозилик девони томонидан юритилган ҳужжатлар динийликдан кўра кўпроқ дунёвий характер касб этганлигини илмий асослашдан иборатдир.

X–XIII асрлардаги ислом дунёсидаги қозилик девони ислом дини ва мусулмонларнинг маъмурий бошқарув шаклини ўзида акс эттиради.

Қозилик девони архивида сақланган *сижил* ҳужжатлар ўша даврда маҳкама томонидан кўрилган ишларнинг *номенклатура*⁵³⁴ мажмуи ҳисобланган. Чунки сижилл ҳужжатлари таркибидан савдосотик, никоҳ, қулчилик, ижара, давлатлараро муносабатлар, вақф, иқтоъ мулклари бўйича тузилган ҳужжатлар ўрин олган. Тадқиқот учун аҳамиятли томони шундаки, X–XIII асрларда Мовароуннаҳр ва ислом дунёсида ёзилган сижилл, маҳзар ва шурут ҳужжатларига бағишланган асарлар олти асрлик давр мобайнида қозилар ва ислом ҳуқуқшунослари таянадиган муҳим манбалар бўлиб келган. Ҳозирги кунда ушбу жанрда ёзилган манбалар Ғарб тадқиқотчиларининг эътиборини тортаётгани ҳам бежиз эмас.

Қозилик девонида маҳкама жараёни *махзар* номи остида бўлиб, асосан икки қисмни ўз ичига олган:

1. Даъвогарларнинг қози ва гувоҳлар олдида сотгани ёки олгани ёхуд қилган ишини тан олгани ҳақидаги эътирофи;
2. Қозининг даъво натижалари бўйича гувоҳлар олдидаги қарори ва тасдиғи;

⁵³³ Wael B. Hallaq. The qadi's diwan (sijill). – Б. 415.

⁵³⁴ Турли соҳаларга оид номлар-атамалар, терминлар мажмуи

Маҳзар ҳужжатининг шакли кенг бўлиб, қозининг кўрган иши бўйича барча тафсилотларини ўз ичига олган. Сижил эса фақат гувоҳлар учун ёки даъвогарлар учун кўчириб берилган суд қароридан кўчирма бўлган⁵³⁵.

Қозилик девонида кўриладиган ҳужжатлар уларнинг фаолият юритадиган ҳудуд ёки шахрига қараб белгиланган. Ўрта асрларда фаолияти кенг қамровли бўлган қозилар шаҳар қозилари деб юритилган. Масалан, Бухоро, Самарқанд, Дамашқ, Бағдод, Қоҳира қозилик девонлари ўзида маҳзар, сижил, шурут ҳужжат турларидан ташқари *Сужук* – яъни йирик ҳажмдаги кўчмас мулклар, султон ҳадялари, вақф ерлар, ишлаб чиқариш объектларини расмийлаштириш билан боғлиқ бўлган ҳужжатлар мажмуи; *китоб ал-музаккий*, яъни қозининг вакили томонидан текширилган гувоҳлар рўйхати; *китоб ал-маҳбусиин*, яъни жиноий жавобгарликка тортилган маҳбуслар ҳақидаги ҳужжатлар; вақф ва етимларга қарашли мулклар бўйича тузилган ҳужжатлар; йирик мулк кўринишидаги васиятномалар; турли вилоят қозиларига йўлланган мурожаатномалар; кафолат хатлари, вакиллик ҳужжатлари алоҳида тўплам шаклида сақланган⁵³⁶.

Демак, ўрта асрларда ислом дунёсида фаолият юритган турли давлат девонларига қараганда қозилик девони ўзининг кенгқамровли фаолияти билан жамиятда муҳим ўрин эгаллаган. Шунинг учун ислом дунёсида фаолият юритган қозилик маҳкамаларини замонавий истилоҳдаги суд маҳкамаси ва судьяларга қиёслаш нотўғридир. Чунки, X-XIII асрларда фаолият юритган қозилик девони ўзида кўплаб лавозимларни бўйсундургани ва бирлаштирганлиги (шурталик, музаккийлик, мухтасиблик, васийлик, вакиллик, вақф мулкларига жавобгар шахслар каби) ҳамда иккинчи томондан ижтимоий масалаларни ҳал қилиб беришни жамлаганлиги туфайли буларни *қозилик мажлислари* деб аташ мақсадга мувофиқдир.

X-XIII асрларда ёзилган ҳужжатлар юқори юридик савияда ёзилишига қозилик мажлисларида фаолият юритган котибларнинг ҳам хизматлари катта бўлган. Тадқиқ қилинган манбаларнинг барчасида котиблик мақоми бўйича алоҳида бўлим ажратилган бўлиб, у қозининг адолатли ҳукм чиқаришига масъул ва кузатиб турувчи шахс сифатида

⁵³⁵ Wael B. Hallaq. The qadi's diwan (sijill). – Б. 419.

⁵³⁶ Wael B. Hallaq. The qadi's diwan (sijill). – Б. 420-421

қаралган. Шунинг учун котибнинг маҳкамадаги жойи айнан қозининг олдида бўлган. Баъзи ҳолатларда қози маҳкама ишини яхши тушунсада, лекин чиқарган қарорини расмийлаштириш, хужжатлаштириш ишидан тажрибаси кам бўлганлиги кузатилади. Ибн ‘Аттор, Андалусия давлатида қозилик мажлисига таъйин этилаётган *котиб* шахсан султон томонидан сайланишлигини шарт қилиб қўйган⁵³⁷.

Абу Наср ас-Самарқандий Самарқандда XII асрда хужжатни расмийлаштириш *инстанция* (босқичли) шаклда амалга оширилганлигини айтади. Қози кўрилаётган ишнинг услуб ва қондасини фақиҳлар кўрсатмасидан келиб чиқиб, оғзаки тарзда қарор чиқарган. Котиб эса, оғзаки қарорни хужжатлаштирган⁵³⁸.

Маждуддин ал-Уструшаний эса, қозилик девонининг асоси қарор эмас, балки у ерда тузиладиган хужжатлар деб ҳисоблаб, қозиликка номзод одам котиблик лавозимида ишлаган бўлишини шарт қилган⁵³⁹.

Бурҳонуддин Маҳмуд ал-Бухорий эса, қозилик девонида хужжатларни расмийлаштираётган котиб муайян бир мазҳаб бўйича фақиҳ бўлишлигини шарт қилган⁵⁴⁰.

Қозилик мажлисида кўрилган хужжатларни рўйхатга олиб қўйилишининг бош сабаби ушбу турдаги даъво иши қозилик маҳкамасига келиб тушган тақдирда, қозининг осон ҳукм чиқариши учун бўлган. Бурҳонуддин Маҳмуд ал-Бухорий ўзининг “ал-Муҳит” асарида Самарқандда мадраса учун ажратилган вақф хужжати ҳақида гапириб, уни расмийлаштираётган қози ва котибни султоннинг ишончли вакиллари деб атайди. Агар ажратилган вақф мулки бўйича қонунбузарлик рўй берган ҳолатларда ва вақф қилувчи вафот этиб кетган тақдирда ҳам қози, девондаги хужжатнинг асл нусхасига таяниб вақф мулкини қонуний тиклаш ҳуқуқига эга бўлган. Бундай ҳолатларда султон ёки волийнинг қозининг ишига аралashiши мумкин бўлмаган⁵⁴¹.

Демак, қозилик девонида хужжатлардан бир нусхадан олиб қолинишига кейинчалик қонунбузарлик рўй берган тақдирда, асл ҳақиқатни амалга оширишга асос деб қараш мумкин.

⁵³⁷ Ibn al-Attar. Madrid. – Б. 22.

⁵³⁸ Самарқандий. Шурут ва-л-васо`иқ. – Б. 34.

⁵³⁹ Китоб ал-фуеул. – Қўлёзма № 3245. – В. 46а – 65б.

⁵⁴⁰ Ал-Муҳит. Сами ал-Жундий. Ж.9. – Б. 498.

⁵⁴¹ Ал-Муҳит. ЎЗР ФА ШИ // Қўлёзма № 5835. – В. 486б – 491а.

Баъзи тарихий ҳужжатларда уч тўрт муҳрни мавжуд бўлишлиги, унинг юридик кучини белгилаб беради. Қозилик девонидан чиқарилган ҳужжатда қози муҳри бўлган. Агар ҳужжатда кўрилган иш давлатга қарашли бошқа девонларнинг фаолиятига алоқадор бўлса, ҳужжат ушбу девон муҳри билан ҳам тасдиқлаб қўйилган. Кўрилган иш қайси шаҳар, қишлоқ ёки вилоятда бўлганлигини тасдиқлаш учун волий ёки ҳокимнинг муҳри ҳам керак бўлган. Баъзи ўринларда кўпгина котиблар халқ ичида ҳурматга эга бўлган фақиҳлар бўлгани боис, уларнинг султон томонидан берилган шахсий тасдиқловчи муҳрлари бўлган.

Исломдаги маҳзар ва сижилл ҳужжатлари ҳозирги кун тили билан айтганда документалистика (ҳужжатшунослик) ва дипломатика⁵⁴² фанига яқин соҳалар дейиш мумкин. Чунки, мазкур фанлар ҳужжатларнинг ўрганилиш назарияси ва амалиётини кенг ёритиб беришга хизмат этади. Ўзбекистонда бу йўналишда О.Д.Чехович⁵⁴³, Б. Казаков⁵⁴⁴, шунингдек, қадимги турк ҳужжатшунослигида Қ.Содиқов⁵⁴⁵ ва бошқалар самарали илмий фаолият олиб борганлар.

⁵⁴² Дипломатиканинг манбашуносликда қўлланилиши алоҳида аҳамият касб этади. Расмий ҳужжатлар шаклидаги ёзма манбаларни ўрганиш илмий тадқиқот учун муҳимдир. Ҳужжатнинг матни, дасхати, харфлар ва жумлаларнинг ёзилиш тартиби, уларнинг ички ва ташқи белгилари, мавзуларини ўрганиш, ҳужжатнинг асл нусха ёки кўчирмалигини, унинг ёзилган вақтини ҳамда унга кейин киритилган ўзгартиришларни аниқлаш ўрганилаётган объект ҳақида аниқроқ, батафсил маълумот олишга ёрдам беради. Дипломатика тарихий манбашуносликнинг махсус бўлими бўлиб, ҳуқуқий қонунда белгиланган ҳужжатларнинг мазмунини ўрганади. Бу атама лотинча “diplomum” сўзидан олинган бўлиб, “иккиланган, иккилик” деган маъноларни беради. Актлар, ҳужжатлар, вақфлар, ҳукмдорларнинг фармойишлари, қозихона ҳужжатлари, давлат иш юритиш ҳужжатлари, васикалар, машхур шахсларнинг мактублари ва бошқалар дипломатика фанининг объекти ҳисобланади. Дипломатика термини XIV–XV асрларда муомалага киритилган. Дастлаб айрим ҳужжатларга нисбатан қўлланилган бўлса, XVIII асрга келиб, барча турдаги ҳужжатларни ўрганиш ҳам дипломатика деб юритила бошланди. Қаранг: Каштанов С.М. Русская дипломатика. – Москва, 1988. – Б. 11.

⁵⁴³ Чехович О.Д. Бухарские документы XIV века. – Т.: Наука, 1965. – 332 с; Чехович О.Д. Документы к истории аграрных отношений в Бухарском ханстве. Выпуск 1. Акты феодальной собственности на землю XVII-XIX вв. – Т.: Наука, 1954. – 268 с.

⁵⁴⁴ Казаков Б.А. Документальные памятники Средней Азии. – Т.: Узбекистан, 1987. – 87 с.

⁵⁴⁵ Содиқов Қ., Омонов Қ. Ўзбек тилининг ёзма услублари тарихидан. – Т.: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2010. – 191 б.

Хар қандай ҳуқуқий тизимда бўлгани каби, исломда “китоб ал-маҳозир ва-ссижиллот” ва “шурут” йўналишида яратилган асарлардан кўзланган мақсад, энг аввало, ислом ҳуқуқи нормаларига мос келувчи ва ҳужжатшуносликнинг барча талабларига жавоб бера оладиган ягона формуляр (таърифнома), намуна тизимини ишлаб чиқиб, фаолият юритаётган қозихона ва қозиларнинг иш фаолиятини ана шу тизим орқали бир тартибга солиш, ривожлантириш ва исломдаги ҳуқуқий нормаларни амалиётда қўллаш муҳанизминини мукамаллаштириш эди.

Демак, шурут намунавий ҳужжатлар кўринишидаги ва ҳозирги кун тилидаги “Формуляр”лар бўлиб, улар қуйидаги асосий тўрт тусунчани ўз ичига олган:

1. Шартли формуляр – ҳужжатларнинг яхлит умумий шакли;
2. Мавҳум формуляр – ҳужжатларнинг ўзига хос шакли;
3. Аниқ формуляр – унча катта бўлмаган гуруҳларга ажратилган ҳужжатларнинг ички тузилиши;
4. Бир шахсга хос формуляр – алоҳида олинган ҳужжат матнининг тузилиш шакли⁵⁴⁶.

Ҳужжатшунослик тарихида формулярларнинг биринчи қисми қуйидагиларни ўз ичига олган:

– *инвокация* – ҳамду санолар, оятлар, ҳадислар ёки диний муқаддас калималар;

– *интитуляция* – ҳужжат йўллаётган ёки тузаётган шахснинг исм-шарифи ва унинг насаби-ю ҳасабига ўхшаш мавқеини кўрсатадиган сифатлари;

– *инскрипция* – нома йўлланаётган кишининг исм-шарифи ва унинг даража-мавқеини билдириб ёзилган сифатлар;

– *салютация* – саломлашув;

Формулярларнинг иккинчи қисми асосий қисм ҳисобланиб, у қуйидагилардан иборат бўлган:

– *эксордиум* (ёки пролог) – тузилган ҳужжат ёки номанинг мазмун-моҳиятини ўзида акс эттирувчи кириш сўзи (муқаддима);

– *публикация* – тарқатилаётган хабар ёки қарорнинг тузилиш жиҳатлари;

– *наррация* – кўрилган ишнинг муфассал баёни;

⁵⁴⁶ Григорьев А.П. Монгольская дипломатика XIV–XV вв. – Санкт Петербург, 1998. – Б. 22.

- *диспозиция* – ишнинг моҳиятини кўндаланг қўйиш;
- *санкция* – жазо хавфи билан қўрқитиб, жиноят қилишдан қайтариш;
- *корроборация* – ҳужжатнинг кадр-қимматини ошириш мақсадида муҳр, имзо ва шунга ўхшаш нарсалар билан бўладиган шаҳодатнома бўлими;

Формулярнинг учинчи қисми – эсхатокол ёки хотимавий баённома бўлиб, қуйидагиларни ўз ичига олади:

- *датум (дата)* – ҳужжат тузилган жой, вақт;
- *аппрекация* – ҳужжатнинг қониқарли хотималашнинг диний шакли (М: дуо, омин, истиғфор каби);
- *субскрипция* – имзолар;
- *сигилла* – муҳрлар⁵⁴⁷.

Намунавий ҳужжатлар кўринишидаги шурут, яъни “формуляр”лар уч ҳуқуқий категорияларга бўлинган. Булар: Мулкка эгалик қилиш ва мулк савдоси бўйича тузилган шартномалар; Оилавий муносабатлар, никоҳланиш, ажралиш, нафақа белгилаш, аёлнинг ўз хоҳишига кўра ажралиши бўйича тузилган шартномалар; қулчиликка оид муносабатлар, қулни озод қилиш, қул ёки жория ва уларнинг хожалари ўртасида тузилган келишув шартномалар гуруҳидир.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, юқоридаги аниқ қоидалар асосида шаклантирилган қозилик архиви ҳужжатлари ҳисобланган маҳзар, сижил ва формулярлар шаклидаги шурут ҳужжатлари ислом дунёси ва Мовароуннаҳрда Х–ХІІІ асрлардаёқ шаклланганлигини тарихий манбалар тасдиқлайди. Демак, ушбу ҳужжат намуналари оила ва мулкчилик муносабатларини ўз ичига олувчи ислом қонунчилиги ва қозилик ишларига оид ҳужжат турларини тузиш учун амалий тажрибадан ўтказилган қоидалар бўлиб, ҳозирда Ғарб дунёсидан кириб келган ва амалда бўлган нотариат идоралари томонидан тузиладиган ҳужжат тузиш анъаналаридан фарқ қилмайди.

Ўтмиш аждодлардан мерос қолган тарихий ёзма манбалар қаторидан ҳақли равишда муносиб ўрин олган тарихий ҳужжатлар ва уларнинг ёзилиш тартибларига бағишланган қўлёзма манбалар Республика ва Жаҳон фондларида сақланаётганлиги маълум бўлди.

Ижтимоий-сиёсий, айниқса, иқтисодий муносабатларга оид тарихий тажрибаларни ўрганишда исломнинг классик даври ҳисобланган

⁵⁴⁷ Исмоилов М. Ҳужжатшунослик ва Марказий Осиё дипломатикаси. – Т.: Академнашр, 2010. – Б. 37-38.

X–XIII асрларда ёзилган қозилик девонида тузилган расмий ҳужжатларнинг ўрни каттадир. Қозилик ҳужжатларига оид манбаларни тарихий манбашунослик ва ҳуқуқшунослик нуқтаи назаридан ўрганишнинг аҳамияти шундаки, формуляр матнларида келтирилган маълумотлар, жумладан, ёзилган саналар, географик номлар ва топонимик жойлар кўплаб тарих ва жўғрофияга оид асарларга қараганда ҳам аниқ ва изчил ёритиб берилганлигини кузатиш мумкин. Ҳуқуқий иш юритишга оид ҳужжатларда исмларнинг аниқ келтирилганлиги, даъвогарларнинг аниқ ташқи белгилари, масалан, бўйи, юзининг ранги, сочи, соқоли кабиларнинг баён қилиниши ҳужжатларнинг бошқа тарихий манбаларга нисбатан аҳамиятли ва аниқ фактларга эга эканлигини кўрсатади.

Мовароуннаҳрда ёзилган ҳужжатшуносликка оид манбаларда даъво ва низоларнинг расмийлаштириш шартлари

Ўзбекистон тарихининг манбашунослик ва ҳуқуқий масалаларини ёритишда қозилик ҳужжатларига бағишланган манбаларни ўрганиш ва тадқиқ этиш муҳим аҳамиятга эгадир. X–XIII асрлар ислом тарихида қозихона ишлари ва улардаги ҳужжат юритиш тартиблари соддаликдан мураккабликка қараб ўзгариб борди. Қозилик девонларини такомиллаштириш борасида ҳанафийларнинг хизмати катта бўлди.

Ҳанафий олимлари ёзиб қолдирган қозилик ҳужжатларини юритишга доир манбаларни илмий таҳлил этиш орқали, уларда кўрилган даъво ва низоларни қуйидаги тартибда расмийлаштирилганини кўриш мумкин:

а) Махзарнинг кириш қисми бўлиб, у қуйидаги тартибда ёзилган;

... حضر مجلس القضاء في كورة بخارى قبل القاضي فلان بذكر لقبه واسمه
ونسبه المتولي لعمل القضاء والأحكام ببخارى نافذ القضاء والإمضاء بين
أهلها من قبل فلان في يوم كذا من شهر كذا ومن سنة كذا.

Таржимаси: ... йили ... ой ... кунда Фалончи номидан Бухорода қозилик ва ҳукмларни бошқарувчи ва Бухоро аҳолиси орасида қозилик иши ва имзо ишларини бажарувчи фалончи (исми, лақаби ва насаби) қозидан олдин Бухоро вилояти қозилик мажлисига келган...⁵⁴⁸

⁵⁴⁸ Ал-Муҳит. Сами ал-Жундий. Ж.9. – Б. 409.

Даъво ва низо расмийлаштирилаётган маҳзар ҳужжатларнинг кириш қисми котиблар томонидан ёзилган. Котиб биринчи даъвони ёзганда куйидаги жихатларга эътибор қилиш шарт қилинган:

– даъвонинг вақти ўзгариши мумкин бўлганлиги боис, санага жой қолдирилган;

– жавобгарнинг эътироф жавоби ҳам бўш қолдирилган;

– даъвогарнинг гувоҳлари бўлса уларнинг исми, куняси, яшаш манзили, асосий ибодат қиладиган масжидининг номи тўлиқ ёзилган. Икки гувоҳ исмлари ёзилганда уларнинг орасида бўш жой қолдирилган. Бунга сабаб, шу ерга гувоҳларнинг кўрсатмалари ёзилиш керак бўлган. Котиб томонидан очик қолдирилган ерларни қозининг ўзи тўлдирган.

Сўнг котиб бу ҳужжатга маҳкама муҳрини қўйган ва ҳужжат хошиясига ёки устига даъвогар ва жавобгарнинг исми ҳамда ижро куни санасини ёзиб қўйган. Бу ҳужжатлар алоҳида ҳужжатлар сақланадиган жой *қиматрага* солиниб, ҳар *қиматрада* сақланаётган ҳужжатни бир ой давомида қайта кўриш имкони бўлган. Бир ойдан ўтган ҳужжатлар, қози архивига тикиб борилган.

Умар ан-Насафий даъво ҳужжатлари туркумига кирувчи маҳзарда барча жараёни кўрсатиш ва гувоҳлик лафзлари қатга аҳамиятга эга эканлигини таъкидлаб, маҳзар ҳужжатларни куйидаги жумлалар билан бошлашни таклиф этади:

...يقول القاضي فلان يذكر لقبه ونسبه واسمه أدام الله توفيقه المتولي لعمل
القضاء والأحكام ببخارى ونواحيها نافذ القضاء بين أهلها من قبل الخاقان
فلان ثبت لله قواعد ملكه وأعز نصره.

Таржимаси: *Фалончи хоқон (Аллоҳ унинг подшоҳлигини мустаҳкам қилсин ва галабасини азиз қилсин) номидан Бухорода қозилик иши ва ҳукмларни бошқарувчи ва Бухоро ва унинг атрофида яшовчи аҳоли орасида қозилик ва имзо ишларини бажарувчи фалончи (исми, лақаби ва насаби) қози (Аллоҳ унинг тавфиқини бардавом қилсин) айтадики...*⁵⁴⁹

Ҳужжатшуносликка оид манбаларда келтирилган намуналарда қозилик маҳкамаси мажлисида қатнашган тарафлар: даъвогар “мудда‘ий” (مدعى) ва жавобгар “мудда‘о ‘алайҳ” (مدعى عليه) шахслар

⁵⁴⁹ Ал-Муҳит. Сами ал-Жундий. Ж.9. – Б. 414.

ҳақида маълумот берилган. Бу ўринда фақиҳ қози таништириши лозим бўлган иборани қуйидагича ифодалайди:

– умумий кўринишда;

...حضر رجل ذكر أنه يسمى فلان بن فلان، وأحضر مع نفسه رجلاً ذكر أنه يسمى فلان بن فلان.

Таржимаси: *Ўзини фалончи ўғли фалончи деб таништирган киши келди ва у ўзи билан фалончи ўғли фалончи деб айтган кишини олиб келди...*⁵⁵⁰

– аниқ вақтни кўрсатган ҳолда;

...حضر في مجلس قضائي ببخارى يوم كذا من شهر كذا من سنة (كذا) رجل ذكر أنه يسمى فلان، وأحضر معه رجلاً ذكر أنه يسمى فلان.

Таржимаси: ... йили ... ой ва ... куни Бухородаги қозилик мажлисига ўзини фалончи деб таништирган киши келди ва у ўзи билан фалончи деб айтган кишини олиб келди⁵⁵¹.

– ихтиёрий ҳолатда;

رجل ذكر أنه يسمى فلان، وأحضر مع نفسه رجلاً ذكر أنه يسمى فلان

Таржимаси: *Бир киши ўзини фалончи деб таништиради ва у ўзи билан фалончи деб айтган кишини олиб келди*⁵⁵².

Шунингдек, маҳзар ҳужжатларда тарафлар кўрсатилганда уларни кўрсатиш олмоши билан кўрсатиш шарт ҳисобланган. Чунки, бу қоида ҳусуматлашаётган шахснинг ўзи эканлигини аниқлаштиради. Шу сабабли маҳзарга “المدعى هذا”, яъни “*ушбу даъвогар*” ва “المدعى عليه”, яъни “*ушбу жавобгар*” деб ёзиш умумий қоида сифатида қабул қилинган⁵⁵³.

Демак, ҳужжатда даъвогар ҳам жавобгар ҳам зикр қилинганда “ҳаза” (*ушбу*) сўзи қўшиб ёзилишини шарт қилган. Ушбу тартиб ҳам ҳужжатларни қайд этишдаги умумий қоидалардан бири ҳисобланган.

⁵⁵⁰ Ал-Муҳит. Сами ал-Жундий. Ж.9. – Б. 409.

⁵⁵¹ Ал-Муҳит. Сами ал-Жундий. Ж.9. – Б. 409.

⁵⁵² Ал-Муҳит. Сами ал-Жундий. Ж.9. – Б. 409.

⁵⁵³ Ал-Муҳит. Сами ал-Жундий. Ж.9. – Б. 409.

Гувоҳларнинг кўрсатмаси ҳақида гап кетганда ҳужжатда агар “وأشاروا إلى المتداعيين”, яъни “*гувоҳлар даъвогар ва жавобгарни кўрсатишиди*” дейилса, ҳужжат тўғри тузилмаган. Балки ҳужжатда гувоҳлар тарафлардан фақат бирини кўрсатиши керак бўлганда иккаласини умумий қилиб қайд этиш ноаниқликка олиб келиши мумкин. Шу сабабли қозилар котиблардан гувоҳларнинг кимни кўрсатганлигини аниқ ҳолда ёзишларини талаб қилганлар⁵⁵⁴.

Агар қози ва котибга тарафлар таниш бўлсалар матнда *фулон* (фалончи) кўринишида берилган. Агар тарафлар нотаниш бўлса, *фулон* исми олдига араб тилидаги *йусамма*, яъни ...*деб аталувчи* феъли кўшиб кўйилган⁵⁵⁵. Тарафлар таништирилгандан сўнггина уларнинг даъволари қуйидаги тартибда келтирилган:

...فادعى هذا الذي حضر على هذا الذي أحضره معه أن لهذا الذي حضر
على هذا الذي أحضر معه كذا كذا ديناراً نيسابورية حمراً جيدة مناصفة
موزونة بوزن مثاقيل مكة ديناً لازماً وحققاً واجباً بسبب صحيح.

Таржимаси: *Келган бу одам ўзи билан олиб келган одамнинг устидан шикоят қилиб, у Макка мисқоли вазнида “шунча миқдориди” соф ва яхши Нийсабур динорини қарзга олганини саҳиҳ сабаб билан даъво қилди*⁵⁵⁶.

Маҳзар ҳужжатларида даъво қайд қилинганда мулкнинг тегишлилиги “حق” – *ҳақ* ва “ملك” – *мулк* сўзлари билан ифодаланган. Мовароуннаҳрлик фақиҳлар ушбу сўзларнинг ҳужжатлардаги нозик жиҳатларига ҳам алоҳида эътибор берганлар.

Агар даъво мулк ҳақида бўлса даъвогар ва жавобгар ҳам форс тилидаги ибора билан “این مدعی به حق منست وملك منست” – *ушбу даъво қилинаётган нарса менинг ҳаққим ва мулкимдир*, дейиши шарт қилинган. Матнларда гапнинг кесими аниқ кўрсатилиши лозим бўлган. Ўрта асрларда Мовароуннаҳр марказий шаҳарларида расмий тил форс тили бўлганлиги боис, бу ерда форс тили қоидасидан келиб чиққан ҳолда кесимни билдирувчи “است” (аст) – *дир* қўшимчасини билдирувчи сўз ҳақида гап кетади.

Агар “*дир*” қўшимчаси мулк сўзига қўшилиб, ҳақ сўзига қўшилмасдан “این مدعی ملك منست، وحق من” – “*ушбу даъво қилинган*”

⁵⁵⁴ Ал-Муҳит. Сами ал-Жундий. Ж.9. – Б. 409.

⁵⁵⁵ Ал-Муҳит. Сами ал-Жундий. Ж.9. – Б. 409.

⁵⁵⁶ Ал-Муҳит. Сами ал-Жундий. Ж.9. – Б. 411.

нарса менинг мулкимдир ва менинг ҳаққим”, дейилса, Фахрулислом Паздавий бунотўғри деб ҳисоблаган. Чунки, ушбу гапнинг охирига инкорни билдирувчи “*ئي*”, яъни “*эмас*” деган сўз кўшилиб қолса маъно ўзгариб кетади⁵⁵⁷.

Шу билан бирга Бурхонуддин Маҳмуд даъвогар, жавобгар ва гувоҳлар мулкнинг тегишлилигини шу тарздаги сўзлар билан ифодалаган ҳолатда баъзи фақиҳлар ушбу услубни тўғри деб қабул қилишини ҳам таъкидлаган⁵⁵⁸.

Агар “*дир*” қўшимчаси мазкур икки сўз боғловчи орқали ифодаланиб, иккинчи сўзнинг охирига қўйилса, барча фақиҳлар наздида тўғри ҳисобланган: “*ملك وحق منست*” – “*менинг ҳаққим ва мулкимдир*” дейилса, барча қозилар наздида бу тўғри расмийлаштирилган хужжат ҳисобланган⁵⁵⁹.

Маҳзарларда кейинги ўринларда қилинган даъвога иқрор бўлиш ҳолати зикр этилади. Абу Наср ас-Самарқандий иқрорнинг қуйидаги мисолини келтиради:

...وهكذا أقر هذا الذي أحضر معه في حال جواز إقراره طائعاً بجميع هذا المال المذكور مبلغه وجنسه وعدده في محضر الدعوى دينا لازماً لهذا المدعي الذي حضر عليه، وحقاً واجبا بسبب صحيح إقراراً صحيحاً، وصدقه هذا الذي حضر بهذا الإقرار وطالبه بأداء جميع ذلك إليه وسأله مسألته عن ذلك، فسئل فأجاب.

Таржимаси: *Шунингдек, олиб келинган одам мазкур молнинг маблағи, жинси ва ададини зиммасидаги қарз сифатида эътироф этган ҳолда даъвогар унга саҳиҳ сабаб билан даъво қилганига тўлиқ иқрор бўлди. Бу иқрорни даъво қилган буларнинг барчасини тўлашни талаб қилган, савол билан мурожат қилган ва жавобини олган одам тасдиқлади*⁵⁶⁰.

Агар даъводан сўнг жавобгар шахс даъвода кўрсатилган ишларни тан олса, иш тугалланган ҳисобланиб, қозининг даъвогар фойдасига ҳукм чиқаришини фақиҳ “алМуҳит” асарида қуйидаги шаклда беришни таклиф этади:

⁵⁵⁷ Ал-Муҳит. Сами ал-Жундий. Ж.9. – Б. 410-411.

⁵⁵⁸ Ал-Муҳит. Сами ал-Жундий. Ж.9. – Б. 411.

⁵⁵⁹ Ал-Муҳит. Сами ал-Жундий. Ж.9. – Б. 411.

⁵⁶⁰ Самарқандий. Шурут вал-васо’иқ. – Б. 35.

Қозилик мажлисида гувоҳларнинг гувоҳлиги қуйидаги тартибда расмийлаштиришни кўриш мумкин:

...فشهد هؤلاء الشهود عندي بعدما استشهدوا عقيب دعوى المدعي هذا،
والجواب بالإنكار من المدعى عليه هذا شهادة صحيحة متفقة الألفاظ
والمعنى، شهادة مستقيمة من نسخة قرئت عليهم بالفارسية، وهذا مضمون
تلك النسخة التي قرئت عليهم كواهي ميدهم ...
فأتوا كذلك بهذه الشهادة على وجهها وساقوها على سببها، وأشار كل واحد
منهم في موضع الإشارة، فسمعت شهادتهم هذه، وأثبتها في المحضر المجلد
في خريطة الحكم.

Таржимаси: Даъвогарнинг даъвоси ва даъво қилинаётган одамнинг инкорига берган жавобидан сўнг гувоҳлардан гувоҳлик сўралди ва улар менинг ҳузуримда тўғри ва аниқ гувоҳлик беришди. Гувоҳлар айтган сўзларнинг лафз ва маънолари бир-бирга мувофиқ. Гувоҳликнинг форсча нусхаси уларга ўқиб берилди. Уларга ўқиб берилган нусханнинг мазмуни қуйидагича:

“Гувоҳлик бераманки...” Гувоҳлар гувоҳликни тўғри беришди ва сабабларига ҳам риоя қилишди. Уларнинг кўрсатмалари бир хил бўлди ва гувоҳликлари тингланди. Мен бу гувоҳликни шу мажлиснинг ўзида ҳукмлар рўйхатига тикиб қўйдим⁵⁶⁴.

Қозилик мажлисида гувоҳларнинг тўғрилиги ва уларнинг кўрсатмалари қанчалар адолат меъёрларига тўғри келиши борасида қози қуйидагиларга амал қилган:

وقبلت شهادته لكونهم معروفين عندي بالعدالة، وجواز الشهادة

Таржимаси: Уларнинг гувоҳлигини қабул қилдим. Чунки уларнинг одиллиги ва шаҳодати тўғрилигини биламан⁵⁶⁵.

ورجعت في التعرف عن أحوالهم إلى من إليه رسم التعديل والتركية بالناحية

Таржимаси: Уларнинг ҳолатларини ўрганишда адолатлиликни аниқлаш ва оқлаш ишлари билан шугулланадиган шахсларга мурожаат қилдим⁵⁶⁶.

⁵⁶⁴ Самарқандий. Шурут ва-л-васо'иқ. – Б. 35.

⁵⁶⁵ Шарҳ адаб ал-қози. Ж.3. – Б. 205.

⁵⁶⁶ Шарҳ адаб ал-қози. Ж.3. – Б. 206.

فنسبوا جميعاً إلى العدالة وجواز الشهادة فقبلت شهادتهم لإيجاب العلم قبولها

Таржимаси: *Гувоҳларнинг барчаси адолатли ва гувоҳлиги тўғри деб топилди. Уларнинг гувоҳлигини қабул қилиши мумкинлигини билганим учун гувоҳликларини қабул қилдим*⁵⁶⁷.

فنسب آتيان منهم إلى العدالة وهما الأول والثاني

Таржимаси: *Келган гувоҳлардан иккитаси адолатли деб баҳоланди. Улар биринчиси ва иккинчисидир*⁵⁶⁸.

وأثبتها في المحضر المخد في خريطة الحكم قبلي، ولم يطعن المدعى عليه هذا في هؤلاء الشهود ولم يلتمس التعرف عن أحوالهم من المزكين بالناحية، فلم أشتغل بالتعرف عن حالهم من المزكين بالناحية واكتفيت بظاهر عدالتهم عدالة الإسلام عملاً بقول من يجوز الحكم بظاهر العدالة من أئمة الدين و علماء المسلمين رحمهم الله أجمعين، فقبلت شهادتهم قبول مثلها؛ لإيجاب الشرع قبولها من الوجه الذي بين فيه.

Таржимаси: *Мен шу мажлиснинг ўзида буни ҳукмлар рўйхатиغا тикиб қўйдим. Даъво қилинаётган шахс бу гувоҳларга эътироз билдирмади ва оқловчи томонидан уларни текширишни сўрамади. Мен гувоҳларнинг ислом адолатига мувофиқ берган ошкора адолати билан кифояландим. Зеро, дин имомлари ва мусулмон уламолар (Аллоҳ уларнинг барчасини раҳматига олсин) ошкора адолат билан ҳукм чиқаришини тўғри деб ҳисоблашган. Мен уларнинг гувоҳлигини ошкора гувоҳлик сифатида қабул қилдим. Чунки шариат бундай гувоҳликни қабул қилишни лозим топган*⁵⁶⁹.

ثبت عندي من الوجه الذي يثبت به الحوادث الشرعية، والنوازل الحكمة بعد دعوى صحيحة من خصم حاضر على خصم حاضر أوجب الحكم الإصغاء الى ذلك بيينة عادلة قامت عندي، أو بشهادة فلان وفلان، وقد ثبت عندي عدالتهم وجواز شهادتهم أن فلاناً أقر أن لفلان عليه كذا كذا ديناً لازماً، وحقاً واجباً بسبب صحيح ثبوتاً أوجب الحكم به.

⁵⁶⁷ Шарҳ адаб ал-қози. Ж.3. – Б. 208.

⁵⁶⁸ Шарҳ адаб ал-қози. Ж.3. – Б. 208.

⁵⁶⁹ Шарҳ адаб ал-қози. Ж.3. – Б. 209.

Таржимаси: *Ҳузуримда шаръий ҳодисалар ва масалаларга мувофиқ ҳусуматчиларнинг бир-бирига қилган даъвоси қайд этилди. Ҳузуримда келтирилган адолатли ҳужжатлар ёки фалончи ва фалончининг гувоҳлиги асосида уларнинг сўзлари тингланди. Ҳузуримда уларнинг адолатлиги ва гувоҳлигининг тўғрилиги исботланди. Яъни, фалончининг иқрор бўлишига кўра, унинг фалончидан саҳиҳ сабаб билан шунча қарзи бор. Шунга ҳукм қилинди⁵⁷⁰.*

Қози ўзи чиқарган ҳукми ва ижтиҳодининг тўғри эканлигини билиш учун қозилик қилиб турган вилоят ёки шаҳар фақиҳларига кўрилган ишлар бўйича, куйидаги тартибда мунтазам муурожаат этиб турган:

...و عرض الدعوى ولفظة الشهادة على الأئمة الذين عليهم المدار في الفتوى بالناحية، فأفتوا بصحتها وجواز القضاء بها.

Таржимаси: *Даъво ва гувоҳлик лафзлари тумандаги фатво ишларига масъул имомларга тақдим қилинди. Улар бу ишни тўғрилигига ва бу иш асосида ҳукм чиқариш тўғрилигига фатво бершиди⁵⁷¹.*

X-XIII асрларда Мовароуннаҳр марказий шаҳарларида жавобгарга қози томонидан ўзини ўзи ҳимоя қилиш имконияти ҳам берилганлигини кузатиш мумкин:

فأعلمت المشهود عليه هذا وأخبرته بثبوت ذلك عندي، ومكنته من إيراد الدفع ولا أتى بالمخلص وظهر عندي عجزه عن ذلك.

Таржимаси: *Гувоҳлик берилган одамга буни билдирдим ва бу ишлар менинг ҳузуримда исботланганини айтдим ҳамда ўзини мудофаа қилиши учун имкон бердим. У ўзини ҳимоя қилмади. Менда у ўзини ҳимоя қилишдан ожиз, деган фикр пайдо бўлди⁵⁷².*

ثم سألني هذا المدعي المشهود له الحكم له على هذا المشهود عليه بما ثبت عندي له، ومن ذلك في وجه خصمه هذا المشهود عليه، وكتابه سجل له فيه والإشهاد عليه ليكون حجة له في ذلك، فأجبت إلى ذلك واستخرت الله تعالى في ذلك، واستعصمته عن الزيغ والزلل والوقوع في الخطأ والخلل،

⁵⁷⁰ Шарҳ адаб ал-қози. Ж.3. – Б. 210.

⁵⁷¹ Самарқандий. Русум ал-қузот. – Б. 118.

⁵⁷² Самарқандий. Русум ал-қузот. – Б. 119.

واستوففته لإصابة الحق وحكمت لهذا المدعي على هذا المدعى عليه بثبوت إقرار هذا المدعى عليه بالمال المذكور مبلغه وجنسه وصفته وعدده في هذا السجل ديناً لازماً عليه، وحقاً واجباً بسبب صحيح لهذا المدعى، وتصديق هذا المدعى عليه إياه لهذا الإقرار خطاباً على الوجه المبين لي في هذا السجل.

Таржимаси: *Сўнг даъвогар мендан ҳукм натижаларини сўради. Чунки у даъво қилинаётган одам устидан шикоят қилган ва унинг шикояти ва гувоҳликлар ўзига ҳужжат бўлиши учун ёзиб қўйилган. Мен Аллоҳга истихора қилган ҳолда ҳато, адашиши ва камчиликлардан сақлашини ва ҳақ жавобни топишимни сўраб, бу саволга жавоб бердим ва даъвогарнинг фойдасига ҳукм қилдимки, даъво қилинаётган одам даъвогардан маблағи, жинси, сифати ва адади зикр қилинган молни қарз сифатида саҳиҳ сабаб билан олганига иқрор бўлди. Мен бу иқрорни аниқ далиллар билан сиқилга ёзиб қўйдим. Даъвогар ҳам бунни тасдиқлади*⁵⁷³.

Ҳукм ижро этишда агар гувоҳ адолати билан танилган бўлса, ҳужжатда қўшимча адолатли деб танилган шахсларнинг гувоҳлигида (بشهادة هؤلاء المعروفين بالعدالة) деб ёзилган. Агар даъвогар ўзи билан оддий гувоҳлар олиб келган бўлса, ҳужжат матнида қуйида исми келтирилган гувоҳларнинг ичидан шу икки гувоҳнинг гувоҳлиги билан (بشهادة هذين الشاهدين المعدلين من هؤلاء الشهود المسمين فيه) деб келтирилган⁵⁷⁴.

Агар қози уларнинг адолатли эканликларига ишонч ҳосил қилмаса ёки билмаса “музаккий”га мурожаат этганлигини қайд этиб қўйиш лозим:

...ورجعت في التعرف عن أحوالهم إلى من إليه رسم التعديل والتزكية
بالناحية.

“Уларнинг ҳолларини аниқлаш учун тумандаги (ноҳия) адолатлиликни аниқлаш ваколати берилган кишиларга мурожаат қилдим”⁵⁷⁵.

Агар жавобгар шахс гувоҳларга ва уларнинг гувоҳликларига эътироз билдирмаса, бу ҳодиса қуйидагича ёзилган: “Гувоҳликларини эшитдим. Бунни олдимдаги “ижро қилинган ҳукмлар архиви”да

⁵⁷³ Самарқандий. Русум ал-қузот. – Б. 119.

⁵⁷⁴ Ал-Муҳит. Сами ал-Жундий. Ж.9. – Б. 415.

⁵⁷⁵ Ал-Муҳит. Сами ал-Жундий. Ж.9. – Б. 415.

тўпланган маҳзарлар сақланадиган китобга қайд қилдим. Ушбу жавобгар ушбу гувоҳлар буйича эътироз билдирмади ва улар ҳақида тумандаги музаккийлар орқали текширишни ҳам сўрамади. Мен ҳам тумандаги музаккийлардан улар ҳақида суриштириб ўтирмадим, балки дин имомлари ва мусулмон уламоларидан – Аллоҳ уларнинг барчасини раҳматига олсин – аён бўлган адолатга кўра ҳукм қилишга рухсат берганларнинг сўзига амал қилиб, аён бўлган адолат билан кифояландим ва белгиланган тартибда шариатнинг гувоҳликларини қабул қилишни тақозо қилганлиги учун бошқалари сингари гувоҳликларини қабул қилдим. Ушбу гувоҳларнинг берган гувоҳликлари буйича _____ собит бўлди ҳамда қайта даъво қилиши (**ийрод аддаф**⁴) мумкинлигини айтдим. У қайта даъво қилмади ва қутқазувчи далиллар ҳам келтирмади. Мен унинг бунга қурби етмаслигини билдим.

Сўнг ушбу даъвогар собит бўлган маълумотга кўра жавобгар зарарига, унинг фойдасига ҳукм чиқазилишини ҳамда иш буйича ҳужжат бўлиши учун кўрилган иш юзасидан сижил ёзиб беришни ва уни гувоҳлантиришни сўради. Бунга рози бўлдим ва Аллоҳга истихора қилган, адашишидан ва хатога тушиб қолишидан сақлашини ва ҳақиқатни топишга муваффақ қилишини сўраган ҳолда ушбу жавобгар шахс зарарига ва ушбу даъвогар шахснинг фойдасига ушбу сижилда кўрсатилган шаклда одамлар орасида эълон қилиши йўли билан Бухоро музофотида маҳкама мажлисида даъвогар ва жавобгарни юзма-юз қилган ҳолда _____ асосида қонунийлик шартларини жамлаган _____
_____ деб аталувчи ҳукми чиқардим” (сана кўрсатилган)⁵⁷⁶.

Агар гувоҳлар иштирок этган бўлса, “Ушбу сижилда кўрсатилган шаклда” жумласидан сўнг “ушбу гувоҳларнинг кўрсатмалари билан”, деб ёзиб қўйилган. Агар гувоҳларнинг адолатлилиги маълум бўлса, мазкур иборанинг олдига “адолатлилиги билан танилган”, агар тазкийа орқали адолатлилиги исботланса, “му‘аддалин” (адолатли деб топилган) сўзларини ёзиб қўйишда хатолик бўлмаган. Агар баъзиси адолатли деб топилиб, қолганлари адолатли деб топилмаса, “мазкур гувоҳлар ичидан адолатли деб топилган икки гувоҳнинг кўрсатмалари билан” жумласи киритилган⁵⁷⁷.

⁵⁷⁶ Ал-Муҳит. Сами ал-Жундий. Ж.9. – Б. 416.

⁵⁷⁷ Ал-Муҳит. Сами ал-Жундий. Ж.9. – Б. 417.

Бу сижилни ёзишдаги умумий тартиб бўлиб, бошқа сижилларда фақат даъволар ўзгартирилган. Сижилнинг бошига қозининг муҳри босилган ва санадан сўнг чап томонда қуйидаги сўзни ёзиб қўйиш ихтиёрий бўлган:

...فلان بن فلان بن فلان، كتب هذا السجل عني بأمري، وجرى الحكم عني ما بين فيه عندي ومتى، والحكم المذكور فيه حكمي وقضائي، نفذته بحجة لاحت عندي وكتبت التوقيع على الصدر.

“Фалон ибн фулон мени буйругимга кўра ушбу сижилни ёзди. Менинг наздимда унда баён қилинган шаклда ҳукм ижро этилди. Унда зикр қилинган ҳукм далиллар асосида ижро қилган ҳукмимдир. Бошига муҳримни босдим”⁵⁷⁸.

Маҳзарнинг кейинги қисмида ҳукм ижроси қуйидаги тартибда берилган:

...بمحضر من المدعي ومن المدعى عليه، هذين في وجههما يشيرا إلى كل واحد منهما في مجلس قضائي بكورة بخارا بين الناس على سبيل التشهير والإعلان حكماً أبرمته، وقضاءً نفذته مستجعماً شرائط الصحة والنفاد

Таржимаси: *Даъвогар ва даъво қилинувчи Бухоро вилоятидаги қозилик мажлисида одамлар олдида ошкора тарзда юзма-юз қилиниб, барча шартларга риоя қилинган тарзда ҳукм чиқарилди ва амалга оширилди⁵⁷⁹.*

Мовароуннаҳр қозилик мажлисларида тузилган маҳзар хужжатларининг сўнггида эса, ҳукмнинг шартлари қуйидагича баён қилинганлигини кўриш мумкин:

...وألزمت المحكوم عليه هذا إيفاء هذا المال المذكور مبلغه وجنسه وصفته وعدده فيه إلى هذا المحكوم له، فتركت المحكوم عليه هذا، وكل ذي حق وحقته ودفع على حجه ودفعه، وأمرت بكتابة هذا السجل حجة للمحكوم له في ذلك وأشهدت عليه حضور مجلس هذا من أهل العلم والعدالة والأمانة والصيانة، وذلك في يوم كذا من سنة كذا.

Таржимаси: *Айбдорга маблаги, жинси, сифати ва адади зикр қилинган бу молни даъвогарга тўлиқ тўлашни шарт қилдим. Айбдор*

⁵⁷⁸ Ал-Муҳит. Сами ал-Жундий. Ж.9. – Б. 417.

⁵⁷⁹ Ал-Муҳит. Сами ал-Жундий. Ж.9. – Б. 415.

ва ҳар бир ҳақ ва ҳужжат эгасига имкон берилди. Мен қайдномага даъвогарнинг фойдасига ҳужжат қилиб ёзиб қўйдим. Бу ишга шу мажлисда қатнашган илм, адолат, омонат ва ишонч аҳлини гувоҳ қилдим. Бу иш ... йили ой.... кунда бўлиб ўтди⁵⁸⁰.

Ўрта асрларда Бухоро козилик мажлисларида ишни қайта кўриб чиқиш яъни апелляцияга ҳам имкон берилганлигини кўриш мумкин:

وكلفت هذا المحكوم عليه قضاء هذا المال المذكور وتركته وكل ذي حق وحجة ودفع على حقه وحجته ودفعه متى أتى به يوماً من الدهر، وأمرت بكتابة هذا السجل حجة في ذلك بمسألة هذا المحكوم له وأشهدت عليه حضور مجلس، وذلك في يوم كذا

Таржимаси: Айбдорга мазкур молни тўлашни буюрдим ва ҳар бир ҳақ ва ҳужжат эгасини қачон бўлмасин, ҳужжатини олиб келиб, ўз-ўзини ҳимоя қилиши учун имкон бердим. Бу ишни даъвогарнинг фойдасига унинг мурожаати асосида ҳужжат қилиб ёзилишини буюрдим ва мажлис аҳлини бунга гувоҳ қилдим. Бу иш ... кунни бўлиб ўтди⁵⁸¹.

Махзар ҳужжатларда яна бир жиҳат тарафларни аниқ кўрсатилиши ҳужжат тузиш шартларидан бири бўлган.

Матнда келишича, агар “*حضر فلان مجلس الحكم وأحضر مع نفسه فلانا،*” яъни фалончи маҳкама мажлисига келиб, ўзи билан фалончини олиб келди ва келган киши унга қарши даъво қилди, дейилса ҳужжатнинг расмийлаштириш тартиби бузилган. Аксинча, “*فادعى هذا الذي أحضره،*” яъни уни олиб келган киши унга қарши даъво қилди деб кўрсатилсагина, ҳужжат фақиҳлар томонидан тўғри деб топилган⁵⁸².

Демак, ўрта асрлар Мовароуннаҳр ҳужжатшунослик тарихида гувоҳлик масаласи жиддий бўлиб, уларнинг кўрсатмалари тўлиқ ҳолда ёзилиши талаб қилинган. Агар умумий ҳолда даъвога мувофиқ кўрсатма беришди, дейилса даъво заиф бўлиб, қабул қилинмаган. Шунинг учун кўрсатма тўлиқ ёзилиши шарт қилинган⁵⁸³.

Лекин китоб ҳукмий ва сижил ҳужжатларда даъвога мувофиқ кўрсатма беришди каби умумий лафзлардан фойдаланишга фақиҳлар

⁵⁸⁰ Ал-Муҳит. Сами ал-Жундий. Ж.9. – Б. 416.

⁵⁸¹ Самарқандий. Шурут ва-л-васо’иқ. – Б. 35.

⁵⁸² Ал-Муҳит. Сами ал-Жундий. Ж.9. – Б. 409.

⁵⁸³ Ал-Муҳит. Сами ал-Жундий. Ж.9. – Б. 409.

рухсат беришган. Чунки, Бурхонуддин Махмуднинг фикрича, махзар бу бирламчи ҳужжатдир. Унда кўрсатма бериш ва гувоҳлик ишлари тўлиқ расмийлаштирилиши лозим. Махзардан сўнг кўрилган иш бўйича ҳукм чиқарилиб, у сижил ҳужжатига умумий тарзда ёзиб қўйилади. Агар бошқа қозидан ушбу иш бўйича маълумот олиш ёки ишни унга ўтказиш мақсад қилинса, ушбу ҳужжатлар махзар асосида ёзилади. Қозихоналарга сижил ва китоб ҳукмий ҳужжатлар асосида мурожаатлар кўп бўлганлигини кузатиш мумкин. Қолаверса улар турли шаҳар ва қишлоқлардан келади. Шу сабабли қозининг ишни тўғри ташкил қилиб, кўрсатмани аниқ қайд қилганлигига ишонган ҳолда сижил ва китоб ҳукмий ҳужжатларида ишни умумий тарзда ифода-лашга ва китобдаги ҳукмнинг хулоса қисмини ёзишгагина рухсат этилган⁵⁸⁴.

Ўрганилган ҳужжатларда гувоҳ кўрсатмалари даъвогарнинг даъвосидан сўнг ёзилган⁵⁸⁵. Абу Жа‘фар ат-Таҳовий гувоҳ кўрсатмалари жавобгарнинг даъвони рад этишидан сўнг ёзилишини таъкидлаб ўтган⁵⁸⁶. Аммо ушбу қоидага Бурхонуддин Махмуд эътироз билдириб, гувоҳ кўрсатмалари жавобгарнинг даъвони рад этганидан сўнг ёзилиши табиий ҳолат бўлиб, буни қайд этиб ўтиришга эҳтиёж йўқлигини таъкидлайди⁵⁸⁷. Россия подшоҳлиги истилосига қадар қозилик маҳкамаларида гувоҳ кўрсатмалари қоғозга ёзилиб, ҳусуматлашаётган тарафларга котиб томонидан қози олдида ўқиб берилган⁵⁸⁸.

Бурхонуддин Махмуд, қози ҳар бир гувоҳнинг кўрсатмаларини эшитганда, уларнинг гувоҳликларини бир қоғоз – *қиртосга* (قرطاس) ёзиб боришни таклиф қилган. Сўнг маҳкама мажлисида ёрдамчилар – *соҳиб ал-мажлис* (صاحب المجلس) дан бири қози олдида гувоҳларга ўз кўрсатмаларини ўқиб беришини шарт қилган. Ҳужжатнинг ҳар бир бандида даъвогар ёки жавобгар шахснинг зикр қилиниши жоиз бўлганда, уларни ҳар гал исм ва насаби балан эмас, балки баъзи ўринларда ишора сўзлари билан ҳам кўрсатиб ўтиш мумкин ҳисобланган. Гувоҳларнинг кўрсатмалари халқ истеъмолидаги форс тилида ёзилган. Кўрсатмалар ўқилгандан сўнг қози гувоҳлардан: *“Сизларга ўқиб берилган ушбу гувоҳлик сўзларини эшитдингларми*

⁵⁸⁴ Ал-Муҳит. Сами ал-Жундий. Ж.9. – Б. 410.

⁵⁸⁵ Ал-Муҳит. Сами ал-Жундий. Ж.9. – Б. 410.

⁵⁸⁶ Wakin. – Б. 526.

⁵⁸⁷ Ал-Муҳит. Сами ал-Жундий. Ж.9. – Б. 410.

⁵⁸⁸ Ал-Муҳит. Сами ал-Жундий. Ж.9. – Б. 410.

ва ушбу сўзларнинг бошидан охиригача тўғри эканига гувоҳлик берасизларми?”, деб сўраган. Агар улар: “Эшитдик ва гувоҳлик берамиз”, деб жавоб беришса, ҳар бир гувоҳнинг “соҳиб ал- мажлис бошидан охиригача ўқиб берганидек _____” деб айтиши талаб қилинган⁵⁸⁹. Бурхонуддин Маҳмуднинг фикрича, гувоҳлар томонидан ушбу сўзлар зикр этилганда, ҳужжатга улар қуйидаги тартибда ёзилиши шарт бўлган:

...فشهد هؤلاء الشهود بعدما استشهدوا عقيب دعوى المدعي، والجواب
بالإنكار من المدعى عليه شهادة مستقيمة صحيحة متفقة الألفاظ والمعاني
قرئت عليهم جميعا، وأشار كل واحد منهم موضع الإشارات.

“Ушбу гувоҳлар даъвогарнинг даъвоси ва жавобгарнинг инкор билан жавоби кетидан кўрсатма беришлари сўралгач, уларнинг ҳаммасига ўқиб берилган нусханинг сўзлари ва маъноларига мос келадиган тарзда тўғри гувоҳлик беришиди ва уларнинг ҳар бири кўрсатиладиган ўринларни кўрсатишиди”⁵⁹⁰.

Мовароуннаҳрда ёзилган ҳужжатшуносликка оид асарларда маҳзардан кейинги ўринда сижил ҳужжатиининг ёзилиш тартиби берилган. Сижил, маҳзар, яъни қозилик маҳкамаси қарорининг хулоса қисми бўлиб, қуйидаги иборалар билан бошланган:

...يقول القاضي فلان بن فلان المتولي لعمل القضاء، والأحكام...

Таржимаси: Қозилик иши ва ҳукмларни бошқарувчи қози фалончи ўғли фалончи айтадики...⁵⁹¹

Бурхонуддин Маҳмуд ўз асарида сижилнинг уч хил кўринишини келтиради. Биринчи кўриниш қози асосан биринчи шахсда ҳужжатни қайд қилиши кўзга ташланади. Иккинчи кўринишда учинчи шахс томонидан баён этилади. Ушбу кўринишнинг ўзига хос жиҳати унда ҳужжат, тумандаги кўзга кўринган олимларнинг назаридан ўтганлиги қайд қилинган. Учинчи кўриниш эса, қисқартирилган шакл бўлиб, унда даъводан сўнг гувоҳлантириш жараёни умумий гаплар билан баён этилиб, аниқланган ҳолат билан хулоса қисмига ўтилган⁵⁹².

⁵⁸⁹ Ал-Муҳит. Сами ал-Жундий. Ж.9. – Б. 413.

⁵⁹⁰ Ал-Муҳит. Сами ал-Жундий. Ж.9. – Б. 414.

⁵⁹¹ Самарқандий. Шурут ва-л-васо’иқ. – Б. 24.

⁵⁹² Ал-Муҳит. Сами ал-Жундий. Ж.9. – Б. 415.

Ўрта асрларда қози маҳкамаларида амалда бўлган яна бир хужжат тури-бу ҳукмий китоб деб аталган, *китоб* фикҳий истилоҳда *хат*, *мактуб* деган маънони билдирган. Демак, ҳукмий китоб ҳуқуқий кучга эга бўлган *нома* ёки *мурожаатнома* ҳисобланган.

Ҳукмий китоб ёзилганда хужжат охирида “*иншааллоҳ*” деган сўзни ишлатмаслик шарт бўлган. Чунки бу хужжат қозилик маҳкамасидан четга чиқаётган хужжат бўлиб, унда қатъий талаб акс этиши шарт қилинган⁵⁹³.

Ҳукмий китоб шундай жумлалар билан бошланган:

...بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، كِتَابِي هَذَا أَطَالَ اللَّهُ بِقَاءِ الْقَاضِي الْإِمَامِ ... إِلَيْهِ
وَالِي كُلِّ مَنْ يَصِلُ إِلَيْهِ مِنْ قَضَاةِ الْمُسْلِمِينَ وَحُكَّامِهِمْ، وَأَدَامَ عِزَّهُ وَعِزَّهُمْ،
وَسَلَامَتَهُ وَسَلَامَتَهُمْ، وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ، وَالصَّلَاةُ عَلَى رَسُولِهِ مُحَمَّدٍ
وَأَلِهِ أَجْمَعِينَ مِنْ مَجْلِسِ قَضَائِي بِكُورَةِ كَذَا، وَأَنَا يَوْمَ أَمَرْتُ بِكِتَابَتِهِ أَتَوَلَّى
عَمَلَ الْقَضَاءِ بِهَا وَنَوَاحِيهَا، وَقَضَائِي بِهَا وَنَوَاحِيهَا نَافِذَةً، وَأَحْكَامِي فِيهَا بَيْنَ
أَهْلِهَا جَارِيَةً مِنْ قَبْلِ فُلَانٍ، وَالْحَمْدُ لِلَّهِ عَلَى نِعْمَائِهِ الَّتِي لَا تَحْصَى، وَأَلَانَهُ
الَّتِي لَا تَسْتَقْصَى.

Таржимаси: *Бисмиллаҳир роҳманир роҳим, ушбу мурожаатномам Аллоҳ қозилигини боқий қилсин халқ нешвоси бўлган фалончигақим, у ушбу мурожаатни ўз аҳлининг ҳақами ва мусулмон қозиларининг биридан деб билгай, унинг ва халқининг ҳурмати ва саломатлиги бардавом бўлсин!!! ...*⁵⁹⁴.

Шундан сўнг қози даъво ҳақида маълумот берган;

...أما بعد: فقد حضر مجلس قضائي بكورة كذا يوم كذا، او والذي اقتضى
تحرير هذه الكتابة إليه، وإليهم أنه حضر مجلس قضائي بكورة كذا يوم كذا
من شهر كذا، من سنة كذا،

Таржимаси: *Ушбу кунда ва ушбу вилоятда қозилик мажлисини чақириб, ушбу расмий ёзишмани жавобгар турган ҳудуд қозисига ёзишга ҳукм қилдим. Чунки жавобгар менинг қозилик мажлисимда ушбу йилнинг ушбу ойи ва ушбу куни, ушбу вилоятда қатнашганди*⁵⁹⁵.

⁵⁹³ Ал-Муҳит. Сами ал-Жундий. Ж.9. – Б. 471.

⁵⁹⁴ Ал-Муҳит. Сами ал-Жундий. Ж.9. – Б. 469.

⁵⁹⁵ Ал-Муҳит. Сами ал-Жундий. Ж.9. – Б. 469.

Сўнг даъвогар ва жавобгар ҳақида ҳамда бўлиб ўтган жараён ёзилган⁵⁹⁶. Ҳукмий китобни иккинчи қози қабул қилиб олишда гувоҳлар олдида уни очиши лозим бўлган. Шу билан бирга, ушбу жараённи расмийлаштириб қўйган. Расмийлаштирилган ҳужжат ҳукмий китобни кўчириш деб аталиб, бу асосда тузилган ҳужжат ҳам ҳукмий китоб деб аталган⁵⁹⁷.

Одатга кўра ҳукмий китоб уч ёки ундан кўпроқ ярим ёки ундан кичик қоғоз парчасига ёзилган. Китобнинг ичига ва ташқарисига алоҳида ёзув ёзилган. Ташқаридан ўнг чеккасига китоб кимга жўнатилганлиги, чап томонига ким жўнатгани ёзилган. Яна ташқарисига гувоҳлар ҳақида маълумот ёзилган. Ичкаридан ўнг чеккасига “الحكم لله تعالى”, деб ёзилган. Китобнинг бошига қози ўз муҳрини босган.

Маълумки, ҳар бир даврнинг ўзига хос анъана ва шароитлари таъсирида қозилик мажлисларида иш юритиш тизими фақиҳлар томонидан доимий тартибга солиб борилган. Шунингдек, мовароуннаҳрлик қозилар иш услубларида орттирган тажрибаларини қайд қилиш билан қозилик мажлиси фаолиятини янада ривожлантиришга муносиб ҳисса қўшдилар. Жумладан, мазкур даврга келиб, қозилик мажлислари ишчи гуруҳининг тузилиши ва улар даъво ишларини кўриш ва ҳал этиш жараёнида бажарган муайян вазифаларнинг қонуний тамойиллар асосида белгиланганлиги, қозилик мажлислари фаолиятининг шариат аҳкомлари талаблари билан бир қаторда, умуминсоний талаблар асосида шаклланганлигини, шунингдек, қозилик мажлиси ишини ташкил этишда даъво қўзғатиш, ўзини ҳимоя қилиш ва исботлаш каби институтларнинг ҳам мавжуд бўлганлигини кузатиш мумкин. Умавийлар давридан бошланган қозилик девонлари иш тартибини адолат тамойиллари асосида шакллантириш ҳаракатлари аббосий халифалар ҳукмронлигида ҳанафийлик мазҳаби олимлари томонидан қайта ислоҳ қилинди. Мовароуннаҳрда ҳам қозилик мажлиси ишларини фаолият юритишида мазкур мазҳаб қонунлари асос қилиб олинган. Таъкидлаш жоизки, ҳанафийлик мазҳаби амал қилган мусулмон минтақаларидаги қозилик маҳкамалари ишини юритишда ироқлик фақиҳлар томонидан яратилган қатор манбалар дастуруламал сифатида хизмат қилган. Лекин уларнинг барчаси ҳам бошқа ислом ўлкалари

⁵⁹⁶ Ал-Муҳит. Сами ал-Жундий. Ж.9. – Б. 470.

⁵⁹⁷ Ал-Муҳит. Сами ал-Жундий. Ж.9. – Б. 472.

ижтимоий турмушида юзага келган муаммоларнинг ечими учун жавоб бера олмас эди. Ушбуларни инобатга олиб, мовароуннахрлик олимлар ҳам, жумладан, тадқиқот ишида илмий мерослари ўрганилаётган фақиҳлар минтақа қозилик мажлислари фаолиятини тўғри ташкил этиш учун муфассал қўлланмалар яратдилар. Бундан ташқари, мовароуннахрлик алломалар қозилик мажлиси ишларини юритишда қозилик ҳужжатларини қайд қилиш тартиб-қоидаларига алоҳида эътибор қаратдилар. Чунки бу масала ўрта асрларда яшаган кўплаб фақиҳларнинг эътиборидан четда қолиб бораётган масалалардан бири эди. Шуларни эътироф этган ҳолда айтиш мумкинки, Абу Жа‘фар ат-Таҳовий, Абу Наср ас-Самарқандий, Ҳусомуддин ас-Садр аш-Шаҳид, Бурҳонуддин Маҳмуд ал-Бухорийлар нафақат ўз даври, балки кейинги давр Мовароуннахр қозилик мажлислари фаолиятини такомиллаштиришга улкан ҳисса қўшдилар.

СЎНГСЎЗ ЎРНИДА

Ўзбекистон халқлари маънавий мероси қадимий ва бой тарихга эга бўлиб, уни бирламчи манбалар асосида ҳар томонлама мукамал ўрганиш бугунги кундаги долзарб масалалар қаторида туради. Зеро, бизгача етиб келган ёзма мерос ҳозирги тадқиқотлар учун муҳим илмий маълумотларни ўз ичига олади.

Аждодларимиз ўлкада илк давлатчилик кўринишлари пайдо бўлган даврларданоқ ўзларининг расмий фаолиятларини ҳужжатлаштириб борганлар. Биз буларни баъзи манбалар мисолида кўриб ўтдик. Тадқиқ қилинган ҳужжатларнинг аксарияти араб ва форс тилларида бўлганлиги билан аҳамиятлидир. Умумисломий унсурлар ва миллий маданият жиҳатлари, кадриятлар ва ҳужжатшунослик анъаналари бир-бирларига мослашиши, янги маъно, шаклларга эга бўлиши бу минтақада исломнинг ҳукмрон дин, аҳолининг «ўз динига» айланишига, унинг барқарорлашишига олиб келди. Ислонинг янги шароитларга мослашиш, миллий маданиятнинг янги шакллар касб этиш жараёни инсонлар ва жамият ҳаётининг турли жабҳаларида – тил, санъат, маориф, дин, сиёсат, ҳужжат юритиш, ахлоқ, маиший ҳаёт ва бошқа соҳаларда юз бера бошлади. Бу алоқаларнинг бир аспекти – назарий ва оммавий даражаларидаги ҳолат алоҳида аҳамиятга эга. Доимо назарий ислом қоидалари ва оммавий дин вакиллари – аҳоли ўртасидаги алоқаларнинг узвийлигини тامينлашда фақиҳларнинг роли бағоят улкан бўлганлигига гувоҳ бўлдик. Ислон ватани – араблар элидан анча узоқликда жойлашган маданият ўчоғи – Мовароуннаҳрда унинг табиат, ўз тарихига эга бўлган цивилизация, тил, маданият, ҳуқуқ, турли халқ, қабила, элат урф-одатлари хусусиятлари мавжуд бўлган бир шароитда фақиҳ қозиларнинг роли бошқа минтақаларга қараганда ҳам юқори бўлди. Шунинг учун Марказий Осиёда ислом тарихини, хусусиятларини тадқиқ этишда қозилик маҳкамаларининг вужудга келиши, ривожланиши, буюк намояндаларининг ижоди, фа-

олияти, таълимотлари, улар ўртасидаги алоқалар, таълимотларидаги трансформация муҳим аҳамият касб этади.

Мустақиллик йилларида Марказий Осиё ҳужжатшунослиги борасида эълон қилинган илмий нашрлар шуни кўрсатадики, бу соҳа кейинги ўн беш йилда анча ривожланди. Турли халқаро илмий лойиҳалар доирасида сифатли китоблар, каталоглар ўқувчилар оmmasига тақдим этилгани натижасида Ўзбекистон тарихининг ёритилмаган қисмларини бирламчи манбалар асосида ўрганиш имконияти анча кенгайган. Шундай экан, ушбу монографияда ҳанафий ва бошқа мазҳабларнинг буюк намоёндалари доираси – фақиҳлар, қозилар, мужтаҳидлар, устозлар, мўътабар матн, асарлар муаллифларининг қозилик ҳужжатлари, нотариал ҳаракатларни юритиш борасидаги қарашлари ва уларнинг замонавий таҳлили ҳамда қози фақиҳлар ҳақидаги маълумотлар тўпланди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН МАНБА ВА АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т.: Ўзбекистон, 2012. – 39 б.

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А. Каримовнинг асарлари

1.1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ // Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қураимиз. – Т.: Ўзбекистон, 1999. – Т.7. – Б. 132 – 154.

1.2. Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайдди. – Т.: Ўзбекистон, 2005. – 160 б.

1.3. Каримов И.А. Жамиятимизни эркинлаштириш, ислохотларни чуқурлаштириш, маънавиятимизни юксалтириш ва халқимизнинг ҳаёт даражасини ошириш – барча ишларимизнинг мезони ва мақсадидир. Асарлар тўплами, – Т.: Ўзбекистон, 2007. – Т.15. – Б. 214-215.

1.4. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008. – 176 б.

1.5. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. – Т.: Ўзбекистон, 2012. – 439 б.

1.6. Каримов И.А. Тарихий хотира ва инсон омили – буюк келажакимизнинг гаровидир. – Т.: Ўзбекистон, 2012. – 40 б.

1.7. Каримов И.А. Ўзбек халқига тинчлик ва омонлик қерак. – Т.: Ўзбекистон, 2013. – 36 б.

2. МАНБАЛАР

Жаҳон фондларида сақланаётган қўлёзмалар:

2.1. Бурҳонуддин Маҳмуд ал-Бухорий. Ал-Мухиту-л-бурҳоний. – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси ФА Шарқшунослик институти. – Қўлёзмалар асосий фонди (Бундан кейин: ЎзР ФА ШИ) // Қўлёзмалар № 2861. – 1241 в., № 5982. – 955 в., № 9532. – 727 в., № 3161. – 543 в., № 7814. – 180 в., № 8781. – 340 в (1^а - 61^б), № 5835. – 675 в (442^б - 494^а), № 3167. – 314 в., № 3102. – 196 в., № 5945. – 924 в.

برهان الدين محمود البخارى. المحيط البرهاني.

2.2. Бурхонуддин Махмуд ал-Бухорий. Захирагу-л-фатово ал-машхура би-захираг ал-бурхониййа. – Тошкент: ЎзР ФА ШИ // Қўлёзма №3102.–491 в.

برهان الدين محمود البخارى. ذخيرة الفتاوى المشهورة بالذخيرة البرهانية.

2.3. Бурхонуддин Махмуд ал-Бухорий. Ал-Мухиту-л-бурхоний. – Қоҳира: Дор ал-Кутуб ал-Мисриййа давлат кутубхонаси (ханафий фикҳи бўлими) // Қўлёзма № 471. – 890 в.

برهان الدين محمود البخارى. المحيط البرهاني.

2.4. Бурхонуддин Махмуд ал-Бухорий. Ал-Мухиту-л-бурхоний. – Қоҳира: Ал-Азҳар университети (асосий кутубхона, ханафий фикҳи бўлими) // Қўлёзмалар № 482. – 720 в., № 774. – 602 в., № 3054. – 894 в.

برهان الدين محمود البخارى. المحيط البرهاني.

2.5. Бурхонуддин Махмуд ал-Бухорий. Ал-Мухиту-л-бурхоний. – Истанбул: Сулаймония кутубхонаси. – Аё София бўлими // Қўлёзмалар № 001406. – 206 в., № 001407. – 188 в., № 001408. – 211 в., № 001409. 193 – в., № 001410. – 207 в., № 001411. – 225 в., № 001412. – 235 в., № 001413. – 174 в., № 001414. – 199 в., № 001415. – 271 в., Мурад Мулла бўлими // Қўлёзмалар № 001042.–427 в., № 001043. – 511 в., № 001044. – 459 в., № 001045. – 409 в., № 001046. – 275 в., № 001047. – 835 в., № 001048.–622 в.

برهان الدين محمود البخارى. المحيط البرهاني.

2.6. Бурхонуддин Махмуд ал-Бухорий. Аз-Захирагу-л-бурхониййа. – Истанбул: Сулаймония кутубхонаси. – Аё софия бўлими // Қўлёзмалар № 001170. – 392 в. – В. 212^а – 162^б, № 001169. – 301 в

برهان الدين محمود البخارى. الذخيرة البرهانية.

2.7. Жалолуддин ибн Муҳаммад ал-Фатҳободий ал-‘Имодий. Гураар аш-шурут ва дураар ас-сумут. – Истанбул: Сулаймония кутубхонаси. – Асад Афанди бўлими // Қўлёзма № 722. – 254 в.

جلال الدين ابن محمد الفتاحبادي. غرر الشروط و درر السموت.

2.8. Зайнуддин ибн Нухайм ал-Мисрий. Рисола фи-л макотиб ва-с-сижиллот. – Истанбул: Истанбул университети марказий кутубхонаси // Қўлёзма. – 3 в.

زين الدين ابن نجيم المصري. رسالة في المكاتب و السجلات.

2.9. Захируддин ал-Марғиноний. Ал-фатово аз-заҳириййа. – Бағдод: Ироқ давлат кутубхонаси // Қўлёзма № 009654. – 692 в. – В. 162^а-182^б.

ظهیر الدین المرغینانی. الفتاوی الظهیریة.

2.10. Ибн Ҳабиб ал-Ҳалабий. Китоб аш-шурут ва-л-васо'иқ. – Истанбул: Сулаймония кутубхонаси. – Сулаймония қўлёзмалар бўлими // Қўлёзма № 00559. – 175 в.

ابن حبيب الحلبي. كتاب الشروط و الوثائق.

2.11. Маҳмуд ибн Музаффар ибн Маҳмуд ан-Нишопурий. Ал-Арба'ин ал-мустатоба. – Истанбул: Боязид кутубхонаси // Қўлёзма № 2672. – 24 в.

محمود ابن مظفر ابن محمود النشابوري. الاربعين المستطابة.

2.12. Маҳмуд ибн Сулаймон ал-Кафавий. Като'иб а'лом ал-ахйор. – Тошкент: ЎЗР ФА ШИ // Қўлёзма № 91. – 375 в.

محمود ابن سليمان الكفوي. كتائب اعلام الاخيار.

2.13. Мустафо ибн Шайх Муҳаммад. Равзат ал-қузот фи-л-маҳозир ва-с-сижиллот. – Истанбул: Баладиййа кутубхонаси. – Муаллим Жавдат бўлими // Қўлёзма №. 265. – 157 в.

مصطفى ابن شيخ محمد. روضة القضاة في المحاضر و السجلات.

2.14. Маждуддин ал-Уструшаний. Китоб ал-фусул. – Тошкент: ЎЗР ФА ШИ // Қўлёзмалар № 3245. – 338 в., № 6141. – 429 в., № 2805. – 301 в; Алишер Навоий номли адабиёт музейининг қўлёзмалар фонди // Қўлёзма № 199. – 328 в.

مجد الدين الاستروشنى. كتاب الفصول.

2.15. Ҳусомуддин ас-Садр аш-Шаҳид. Ал-Жоми' ас-сағир фи-л-фуру' ав жоми' ас-Садр аш-Шаҳид. – Тошкент: ЎЗР ФА ШИ // Қўлёзма № 5815. – 302 в.

حسام الدين الصدر الشهيد. الجامع الصغير فى الفروع او جامع الصدر الشهيد.

2.16. Ҳусомуддин ас-Садр аш-Шаҳид. Ал-Ғатово ас-суғро ав ғатово ас-Садр аш-Шаҳид. – Тошкент: ЎЗР ФА ШИ // Қўлёзма № 5934. – 221 в.

حسام الدين الصدر الشهيد. الفتاوى الصغرى او فتاوى الصدر الشهيد.

2.17. Ҳусомуддин ас-Садр аш-Шаҳид. Ал-Ғатово ал-қубро. – Тошкент: ЎЗР ФА ШИ // Қўлёзма № 7857. – 529 в.

حسام الدين الصدر الشهيد. الفتاوى الكبرى.

2.18. Ҳусомуддин ас-Садр аш-Шаҳид. Ал-Воқе'от ал-ҳусомиййа фи мазҳаб ал-ҳанафиййа. – Тошкент: ЎЗР ФА ШИ // Қўлёзма № 7756. – 273 в.

حسام الدين الصدر الشهيد. الوقعات الحسامية فى مذهب الحنفية .

нашр этилган манбалар:

2.19. Абу Жа‘фар ат-Таҳовий. Аш-Шурут ас-соғир. 2 жилдли / Рухий Ўзаян таҳрири остида. – Бағдод: Матба‘а ал-‘оний, 1394/1974. ابو جعفر الطحاوي. الشروط الصغير. حققه روجي اوزجان. بغداد: مطبعة العاني، 1974/1394

2.20. Абу Наср ас-Самарқандий. Русум ал-қузот / Муҳаммад Жасим ал-Ҳадисий таҳрири остида. – Бағдод: Дор ал-хурийя ли-тиба‘а, 1405/1985. – 450 б.

ابو النصر السمرقندي. رسوم القضاة. حققه محمد جاسيم الحديثي. بغداد: دار الحرية لتبعية، 1985/1405

2.21. Абу Наср ас-Самарқандий. Китоб аш-шурут ва-‘улум ас-сукук / Муҳаммад Жасим ал-Ҳадисий таҳрири остида. – Бағдод: Визарат ас-сақофа ва-л-и‘лам, Дор аш-шу‘ун ас-сақофийя ал-‘амма, офоқ ‘арабийя, 1407/1987. – 620 б.

ابو النصر السمرقندي. كتاب الشروط و العلوم الصكوك. حققه محمد جاسيم الحديثي. بغداد: وزارة الثقافة و الاعلام، دار الشؤون الثقافية العامة، افاق عربية، 1407/1987

2.22. Абу Наср ас-Самарқандий. Китоб аш-шурут ва-л-васа‘иқ / Муҳаммад Жасим ал-Ҳадисий таҳрири остида. – Бағдод: Визарат ас-сақофа ва-л-и‘лам, Дор аш-шу‘ун ас-сақофийя ал-‘амма, офоқ ‘арабийя, 1419/1998. – 226 б.

ابو النصر السمرقندي. كتاب الشروط و الوثائق. حققه محمد جاسيم الحديثي. بغداد: وزارة الثقافة و الاعلام، دار الشؤون الثقافية العامة، افاق عربية، 1419/1998

2.23. Абу Са‘д ‘Абдулкарим ас-Сам‘оний. Китоб ал-ансоб. 5 жилдли / ‘Абдуллоҳ ‘Умар ал-Борудий таҳрири остида. – Байрут: Дор ал-жинон, 1408/1988.

ابو سعد عبد الكريم السمعاني. كتاب الانصاب. اعتنى به عبد الله عمر البارودي. بيروت: دارالجنان، 1408/1908

2.24. Аҳмад ибн Мустафо Тошқубризода. Мифтоҳ ас-са‘ода ва масобиҳ ас-сийода. 11 жилдли / Абдуллоҳ ал-Мисрий таҳрири остида. – Қоҳира: Дор ал-кутуб ал-ҳадийя, 1412/1992.

احمد ابن مصطفى تاشكويريزاده. مفتاح السعادة و مصابيح السيادة. حققه عبد الله المصري. القاهرة: دار الكتب الهدية، 1412/1992

2.25. Большаков О.Г. Два вакфа Ибрагима Тамгач-хана в Самарканде по хронологии и генеалогии / Пер с англ. и примеч. П.А. Грязневича. – М.: Главная редакция восточной литературы, 1971. – 135 с.

2.26. Бурхонуддин Махмуд ал-Бухорий. Ал-Муҳиту-л-бурхоний фи-л-фикҳ ан-нў‘мони. 11 жилдли / Аҳмад ‘Иззу ‘Инойа таҳрири остида. – Қоҳира: Дор ихйо ат-турос ал-‘арабий, 1423/2003.

برهان الدين محمود البخارى. المحيط البرهاني في الفقه النعماني. تحقيق عبد الله عز عناية. القاهرة: دار احياء التراث العربي، 1423/3200

2.27. Бурхонуддин Махмуд ал-Бухорий. Ал-Муҳиту-л-бурхоний фи-л-фикҳ ан-нў‘моний. 9 жилдли / ‘Абдулкарим Сами ал-Жундий таҳрири остида. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-‘илмийа, 1424/2004.

برهان الدين محمود البخارى. المحيط البرهاني في الفقه النعماني. اعنتى به عبد الكريم سامي الجندي. بيروت: دار الكتب العلمية، 1424/2004

2.28. Замбавор. Мў‘жам ал-ансоб ва-л-усурот ал-ҳакийма фи-т-тарих ал-исламий. Муҳаммад Хасанбек, Аҳмад Махмуд, Исмоил Кашшоф, Ҳофиз Аҳмад Ҳамдий, Аҳмад Мамдух Ҳамдий каби таржимонлар гуруҳи томонидан Байрутдаги Фуат биринчи университети адабиёт факультетида француз тилидан араб тилига ўгирилган. – Байрут: Дор ар-ро‘ид ал-‘арабий, 1980. – 547 б.

2.29. Зайнуддин Қосим ибн Қутлубуғо. Тож ат-гарожим фи табақот ал-ханафиййа. – Бағдод: Матба‘ат ал-‘оний, 1381/1962. – 134 б.

زين الدين قاسم ابن قطلوبغا. تاج التراجم في طبقات الحنفية. بغداد: مطبعة العاني، 1381/1962

2.30. Заҳабий Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Усмон ибн Қоймоз (673 – 748 йй.). Сияр а‘лом ан-нубало. 23 жилдли / Шу‘айб ал-Арноут ва Муҳаммад На‘им ал-Арқусий таҳрири остида. – Байрут: Мавсу‘а ар-рисола, 1992.

ذهبي محمد بن أحمد بن عثمان بن قيمان. سير اعلام النبلاء. بيروت: موسوعة الرسالة. 1992/1412

2.31. Зофир ал-Қосимий. Низом ал-ҳукм фи аш-шари‘а ва ат-тарих ал-исламий. 2 жилдли. – Байрут: Дор ан-нафои‘с, 1412/1992.

ظافر القاسمي. نظام الحكم في الشريعة و التاريخ الاسلامي.بيروت: دار النفائس، 1412/1992

2.32. Зухайлий Ваҳба. Тарих ал-қазо фи-л-ислам. – Дамашк: Дор ал-фикр, 1421/2001. – 590 б.

زحيلي وهبة. تاريخ القضاء في الاسلام. دمشق: دار الفكر، 1421/2001

2.33. Исмо‘ил Пошо ал-Бағдодий. Ҳадйа ал-‘орифин. 2 жилдли. – Қоҳира: Дор ал-кутуб ал-‘илмийа, 1401/1981.

اسماعيل باشا البغدادي. هدية العارفين. القاهرة: دار الكتب العلمية، 1401/1981

2.34. Каҳҳола ‘Умар Ризо. Мў‘жам ал-муаллифин. 15 жилдли. – Байрут: Дор ихё ат-турос ал-‘арабий, 1400/1980.

كحالة عمر رضاء. معجم المؤلفين. بيروت: دار اهياء التراث العربي، 1400 /1980

2.35. Маҳмуд Салим ал-Қазвиний. Осор ал-билод ва ахбор ал-‘ибод.– Байрут: Дор ас-содр, 1425/2005. – 422 б.

محمود سليم القزويني. اثار البلاد و اخبار العباد. بيروت: دار الصدر، 1425/2005

2.36. Муҳаммад ‘Абдулхай ал-Лакнавий. Ал-Фаво’ид ал-бахиййа фи тарожим ал-ҳанафиййа / Аҳмад аз-Заҳабий таҳрири остида. – 1-нашри. – Байрут: Дор ал-арқам ибн ал-арқам, 1419/1998. – 422 б.

محمد عبد الحي اللكنوي. الفوائد البهية فى تراجم الحنفية و عليه التعليقات السنينة على الفوائد البهية. اعتنى به أحمد الزعبي. الطبعة الأولى. بيروت: شركة دار الأرقم ابن الأرقم، 1419/1998

2.37. Муҳаммад ‘Абдулхай ал-Лакнавий. Муқаддимат ал-‘умдат ар-ри‘оёа фи ҳалли шарҳ ал-виқоёа. – Лакнав: Ёусуфий, 1284/1867. – 416 б.

محمد عبد الحي اللكنوي. مقدمة العمدة الرعاية في حلي شرح الوقاية. لكتاؤ: يوسفى، 1284/1867

2.38. Муҳаммад ибн Исҳоқ ан-Надим. Ал-Фихрист / Мустафо аш-Шавимий таҳқиқи остида. – Тунис: Дор ат-Тунисиййа ли-нашр, 1405/1985. – Б. 264-268.

محمد ابن اسحاق النديم. الفهرست. تحقيق مصطفى الشومي. تونس: الدار التونسية لنشر، 1405/1985

2.39. Мустафо ибн ‘Абдуллоҳ ар-Румий ал-ҳанафий аш-шаҳир би-Ҳожи Халифа (ваф. 1067/1656-57 й.). Кашф аз-зунун ‘ан асмо’ ал-кутуб ва-л-фунун. 2 жилдли. – Макка: Мактаба ал-файсалиййа, 1401/1981.

مصطفى ابن عبد الله الرومي الحنفي الشهير بخاجي خليفة. كشف الظنون عن اسماء الكتب و الفنون. مكة المكرمة: مكتبة الفيصلية، 1401/1981

2.40. Садруддин Абу-л-Ҳасан ‘Али ибн Носир ал-Ҳусайний. Зубдат ат-таворих: ахбор ал-‘умаро ва-л-мулук ас-салжуқиййа. – Байрут: Дор иқра’, 1405/1985. – 465 б.

صدر الدين ابو الحسن علي ابن ناصر الحسيني. ذبذة التواريخ: اخبار العمراء و الملوك السلجقية. بيروت: دار اقراء، 1405/1985

2.41. Са‘ид ал-Ҳошим ан-Надвий. Тазкира ан-наводир. – Бағдод: Дор ал-‘араб, 1350/1931-32. – 492 б.

سعيد الهاشم الندوى. تذكرة النوادر. بغداد: دار العرب، 1350/1931-320531. ص 294.

2.42. Ас-Самноний. Равзат ал-кузот ва торик ан-нажот. 4 жилдли / Салохуддин ан-наха'ий таҳрири остида. – Амман, ал-Урдун: Дор ал-фуркон ли-л-нашр ва-т-тавзий', 1404/1984.

السمناني. روضة القضاة وطريق النجاة. اعتنى به صلاح الدين الناهي. عمان، الأردن: دار الفرقان للنشر والتوزيع، 1404/1984

2.43. Тақийуддин 'Абдулқодир ат-Тамимий. ат-Табақот ас-санийа фи тарожим ал-ханафийа. 2 жилдли / 'Абдулфаттоҳ Муҳаммад таҳрири остида. – Қоҳира: Ал-Маҳалли ал-а'ло ли-шу'ун ал-исламийа, 1390/1970.

تقي الدين عبد القادر التميمي. الطبقات السنوية في تراجم الحنفية. اعتنى به عبد الفتاح محمد. القاهرة: المحلي الاعلى لشؤون الاسلامية، 1390/1970

2.44. 'Умар ибн 'Абд ал-'Азиз. Шарҳ адаб-ал-қози / Абу-л-Вафо ал-авфғоний таҳрири остида. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-'илмийа, 1414/1994. – 662 б.

عمر ابن عبد العزيز. شرح أدب القاضي. اعتنى به أبو الوفا الأفغاني. بيروت: دار الكتب العلمية، 1414/1994

2.45. Фақир Муҳаммад Жилоний. Ҳадоиқ ал-ханафийа. – Лакнов: ал-Иттиҳод, 1326/1908. – 403 б.

فقير محمد جيلاني. حدائق الحنفية. لكانو: الاتحاد، 1326/1908

2.46. Ал-Фатово ал-ҳиндийа. 6 жилдли / 'Абдуллоҳ Низомуддин таҳрири остида. – Байрут: Дор ихйо ат-турос ал-'арабий, 1406/1986.

الشيخ نظام الدين و جماعة من علماء الهند الاعلام. الفتاوى الهندية أو الفتاوى العالمية الكبرى. بيروت: دار إحياء التراث العربي، 1406/1986

2.47. Хайруддин аз-Зириклий. Ал-А'лам Қомус тарожим ли-ш-шуҳури ар-рижол ва-н-нисо' мин ал-'араб ва-л муста'рибин ва-л-мушташриқин. 10 жилдли. – Қоҳира: Дор ал-'илм ли-л-малайин, 1419/1998.

خير الدين الزركلي. الاعلام قاموس تراجم لاشهر الرجال و النساء من العرب و المستعربين و المستشرقين. القاهرة: دار العلم للملايين، 1419/1998

2.48. Хидоя. Комментарий мусулманского права / Перевод с англ., под редакцией Н.И. Гродекова. – Т.1. – Т.: Ўзбекистон, 1994. – 480 с.

2.49. Қураший Абу Муҳаммад 'Абдулқодир ибн Абилвафо Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Мисрий. Ал-Жавоҳир ал-музйй'а фи табақот ал-ханафийа. 5 жилдли / 'Абдулфаттоҳ Муҳаммад ал-Хулв таҳрири остида. – Қоҳира: Ҳижр, 1413/1993.

2.50. Хусомуддин ас-Садр аш-Шаҳид. Шарҳ адаб ал-қози ли-л-Хассоф. 4 жилдли / Маҳий Ҳилол ас-Сархон таҳрири остида. – Бағдод: Дор ал-‘араб, 1397-1398/1977-78.

حسام الدين الصدر الشهيد. شرح ادب القاضي للخصاف. اعتنى به محي هلال السرخان. بغداد: دار العرب, 1397-1398/1977-78.

Ғарб тилларида нашр қилинган манбалар:

2.51. Ahmad B. Mugit al-Tulaytuli (m. 459/1067). Al-Muqni‘ fi ‘ilm al-Šurut (formulario notarial). ed. Francisco Javier Aguirre Sadaba. – Madrid, 1994.–405 p.

2.52. Arabi Oussama. Contract stipulations (Shurut) in Islamic Law: the Ottoman majalla and ibn Taymiyya. International Journal of Middle East Studies, London: vol. 30. 1998. – pp. 29-50.

2.53. Chalmeta P., Carriente F. Formulario notarial Hispano-Arabe por elalfaqui y notario cordobes Ibn al-Attar (s X). Madrid: Academia Matritense del Notariado Instituto Hispano-Arabe De Cultura, 1983. – 675 p.

2.54. Imam Fakhr ad-din Hasan b. Mansur al-Uzjandi al-Fargani. Fatowo al-Qadihan. ed. Moulvy Wilayat Husein Vol. 1-2. – New Delhi: Kitob Bhavan, 1994/1986). – 343 p, 408 p.

2.55. Satoe Horii. Die gesetlichen Umgehungen im islamischen Recht (hiyal) (Unter besonderer Berücksichtigung der Gannat al-ahkam wa-gunnat al-hussam des Hanafiten Sa‘id bin Ali as-Samarqandi (gest.12. Jhdt). – Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 2001. – 201 p.

2.56. Siddiqu Mona. The concept of wilaya in Hanafiy Law: authority versus consent in al-Fatawa al-Alamgiri. – Vol.5.– London: Year book of Islamic and Middle Eastern Law, 1998-1999. – 175-185 p.

2.57. Joseph Schacht. Das kitob aš-Šuf‘a aus dem al-gomi‘ al-Kabir fiš-Šurut des Abu Ga‘far Ahmad ibn Muhammad at-Tahawi. – Heidelberg: Carl Winter’s Universitätsbuchhandlung, 1930. – 58 p.

2.58. Joseph Schacht. Das kitob adkor al-huqûq war-ruhûn aus dem al-gomi‘ al-Kabîr fiš-Šurût des Abû Ga‘far Ahmad ibn Muhammad at-Tahowî. – Heidelberg: Carl Winter’s Universitätsbuchhandlung, 1927. – 38 p.

2.59. Jeanette A. Wakin. The Function of Documents in Islamic Law: The Chapters on Sales from Tahawi’s Kitob al-Shurut al-Kabir. State University of New York Press Albany, 1972. – 203 p.

3. АДАБИЁТЛАР

Ўзбек тилидаги адабиётлар:

3.1. Бекмирзаев И.И. “Бурхонуддин Махмуд ал-Бухорий ва Мовароуннахр козилиги” Монография, Т.: Таълим нашриёти, 2011. – 200 б.

3.2. Жўзжоний А.Ш. Ислом ҳуқуқшунослиги, ҳанафий мазҳаби ва Ўрта Осиё фақиҳлари. – Т.: Тошкент ислом университети, 2002. – 255 б.

3.3. Зиёдов Ш., Қориев О., Бекмирзаев И. Мовароуннахр ислом илмлари ривожига ҳанафий таълимоти. – Т.: Фан ва технология, 2012. – 232 б.

3.4. Ибн Баттута. Саёҳатнома. / Масъул муҳаррир ва муқаддима муаллифи академик Н. Иброҳимов – Т.: Шарқ, 2012. – 687 б.

3.5. Ислом. Энциклопедия: А-Ҳ. / 3. Ҳусниддинов таҳрири остида. – Т.: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 2003. – 313 б.

3.6. Исмоилов М. Хужжатшунослик ва Марказий Осиё дипломатикаси. – Т.: Академ нашр, 2010. – 62 б.

3.7. Isxakov S., Topildiyev V., Raxmanov A. Rim huquqi. Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Ichki Ishlar Vazirligi, 2012. – 224 b.

3.8. Каримов Ф., Сартори П., Зиёдов Ш. Себзор даҳаси қозиси фаолиятига оид ҳужжатлар. Т.: Ўзбекистон, 2009. – 176 б.

3.9. Муҳамедов Ҳ. Ислом ва давлат назарияси муаммолари. – Т.: Адолат, 1999. – 38 б.

3.10. Му‘ин ал-фуқаро. Тарихи Муллазода. / Форс-тожик тилидан таржима, сўзбоши ва изоҳлар муаллифлари Ш. Воҳидов, Б. Аминов. – Т.: Янги аср авлоди, 2009. – 277 б.

3.11. Мўминов А. Мовароуннахр ҳанафий фикҳи // Имом ал-Бухорий сабоқлари. – Тошкент, 2001. – № 1. – Б. 88-91.

3.12. Ан-На‘им: арабча-ўзбекча луғат. – Т.: Халқ мероси, 2003. – 960 б.

3.13. Прозоров С. Исломда олий ҳокимият масаласи // Ислом ва дунёвий-маърифий давлат (халқаро илмий-назарий анжуман материаллари). – Тошкент, 2003. – Б. 31-34.

3.14. Рудольф У. Ал-Мотуридий ва Самарқанд суннийлик илоҳиёти: Қисқартирилган нашр. – Т.: Имом ал-Бухорий халқаро жамғармаси, 2002. – 203 б.

3.15. Саидов А. Бурхониддин Марғиноний – буюк ҳуқуқшунос (шариат ва ўзбек миллий маънавий-ҳуқуқий мероси тарихидан лавҳалар). – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ, 1997. – 177 б.

3.16. Содиков Қ., Омонов Қ. Ўзбек тилининг ёзма услублари тарихидан. – Т.: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2010. – 191 б.

3.17. Ҳамидов Ф., Тоғаев С. Ўзбекистонда нотариат. – Т.: Адолат, 1998. – 365 б.

3.18. Мокшин А. В. Шартномалар тўплами. – Т.: “Norma”, 2011. – 196 б.

3.19. Қориев О. Фарғона фикҳ мактаби ва Бурхонуддин ал-Марғиноний – Т.: Фан, 2009. – 236 б.

3.20. Куръони карим маъноларининг таржимаси / Таржима ва изоҳлар муаллифи Абдулазиз Мансур.– Т.:Тошкент ислом университети, 2009.– 617 б.

Рус тилидаги адабиётлар:

3.21. Агаджанов С.Г. Государство Селджукидов и Средняя Азия в XI-XII вв. – М.: Наука, 1991.– 302 с.

3.22. Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия.– Сочинение. Т. I., Т.VI. – М.: Восточная литература, 1963.

3.23. Большаков О.Г. Средневековый город Ближнего Востока: VII-середина XIII вв.: Социально-экономические отношения. – М.: Восточная литература, 2001. – 344 с.

3.24. Большаков О.Г. Два вакфа Ибрагима Тамгач-хана в Самарканде по хронологии и генеалогии / Пер с англ. и примеч. П.А. Грязневича. – М.: Главная редакция восточной литературы, 1971. – 135 с.

3.25. Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. – Л.: Наука, 1973. – 352 с.

3.26. Григорян С.Н. Из истории философии Средней Азии и Ирана VII-XII.–М.: Наука, 1960. – 331 с.

3.27. Григорьев А.П. Монгольская дипломатика XIV–XV вв. – Санкт Петербург, 1998. – 322 с.

3.28. Грязневич П.А. Ислам и государство // Ислам. Религия, общество, государство. – М.: ГРВЛ, 1984.– С.189-203.

3.29. Фон Грюнебаум Г.Э. Классический ислам. Очерк истории (600–1258) / Пер. с англ. И.М. Дижуря. – М.: ГРВЛ, 1988. – 216 с.

3.30. Фон Грюнебаум Г.Э. Основные черты арабо-мусулманской культуры / Составитель Д.В. Фролов. – М.: ГРВЛ, 1981. – 227 с.

- 3.31. Древность и средневековые народы Средней Азии. – М.: Наука, 1978. – 155 с.
- 3.32. История Бухары. Т.: Фан, 1976. – 383 с.
- 3.33. Казаков Б.А. Документальные памятники Средней Азии. – Т.: Узбекистан, 1987. – 87 с.
- 3.34. Каштанов С.М. Русская дипломатика. – Москва, 1988. – 378 с.
- 3.35. Кораев Т.К. Мусульманское законодательство классического периода: Теория и практика // Востоковедение и Африканистика. Реферативный журнал. – Москва, 2004. Серия 9. – № 2. – С.149-158.
- 3.36. Материалы по истории Средней и Центральной Азии / Под ред. Б.А. Ахмедова. – Т.: Фан, 1988. – 406 с.
- 3.37. Мец А. Мусульманский ренессанс. Изд. 2-е / Пер. с нем., предисл., библиограф. и указатель Д.Е. Бертельса; отв. ред. В.И. Беляев. – М.: ГРВЛ, 1973. – 473 с.
- 3.38. Муминов А.К. Мавераннахрская школа фикха (IX-XIII вв.) // Общественные науки в Узбекистане. – Ташкент, 1990. – №10 – С. 38-42.
- 3.39. Муминов А.К. Из истории распространения ханафитского мазхаба в Мавераннахре // Общественные науки в Узбекистане. – Ташкент, 1989. – №12. – С. 38-40.
- 3.40. Нерсесянц В.С. История политических и правовых учений. Москва: Норма-Инфра, 1997. – 448 с.
- 3.41. Чехович О.Д. Бухарские документы XIV века. – Т.: Наука, 1965.–332 с.
- 3.42. Чехович О.Д. Документы к истории аграрных отношений в Бухарском ханстве. Выпуск 1. Акты феодальной собственности на землю XVII-XIX вв. – Т.: Наука, 1954. – 268 с.
- 3.43. Чехович О.Д. Черты экономической жизни Мавераннахра в сочинениях по фикху и шуруту, Ближний и Средний Восток Товарно-денежные отношения при феодализме. М.: Наука, 1980. – 227 с.

Араб тилидаги адабиётлар:

- 3.44. Абу Ҳасан ал-Басрий. Ал-Аҳком ас-султониййа ва ал-валоийат ад-диниййа. – Байрут: Дор ал-китоб ал-‘илмиййа, 1410/1990. – 327 б.
 أبو الحسن البصري. الأحكام السلطانية و الولايات الدينية. بيروت: دار الكتب العلمية 1410/1990.

3.45. Абу ‘Абдуллоҳ Муҳаммад ибн ал-фараж ал-Куртубий. Ақзийя Росулulloҳ. – Байрут: Ширка дор ал-арқом ибн аби ал-арқом, 1410/1990.

أبو عبد الله محمد بن الفرج القرطبي. أفضية رسول الله. بيروت: شركة دار الأرقام بن أبي الأرقام، 1410/1990

3.46. ‘Абдулқодир ‘Авда. ат-Ташрий‘ ал-жина’ий ал-исламий муқоронан би-л қонун ал-вада’и. 2 жилдли. – Байрут: Муассаса ар-рисала, 1413/1993.

عبد القادر عودة. التشريع الجنائي الإسلامي مقارنا بالقانون الوضعي. بيروت: مؤسسة الرسالة، 1413/1993

3.47. ‘Абдулқарим Зайдон. Мажму’а бухус фикҳийя. – Байрут: Муассаса ар-рисала, 1402/1982. – 464 б.

عبد الكريم زيدان. مجموعة بحوث فقهية. بيروت: مؤسسة الرسالة، 1402/1982

3.48. ‘Абдулқарим Зайдон. Низом ал-қазо’и фи-ш-шари’а ал-исламийя. – Байрут: Муассаса ар-рисала, 1417/1997. – 326 б.

عبد الكريم زيدان. نظام القضاء في الشريعة الإسلامية. بيروت: مؤسسة الرسالة، 1417/1997

3.49. ‘Абд ал-‘Азиз ‘Изом. Ан-Низом ал-қазо’и фи-л-ислам. 2 жилдли. – Қоҳира: ал-Муассаса ал-‘арабийя ал-ҳадийса, 1408/1988.

عبد العزيز عزام. النظام القضائي في الاسلام. القاهرة: المؤسسة العربية الحديثة،

1408/1988

3.50. ‘Абдунносир Абу-л-Басал. Назарийя ал-хукми ал-қазо’и фи-ш-шари’а ва-л-қонун. – ‘Амман, ал-Урдун: Дор ан-нафо’ис ли-н-нашр, 600 – 1420/2000 б.

عبد الناصر أبو البصل. نظرية الحكم القضائي في الشريعة و القانون. عمان: دار النفائس للنشر، 1420/2000

3.51. ‘Абдуллоҳ ибн Мавдуд. Ал-Ихтиёр ли-та’лил ал-мухтор. 5 жилдли / Ҳайсам Та’имий таҳрири остида. – Байрут: Ал-мактаба ал-‘асрийя, 1423/2002.

عبد الله ابن مودود. الاختيار لتعليل المختار. اعتنى به هيثم طعيمي. بيروت: المكتبة العصرية، 1423/2002

3.52. Абу ‘Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Фарҳун ал-Йағмарий. Табсира ал-хуккам фи-л-усул ал-ақзийя ва манаҳиж ал-аҳкам. 2 жилдли. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-‘илмийя, 1415/1995.

أبو عبد الله محمد ابن فرحون اليعمري. تبصرة الحكام في أصول الأفضية و مناهج الأحكام. بيروت: دار الكتب العلمية، 1415/1995

3.53. Алоуддин ас-Самарқандий. Тухфат ал-фуқаҳо’. 3 жилдли. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-‘илмийя, 1413/1993.

السمرقندي. تحفة الفقهاء. بيروت: دار الكتب العلمية، 1413/1993

3.54. ‘Абдуллоҳ Мустафо ал-Мароға. Ал-Фатҳ ал-мубийн фи табақот ал-усулийин. 3 жилдли. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-‘илмийа, 1394/1974.

عبد الله مصطفى المراغة. الفتح المبين في طبقات الاصوليين. بيروت: دار الكتب العلمية، 1394/1974

3.55. Абу Жа‘фар Муҳаммад ибн Жарир ат-Табарий. Тарих ал-умам ва-л-мулук. – Байрут: Дор ал-фикр, 1399/1979. – 587 б.

ابو جعفر محمد بن جرير الطبري. تاريخ الامم و الملوك. بيروت: دار الفكر، 1399/1979

3.56. Абу Ҳафс ‘Умар ибн Муҳаммад ан-Насафи. Ал-Қанд фикр ‘уламо’ Самарқанд / Йусуф ал-Ҳоди таҳрири остида. – Техрон: Ойина-йи мерос, 1420/1999. – 427 б.

ابو حفص عمر ابن محمد النسفي. القند في ذكر علماء سمرقند. اعتنى به يوسف الهادي. تهران: اثنابه ميراث، 0241/1999

3.57. ‘Ариф. Тавалла ал-мар’а мансаба ал-қазо. – ‘Амман, ал-Урдун: Дор ан-нафо’ис ли-л-нашр, 1420/1999.–72 б.

عارف عارف. تولي المرأة منصب القضاء. عمان: دار النفائس للنشر، 1420/1999

3.58. Арнус Махмуд ибн Муҳаммад. Тарих ал-қазо фи-л-ислам. – Қоҳира: Ал-матба’а ал-мисрийа ал-ҳадиса ал-аҳлийа, 1353/1934. – 428 б.

ارنوس محمود ابن محمد. تاريخ القضاء في الاسلام. القاهرة: المطبع المصرية الحديثة الاهلية، 1353/1934

3.59. Ас-Саид ал-Жумайли. Қазо Росулulloҳ ва аҳкамуху. – Қоҳира: Марказу-л-китаб ли-л-нашр, 1418/1997. – 159 б.

السيد الجميلي. قضاء رسول الله. القاهرة: مركز الكتاب للنشر، 1418/1997

3.60. Ашроф Манно‘ ал-Қаттон. Авлийот ал-форуқ фи-л-идора ва-л-қазо. 2 жилдли / Ғолиб Қураший таҳрири остида. – Байрут: Муассаса ал-кутуб ас-сақофийа, 1410/1990.

إشراف مناع القطان. أوليات الفاروق في الادارة و القضاء. اعتنى به غالب القرشي. بيروت: مؤسسة الكتب الثقافية، 1410/1990

3.61. Аҳмад ал-Мужон. Ал-Мир’о ва вилоят ал-қазо. – Қоҳира: Дор ал-и‘тисом, 1418/1997. – 183 б.

احمد الموجان. المرأة و ولاية القضاء. القاهرة: دار الاعتصام، 1418/1997

3.62. Аҳмад ал-Ҳасирий. ‘Илм ал-қазо: адиллат ал-исбат фи-л-фикҳи ал-ислабий. 2 жилдли. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-‘арабий, 1406/1986.

أحمد الحصري. علم القضاء: أدلة الإثبات في الفقه الإسلامي. بيروت: دار الكتاب العربي، 1406/1986

3.63. Бурҳонуддин ал-Марғиноний. Ал-Ҳидоё: Шарҳ бидоёат ал-мубтадий. 4 жилдли. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-‘илмийа, 1410/1990.

- يرهان الدين المرغناني. الهداية: شرح بداية المبتدي. بيروت: دار الكتب العلمية، 1410/1990.
- 3.64. Ваки‘ Муҳаммад ибн Халаф. Ахбор ал-қузот. – Байрут: Тасвир олам ал-кутуб, 1414/1994. – 386 б.
- 1414/1994, وكيع محمد ابن حلف. اخبار القضاة. بيروت: تصوير عالم الكتب،
- 3.65. Заки Муҳаммад Ҳасан Бек. Ал-Осор ал-ҳакийма. – Қоҳира: Дор ас-салом, 1413/1993. – 372 б.
- 1413/1993, زكي محمد حسن بيك. الاثار الحكيمة. القاهرة: دار السلام،
- 3.66. Заҳабий Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Усмон ибн Қоймоз. Сияр а‘лом ан-нубало. 23 жилдли / Шу‘айб ал-Арноут ва Муҳаммад Наъим ал-Арқусий таҳрири остида. – Байрут: Мавсу‘а ар-рисола, 1412/1992.
- ذهبي محمد ابن احمد ابن عثمان ابن قيمان. سير اعلام النبلاء. تحقيق شعيب الارنات و محمد نعيم الارقسسي. بيروت: موسوعة الرسالة، 1412 / 1992
- 3.67. Ибн Аби Дам. Адаб ал-қазо ав ад-дурар ал-манзумаат фи-л-қозиййа ва-л-ҳукумаат / ‘Абдулқодир ‘Ато таҳқиқи остида. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-‘илмиййа, 1407/1987. – 563 б.
- ابن أبي الدم. أدب القضاء، أو، الدرر المنظومات في القضية و الحكومات. تحقيق عبد القادر عطا. بيروت: دار الكتب العلمية، 1407/1987
- 3.68. Ибн Шихна Муҳаммад ибн Абу-л-Фазл. Лисон ал-ҳуқкам ва-л Му‘ин ал-ҳуқкам. – Дамашқ: Дор ал-фикр, 1419/1998. – 448 б.
- 1419/1998, ابن شحنة محمد ابن ابو الفضل. لسان الحكام و المعين الحكام. دمشق: دار الفكر،
- 3.69. Ибн Ҳабиб ал-Мовардий. Ал-Аҳком ас-султониййа ва-л-валолат ад-диниййа / Холид ал-‘илмий таҳрири остида. – Байрут: Дор ал-китоб ал-‘арабий, 1410/1990. – 419 б.
- ابن حبيب الماوردي. الأحكام السلطانية و الولايات الدينية. تعليق خالد العلمي. بيروت: دار الكتاب العربي، 1410/1990
- 3.70. Маҳмуд аш-Шарбиний. Ал-Қазо фи-л-ислам. – Қоҳира: Ал-ҳай‘а ал-мисриййа ал-‘амма ли-л-китаб, 1420/1999. – 223 б.
- 1420/1999, محمود الشربيني. القضاء في الاسلام. القاهرة: الهيئة المصرية العامة للكتاب،
- 3.71. Маҳмуд ал-Божий. Мисла ‘улия мин қазо ал-ислам / Муҳаммад ал-Вайсий таҳрири остида. – Дамашқ: Дор ал-йамома ли-т-тиба‘а ва-н-нашр, 1418/1997. – 280 б.
- محمود الباجي. مثل عليا من قضاء الإسلام. تحقيق محمد الويسي. دمشق: دار اليمامة للطباعة و النشر، 1418/1997
- 3.72. Маҳмуд ибн Исмо‘ил ибн Қози Симовех ал-Ҳанафий. Китоб ал-фусулайн. 2 жилдли. Қоҳира: Ал-Азҳариййа, 1318/1897.
- 1318/1897, محمود ابن اسماعيل. كتاب الفصولين. القاهرة: الازهرية،

3.73. Мовардий Абу-л-Ҳасан. Ал-Аҳком ас-султонийа. – Қоҳира: Матба‘а Мустафо ал-Бобий ал-Ҳалабий, 1386/1966. – 436 б.

1386/1966 ماوردي ابو الحسن. الاحكام السلطانية. القاهرة: مطبعة مصطفى البابي الحلبي،

3.74. Ал-Мустансир Биллоҳ. Ас-сижиллот ал-мустансирийа / ‘Абд ал-Мун‘им Мажид таҳқиқи остида. – Қоҳира: Дор ал-фикр ал-‘арабий, 1373/1954. – 234 б

المستصر بالله. السجلات المستنصرية// تقديم و تحقيق دكتور عبد المنعم ماجد. القاهرة: دار الفكر العربي، 1954/1373

3.75. Муҳаммад аз-Зухайли. Тарих ал-қазо фи-л-ислам. – Дамашқ: Дор ал-фикр, 1416/1995. – 590 б.

1416/1995 محمد الزحيلي. تاريخ القضاء في الإسلام. دمشق: دار الفكر،

3.76. Муҳаммад аз-Зухайли. Қазо ал-мазолим фи-л-фиқҳ ал-ислабий. – Дамашқ: Дор ал-мактабий, 1419/1998. – 151 б.

1419/1998 محمد الزحيلي. قضاء المظالم في الفقه الاسلامي. دمشق: دار المكتبي،

3.77. Муҳаммад аз-Зухайли. Ал-Қазо фи-л-ислам. – Дамашқ: Дор ал-мактабий, 1419/1998. – 110 б.

1419/1998 محمد الزحيلي. القضاء في الإسلام. دمشق: دار المكتبي،

3.78. Муҳаммад ‘Абдулқодир Абу Форис. Ал-Қазо фи-л-ислам. – ‘Амман, ал-Урдун: Дор ал-фуркон, 1411/1991. – 225 б.

1411/1991 محمد عبد القادر أبو فارس. القضاء في الاسلام. عمان: دار الفرقان،

3.79. Муҳаммад Жомид ал-Факи. Ал-Аҳком ас-султонийа. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-‘илмийа, 1403/1983. – 333 б.

أبو يعلى الفراء. الأحكام السلطانية. تعليق محمد جامد الفقي. بيروت: دار الكتب العلمية، 1403/1983

3.80. Муҳаммад Жунайд ад-Диршавий. Ал-Қазо би-қаро‘ин ал-аҳвол. – Дамашқ: Дор ал-хофиз, 1418/1997. – 259 б.

1418/1997 محمد جنيد الديرشوي. القضاء بقرائن الاحوال/ تأليف إشراف البوطي. دمشق: دار الحافظ،

3.81. Муҳаммад Са‘ид ‘Абдулқуддус Ҳошимий. Рисола фикр ан-назар. – Исломобод: Ал-Ҳидойа, 1390/1970. – 1150 б.

1390/1970 محمد سعيد عبد القدس هاشمي. رسالة فكر النظر. اسلاماباد: الهداية،

3.82. Сайид Муҳаммад Муртазо ал-Ҳусайний аз-Забидий. Тож ал-арус мин жаваҳир ал-қомус. 40 жилдли. – Кувайт, 1994.

سيد محمد مرتضى الحسينى الزبيدى. تاج العروس من جواهر القاموس. الكويت: 1994/1415

3.83. Тароблусий Алоуддин Али ибн Халил. Му‘ин ал-ҳуккам.– Дамашқ: Дор ал-фикр, 1419/1998. – 448 б.

1419/1998 طرابلسي علاء الدين ابن حليل. معين الحكام. دمشق: دار الفكر

3.84. Табарий ибн Жарир. Тафсир ат-Табарий / Аҳмад Муҳаммад Шокир ва Маҳмуд Муҳаммад Шокир таҳрири остида. 15 жилдли. – Қоҳира: Мактаба ибн Таймийа, 2006.

طبرى بن جرير. تفسير الطبرى. القاهرة: مكتبة ابن تيمية. 2006/1426

3.85. Табарий ибн Жарир. Тарих ал-умам ва-л-мулук: 8 жилдли. – Қоҳира, 1982.

طبرى بن جرير. تاريخ الامم و الملوك. القاهرة: 1982/1402

3.86. Шамсу-л-’Аимма ас-Сарахсий. Ал-Мабсут. 28 жилдли. – Байрут: Дор ал-кутуб ал-’илмийа, 1413/1993.

شمس الائمة السرخسي. المبسوط. بيروت: دار الكتب العلمية، 1413 /1993

3.87. ‘Усмон ‘Абдуллоҳ. Ал-Қазо фи-л-ислам. – Қоҳира: Дор ал-и‘тисом, 1413/1993. – 110 б.

عثمان عبد الله. القضاء في الاسلام. القاهرة: دار الاعتصام 1413/1993

3.88. Усмонхон Алемов, Муслим Ризки Ато. Жами‘ Аҳком ас-сиғор ли аби-л-Фатҳ Муҳаммад ибн Маҳмуд ибн ал-Хусайн ал-Уструшаний ал-Ҳанафий. – Т.: “Дор ан-нашр ват-тиба‘а ли жами‘ати Тошқанд ал-исламия”, 2010. – 495 б.

عثمانخان عليموف و مسلم رزقى عطاء. جامع احكام الصغار. طشقند: 2010/1431

3.89. Ҳамавий Ибн Аби ад-Дам. Адаб ал-қазо / Муҳаммад Зухайлий таҳрири остида. – Дамашк: Дор ал-фикр, 1402/1982. – 348 б.

حموي ابن ابي الدم. ادب القاضي. تحقيق محمد الزحيلي. دمشق: دار الفكر، 1402/1982

3.90. Ҳамавий Ёқут. Му‘жам ал-булдон. 5 жилдли. – Байрут. Дор ал-фикр, 1980.

حموى ياقوت. معجم البلدان. بيروت: دار الفكر، 1980/1400

ғарб тиллардаги адабиётлар:

3.91. Abraham L.Udovitch. Partnership and Profit in Medieval Islam. USA, New Jersey: Princeton University Press, 1970. – 282 p.

3.92. Ali Safak. Ebu’l-Hasan Habib el-Maverdi. El-Ahkamu’s-Sultaniye. – Istanbul, 1994. – 505 b.

3.93. Amnon Cohen. Jewish Life as Reflected in Muslim Court Documents from the *Sijill* of Jerusalem (XVIth Century), 2 vols., Philadelphia: The Center for Judaic Studies, University of Pennsylvania, 1994. Vol. I: pp. 212., Vol. 2: pp.375.

3.94. Aharon Layish, Avshalom Shmueli. Custom and *Sharī‘a* in the Bedouin Family according to legal documents from the judaeen desert. Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, Vol. 42, № 1 (1979) – pp. 29 – 45.

3.95. Ahmed Akgündüz. Osmanli Kanunnämeleri ve Hukuki tahlilleri. I Kitab. Osmanli hukukuna girish ve fatih devri kanunnameleri. – Istanbul: FEY Vakfi, 1990. – 710 b.

3.96. Ahmed Shahab. Mapping the world of a scholar in VI-XII century Bukhara: regional tradition in medieval Islamic scholarship as reflected in a bibliography. – American Oriental Society. – New York. – 2000. – № 120. – pp. 24-43.

3.97. Bahadır Kazakov. Bukharan documents: the collection in the District Library, Bukhara // Translated from the Russian by Jürgen Paul. Journal ANOR №9. Halle: Institut für Orientalistik, 2001. – 103 p.

3.98. Baber Johansen. Eigentum, familie und obrigkeit im Hanafitischen strafrecht. Die Welt des Islams, Vol.19, Issue 1/4. Leiden, E.J. Brill, 1979. – pp. 1 – 73.

3.99. Bedir M. Fıkıh, Mezhep ve Sünnet (Hanefi Fıkıh Teorisinde Peygamber'in Otoritesi). – Istanbul: Ensar Neşriyet, 2004. – 275 b.

3.100. Bedir M. Interplay of Law, Sufism, Theology and Philosophy: a non-Sufi Spiritualist of the 5th/11th Century Example / The IVth International Conference on Sufism and Law, International Conference on Islamic Legal Studies. – Murcia (Испания). – 2003 йил 8-11 май. – 24 p.

3.101. Bedir M. Osmanlı Öncesi Türk Hukuk Tarihi Yazıcılığı // Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi. – Ankara, 2005. – T. 3. – № 5. – B. 27-84.

3.102. Bedir M. Buhara Hukuk Okulu (Vakif Hukuku Bağlamında 10 – 13. Yüzyil Orta Asya Hanefi Hukuku Üzerinde bir Inceleme). – Istanbul: Edam Akademi Kitaplığı, 2010. – 196 b.

3.103. Boğaç A. Ergene. Evidence in Ottoman Courts: Oral and Written Documentation in Early – Modern Courts of Islamic Law. Journal of the American Oriental Society, Vol. 124., № 3. USA, 2004. – pp. 471 – 491.

3.104. Bosworth C.E. Abu Abdallah al-Khwarazmi on the technical terms of the secretary's art (a contribution to the administrative history of mediaeval Islam) // Journal of the Economic and Social History of the Orient, Vol. 12, № 2, (Apr., 1969). – pp. 113 – 164.

3.105. Brockelmann C. Geschichte des arabischen Litteratur. – 2-нашри. – T.: 1. – Лейден: Brill, 1943. – ss. 9 – 676.

3.106. Brockelmann C. Geschichte der arabischen Litteratur. 3 жилд-ли. – Weimar-Berlin: Хай'а ал-мисриййа, 1898-1993.

3.107. Brockelmann C. Geschichte des arabischen Litteratur. – Supplementband 1. – Лейден: Brill, 1937. – 17-1-973 s.

3.108. Colin Imber. *Studies in Ottoman History and Law*. – Istanbul: The Isis press, 1996. – 337 p.

3.109. Christian Muller. Judging with God's law on Earth: Judicial powers of the *Qadi al-Jama'a* of Cordoba in the fifth/eleventh century. *Journal, Islamic Law and Society*, Vol. III. (Leiden, E.J.Brill, 2000). – pp. 158-186.

3.110. Christopher Melchert. *The Formation of the Sunni Schools of Law, 9th-10th centuries*. – New York-Köln: Brill Leiden, 1997. – 244 p.

3.111. Chafik T.Chehata. *Theorie Generale de l'obligation en Droit Musulman, les sujets de l'obligation avec une bibliographie, une methodologie et un tableau general de la theorie de l'obligation en droit Hanefite*. – Le Caire: Imp.F.E. Noury & Fils, 1936. – 367 p.

3.112. Delfina Serrano. Legal Practice in an Andalusī – Maghribī source from the twelfth century ce: *The madhāhib al-hukkām fi nawāzil al-ahkām*. *The Journal, Islamic Law and Society*, Vol. II. Leiden, E.J. Brill, 2000. – pp. 188 – 234.

3.113. Edward William Lane. *Arabic-English lexicon*. 8 Volumes. – Beirut: Librairie du Liban, 1968.

3.114. Emile Tyan. *Le Notariat et le regime de la prevue par ecrit dans la pratique du Droit Musulman*. – Lyon: Universite de Lyon, 1945. – 99 p.

3.115. Emile Tyan. *Histoire de L'organisation Judiciaire en Pays D'Islam*. – Leiden: E.J.Brill, 1960. – 673 p.

3.116. Emile Tyan. *Institutions Du Droit Public Musulman*. – Paris: Recueil Sirey, 1954. – 545 p.

3.117. Francisco Prado-Vilar. Circular Visions of Fertility and Punishment: Caliphal Ivory Caskets from al-Andalus. *Journal Information for Muqarnas*, Vol.14. 1997. – pp. 19 – 41

3.118. Frank E. Vogel. The Contract Law of Islam and of the Arab Middle East, in *International Encyclopedia of Comparative Law* // Edited by K. Zweigert, U. Drobnig, Vol. VII, Chapter 7. Leiden: E.J. Brill, 2006. – pp. 7–155.

3.119. George Makdisi. The Juridical Theology of Shafi'i: Origins and Significance of Usul al-Fiqh. *Jurnal, Studia Islamica*, № 59. (1984), pp. 5 – 47.

3.120. Georg Matern. *Ibn Abi Laila Ein Jurist und Traditionarier des frühen Islam*. – Bonn: Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Bonn, 1968.–109 s.

3.121. Golzio Karl-Heinz. *Regents in Central Asia since the Mongol Empire*. – Köln: Arbeitsmaterialien Religions geschichte, 1985. – 169 p.

3.122. Golzio Karl-Heinz. Kings Khan and Other Rulers of Early Central Asia. – Köln: Orientalischer Seminar in Köln, 1984. – 170 p.

3.123. Irit Bligh – Abramski. The judiciary (Qādīs) as a governmental – administrative tool in early Islam. Journal of the Economic and Social History of the Orient, Vol. 35, № 1. (1992), pp. 40 – 71.

3.124. Islam Ansiklopedisi. Vol. XVI). – Istanbul: Hanefi Mezhebi-Haya, 1997. – 23 b.

3.125. Islam Ansiklopedisi. Vol. XXI). – Istanbul: Hanefi Mezhebi-Haya, 1997. – 123 b.

3.126. Ismail Hakki Uzungarshili. Osmanli devletinin merkes ve bahriye teshkilati. – Ankara: Turk tarih kurumu basimevi, 1984. – 632 b.

3.127. Ismail Hakki Uzungarshili. Osmanli devleti teshkilatina medhal. – Ankara: Turk tarih kurumu basimevi, 1984.–519 b.

3.128. Ismail Hakki Uzungarshili. Osmanli Tarihi: XI Gilt. – Ankara: Turk tarihi kurumu basimevi, 1982. – 639 b.

3.129. Kavakcı Y. Z. XI ve XII Asırlarda Karahanlılar Devrinde Ma vara’ al-Nahr İslom Hukukçuları. – Ankara: Sevinç Matbaası, 1976. – 322 b.

3.130. Karman Hayrettin. The Sectarian preference in the Ottoman jurisprudence. The great Ottoman-Turkish civilisation. vol.3. – Ankara: Filosofiy, science and institutions. Editor-in-chief Kemal Gıgek. Yeni Türkiye, 2000. – P. 666-675.

3.131. Kevin R. Jaques. Authority, Conflict, and the Transmission of Diversity in Medieval Islamic Law. – Leiden, Boston: Brill, 2006. – 299 p.

3.132. Manuela Marin. Law and Piety: A Cordovan *fatwā*. The Journal Information for Bulletin (British Society for Middle Eastern Studies), Vol.17. N. 2. (1990). – B. 129 – 136.

3.133. Madelung W. The Early Murji’a and the Spread of Hanafism // Der Islam, 43 (1982), pp. 32 – 39.

3.134. Michael. H. Thung. Written obligations from the 2nd \8th to the 4th\10th century. – Amsterdam: Amsterdam University press, 1997. – 135 p.

3.135. Michael. H. Thung. Written obligations from the 2nd \8th to the 4th\10th century. The Journal, Islamic Law and Society, Vol. III. – Leiden: E.J. Brill, 1996. – P. 3-13.

3.136. Muhammad Khalid Masud, Rudolph Peters and David S. Powers (eds.). **Dispensing Justice in Islam: Qadis and their judgments.** – Boston: E. J. Brill, 2006. – 591 p.

3.137. Meron Y. The Development of Legal Thought in Hanafi Texts // Studia Islamica. – Paris, 1969. – № 30. – P. 73-118.

3.138. Monika Gronke. Arabische und Persische Privaturkunden des 12. und 13. Jahrhunderts aus Ardabil (Aserbeidschan). – Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1982. – 550 s.

3.139. Monika Gronke. The Arabic Yarkand documents. Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, Vol. 49, № 3. (1986), pp.454 – 507.

3.140. Moshe Gil. Institutions and events of the eleventh century mirrored in Geniza Letters (Part I), Tel Aviv University Press, 1981. – pp 158.

3.141. Nwyia P. Al-Kalobodhi. – Encyclopaedia of Islam: 11 жылдл. – 2-нашри. – Т. 4. – Лейден: Brill, 1978. – P. 467.

3.142. Özel A. Hanefî Mezhebi: Literatür / Türkiye Diyanet Vakfı İslom Ansiklopedisi. – Т. 16. – İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997. – В. 21-27.

3.143. Ömer Soner Hunkan. Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Kuruluş-Gelişme-Çöküş (766-1212). – İstanbul: Tanıtım Hizmetleri Ticaret Limited Şirketi, 2007. – 523 b.

3.144. Oussama Arabi Early Muslim Legal Philosophy: Identity and difference in Islamic Jurisprudence. USA, Los Angeles: G E von Grunebaum Center for Near Eastern Studies, 1999. – 78p.

3.145. Olivia Remie. Cross – Cultural Contracts: Sales of Land between Christians and Muslims in 12th– Century Palermo. *Studia Islamica*, Vol. 85. Paris: Maisonneuve & Larose, 1997. – pp. 67 – 84.

3.146. Omeljan Pritsak. Ali Burhan. – *Der Islam (zeitschrift für geschichte und kultur des Islamischen orient)*. – Berlin: 1952.– №30.– walter de gruyter & co. – S. 81-133.

3.147. Hans Joachim Klimkeit. Regents in Central Asia Since the Mongol Empire. Chronological Tables: Orientalischer Seminar in Köln. 1985. – 178 p.

3.148. Hassan S.Khalilieh. Islamic Maritime Law. – Leiden-Boston-Köln: Brill, 1998. – 202 p.

3.149. Herrmann Gotfried. Persische Urkunden der Mongolen zeit. – Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1974. – 625 p.

3.150. Reşat Genç. Karahanlı Devlet Teşkilatı(XI-XII.Yüzyıl). – İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981. – 370 b.

3.151. Riberta J., Asin M. Este formulario ha sido objeto de la tesis doctoral de dona Asuncion Ferreras Sanchez.– Paris: Universidad Complutense, 1991. – 256 p.

3.152. Ronald C. Jennings. Kadi, Court, and Legal Procedure in 17th C. Ottoman Kayseri: The Kadi and the Legal System. *The Journal Studia Islamica*. Vol. №48. Paris, 1978, pp. 133 – 172.

3.153. Sezgin F. *Geschichte des arabischen Schrifttums*. Bd.I. – Leiden, E.J.Brill. 1967. – 935 s.

3.154. Standish Grove Grady. *A Manual of the Mahommedan Law of Inheritance and Contract*. – Delhi: Market, 1984. – 285 p.

3.155. Schacht Joseph. *Das kitab al-hiyal fi'l-fiqh*. Deutschland, Hannover: Lafaire, 1923. – 322 p.

3.156. Schacht Joseph. *Der Islam (zeitschrift für geschichte und kultur des Islamischen orientes)* Band 21. Berlin: Walter de gruyter & co. 1933. – pp. 286 – 291.

3.157. Schacht Joseph. *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*. Oxford: Clarendon, 1950. – 412 p.

3.158. Schacht Joseph. *Foreign Elements in Ancient Islamic Law*. *Journal of Comparative Legislation and International Law*. Vol. 32, Leiden BRILL, 1950. – pp. 7 – 32.

3.159. Schacht Joseph. *Sociological Aspects of Islamic Law*. USA, California: Center for the Study of Law and Society, University of California, 1963. – 210 p.

3.160. Schacht Joseph. *The Legacy of Islam*. Oxford: Clarendon, 1972.– 378 p.

3.161. Schacht Joseph. *Die arabische hiyal – literatur*. Ein Beitrag zur Erforschung der islamischen Rechtspraxis. *Der Islam (zeitschrift für geschichte und kultur des Islamischen orientes)* Band 15. Berlin: Walter de gruyter & co. 1926. – pp. 211 – 223.

3.162. Schacht Joseph. *Zur sociologischen Betrachtung des islamischen Rechts*. *Der Islam (zeitschrift für geschichte und kultur des Islamischen orientes)* Band 22. Berlin: Walter de gruyter & co. 1935. – pp. 207 – 238.

3.163. Tekin Şinas. *Bilinen en eskı İslamı Türkçe metinler*. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, №4, 1975, pp. 157 – 186.

3.164. John Burton. *The Sources of Islamic Law*. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 1990. – 235 p.

3.165. Josef F. O'Callaghan. *A History of Medieval Spain*. USA, Cornell University, 1975. – 707 p.

3.166. Julius Hatschek. *Der Musta'min*. – Berlin und Leipzig: Universität Göttingen, 1919. – 107 s.

3.167. Ulrich Rebstock. A Qodi's Errors // Islamic law and society. – Leiden, 1999. – № 6. – P. 1-38.

3.168. Ulrich Rebstock. Abwägen als Entscheidungshilfe in den usûl al-fiqh: Die anfänge der targîh-Methode bei al-Gassos // Der Islam (zeitschrift für geschichte und kultur des Islamischen orientes) // 2003. – № 80. – Walter de Gruyter. Berlin. S. 110-122.

3.169. Ünal. H. Mâverâünnehir fakihlerinden el-Usrûsenî // Erciyes Üniversitesi İlahiyat fakültesi Dergisi. – Kayseri. № 3. – 1986. – Б. 243-249, 415 – 427

3.170. Uriel Heyd. Studies in old ottoman criminal law. Oxford at the clarendon press. – London: Edited by V.L. Menage, 1973. – 337 p.

3.171. Williams M. E. “Catholicism”. New Catholic Encyclopedia. Washington, 2005. – Vol. III. – Б. 301 – 321.

3.172. Willi Heffening. Das Islamische Fremdenrecht: bis zu den islamisch-fränkischen Staatsverträgen. Biblio Verlag. Osnabrück, 1975. – 220 p.

3.173. Yousef Moukdad. Richteramt und rechtswesen in Bagdad von der stadtgründung bis zum ende der buyidenzeit (145/763-447/1055). – Hamburg: Der Universität Hamburg, 1971. – 161 p.

3.174. Qadi nu'man bin Muhammad. Kitab Ikhtilaf usuli'l-madhahib / Edited with a critical introduction by S.T. Lokhandwalla // New Delhi: Indian Institute of Advanced Study, 1972. – 262 p.

4. ДИССЕРТАЦИЯ ВА АВТОРЕФЕРАТЛАР

4.1. Атаев М.Р. Маждуддин ал-Уструшанийнинг Мовароуннахр фикҳ илми тарихида тутган ўрни: Дис. ... тарих фан. номз. – Т.: ТИУ, 2011. – 215 б.

4.2. Аҳмедова М. Т. Қўқон хонлигининг ташкил топиши, давлат тизими ва ҳуқуқ манбалари: Юридик фан. номз. дис. ... автореф. – Т.: ТошДЮИ, 2010. – 30 б.

4.3. Бекмирзаев И.И. Бурҳонуддин Маҳмуд ал-Бухорийнинг “ал-Муҳит” асари ва унинг Мовароуннахр қозилигида тутган ўрни: Дис. ... тарих фан. номз. – Т.: ТИУ, 2009. – 203 б.

4.4. Bedir M. The Early Development of Hanafi Usul al-Fiqh: Докторлик диссертацияси. – Манчестер: University Press, 1999. – 253 p.

4.5. Жўзжоний А.Ш. Ислом ҳуқуқшунослиги ва ҳанафий мазҳаби таракқиетида Ўрта Осиё фақиҳларининг ўрни: Юридик фан. докт. дис. ... автореф. – Т.: ТИУ, 2005. – 46 б.

4.6. Исломов З.М. Маҳмуд Замахшарийнинг “Муқаддамату-л-адаб” асаридаги туркий феъллар таҳлили: Фил фан. номз. дис. ... автореф. – Т.: 1993. – 28 б.

4.7. Исломов З.М. Маҳмуд Замахшарийнинг “Муқаддамату-л-адаб” асарининг қўлғезма манбалари ва арабча-туркий феъллар сўзлигининг йиғма илмий-танкидий матни: Фил фан. докт. дис. ... автореф. – Т.: 1998. – 44 б.

4.8. Камилов М.М. Мовароуннаҳр фикҳ илми ривожда Алоуддин ас-Самарқандийнинг ўрни ва “Тухфат ал-фуқаҳо” асарининг аҳамияти: Тарих фан. номз. дис. ... автореф. – Т.: ТИУ, 2000. – 26 б.

4.9. Кариев А.А. «Бурхан ад-дин ал-Маргинани и его место в истории фикха»: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Т.: ИВ АН РУз, 2001. – 23 с.

4.10. Мамдуҳ Ҳасан Бадавий. Китоб ас-Солат мин аз-Захират ал-бурҳонийя: Докторлик диссертацияси. – Қоҳира: Қоҳира университети, 1412/1992.– 285б.

1412/1992, كتاب الصلاة من ذخيرة البرهانية. القاهرة: جامعة القاهرة,

4.11. Маҳмуд ‘Абдулқодир ас-Салим. Китоб ал-‘ибок, ал-лакит, ат-тахарри, ал-истиҳсон мин Захират ал-бурҳонийя: Докторлик диссертацияси. – Қоҳира: Қоҳира университети, 1414/1994. – 013 б.

1414 /1994, كتاب العباق, اللقيط, التخري, الاستحسان من ذخيرة البرهانية. القاهرة: جامعة القاهرة,

4.12. Муҳаммад Сағир Ҳасан Ма‘сумий. Бурҳон аш-шари‘а ва китобуҳ “ал-Муҳиту-л-бурҳоний”: Докторлик диссертацияси. – Исломобод: Осор ал-исломийя (Исломобод ислом университети), 1387/1967. – 220 б.

1387/1967, محمد صغير حسن معصومي. برهان الشريعة وكتابه المحيط البرهاني. اسلاماباد: اثار الاسلامية,

4.13. Мўминов А.К. Ҳанафий уламоларнинг марказий Мовароуннаҳр шаҳарлари ҳаётида тутган ўрни ва роли (II-VII/VIII-XIII асрлар): Тарих фан. докт. дис. ... автореф. – Т.: ТИУ, 2003. – 46 б.

4.14. Муминов А.К. Роль и место ханафитских ‘улама’ в жизни городов Центрального Мавараннахра (II-VII/VIII-XIII в): Дис. ... докт. ист. наук. – Т.: ТИУ, 2003. – 304 с.

4.15. Муминов А.К. «Катаиб аълам ал-ахйар» ал-Кафави (ум. 990 /1582) как источник по истории ислама в Мавараннахре (III/IX-VII/XIV вв.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Л.: ЛО ИВ АН, 1991. – 14 с.

4.16. Носир Аҳмад Иброҳим ан-Нашавий. “Китоб ал-‘орийа”, “ал-Вади‘а”, “аш-Шарика”, “ал-Ҳибба” мин Захират ал-бурҳонийя: Докторлик диссертацияси. – Қоҳира: Қоҳира университети, 1411/1991. – 220 б.

ناصر احمد ابراهيم النشوي. كتاب العارية, الوديعة, الشركة, الهبة من ذخيرة البرهانية. القاهرة: جامعة القاهرة, 1411 /1991

4.17. Ражабова М. Преступление и наказание по шариату: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. – Т.: ТЮИ, 1996. – 26 с.

4.18. Рахимджанов Д.А. Абу Ҳафс ан-Насафининг “Китоб ал-қанд фи ма‘рифат ‘уламо’ Самарқанд” асари – Самарқандда ҳадис илми тарихи бўйича муҳим манба: Дис. ... тарих фан. номз. – Т.: ТИУ, 2003. – 169 б.

4.19. Тоҳо Аҳмад Ҳасан Ҳафиний ал-Мағозий. Мин аввали китоб ас-салот ило охир ал-фасл ал-хомис минҳ мин махтут “ал-Муҳит ал-бурҳоний”: докторлик диссертацияси. – Қоҳира: Ал-Азҳар университети, 1424/2003. – 355 б.

طه احمد حسن حفياني المغازي. من اول كتاب الصلاة الي اخر الفصل الخامس منه من مخطوطة المحيط البرهاني. القاهرة: جامعة الازهر, 1424/2003

4.20. Уватов У. Мовароуннаҳр ва Хуросон олимларининг ҳадис илми ривожда тутган ўрни (Бухорий, Муслим, Тирмизий): Тарих фан. докт. дис. ... автореф. – Т.: ТИУ, 2002. – 44 б.

4.21. Фаҳд ибн Носир ибн Фаррож ал-Фаридий. “Китоб ал-фусул” асарининг 17 – 20 фасллари: Докторлик диссертацияси. Саудия Арабистони, Мадина ал-Мунаввара: Умму-л куру университети, 1426/2005. – 731 б.

فهد بن ناصر بن فراج الفريدي. كتاب الفصول: من بداية الفصل السابع عشر الى نهاية الفصل العشرين. رسالة مقدّمة لنيل درجة الدكتوراه. المدينة المنورة: جامعة أم القرى, 1426/2005.

4.22. Эшонжонов Б.И. IX аср Мовароуннаҳр маданият ҳаётида Имом ал-Бухорийнинг мавқеи ва унинг “ал-Жоми‘ ас-саҳиҳ” асаридаги фикҳий масалалар: Тарих фан. номз. дис. ... автореф. – Т.: ТИУ, 2001. – 29 б.

4.23. Ҳомид ‘Абдуҳ ал-Факий. Китоб ал-иймон мин Захират ал-бурҳонийя: Докторлик диссертацияси. – Қоҳира: Қоҳира университети, 1408/1988.–270 б.

حامد عبده الفقي. كتاب الايمان من الذخيرة. القاهرة: جامعة القاهرة, 1408/1988

5. ИНТЕРНЕТ САЙТЛАРИ

- 5.1. <http://www.aslein.net/archive/>
- 5.2. <http://almeshkat.net/books/list>
- 5.3. <http://khizana.blogspot.com>
- 5.4. <http://turklib.com>
- 5.5. <http://uz-translations.net>
- 5.6. <http://turuz.info>
- 5.7. <http://www.islamicmanuscripts.info>
- 5.8. <http://english.isam.org.tr>
- 5.9. <http://www.tufs.ac.jp/common/>
- 5.10. <http://makhtota.ksu.edu.sa/search>
- 5.11. <http://www.hathitrust.org>
- 5.12. <http://dl.nlai.ir/UI/Forms/Index>
- 5.13. <http://ocp.hul.harvard.edu>
- 5.14. <http://www.thedigitalwalters.org>
- 5.15. <http://www.sahab.net/forums/>
- 5.16. <http://data.manumed.org>
- 5.17. <http://www.ub.uni-heidelberg.de>
- 5.18. <http://dla.library.upenn.edu>
- 5.19. <http://archiv.twoday.net/stories/>
- 5.20. <http://manuscripts.najah.edu/node>
- 5.21. <http://vmr.bham.ac.uk/Collections/>
- 5.22. <http://echo.mpiwg-berlin.mpg.de>
- 5.23. <http://manuscripts.ir>
- 5.24. <http://ddc.aub.edu.lb/projects/jafet/manuscripts>
- 5.25. <http://www.al-furqan.com>
- 5.26. <http://www.lib.umich.edu/islamic>
- 5.27. <http://www.fondation.org>
- 5.28. <http://www.manuscripts.ir>
- 5.29. <http://www.alwaraq.net>
- 5.30. <http://www.intute.ac.uk>
- 5.31. <http://www.ziedan.com>
- 5.32. <http://library.welcome.ac.uk>
- 5.33. <http://www.wadod.com>
- 5.34. <http://www.bnf.fr>
- 5.35. <http://www.marifah.net>
- 5.36. <http://www.bibalex.org>
- 5.37. <http://www.mahaja.com/library/>
- 5.38. <http://www.nlm.nih.gov/hmd/arabic/>

МОНОГРАФИЯДА УЧРАГАН БАЪЗИ АТАМАЛАРНИНГ ҚИСҚАЧА ИЗОҲЛИ ЛУҒАТИ

Аббосийлар – араб халифалари сулоласи (750–1258 йй.), Муҳаммад (а.с.)нинг амакиси Аббос авлодлари.

‘**Абд** – қул, банда.

Аворий – бирор мулкдан вақтинча фойдаланиш.

Адаб ал-қози – қозилик одоблари, фуру‘ ал-фикҳнинг бир бўлими ҳисобланади. Бу бўлимда қози ва унинг вазифаларига доир масалалар ёритилган.

‘**Адл** – адолат, тўғрилиқ.

‘**Адлийот** – юридик қиймат.

Ажам – араб бўлмаган турли мусулмон ўлкалари.

Акрийа – имтиёзли тарзда кўчмас мулкларни ижарага бериш.

Анкиҳа – никоҳ билан боғлиқ масалалар ёритилган бўлим.

Анклиер – Римдаги номсиз мавҳум шартномалар. Бу турдаги шартномалар ҳеч қандай ном билан аталмаган.

Ансор – Мадинанинг туб аҳолиси ёки мадиналик саҳобалар.

‘**Азоб** – шариатда гуноҳ учун белгиланган жазо.

‘**Ақор** – кўчмас мулк.

Ақорир – фикҳий асарларда жиноятчининг айбга иқрор бўлиш жараёни масалаларига оид бўлим.

Аҳбор – шиаларнинг муқаддас ривоятлари.

Ашуро – шиаларда халифа Алининг ўғли Ҳусайннинг Карбало ёнидаги жангда ҳалок бўлганлиги хотирасига бағишлаб муҳаррам ойининг дастлабки ўн кунлигида ўтказиладиган мотам маросимлари.

Ашрийа – фикҳий асарлардаги савдо–сотик ишлари билан боғлиқ бўлим.

А‘лам – диний–ҳуқуқий масалалар юзасидан фикр билдирувчи диний амалдор.

‘**Аҳд** – қасам билан берилган ваъда, топшириқ, сўз бериш, шартнома, аҳду паймон.

Аҳли раъй – манбалардан хулосалар чиқариб, уларга қиёсий нуктаи назардан ёндашадиган, ҳукмларни даврга ва замонга мослаштирувчилар жамоаси.

Аҳли ҳадис – ҳукм чиқариш борасида Қуръон ва ҳадисдан четга чиқмасликка ҳаракат қиладиган жамоа.

Балода – боладаги аҳмоқлик ва бефаҳмлик.

Баро’а – бирор шахснинг зиммасига юклатилган мажбуриятдан расман соқит бўлиши.

Байту-л-мол – ислом мамлакатларида давлатга қаршли мол-мулк жамланадиган хазина.

Бид’ат – номаъқул янгилик; дин ақидаларига хилоф янгилик.

Вазир – давлат маъмурий бошқаруви раҳбари.

Васий – васиятнома ижрочиси.

Васийа – васият.

Васиқа, (васаи’қ) – васиқа, ишонч, хужжат.

Вақф – давлат ёки айрим шахслар томонидан диний эҳтиёж ёки хайрия ишлари учун ажратилган мол–мулк.

Ваҳҳобийлик – ислом динининг ханбалий мазҳабидаги оқим. Арабистон яриморолининг марказий қисмида XVIII аср ўрталарида пайдо бўлган. Асосчиси – Муҳаммад ибн Абдулваҳҳоб (1703–1791). У «динни тозалашга, Муҳаммад давридаги асл ҳолига келтириш»га чақирган.

Вербал – вербал шартномаси, одатда оғзаки келишув кўринишида бўлиб, белгиланган сўзларни ифодалаш йўли билан ҳуқуқий кучга эга бўлган. Ушбу шартнома савол-жавоб тарзида тузилган.

Вожиб – исломда бажарилиши зарур бўлган амал тури.

Воиз – ваъзхон, нотик.

Гуноҳ – шариат қонунларига ва диний ақидаларга хилоф иш ёки ҳаракат.

Дийа – хун ҳақи.

Досъе – *досъе* хужжатлари бирор иш, масала ёки шахсга доир хужжатлар тўплами, шахсий иш хужжатларини ўз ичига олади.

Жаи’ҳа – турли офат ва касалликларга қарши туриш чора тадбирларини ўрганадиган бўлим.

Жизя – дастлаб араб халифалигида, кейинчалик бошқа мусулмон давлатларида мусулмон бўлмаган фуқаролардан олинган жон солиғи.

Жуа’ала – иш ҳақи бериш тартиб қоидалари.

Закот – мол-мулк ва даромаддан бериладиган садақа, хайр-эҳсон.

Залолат – ҳақиқий эътиқоддан юз ўгириш, адашиш.

Зиёрат – муқаддас жойларга, мазор ва қабристонларга бориб, муайян расм-русумларни бажариб келиш.

Зиммий – ислом давлати соясида яшайдиган ғайридинлар.

Зино – ислом ақидаси бўйича эркак ва аёлнинг шаръий никоҳсиз жинсий алоқада бўлиши.

Зоҳид – таркидунё қилган киши.

Зоҳир ар-ривойа – Муҳаммад Ҳасан аш-Шайбонийга тегишли асарлар жамланмаси.

Зулм – одамлар ўртасида барқарор бўлган муносабатларни касддан бузиш.

Ибодат – Худога сиғиниш, илтижо қилиш.

Ибодот – бу ислом ҳуқуқида ибодатлар ва уларга тегишли мажбуриятларни ўрганадиган қисм.

Ибодийлар – хорижийларга мансуб тўрт асосий фирқа (жамоа)нинг энг «мўътадил» ҳисобланган қисми. Асосан Уммон ҳудудида тарқалган.

Ийфау-н-нафақа – эркакнинг ўз никоҳидаги аёлни моддий таъминлай олиш салоҳияти

Идда – шариат бўйича эри ўлган ёки эридан ажраган хотинлар бошқа эрга чиқиши учун ўтиши шарт бўлган муҳлат.

Ижара – бирор нарсани маълум муддатга маълум маблағ эвазига омонатга олиш, ёллаш.

Ижмо – муҳокама этиладиган масала юзасидан мужтаҳидларнинг бир фикрга келиши; фикҳ манбаларидан бири.

Ижтиҳод – фақиҳ томонидан шаръий ҳукми ҳосил қилиш учун Қуръон ва Сунна асосида барча билим ва тоқатини ишга солиш.

Ийд – ислом анъанасидаги икки диний байрам. Биринчиси – қурбон ҳайит, иккинчиси – рўза ҳайити.

Имом – намозда олдинда турувчи, ғоявий раҳбар, мусулмон жамоаси бошлиғи.

Имомат – мусулмон теократик давлатининг умумий номи.

Инквизиция судлари – христианликдан узоклашган ёки диний асосларга зид ҳаракат қилган кишиларни жазолаш мақсадида ташкил этилган католик черкови маҳкамалари бўлиб, “бездирувчи, тазйиқли тергов ва сўроқ” маъносини билдиради. Бу атама жанубий – ғарбий Европада XIII асрдан қўлланила бошлаган.

Иймон – ислом динида Аллоҳга, унинг фаришталари, китоблари, пайгамбарлари, қиёмат куни, тақдир ва ўлгандан кейин тирилишга ишониш.

Исбот ад-даф‘ – қозилик маҳкамасида қўзғалган даъвога қарши даъво билан чиқиш.

Истислоҳ – фикҳнинг қўшимча манбаларидан бири, унинг меъёрларини ақл–идрок билан ифодалаш усули.

Истинбот – бирор муаммони ҳал этишда Қуръони Карим ва Ҳадиси шарифдан ва бошқа услублар бўйича ечимини топиш.

Ислоҳот – мавжуд сиёсий тузумга ижобий ўзгартиришлар кириштиш.

Истеҳсон – фикҳга оид тушунча; шариат масалаларига қиёсий татбиқ этишда келиб чиқиши мумкин бўлган хулосалардан мусулмонлар жамоаси учун қайсиниси яхшироқ, фойдалироқ, маъқулроқ бўлса, ўшанисини қўллаш тамойили.

‘Итоқ – ислом ҳуқуқида қулни озод этиш билан боғлиқ масалалар.

‘Иқоб – жазолаш, фикҳнинг энг муҳим категорияларидан бири.

Иқто‘ – маълум ҳудуддан хирож олиш ҳуқуқининг давлат томонидан бирор шахсга берилиши.

И‘ора – кўчмас мулкни бирор шахсга ижара ёки текин фойдаланиш учун бериш.

Ишҳод ‘ала-л-исқот – бирор кимсанинг қози мажлисида қарз мажбуриятидан соқит бўлганлиги ҳақида гувоҳлик бериши.

Ифлос – тижорат билан боғлиқ ишларда касодга учраш.

Иқола – меҳнат кучидан фойдаланиш бўйича битимни ёки савдо шартномасини бекор қилиш.

Кафола – кафиллик.

Кафорат – қилинган гуноҳ учун эваз тўлаш ёки гуноҳ кечирилиши учун бериладиган маблағ.

Кафо’а – тенглик.

Консенсуал – консенсуал шартномалар Рим ҳуқуқида томонларнинг оддий келишуви натижасида вужудга келган. Бундай шартномаларга олди-сотди, пудрат, мулк ижараси, шериклик каби шартнома турлари кирган.

Котиб – қайта кўчирувчи, ёзувчи, мирзо – амалдор.

Котиб алмаҳқама – қозилик маҳкамаси котиби.

Китоба – кулнинг шартнома асосида озод бўлиши.

Кура – вилоят.

Куфр – иймонсизлик; исломни тан олмаслик ёки унинг амалларини бажармаслик.

Легисаксион процесс – Римда энг кўп қўлланилган универсал характерли суд процесси.

Литерал – литерал шартнома фақат ёзма шаклда бўлган. Римда республика тугатилиб, империяга айланган даврда литерал шартномалар давлатнинг кирим-чиқими шаклидаги журнал кўринишида бўлган.

Луқата – топиб олинган ёки ташлаб кетилган моллар.

Мадраса – исломда ўрта ва олий махсус диний муассаса.

Мажлис – кенгаш, йиғилиш жойи; ваколатли муассаса (парламент, палата) номи.

Мажлис ал-қазо – қозилик мажлиси.

Мазолим – қилинган адолатсизлик устидан тушган шикоятни давлат бошлиғи ёки унинг вакили томонидан кўриб чиқилиши, апелляция (шикоят) суди.

Мазҳаб – шариат мазҳаблари; исломда диний ҳуқуқ тизимлари ва йўналишлари.

Макруҳ – шариат ҳукмларидан бири; қатъиян тақиб қилинмаган, лекин номақбул ҳисобланган ва рад этилган амаллар макруҳ ҳисобланади.

Мамлук – ҳарбий қўшинда хизмат қилувчи қул-жангчилар.

Манасиба – қўчатлар ўтқазуш ва дарахтларни парваришлаш.

Манаақила – ўзаро мол-мулк ва пул ўтказмалар.

Мандуб – шариат ҳукмларидан бири; диндорлар учун бажариш лозим топилган, тавсия этилган, лекин мажбур ҳисобланмаган амаллар мандуб ҳукмига киритилган.

Маншур ал-Мадина – Муҳаммад (а.с.) даврида яҳудийлар ва мусулмонлар ўртасида Мадинада тузилган шартнома.

Масақо – ариқ, зовурлардан ёки умум суғориш иншоотларидан фойдаланиш.

Масжид – мусулмонлар жамоа бўлиб намоз ўқийдиган жой, ибодатхона.

Махзар, (махозир) – йиғилиш, мажлис, далолатнома, баённома, қайд.

Махр – тенг хуқуқли никоҳ (*зивоҷ*) тузилган пайтда эр хотинига ажратиб берадиган мулк.

Махрам – шариятга хос тушунча; аёл киши юзи очик ҳолда кўришиши мумкин бўлган яқин эркак қариндошлар.

Мерос – мол–мулк, хуқуқ ва мажбуриятлар эгаси вафот этиши билан уларнинг бошқа шахсга ўтиши.

Моликийлик – суннийликдаги диний–хуқуқий мазҳаблардан бири. Молик ибн Анас (713 – 795 йй.) асос солган.

Музақкий – гувоҳларни текширувчи қозихона хизматчиси.

Мубоҳ – шарият бўйича қилиш ва қилмаслик баробар бўлган амал.

Мувода‘от ва кутуб ал-омон – халқаро шартномалар ва омонлик (хориждан келиб бошпана сўраш) меъёрлари.

Мувалот – бирор қулнинг уни озод қилган киши ҳимоясида қолиши.

Мударрис – мадраса ўқитувчиси.

Мудда‘ий – даъвогар.

Мудда‘о алайҳ – жавобгар.

Мужоҳид – жиҳод иштирокчиси.

Мужтаҳид – ижтиҳод хуқуқига эга бўлган, яъни мустақил равишда диний–ақидавий ва хуқуқий масалалар бўйича хулоса бера оладиган ва ҳукм чиқара оладиган шахс.

Музора‘а ва му‘омала – деҳқончилик ва олди–сотди муносабатларидаги шерикчилик.

Музораба – фойдадаги шерикчилик.

Мукотаб – фикҳда ўзини ўзи сотиб олиши ҳақида ёзма битим тузган қул (чўри).

Мулк – айрим шахсга қарашли ер ва бошқа мол–мулк.

Муомолот – бу ислом хуқуқида фуқаролик хуқуқи муносабатларини ўрганадиган қисмини ўз ичига олади.

Му‘аваза – зарар ўрнини тўлдириш, товон ёки бадал тўлаш.

Мусолаҳа – тинчлик битимларини тузишга келишиш.

Мустаҳаб – шаръий амал; уни бажарган киши савобли бўлади, бажармаган киши гуноҳкор бўлмайди.

Мутавалли – вақф мулкига ва ундан келадиган даромадга васийлик қилувчи, уни тақсимловчи диний амалдор.

Мутакаллимлар – мусулмон илоҳиёт олимлари.

Муфтий – шариат билимдони; у диний-ҳуқуқий масалаларни изоҳлаш, талқин қилиб бериш, шариатни татбиқ этиш борасида ҳал қилувчи ҳуқуққа эга.

Муқото‘от – 1. Алоқани узиш, айрилиш; 2. Заминдорларга қаршли катта ер-мулк.

Муғораса – фикҳда ободонлаштириш, дарахт ва кўчатлар экишга доир масалаларни ўрганадиган бўлим.

Муҳожир – маккалик мусулмонлар ёки Муҳаммад (а.с.)га эргашиб Мадинага келган саҳобалар.

Муҳокама – суд жараёни.

Назар – мушоҳадага асосланган мулоҳаза, назарий ёндашув.

Назр – ислом фикҳида бирор савобли ишни бажаришга аҳд қилиш ва уни оғзаки ёки ёзма равишда ифода этиш.

Оят – Қуръон сураларининг бандлари.

Оятуллоҳ – шиаликда мустақил фатво бериш ҳуқуқига эга бўлган дин олимлари (мухтаҳидлар)нинг унвони.

Пактлар – пактлар норасмий келишув бўлиб, икки кўринишга *яланғоч* – ҳимоя даъвоси билан таъминланмаган ва *кийинган* – ҳимоя даъвоси билан таъминланган пактларга бўлинган. *Кийинган* пактларга императордан олинган ҳимоя даъвоси пактлари ҳам кирган.

Ражм – тошбўрон қилиш, фақат зино қилганлик учун кўлланиладиган жазо тури.

Рамазон – ҳижрий йил ҳисобининг тўққизинчи ойи.

Ра‘й – фикҳда асосан фақиҳнинг мустақил фикрини ёки ҳукмини англатиб, шунга асосан унинг қандайдир ҳуқуқий қарор чиқариши.

Реал – реал шартномалар Рим ҳуқуқига оид бўлиб, асосан маҳсулот олди-сотдиси жараёнида вужудга келган шартномалар ҳисобланган. Ушбу шартнома турига яна қарз, ссуда, омонат сақлаш, гаровга олиш бўйича тузилган шартномалар ҳам кирган.

Рибо – пулга фойда олиш, судхўрлик.

Ридда – мусулмон одамнинг ўз ихтиёри билан исломдан қайтиши.

Роҳн – гаров.

Руко‘ – даъвогарнинг кўлига қози мажлисида иштирок этиши учун маҳкама томонидан ёзиб берилган қайднома, хужжат.

Садақа – хайр-эҳсон.

Сак (сукук) – далолатнома, хужжат, тилхат.

Салам – савдо-сотик ишларида маҳсулотни ўз вақтида келишилган ҳолатда харидорга етказиб бериш юзасидан тузиладиган шартнома.

Салаф – олдиндан қарздор қилиб қўйиш ёки маҳсулот учун аванс тўлаш.

Саҳих – энг ишончли деб ҳисобланган ҳадис ёки воқеа номи.

Сижил (сижиллот) – рўйхат, реестр, рўйхат қилинадиган дафтар, архив.

Сижн – жинойтчилар сақланадиган қамокхона.

Сулҳ – қози мажлисида кўрилган даъвони ярашув асосида ҳал қилиш.

Соҳиб ал-мажлис – қозилик мажлисига раислик қилувчи шахс.

Сунна – исломда мусулмонлар учун ибрат ҳисобланган Муҳаммад (а.с.)нинг сўзлари, амаллари ва хатти-ҳаракатлари.

Суннийлар – мусулмонларнинг асосий ва жумхур оммаси эътиқод ва амал қилиб келаётган ақидавий ва мафкуравий мазҳабларнинг жамланма номи. Уларнинг шиалардан асосий фарқи шундаки, суннийлар Муҳаммад (а.с.)нинг вафотидан сўнг Аллоҳ ва одамлар ўртасида кимдир воситачилик қилиши мумкинлигини тан олмайдилар, Алининг алоҳида табиати ва Али авлодларининг диний-дунёвий ҳокимиятни ўзида мужассамлаштирган ислом жамоасига олий раҳбарлик қилиш – (ёки имомат) ҳуқуқини рад этадилар.

Тавҳид – яккахудолик ҳақидаги таълимот.

Тавкийл – бирор мулкни ишониб топшириш ёки фойдаланишга ваколат бериш.

Тадбир – қулнинг озод бўлишини унинг ўлимига боғлаш.

Тадмийа – жароҳат етказишдан келган зарарни қоплаш.

Тазкира – қозилик маҳкамасига келтирилган даъвони олдиндан қайд қилиш дафтарчаси.

Талоқ – шариатга кўра, никоҳнинг бекор қилиниши.

Тафсир – Қуръонга шарҳ; Қуръон матнининг талқини.

Тасаввуф (суфийлик) – исломда инсоннинг руҳий дунёси тўғрисидаги таълимот.

Тасжийл – ёзиб олиш ёки ҳужжатлаштириш.

Тоат – Аллоҳга эътиқод қилиш.

Ужра – хизматига тўланадиган ҳақ.

Уламо – ислом илоҳиётчилари ва ҳуқуқшунос (фақиҳ)лари, шунингдек диний муассасаларга, суд (қозилик) маҳкамаларига, ўқув юртларига мутасадди бўлган барча ислом дини олимлари.

Уммаҳоту-л-авлод – Хожасидан бола туққан жориялар.

‘Урф – урф-одатлар билан боғлиқ ҳуқуқий масалалар.

Усул ал-фикҳ – ислом ҳуқуқи асослари (фикҳ-ҳуқуқ), ҳуқуқ услубияти (фикҳ-ҳуқуқшунослик).

‘Укубот – бу ислом ҳуқуқида жиноят ва жазо масалаларини ўрганадиган қисм.

Фарз – шариатда ҳамма мусулмонлар бажариши қатъий буюрилган амаллар.

Фароиз – ушбу сўз фарз сўзининг кўплиги бўлиб, мерос илми маъносида тушунилади. Мероснинг фарз деб айтилиши эса, унда меросни ўлчаш шариат томонидан кесилган иш, баён қилиниб, ҳар бир меросхўрнинг ҳақи аниқ кўрсатиб берилгани учундир.

Фатво – исломда муфтий ёки уламолар кенгаши томонидан диний, ҳуқуқий, сиёсий ҳамда ижтимоий масалаларда бериладиган қарор, ҳукм ёки изоҳ.

Фақиҳ – шариат ҳукмларини мукамал билган, фикҳ фани билан шуғулланувчи одам.

Фикҳ – ислом ҳуқуқи.

Формуляр – ҳужжатшуносликда барчага бирдек қоида бўлиб хизмат қиладиган ягона тизимли таърифнома.

Формуляр процесс – формуляр процессда даъвогарнинг жавобгар устидан ўз аризасини ёзма равишда бериши сабаб бўлган. Бу “қоғоз” судья учун шартли белги ёки “формуляр” деб аталган.

Фузулий – аёлнинг ўз хоҳиши билан вақил этилган шахс кўмагида эридан ажрашиши.

Фуру‘ ал-фикҳ – фикҳнинг тармоқлари, исломдаги ижтимоий ҳуқуқларни ташкил қилувчи фикҳнинг бир бўлими.

Ҳажб – ҳажб араб тилидан олинган бўлиб, меросдан тўсилиш, маҳрум бўлиш деган маънони беради. Меросдан тўсилган киши эса маҳжуб деб юритилади.

Ҳисба – жамият аъзоларининг жамоат жойларида юриш туришини ҳуқуқий жиҳатдан назорат қилиш.

Халал – қози чиқарган ҳукмлардаги эътирозга сабаб бўлган жумлалар ва улардаги камчиликлар.

Харитату-л-қози – козилик маҳкамасида тузилган ва расмийлаштирилган ҳужжатлар сақланадиган архив.

Хирож – Ўрта аср мусулмон давлатларидаги ер солиғи.

Хорижийлар – исломдаги илк оқим тарафдорлари. Халифа Али билан умавийлар ўртасидаги кураш давомида VII асрнинг иккинчи ярми бошларида вужудга келган. Адабиётларда хорижийлар шў‘рот, марикуна, маҳаккима номлари билан ҳам тилга олинади.

Хул‘ – бирор аёлнинг ўз хоҳишига кўра маҳр ва ‘идда ўтирадиган пайтидаги нафақа мажбуриятини эридан соқит қилиши эвазига никоҳидан ажрашиши.

Шайх – ислом дини тарқалган мамлакатларда аввал билимдон кишилар, олимлар, сўнгра рухонийлар, уламолар, фақиҳларга нисбатан кўлланилган.

Шайху-л-ислом – муайян мамлакатда ислом ташкилотлари бошлиғи – олий диний унвон.

Шариат – Аллоҳ жорий қилган амалий ҳукмлар мажмуаси, шу маънода шариат фикҳ маъносида ҳам тушунилади.

Шарикот – савдодаги шерикчилик.

Шарт (шурут) – шарт қилинадиган талаб, қоида, низом.

Шаҳид – исломда дин йўлида ҳалок бўлган одам.

Шиалик – исломдаги асосий йўналишлардан бири. Ўзининг тарқалиши ва ижтимоий-сиёсий моҳияти жиҳатидан исломда суннийликдан кейин иккинчи ўринда туради. Шиалар Али ва унинг авлодларинигина Муҳаммад пайғамбарнинг қонуний ворислари деб тан олади.

Шофи‘ийлик – суннийликдаги диний-ҳуқуқий мазҳаблардан бири. Имом Шофи‘ий (767 – 820 йй.) асос солган.

Шоҳид – гувоҳ.

Шуф‘а – бирор мулкни имтиёзли сотиб олиш ҳуқуқи.

Шурта – миршаб.

Қазо – маҳкама, ҳукм.

Қазо ат-таҳким – ҳакамлик суди.

Қамтара – козилик маҳкамасидаги қозининг шахсий ҳужжатлари сақланадиган жавон.

Қасос – қасддан одам ўлдирганни ҳам ўзи қандай қилиб ўлдирган бўлса, шундай ўлдириш.

Қироз – ўзаро қарз олди-берди масалалари.

Қиртос – қози мажлисида иштирок этган гувоҳларнинг кўрсатмалари қайд этиб бориладиган китоб.

Қисма – мулкни тақсимлаш.

Қиёс – шариат манбаларидан бири (Қуръон, Сунна, Ижмодан сўнг тўртинчи манба ҳисобланади).

Қобала – қафолат, кафиллик, жавобгарлик, масъулиятни зиммасига олиш.

Қози ал-қузот – бош қози.

Ғаториф – Хуросон амири Ғитриф ибн Ато томонидан 185/802 йили зарб эттирилган танга.

Ҳавола – бирор шахснинг зиммасидаги мажбурият ёки қарзнинг бошқа бировга ўтказилиши

Ҳадд – Қуръон ва Суннага кўра, одоб-ахлоқ ва жамоат тартибини бузганларнинг жиноятлари учун бериладиган жазолар.

Ҳазоқа – боладаги илмга бўлган қаттиқ хоҳиш ва иқтидор.

Ҳанафийлик – суннийликдаги диний-ҳуқуқий мазҳаблардан бири. Абу Ҳанифа (ваф. 767 й.) асос солган.

Ҳанбалийлик – суннийликдаги диний-ҳуқуқий мазҳаблардан бири. Аҳмад ибн Ҳанбал асос солган.

Ҳаром – шариатда ҳеч қандай шубҳасиз, очиқ-ойдин равишда ман қилинган нарсаси.

Ҳидона – бирор норасидани ёки етимни ўз қарамоғига олиш.

Ҳийал – ислом ҳуқуқида руҳсат этилган *ҳийлалар*, яъни ҳийлайи шаръий асосий манбалар ҳисобланган Қуръон ва ҳадисга зид келиб қолган ўринларда амалга оширилади.

Ҳубс – хайрия мақсадларида васият ёки вақф қилиб қолдирилган мулк.

Ҳукмий китоб – қози кўраётган ишда жавобгар деб топилган шахс ўзга шаҳарда истиқомат қилган ёки сафарда бўлган ҳолатда маҳкама томонидан у яшаётган ҳудуд қозисига жавобгарга қарши олиб борилаётган даъво юзасидан йўлланадиган расмий хат, мурожаатнома.

ИЛОВАЛАР

1-илова

Ваел Ҳаллақ эълон қилган илмий ишлари рўйхати

№	Китоблар номи	Таржимаси	Нашр этилган жойи, йили ва ҳажми
1	Islam, Politics, and Modernity's Moral Predicament	Ислом, сиёсат ва қийин замонавий ахлоқ принциплари	USA, Columbia University Press, 2012. – 350 p.
2	An introduction to Islamic law	Ислом ҳуқуқига кириш	Cambridge, UK; New York, USA, Cambridge University Press, 2009. – 420 p.
3	Shari'a: theory, practice, transformations	Шариат: назария, тажриба, ўзлаштириш	Cambridge, UK; New York, USA, Cambridge University Press, 2009. – 315 p.
4	The origins and evolution of Islamic law	Ислом ҳуқуқининг тадрижий ривожланиши ва босқичлари	Cambridge, UK; New York, USA, Cambridge University Press, 2005. – 234 p.
5	The Formation of Islamic Law	Ислом ҳуқуқининг таркиби	Indonesia, Jakarta: PT RajaGrafindo Persada, 2004. – 417 p.
6	Was the Gate of Ijtihad Closed?	Ижтиҳод эшиклари ёпилганми?	The Early Essays on the History of Islamic Legal Theories by Wael B. Hallaq // ed. and trans. Atsushi Okuda, Tokyo: Keio University Press, 2003. – 444 p.
7	Authority, continuity, and change in Islamic law	Ислом ҳуқуқидаги ўзгариш, боғлиқлик ва таъсир	Cambridge, UK; New York, USA, Cambridge University Press, 2001. – 269 p.

8	A history of Islamic legal theories: an introduction to Sunni usul al-fiqh	Исломдаги ҳуқуқий назариялар тарихи: суннийликдаги усул ал-фикҳ илмига кириш	Cambridge, UK; New York, USA, Cambridge University Press, 1997. – 294 p.
№	Мақолалар номи	Таржимаси	Нашр этилган журнал номи, йили ва бетлари
1	Groundwork of the Moral Law: A New Look at the Qur'an and the Genesis of Shari'a	Ахлоқий нормалар асоси: Қуръон ҳақидаги янгича қарашлар ва шариатнинг вужудга келиши	The Journal Islamic Law and Society, vol.16 (2009). – pp. 239–79.
2	What is Sharia?	Шариат нима?	Yearbook of Islamic and Middle Eastern Law, 2005–2006, vol. 12 (Leiden: Brill Academic Publishers, 2007). – pp. 151–80.
3	Juristic authorities in State: The Legal Crises of Modern Islam	Ҳукуматда ҳуқуқий органлар: замонавий ислом дунёсида қонунчилик таназули	The Journal of Law and Religion, Vol. 19, 2 (2003–04). – pp. 101–116.
4	Muslim Rage and Islamic Law	Мусулмон нафрати ёхуд ислом ҳуқуқи	Hastings Law Journal, 2005–2006, Vol. 54 (August, 2003). – pp. 1–17.
5	The Quest for Origins or Doctrine? Islamic Legal Studies as Colonialist Discourse	Манба ёки таълимотлар излаш керакми? Ислом қонунчилигини мустамлакачилик сиёсати доирасида ўрганиш	UCLA Journal of Islamic and Near Eastern Law, Vol. 1, 2, (2002–03). – pp. 1–31.
6	On Dating Maliki's Muwatta'	Моликийнинг «Мувавто» асари билан танишув	UCLA Journal of Islamic and Near Eastern Law, Vol. 1,1 (2001-02). – pp. 47–65.

7	From Geographical to Personal Schools?: A Reevaluation	Географик худуддан шахсий мактаблар-гачами? Такрорий таҳлил	The Journal Islamic Law and Society, Vol. 8, 1 (2001). – pp. 1–26.
8	The Authenticity of Prophetic Hadith	Пайғамбар хадисларининг хақиқийлиги	Studia Islamica, Vol. 89 (1999). – pp. 75–90.
9	Qadis Communicating: Legal Change and the Law of Documentary Evidence	Қонун ўзгариши ва аниқ ҳужжат юришти хуқуқиға қозиларнинг алоқаси	The Journal al-Qantara, Vol. XX (1999). – pp. 437–66.
10	The Qadi's Diwan (<i>Sijill</i>) before the Ottomans	Усманийлар империясидан олдинги қозилик девони (сижил)	Bulletin of the School of Oriental and African Studies, Vol. 61, 3 (1998). – pp. 415–36.
11	Introduction: Issues and Problems	Танишув; қимматбаҳо қоғозлар ва муаммолар	The Journal Islamic Law and Society, Vol. 3, 2 (1996). – pp. 127–36.
12	Model <i>Shurut</i> Works and the Dialectic of Doctrine and Practice	Шурутға оид асарларнинг амалиётга татбиқи ва таълимоти юзасидан баҳс-мунозара	The Journal Islamic Law and Society, The Journal Islamic Law and Society, Vol. 2, 2 (1995). – pp. 109-34.
13	From Fatwas to Furu': Growth and Change in Islamic Substantive Law	Фатволардан фуру'га томон: мавжуд ислом хуқуқидаги ўзгариш ва ривожланиш	The Journal Islamic Law and Society, Vol. 1 (February 1994). – pp. 17-56.
14	Was al-Shafi'i the Master Architect of Islamic Jurisprudence?	Шофи'ий ислом қонуншунослигининг бунёдкори эдими?	International Journal of Middle East Studies, Vol. 4 (November 1993). – 587–605.
15	Usul al-Fiqh: Beyond Tradition	Усул ал-фиқҳ: қадимги анъаналар	The Journal of Islamic Studies, Vol. 3, 2 (1992). – pp. 172-202.

16	Logic, Formal Arguments and Formalization of Arguments in Sunni Jurisprudence	Мантикий, аниқ далиллар ва сунний қонуншунос-лигидаги далиллар-ни расмийлаштириш	The Journal Arabica, Vol. 37, 3 (1990). – 315–358.
17	Roman Influences on Early Islamic Law	Илк ислом ҳуқуқига римликларнинг таъсири	The Journal of the American Oriental Society, Vol. 110, 1 (1990). – pp. 79–91.
18	Non-Analogical Arguments in Sunni Juridical Qiyas	Суннийликда қиёс қонунчилигидаги аналогияга алоқаси бўлмаган далиллар	The Journal Arabica, Vol. 36, 3 (1989). – pp. 286–306.
19	The Term Qarina in Islamic Legal Discourse	Ислом қонунчилигини муҳокама қилишда исботлаш шартлари	The Journal of the American Oriental Society, Vol. 108, 3 (1988). – pp. 475–80.
20	A Tenth-Eleventh Century Treatise on Juridical Dialectic	X–XI асрларда ҳуқуқий ихтилофларга бағишланган тадқиқотлар	The Journal Muslim World, Vol. 77, 2–3 (1987). – pp.198–227.
21	Sunni Consensus	Сунний келишувлар	The International Journal of Middle East Studies, Vol. 18, 4 (1986). –pp.427–54.
22	Considerations on the Function and Character of Sunni Legal Theory	Суннийликдаги қонунчилик назарияларининг вазифа ва ўзига хос хусусиятларини англаш	The Journal of the American Oriental Society, Vol. 104, 4 (1984). – pp. 679–89.
23	Caliphs, Jurists and the Saljuqs in the Political Thought of <i>Juwayni</i>	Жувайнийнинг сиёсий қарашларида салжуқийлар ва ҳуқуқшунослар, халифалар	The Journal Muslim World, Vol. 74, 1 (1984). – pp. 26–41.

Ушбу илмий ишлардан ташқари Ваел Ҳаллак “исломшунослик” ва “шарқшунослик” соҳаларига алоқадор куйидаги энциклопедияларни яратишда ҳам фаол иштирок этди:

- The Encyclopedia of the Qur’an (Leiden: E. J. Brill, 2003);

- The Encyclopedia Iranica (Cambridge, 2000);
- The Encyclopedia of Islam. New Edition, (Leiden: E.J. Brill, 2002);
- The Encyclopedia of the Modern Middle East (New York, Macmillan Publishing Co., 1996);
- Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World, (New York, Oxford University Press, 1995);
- Al-Mantiq al-Usuli (Legal Logic), al-Mawsu‘a al-Falsafiyya al-‘arabiyya – the arabic Encyclopedia of Philosophy, (Beirut, 1988).

2-илова

Абу Жа‘фар ат-Таҳовийнинг “ал-Жоми‘ ал-кабир фи-ш-шурут” асари “Бай‘” (савдо) бўлимида кўрилган масалалар

Бўлим мавзулари	Таржимаси	Изоҳ
كتاب رجل اشترى من رجل دارا	Бир кишининг бошқа бир кишидан ҳовли-жой сотиб олишини расмийлаштириш	كتاب – китобни бу ерда ёзма хужжат маъносида тушиниш тўғри бўлади.
باب بيع الجماعة	Кўпчиликнинг савдоси	
باب ضمان تسليم المبيع الى المبتاع	Сотилган маҳсулотни харидорга етказиб беришни кафолатлаш бўлими	
باب ابتياع الدارين و الثلاثة و اكثر من ذلك فى صفقة واحدة	Дастлабки келишувдаёқ икки, уч ва ундан ортиқ ҳовли-жойни сотиб олиш	
باب شرى الدار الآبيتا منها سفلا و علوا	Тёпа ва пастки уйдан ташқари бўлган масканни сотиб олиш	
باب أشرية الدور الآ طريفا فيها	Ҳовли-жойларни уларга олиб борадиган йўлларисиз сотиб олиш	
باب أشرية المنازل و الحصص المقسومات من الدور و غيرها	Кагга ер ҳовлиларни ва ҳиссаларга тақсимланган уйларни ҳамда бошқа мулкларни сотиб олиш	
باب أشرية الجدر	Деворларни сотиб олиш	

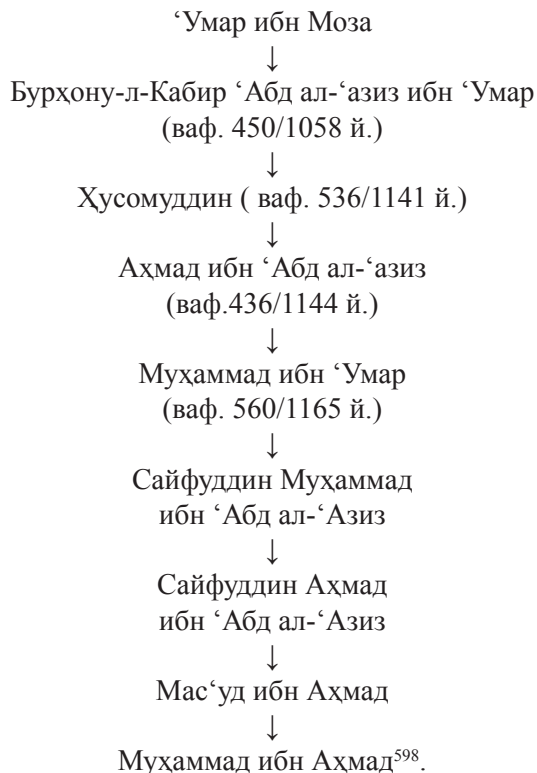
باب شرى القرى	Аҳоли яшайдиган жойни сотиб олиш	
باب شرى الخيار	Танлов асосида харид қилиш	
باب أشرية النخل و الشجر	Хурмо ва дарахтларни со- тиб олиш	
باب أشرية الأرحاء	Қўл тегирмонини сотиб олиш	
باب أشرية العيون	Булоқ ёки қудук харид қилиш	
باب شرى البئر العطن	Хайвонлар сув ичадиган хавзаларни сотиб олиш	
باب أشرية الأنهار	Сой ва ариқларни сотиб олиш	
باب أشرية القناة	Каналларни сотиб олиш	
باب أشرية السفن	Кемаларни харид қилиш	
باب شرى الرقيق و الحيوان	Қул ва хайвонларни сотиб олиш	
باب المقايضة	Маҳсулот айирбошлаш	
باب الرجل يشتري لابنه الصغير دارا أو غيرها	Бир киши кичик ўғил фар- занди учун ҳовли-жой ёки бошқа бир мулкни сотиб олиши	
باب شرى المضارب	Усти ёпиқ ишлаб чиқаришга мослаштирил- ган жойни сотиб олиш	
باب الإقالة	Савдо битимини бекор қилиш	
باب الشركة فى البيع	Савдодаги шериклик	
باب التولية	Мулкка эгалик қилиш	
باب المراجعة و المواضعة	Савдодаги фойда ёки зарар туфайли савдодан кетиш ёки тўхтатиш	
باب شرى الأعمى و بيعه	Мулкни кўр-кўрона сотиб олиш ёки сотиш	

باب كتاب العهدة يضيع من المشترى فسأل البائع أن يجدد له في ذلك كتابا اخر	Расмийлаштирилган кели- шув хужжати сотиб олувчи томонидан йўқотилиб, сотувчи уни талаб қилганда уни янгитдан расмийлаш- тириш	
باب الرجل يبتاع دارا من رجل ثم يموت المشتري قبل أن يدفع ثمنها و قبل أن يقبضها	Бир киши бир кишидан ховли-жой сотиб олиши, сўнгра ҳакни тўламасдан ва сотувчи пулни қўлига ол- масдан олдин ўлиб қолиши масаласи	
باب الرجل يبتاع دارا من رجل ثم يموت البائع قبل أن يقبض ثمنها و قبل أن يسلمها الى المشترى	Бир киши бир кишидан ховли-жой сотиб олиши ва сотувчи пулни қўлига олмасдан аввал ва мулкни харидорга етказмасдан ўлиб қолиши масаласи	
باب شرى بالدين	Қарзга сотиб олиш	
باب بيع المريض و اشتراؤه	Касалнинг савдоси ва хариди	
باب بيع الأوصياء	Васийлар савдоси	
باب شرى الأوصياء	Васийлар хариди	
باب بيع الوكلاء	Вакиллар савдоси	
باب شرى العبد الصناع	Ҳунарманд кулни харид қилиш	
باب السلم	Маҳсулотни етказиб бериш	

Бухорода Оли Моза оиласидан етишиб чиққан фақиҳлар:

Бухорода Оли Моза оиласидан чиққан раислар:

⁵⁹⁸ Замбавор. Му‘жам ал-ансоб ва-л-усурот ал-ҳақийма фи-т-тарих ал-исламий. Муҳаммад Хасанбек, Аҳмад Маҳмуд, Исмоил Кашшоф, Ҳофиз Аҳмад Ҳамдий, Аҳмад Мамдуҳ Ҳамдий каби таржимонлар гуруҳи томонидан Байрутдаги Фуат биринчи университети адабиёт факультетида француз тилидан араб тилига ўтирилган. – Байрут: Дор ар-ро‘ид ал-‘арабий, 1980. – Б. 526.

Абу Наср ас-Самарқандийнинг “аш-Шурут ва ‘улум ас-сукук” асарида кўрилган масалалар

№	Бўлим мавзулари	Таржимаси	Изоҳ
1	الأشربة المطلقة	Тўлиқ харид қилиш	<i>Мутлақо</i> – бу ерда харид қилиш билан боғлиқ барча шартларни ўз ичига олади
2	زيادة وثائق تذكر في البياعات	Олди-сотди ҳақида келишиб олишда келтирилган қўшимча ҳужжатлар	
3	التولية و التشريك	Эгалик ва шерикчилик қилиш	
4	الشفعة	Имтиёзли сотиб олиш ҳуқуқи	
5	الإقرار بالتلجنة و الوفاء	Ўз мулкани гаровга қўйиб шартли сотиш ва ўз мулкани бировга ишониб топширишнинг руҳсат эканлиги	Бай‘ би-л-вафо қоидасини ўрта асрларда бухоролик фақиҳлар киритган бўлиб, унинг шакли шундан иборатки, қарз олувчи ўз мулкани қарз берувчига гаров сифатида шартли равишда сотади, янги мулк (уй ёки ер) эгаси бўлган қарз берувчи ундан фойдаланмасдан маълум пул эвазига уй эгасига ижарага беради. Бу ўринда ҳар ой келадиган ижара ҳақи асл пулдан келадиган фойда бўлиб, <i>рибо</i> бўлмайди, чунки қарз эгаси оладиган ижара пули, пулнинг фоизи эмас, уйнинг ижара пули ҳисобланган.
6	الإقالات	Савдо-сотик битимини бекор қилиш	
7	السلم	Маҳсулот етказиб бериш	

8	الإجراءات	Ижаралар	
9	فى المزروعات	Экинзорларга оид масалалар	
10	فى المعاملات	Савдо-сотик муносабатлари	
11	فى المضاربات	Музораба келишуви	Музораба келишуви икки ва ундан ортиқ кишилар ўртасидаги ҳамкорлик тижорати бўлиб, биринчи тараф маблағ билан, иккинчиси хизмати билан муносабатга киришади
12	فى الشركات	Шериклик муносабатлари	
13	فى الوكالات	Ваколатлар	
14	توكيل عام بالبيع و الشراء	Харид ва савдода бир кишига ишонч билдириш	
15	فى الأقرار	Рухсатлар	Иқрор – яъни муайян мулк туридан фойдаланиш ёки сотишига рухсат бериш
16	فى الكفالات	Кафолатлар	
17	فى الحوالات	Қарзини ёки мулкни бировнинг зиммасига ўтказиш	
18	البراءات	Қарз ва мажбуриятлардан қутилиш ёки савдо-сотик ва ҳунар билан шуғулланишга рухсат бериш	
19	المصالحات	Яраштириш ва келишувлар	
20	القسمات	Мулк тақсимоглари	
21	النكاح	Никоҳ	

22	الخلع	Хул‘	Хул‘ қилиш билан аёл никоҳни буза олади. Хул‘ – бу аёл ташаббуси билан ўзаро келишув асосида никоҳни бекор қилишдир. Талоқдан фарқи, хул‘ келишувида эр хотиндан унга берган маҳрини қайтариб олади ёки хотин эрига моддий мукофот беради.
23	العناق	Қул озод этиш	
24	التدبير	Хожанинг ўлими билан қулнинг озод бўлиши	
25	الكتابة	Ўзма келишув асосида қулни озод қилиш	
26	الهبات و الصدقات	Ҳадя ва садақалар	
27	العواري	Текинга фойдаланиш учун бериладиган мулклар	
28	الأوقاف	Вақфлар	
29	المصارف	Сарф-харажатлар	Ушбу ўриндаги сарф-харажатлар асосан вақф мулклари, мадраса, шифохона ва бошқа жамоат жойларида ишлайдиган шахсларга нисбатан белгиланган
30	الوصايا	Васиятлар	

Абу Наср ас-Самарқандийнинг “Илм аш-шурут ва-л- васо’иқ” асарида келган боблар номи

№	Боблар номи	Таржимаси	Изоҳ
1	رسم إقرار بمال حال	Пулни вақтида тўлашга келишиш	
2	رسم إقرار بمال مؤجل	Пулни кечиктириб тўлашга келишиш	
3	رسم إقرار بمال منجم	Қарзни бўлак-бўлак қилиб тўлаш	

4	رسم إقرار رجلين بمال	Икки кишининг пул олди-берди- сини расмийлаштириш	
5	فى الحلى	Кишининг жисмоний сифатла- рини кўрсатиш	
6	رسم شراء دار	Уй-жой савдосини расмийлаш- тириш	
7	رسم شراء ضيعة	Чорбоғ, дала ҳовли савдосини расмийлаштириш	
8	الشرب من قناة	Канал, сув ҳавзасидан фойдала- ниш	
9	رسم شراء طاحونة	Тегирмон савдосини расмийлаш- тириш	
10	رسم شراء حمام	Ҳаммом савдосини расмийлаш- тириш	
11	رسم شراء حانوت	Дўкон савдосини расмийлашти- риш	
12	رسم شراء خان أو دار معروفة	Раста ёки таниқли уй-жой савдо- сини расмийлаштириш	
13	شراء جزء مشاع من دار	Ҳовлининг ҳаммага тегишли қисмини савдо қилиш	
14	الحيلة فى اسقاط الشفعة	Имтиёзли сотиб олишни бекор қилиш йўли	
15	رسم الشراء بوكالة	Савдони ваколат бериш орқали расмийлаштириш	
16	شراء التقصص	Кўпчилик эътиборидаги мулк- нинг савдоси	
17	فائدة كتاب الوكالة امام الشراء	Савдолашиш олдида ўзаро ишончни ҳужжатлаштириб қўйиш фойдалари	
18	شراء الأب للطفل بماله	Отанинг вояга етмаган ўгли учун ўз маблағи ҳисобига қилган савдоси	
19	شراء الأب من نفسه لولده الصغير بماله	Отанинг ўз маблағи ҳисобига кичик боласи учун ўз номидан мулкни сотиб олиши	
20	شراء ولى الصبي عقارا من ماله	Вояга етмаган боланинг валий- си боланинг маблағи ҳисобига кўчмас мулкни сотиб олиши	

21	شراء أرض مزرعة دون الزراع	Ҳосилсиз экинзор ерни сотиб олиш	
22	شراء نخل و عليه ثمر	Хурмозорни мевалари билан со- тиб олиш	
23	شراء ثمر النخيل	Хурмонинг меваларини сотиб олиш	
24	شراء غرفة فوق بيت	Уйнинг тепасидаги хонани сотиб олиш	Ўрта асрларда Мовароуннахрнинг марказий шаҳарларида уйлар аксар ҳолларда икки қаватли қурилиб, уй эгаси биринчи қаватини дўкон ёки устахона қилган. Иккинчи қаватида эса, ўзи яшаган ёки уни ижарага берган. Шунингдек, сотиб юбориши ҳам мум- кин бўлган.
25	شراء بيت منفرد عن دار	Ҳовлидан ажратиб қурилган уйни сотиб олиш	
26	رسم فى الإجازات	Ижара мулкларни расмийлаш- тириш	
27	اجارة المشاع	Жамоат мулкларини ижарага бериш	
28	استئجار الحانوت و الإته	Дўкон ва ундаги асбоб-ускуна- ларни ижарага олиш	
29	استئجار رجل للحج او للعمرة	Бир кишини ҳаж ёки умра қилдириш учун ижарага олиш	
30	استئجار رجل للحج و العمرة	Бир кишини ҳаж ва умрани бир пайтда қилдириш учун ижарага олиш	
31	رسم مزارعة صحيحة	Саҳиҳ йўл билан деҳқончилик қилишни расмийлаштириш	

32	رسم في الرهن	Гаров мулкларни расмийлаштириш	
33	رهن المشاع	Кўпчилик фойдаланадиган жойларни гаровга қўйиш	
34	رسم كتاب الصلح	Ўзаро келишув (сулҳ) шартномасини расмийлаштириш	
35	رسم كتاب القسمة	Мулк тақсимоти шартномасини расмийлаштириш	
36	نسخة وثيقة قبض بعض من جملة دين كان له على صاحبه	Қарздорнинг қўлида бўлган қарзнинг бир қисмини расмийлаштириш	
37	رسم كتاب الشركة	Шерикчилик шартномасини расмийлаштириш	
38	رسم كتاب شركة الوجوه و الأبدان	Тан ва вужуҳ шерикчилик шартномасини расмийлаштириш	<i>Вужуҳ ва абдан сўзлари кўпликда бўлиб “юзлар” ва “таналар” деган маънони беради. Ушбу шерикчилик шартномасининг бундай номланишига сабаб, унда икки киши молсиз важҳ (юз-тана ва обрўларини) ўртага қўйиб шериклик асосида насияга савдо-сотик қиладилар.</i>
39	رسم فى القراض	Ўзаро қарз олди-бердисини расмийлаштириш	
40	رسم فى الضمان	Кафолатли таъминлашни расмийлаштириш	
41	رسم فى الحوالة	Зиммасидаги қарзни бировнинг номига ўтказишни расмийлаштириш	
42	رسم وثيقة الصداق	Келинлик сепи ёки қалин шартномасини расмийлаштириш	

43	رسم كتاب الخلع	Хул‘ шартномасини расмийлаштириш	
44	رسم تسليم جهاز	Бирон-бир жиҳозни топширишни расмийлаштириш	
45	رسم فيمن شراء دارا من امرأته بصدقها	Аёлидан унинг қалин пули эвазига ҳовли-жой сотиб олишни расмийлаштириш	
46	رسم وثيقة عتق	Қулга ҳуррият бериш шартномасини расмийлаштириш	
47	رسم فى الكتابة	Ўзма келишув асосида қул озод қилишни расмийлаштириш	
48	رسم وثيقة فى ثبوت الإستيلاء	Жориядан фарзанд кўрганлик бўйича тузилган шартномани расмийлаштириш	
49	رسم فى السلم	Маҳсулот етказиб беришни расмийлаштириш	
50	رسم فى طلب الشفعة و بدلها	Имтиёзли сотиб олиш ёки унинг ўрнини босадиган савдо талабини расмийлаштириш	
51	رسم محضر على صلاح رجل	Бирон-бир кишининг яхши эканлигига далолат қилувчи маҳзарни расмийлаштириш	
52	رسم محضر فى ضد ذلك	Бирон-бир кишининг ёмон эканлигига далолат қилувчи маҳзарни расмийлаштириш	
53	كتاب فى الوقف	Вақф мулкларини расмийлаштириш	
54	رسم وصية	Васиятни расмийлаштириш	
55	رسم وثيقة عتق العبد بتقويم النصف	Қулни ярим нархига озод қилиш шартномасини расмийлаштириш	

1. Абулхасан ас-Сўғдийнинг (ваф. 461/1068 й.) “ан-Нутаф фил-фатово”⁵⁹⁹ (Фатволардан бир томчи) асарида шахсларга нисбатан қўлланилган шартли қисқартмалар:

№	Шартли қисқартманинг арабча ёзилиши	Шартли қисқартмадан англашилган шахслар
1	ة	Абу Ҳанифа
2	ص	Абу Ҳанифанинг шогирдлари
3	ح	Муҳаммад аш-Шайбоний
4	ف	Абу Юсуф
5	م	Молик ибн Анас
6	ش	Муҳаммад аш-Шофи‘ий
7	عى	ал-Авзо‘ий
8	ز	Имом Зуфар
9	ن	Суфён ас-Саврий
10	ث	Абу Савр
11	ل	Аҳмад ибн Ҳанбал
12	بنى	Усмон ал-Баттий
13	ع	Абу Абдуллоҳ

2. Ҳусомуддин ас-Садр аш-Шаҳиднинг “Фатовойи суғро”⁶⁰⁰ (Кичик фатволар) номли асарида манбаларга нисбатан ишлатилган қисқартмалар:

№	шартли қисқартманинг арабча ёзилиши	шартли қисқартмадан кўзда тутилган манба
1.	ن	Ан-Навозил
2.	ع	Ал-‘Уйун ал-масо‘ил
3.	و	ал-Воқе‘от
4.	ب	Фатово Абу Бакр ибн ал-Фазл ал-Бухорий
5.	س	Фатово аҳли Самарқанд

⁵⁹⁹ Ўзбекистон Республикаси ФА ШИ // Қўлёзма.

⁶⁰⁰ Ўзбекистон Республикаси ФА ШИ // Қўлёзма № 5934. – 221 в.

3. Бурхонуддин ал-Марғинонийнинг (ваф. 592/1196 й) “ат-Тажнис ва-л-мазид” (Қиёслаш ва зиёда қилиш) номли асарида манбаларга нисбатан қўлланилган шартли қисқартмалар:

№	Шартли қисқартманинг арабча ёзилиши	Шартли қисқартмадан кўзда тутилган манба
1.	ن	Ан-Навозил ли-Аби Лайс ас-Самарқандий
2.	ع	Ал-‘Уйун ал-масо’ил
3.	و	Нотифийнинг “ал-Воке’от” асари
4.	ت	Фатово Абу Бакр ибн ал-Фазл ал-Бухорий
5.	س	Фатово аҳли Самарқанд
6.	ز	Аз-Заво’ид
7.	ج	Нотифийнинг “Ажнос” асари
8.	غر	Абу Шужо’нинг “Ғариб ар-ривоят” асари
9.	نس	Абу Ҳафс ан-Насафийнинг “Фатово” асари
10.	شر	Муҳаммад аш-Шайбонийнинг “Мабсут” асарига ёзилган шарҳлар
11.	فت	Ҳусомуддин ас-Садр аш-Шаҳиднинг “Фатовойи суғро” асари
12.	م	“Мутафарриқот” (айри) масалалар

4. Нажмиддин Абур-Ражо Мухтор ибн Маҳмуд аз-Зоҳидий ал-Ғазминийнинг (ваф. 658/1260 й) “Қинят ал-муния ли-татмим ал-ғунйа”⁶⁰¹ (Хазинани тўлдириш йўлида истак-мақсадга эга бўлиш) асарида келган қисқартмалар:

№	Шартли қисқартманинг арабча ёзилиши	Шартли қисқартмадан кўзда тутилган шахс ёки манба
1	اصغر	Ал-Жоме’ ал-асғар
2	بخ	Ал-фатово ан-нажжорийя
3	بق	Баққолий
4	بو	Вабарий

⁶⁰¹ Ўзбекистон Республикаси ФА ШИ // Қўлёзма № 5942. – 321 в.

5	بم	Муҳит ал-Бурҳоний
6	بط	Бурҳон ас-Самарқандий
7	بط	Баҳр ал-муҳит
8	بت	Бурҳон ат-Таржумоний
9	بر	Бадри зохир
10	بز	Баздавий
11	بخ	Абу Бакр Хохарзода
12	بص	Бурҳонуддин ас-Садр ал-кабир
13	بف	Абу Бакр ал-Фазл ал-Бухорий
14	بك	Бурҳонуддин ал-Кофий
15	ت	Воке‘оти кубро ан-Нотифий
16	تج	Тожуддин Аҳмад ас-Садр ас-са‘ид
17	تح	Тухфат ал-фуқаҳо
18	ث	Абу Лайс ас-Самарқандий
19	ثو	Суфён ас-Саврий
20	جت	Баққолийнинг “Жам‘ ат-тафорик” асари
21	جس	Нотифийнинг “Ажнос” асари
22	جص	Ал-Жоме‘ ас-сағир
23	جع	Ал-Жоме‘ ал-улум
24	جك	Ал-Жоме‘ ал-кабир
25	جن	Жам‘ ан-Нажжорий
26	جه	Абу Ҳафс ал-Ҳиндувоний
27	حم	Абу Ҳомид ал-Ғаззолий
28	حل	Шамсул а’имма ал-Ҳалвоний
29	خج	Фақиҳ Хўжандий
30	خع	Хулоса ал-‘Иззий
31	خو	Хамир ал-Вабарий
32	حك	Хизонат ал-акмал
33	ذ	Захира ал-бурҳонийа
34	ر	Равза
35	ز	Зийодот
36	سيج	Фатово ал-Исбижобий
37	سى	Сайфул а’имма ас-Соилий
38	سم	Исмоил мутакаллим
39	س	Фатово аҳли Самарқанд
40	شب	Шарҳ Бакр Хохарзода

41	شجك	Ал-Жоме‘ ал-кабирга ёзилган шархлар
42	شد	Шарх ал-иршод
43	شد	Шарх Абу Зарр
44	شر	Шарх Ўзжандий
45	شيز	Шарх Баздавий
46	شس	Шарх Сарахсий
47	شققخ	Шарх Қозихон
48	شص	Шарх Соғий
49	شط	Шурут ат-Таҳовий
50	شظ	Шарх Заҳириддин ал-Марғиноний
51	شظت	Шарх Заҳириддин Тумуртоший
52	شع	Шараф ал-а‘имма ал-‘Ақилий
53	شق	Шарх ал-ақта‘
54	شبق	Шарх ал-Баққолий
55	شمر	Шараф ал-а‘имма ал-Кибарий
56	شز	Шарх аз-зиёдот
57	شه	Шихобиддин ал-Аможий
58	صغر	Ал-Фатово ас-суғро
59	صش	Шарх қози садри жаҳон
60	صق	Садр ал-қузот
61	صبق	Китоб ас-солат ли-л-Баққолий
62	ص	Китоб ал-асл
63	صج	Китоб ас-солат ли-л-Жолий
64	صهب	Хусумуддин ас-Садр аш-шаҳид ал-Бухорий
65	صب	Китоб ас-солат ли-л-Бурҳон ал-кабир
66	ضح	Зиё ал-а‘имма ал-Ҳижжий
67	ط	Ал-Мухит ал-Бурҳоний
68	طح	Абу Жа‘фар ат-Таҳовий
69	ظت	Заҳира Тумуртоший
70	ظمر	Заҳира ал-Марғиноний
71	عت	‘Ало ат-Тожирий
72	عتج	‘Ало ат-Таржумоний
73	عح	‘Ало ал-Ҳиммоний
74	عخ	‘Ало ал-Ҳаётий
75	عس	‘Ало ас-Са‘дий

76	ع	‘Уйун ал-масо’ил
77	عك	‘Айн ал-а’имма ал-Каробисий
78	عن	‘Умар ан-Насафий ёки Қози Абу Али ан-Насафий
79	عف	‘Умар ал-хофиз
80	على	Алоуддин аз-Зоҳидий
81	عط	‘Ато ибн Ҳамза ас-Са’дий
82	عحج	Абдуллаҳим ал-Ҳанасий
83	عجت	‘Ало ал-а’имма ал-Ҳиммоний ва ‘Ало ал-а’имма ат-Тожирий
84	فب	Фатовойи бурҳонийа
85	فت	Фатовойи ‘аттобийа
86	فث	Фатово Абу Лайс ас-Самарқандий
87	فنج	Фатовойи нажжорийа
88	فتخ	Фатовойи Хоҳарзода
89	فس	Фатово Алоуддин ас-Самарқандий
90	فص	Фатовойи Со’ид
91	فع	Фатово ал-аср
92	فض	Фатово ал-Фазлий
93	فبك	Фатово Абу Фазл ал-Кирмоний
94	فن	Фатово ан-Насафий
95	فجر	Факих Абу Жа‘фар ат-Таҳовий
96	قب	Қози ал-Бадий‘
97	قح	Қози ал-Ҳаллол ал-Бухорий
98	قخ	Қозихон
99	قص	Қози ас-садр
100	قط	Қози Заҳириддин
101	قع	Қози Абдуҷаббор
102	قد	Қудурий
103	قعمر	Қози ал-Марвазий
104	قضمر	Қози ал-қузот ал-мутакаллим
105	قس	Қози Абу Йуср Баздавий
106	كب	Камол ал-Баййо‘ий
107	كخ	Рукниддин ал-Ҳазоний
108	كص	Рукн ас-Сайёд
109	ك	Кифоя
110	كن	Рукниддин ал-Войҳоний
111	مت	Мажд ал-а’имма ат-Таржумоний

112	مج	Мажд ал-а'имма соҳиб ат-тажрид
113	مح	Миҳан
114	مل	Амолий
115	م	Мунтако ли-л-Ҳоким аш-шаҳид
116	من	Мажд ал-а'имма ал-Бухорий
117	مجن	Мажд ал-а'имма ал-Ҳаётӣ
118	نج	Нажм ал-а'имма ал-Ҳакимий
119	نظ	Назм аз-Зиндависий
120	نمر	Нур ал-а'имма ал-Мансуроний
121	ن	Ан-Навозил ли-Аби Лайс ас-Самарқандий
122	نخ	Ал-а'имма ал-Бухоро
123	وب	Воке'оти бурхониййа
124	وح	Воке'оти хусомиййа
125	و	Воке'оти кубро
126	يب	Юсуф ал-а'имма ал-Билолий
127	يبن	Юсуф ал-а'имма ат-таржумоний ас-сағир
128	يف	Йатимат ад-дахр фи фатово ал-аср
129	ه	ал-Ҳидоя

5. Бадруддин Махмуд ибн Исро'ил ал-Ҳанафийнинг (ваф. 823/1420 й.) “Жоми' ал-фусулайн”⁶⁰² (Икки фусул тўплами) асарида келган шартли қисқартмалар:

№	Шартли қисқартманинг арабча ёзилиши	Шартли қисқартмадан кўзда тутилган шахс ёки манба
1	بز	Фахр ал-ислом ал-Баздавӣ
2	بس	Ал-Мабсут аш-Шайбоний
3	بق	Адаб ал-қози ли-л-Хассоф
4	ت	Аз-Зиёdot
5	تت	Зиёdot аз-Зиёdot
6	ج	Ал-Жоме' ал-кабир
7	جز	Ал-Муҳит ас-Сарахсий
8	جغ	Ал-Жоме' ас-сағир
9	جف	Ал-Жоме' ал-фатово
10	حم	Ал-Ҳоким аш-шаҳид

⁶⁰² Махмуд ибн Исмо'ил ибн Қози Симовех ал-Ҳанафӣ. Китоб ал-фусулайн. 2 жилдди. – Қоҳира: Ал-Азхариййа, 1318/1897.

11	خ	Фахр ад-дин Қозихон
12	خا	Ал-Хассоф
13	خص	Хулоса ал-муфтийин
14	ز	Абу Бакр ар-Розий ал-Жассос
15	سجز	Абу Сулаймон ал-Жузжоний
16	سك	Ас-Сияр ал-кабир
17	شت	Шарх аз-Зиёdot
18	شج	Шарх ал-Жоме‘ ал-кабир
19	شجع	Шарх ал-Жоме‘ ас-сағир
20	شطح	Шурут ат-Таҳовий
21	ص	Фатовойи сугро ли-с-Садр аш-шаҳид
22	صر	Садр ал-ислом Абу-л-Йуср
23	ض	Баъзи машойхлар
24	ضح	Ат-Тавзиҳ
25	ط	Ал-Мухит ал-Бурҳоний
26	طى	Абу Жа‘фар ат-Таҳовий
27	ظه	Заҳириддин ал-Маргиноний
28	عت	Китоб ад-да‘во ва-л-баййна
29	عدة	‘Удат ал-муфтийин ли-н-Насафий
30	عن	‘Уйун ал-масо‘ил ли-Аби Лайс ас-Самарқандий
31	قه	Ториқо баъз ал-машойх
32	كح	Китоб ал-хийал ли-л-Хассоф
33	مع	Мухтасар аз-Зиёdot ли-л-Ҳоким аш-шаҳид
34	مح	Шамсул а‘имма ал-Ҳалвойй
35	مخم	Мухтасар ал-Ҳоким аш-шаҳид
36	مسع	Масо‘ил ибн Симо‘а
37	مضع	Мавзи‘ ал-оҳар
38	مس	Масо‘ил Нажмиддин ан-Насафий
39	مقى	Мухтасар ал-Қудурий
40	مك	Мухтасар ал-Қофий
41	مى	Мунтако ли-л-Ҳоким аш-шаҳид
42	ن	Ан-Навозил ли-Аби Лайс ас-Самарқандий
43	نفيس	Китоб ан-нафис ли-Ибн ал-Жавзий
44	نة	Хизона ал-фатово ли-соҳиб ал-Ҳидоя
45	وقر	Воқе‘от ли-Аби Йуср ал-Баздавий

Ҳусомуддин ас-Садр аш-шаҳиднинг “Шарҳ адаб ал-қози ли-л-Хассоф” асарида келган боблар рўйхати:

№	Боблар номи	Таржимаси	Изоҳ
1	الدخول فى القضاء	Қозилик қилишга киришиш	
2	الاکراه على القضاء	Қозилик қилишга мажбурлаш баёни	
3	الرخصة فى القضاء	Қозилик қилишнинг рухсат эканлиги	
4	اجتهاد الرأى فى القضاء	Қозилик қилишда ақлий ижтиҳод қилиш баёни	
5	فى ما ابيح للقاضى من الاجتهاد و ما ينبغى أن يعمل به	Қози учун ижтиҳодда мубоҳ бўлган ва унга амал қилиши шарт бўлган нарсалар баёни	
6	قبض المحاضر من ديوان القاضى و عزل القاضى	Қозилик девонида ҳужжатлар архивини сақлаш ва қозини мансабидан бўшатиш баёни	
7	فى القاضى يقضى فى المسجد	Қозининг масжидда қозилик қилиши баёни	
8	فى القاضى بجلس معه غيره	Қозининг бошқалар билан ўтириши ва мажлис қилиши баёни	
9	فى القاضى يشاور	Қозининг маслаҳат қилиши баёни	
10	الحكمة و العلم بالقضاء	Ҳукм ижро этишда илм ва ҳикмат эгаси бўлиши баёни	
11	النهى ان يقضى و هو غضبان	Ғазабланиб турган ҳолатда қозилик қилишдан қайтариш	
12	النهى ان يقضى القاضى اذا جاع	Қозини очқаган пайтда қозилик қилишдан қайтариш	
13	القاضى يأخذ الرزق	Қозининг ҳақ олиши баёни	
14	الرشوة فى الحكم	Ҳукм чиқаришда пора олиши баёни	

15	القاضى يسلم على الخصوم	Қозининг низолашаётган томонларга салом бериши баёни	
16	القاضى يولى القضاء	Қозини қозилик қилишга тайинлаш баёни	
17	القاضى ينظر فى القصص	Қозининг ривоят қилинган манбаларга эътибор қилиши баёни	
18	القاضى يقوم على يده الجواز	Қозининг қўлида қамчи тутишлиги баёни	
19	التسوية بين الخصمين	Низолашаётган томонларни тенг тутишлик баёни	
20	القاضى يوتى فى منزله	Қозининг уйига келиш баёни	
21	فى اليمين	Қасам ичиш баёни	
22	فى استحلاف أهل الذمة	Аҳли зимманинг қасам ичиши баёни	
23	فى ما (لا) تجب فيه اليمين	Қасамни шарт қиладиган ва қилмайдиган нарсалар баёни	
24	رد الأيمان	Қасам ичишдан бош тортиш баёни	
25	فى اليمين على البينة	Далилга қарши қасам ичиш баёни	
26	تقبل البينة بعد اليمين	Қасамдан кейин далилни қабул қилиш баёни	
27	المدعى يقول: ليس لى شهود ثم يأتى ببينة	Даъвогар айтсаки, менинг гувоҳларим йўқ деб, сўнгра далил келтириши баёни	
28	التكول عن اليمين	Қасам ичишдан воз кечиш	
29	أخذ الكفيل	Кафил олиш баёни	
30	العدوى و الاعداء	Қасос олиш ёки душманлик қилиш баёни	
31	الحبس فى الدين	Қарздорлик ҳолатида ҳибс этиш баёни	

32	الحجر بسبب الدين	Қарздорлик сабабидан бирор нарсадан фойдаланиш ёки бир касб билан шуғулланишни тақиқлаш баёни	
33	حجر الفساد	Бузғунчилик ишларни қилишдан қайтариш баёни	
34	المسألة عن الشهود	Гувоҳ бўлишга доир масалалар	
35	الرجل يسأل عن الشاهد و الرجل يجاور القوم متى ينبغي أن يعدلوه	Киши гувоҳ ҳақида суриштириши ва гувоҳнинг адолат қилиши лозимлиги ва қавмнинг такводори бўлиши баёни	
36	يعدل الشهود الملازمة للمدعى عليه	Жавобгар учун керакли гувоҳларнинг адолат қилиши	
37	فى الملازمة	Мажбурият ёки жавобгарлик	
38	ما ينبغي للقاضى أن يعمل به	Қозининг қилиши зарур бўлган нарсалар баёни	
39	القاضى يقضى بعلمه	Қози илми билан ҳукм қилиши баёни	
40	القاضى يجد فى ديوانه شيئاً لا يحفظه	Қози сақлаб қолмаган нарсани унинг девонидан топилиши баёни	
41	القاضى ترفع اليه قضية قاض مما ينفذها	Қозини бошқа бир қозининг чиқарган қарори асосида ҳукм ижро қилиши баёни	
42	القاضى ترفع اليه قضية قاض اخر مما لا يجب عليه انفاذها	Қозини бошқа бир қозининг чиқарган қарори асосида ҳукм ижро қилиши шарт эмаслиги баёни	
43	من يقضى بين الناس زماناً ثم يعلم انه ممن لا يجوز قضاؤه	Кимдир бир замонда икки киши орасида ҳукм қилса сўнгра унинг қозилик қилиши жоиз эмаслигини билиб қолиш баёни	

44	موت الخليفة و له قضاة أو عزل قاضيا	Халифанинг ўлими ва қозиларини тайинлаш ёки қозилик қилишдан бўшатиш баёни	
45	الخوارج يولون قاضيا	Хаворижларнинг қозилик мансабини эгаллаши баёни	
46	القاضى يستخلف رجلا و ما يجوز له من ذلك	Қози бир кишига қасам ичтириши ва шундан сўнг унга лозим бўлган шартлар баёни	
47	القاضى يعزل فيطالب بشئ مما كان فعله	Мансабидан кетган қозининг қилган ишлари учун сўроқ қилишни талаб қилиш баёни	
48	القاضى يقضى بالقضاء ثم يرى بعد ذلك خلافه	Қози ҳукм ижро қилгандан сўнг чиқарган қарорининг қарама-қарши томонини билиб қолиши баёни	
49	ما يحله قضاء القاضى و ما لا يحله	Қозининг ҳукми ижозат берган ва бермайдиган нарсалар баёни	
50	ما ينبغي للقاضى أن يضعه على يدي عدل اذا خوصم اليه	Низоли ҳолатда адолатни қарор топтириш учун қозига керак бўлган нарсалар баёни	
51	ما لا يضعه القاضى على يدي عدل اذا خوصم اليه	Қози низони адолатли ҳал этмаганлик баёни	
52	الرجل الذى يدعى الشيء فى يد رجل من الرقيق و المتاع و العقارات و له بينة على ذلك	Бир киши далил-ҳужжат билан бир киши ихтиёридаги қул, мол, кўчмас мулкка даъво қилиши баёни	

53	الرجلين يدعيان الشيء كل واحد منهما يدعيه كله و يقيم البينة أنه له و ليس هو في يد واحد منهما	Икки кишининг ҳар бири бир нарсани тўлалигича ўзиники деб даъво қилсалар ва унга иккалови ҳам бирдек далил келтирсалар, даъво қилинаётган нарса икковининг бирига берилмаслик баёни	Икки киши бир нарсани ўзиники деб даъво қилсалар ва унга далил келтирсалар, қози даъво қилинаётган нарсани тенг иккига бўлиб берган.
54	الرجلين يدعيان الشيء و هو في أيديهما	Икки кишининг ўз қўли остидаги нарсасига ўзиники деб даъво қилишлари	
55	الرجل يكون في يده العبد أو الفرس أو الناقة فيدعى رجل ذلك و يقيم بينة انه له	Бир кишининг қўлида қул ёки от ёхуд туя бўлса, бошқа бир киши далил-ҳужжат билан унга эга чиқишни даъво қилиши баёни	
56	المدعى يدعى ان أباه مات و تركه ميراثا له	Даъвогар отаси вафот этиб ундан мерос қолганлигини даъво қилиши	
57	القاضى لمن يجوز قضاؤه و لمن لا يجوز	Қозига нимани ҳукм қилиши жоиз ва нимани ҳукм қилишлик жоиз эмаслиги баёни	
58	ما يكون فيه خصما و ما لا يكون فيه خصما	Низо-жанжаллик бўладиган ва бўлмайдиган нарсалар баёни	
59	كتاب القاضى الى القاضى	Қозининг қозига расмий ёзишмалари	
60	ما لا ينبغي أن يكتب فيه	Ҳужжатда ёзилиши шарт бўлмайдиган нарсалар баёни	

61	القاضى يرد عليه كتاب من قاض ما ينبغي أن يعمل به	Қозининг бошқа бир қозининг ёзма мурожаати- га жавоб қайтариш учун қилиши лозим бўлган нар- салар баёни	
62	الرجل يريد أن يكتب وصية و الشهادة عليها	Бир кишининг гувоҳлар гувоҳлигида васиятномани расмийлаштириб қўйишни хоҳлаши баёни	
63	ما يجوز من فعل الوصى	Васий қилиши жоиз бўлган нарсалар баёни	
64	الرجل يوصى الى رجلين	Кишининг икки кишига васият қилиши	
65	الرجل يوصى الى من لا تجوز اليه الوصية	Бир кишининг васият қилиш жоиз бўлмаган ки- шига васият қилиши баёни	
66	ما لا يجوز من فعل الوصى فى مال اليتيم	Етимнинг моли устида ва- сий қилиши жоиз бўлмаган нарсалар	
67	ما يكون قبولا للوصية و ما يكون ردا لها	Васиятни қабул қилиш ёки уни рад этишга сабаб бўладиган нарсалар	
68	اثبات الوكالة	Ваколатни исботлаш	
69	الشهادة على الوكالة	Ваколатига гувоҳ бўлиш	
70	ما لا تجوز فيه الوكالة	Вакил бўлиши жоиз бўлмаган нарсалар	
71	الرجل يريد سفرا و هو مطلوب فيوكل	Бир киши сафарга чиқмоқчи бўлиб ўрнига вакил қолдиришни талаб қилиши баёни	
72	اثبات النسب	Насабни аниқлаш	
73	اثبات الدين و الحقوق على الميت	Қарз ва маййит устидаги ҳақларни аниқлаш	
74	الرد بالعيب	Нуксонни бўлган молни қайтариш	
75	الشفعة	Имтиёзли сотиб олиш	
76	جواز التحكيم	Ҳакамлик қилишнинг жоиз эканлиги баёни	

77	الإقرار عند القاضى	Қози ҳузурида айбини тан олиш	
78	الحكومة على أهل الكفر	Аҳли куфр устидаги ҳукмлар	
79	القسمة	Молни тақсимлаш	
80	دعوى بعض الورثة الغلط فى القسمة	Мерос мулкини тақсимлашда хатога йўл қўйганлик даъвоси	
81	نكاح الصغيرة	Балоғатга етмаган қизни никоҳлаш	Балоғатга етмасдан никоҳлаб қўйиш бу бошқанинг ўша қизга совчи қўймаслиги учун қилинган.
82	نكاح الكبيرة	Балоғатга етган қизни никоҳлаш	
83	المطالبة بالمهر	Маҳр талаб қилиш	
84	حكم العنين و المجبوب	Жинсий заиф ва жинсий ожиз бўлган кишининг ҳукми	
85	إذا تم اجل العنين خيرت المرأة	Агар жинсий заифликдан даволаниш муддати тугаса, аёлга ихтиёр берилишлиги баёни	
86	من قال لامرأة العنين الصداق الكاملة و من قال لها نصف الصداق	Кимдир айтсаки, жинсий заиф кишининг хотинига сепининг барчаси тааллуқли деб ва кимдир ярмини беришлигини айтиши масаласи	
87	من قال اذا وصل الرجل الى امراته مرة فلا خيار لها	Кимдир айтсаки, агар эркак ўз аёли билан бир маротаба бўлса ҳам қўшилган бўлса, аёлда танлаш имкониятининг йўқлиги	

88	حكم المجهوب	Жинсий ожизлик ҳукми	
89	الرجل يغيب عن امرأته فتطلب النفقة فرض القاضى النفقة على الزوج	Эрнинг ўз аёли ёнида йўқ бўлганида, аёлнинг нафақа талаб қилиши ва қозининг эр зиммасига нафақа мажбуриятини юклаши баёни	
90	نفقة المرأة	Аёлнинг нафақаси	
91	نفقة المطلقة	Талоқ бўлган аёлнинг нафақаси	
92	نفقة الصبيان	Гўдакларнинг нафақаси	
93	النفقة على الابوين و على ذى الرحم	Ота-она ва яқин қариндошларга нафақа тайинлаш	
94	الرجل يطلب النفقة من ابيه	Кишининг ўз отасидан нафақа талаб қилиши	
95	العبد يتزوج و ما يلزمه من نفقة	Қулнинг уйланиши ва унинг нафақа беришини шарт қиладиган нарсалар	
96	امرأة المفقود و ولديه و ابويه يطلبون النفقة من مال المفقود	Йўқолган эрнинг хотини ёки унинг фарзандлари ва ота-онаси унинг молидан нафақа талаб қилишлари	
97	نفقة المرأة يشهد الشهود على طلاق زوجها أو تدعى الامة هي الحرية	Эрининг талоқ қилганига гувоҳлик берилган аёлнинг ёки озод эканлигини даъво қиладиган чўрининг нафақаси	
98	حضانة الصبي و نفقته	Болага ғамхўрлик қилиш ва уни нафақа билан таъминлаш	
99	المرأة يطلقها زوجها و لها منه ولد	Бир аёлки эри уни талоқ қилган ва аёлнинг эридан фарзанди бўлганлиги баёни	

100	الغلام و الجارية اذا بلغا و تخيير هما	Кул ва чўри вояга етиб икка- ласида танлаш имкониятини пайдо бўлиши	Кул ва чўри бир хона- донда во- яга етганда ота-онаси ёки бирор қариндоши топилиб уларни талаб қилиб келса, уларга танлаш имконияти берилган.
101	الرجل يشهد على نسب لم يدركه او نسب لم يعرفه معرفة متقدمة	Кишики, насабига кўра кимлигини билмаса, ёки олдин ўтган насабини биров танимайдиган одамнинг гувоҳликка ўтиши	
102	الشهادة على الموت	Маййитга гувоҳлик бериш	
103	الشهادة على النكاح	Никоҳга гувоҳликка ўтиш	
104	الشهادة على العتق و الطلاق و الولاء	Кулни озод этиш, талоқ ва кулга эғалик қилишга гувоҳлик бериш	
105	الشهادة على ملك لم يدركه و لم يعاين صاحبه	Ўз эғасига маълум ва аниқ бўлмаган мулкка гувоҳликка ўтиш	
106	الرجل يرى اسمه و ختمه و خطه فى الكتاب و لا يذكر الشهادة	Бир кишики, ўз исми, муҳри ва дасхатини ҳужжатда кўрса, лекин гувоҳликка ўтганлигини эслай олмасли- ги баёни	
107	شهادة الاخ لأخيه	Ака ёки уқанинг ўз инисига гувоҳлик бериши	
108	شهادة الخصى و الاقلف و ولد الزنى	Бичилган, хатна қилинмаган ва зинодан бўлган боланинг гувоҳлик бериши	
109	شهادة السمع	Эшитганлик бўйича гувоҳлик бериш	

110	شهادة المختفى و الوصى و العبد	Яширинган одам, васий ва қулнинг гувоҳликка ўтиши	
111	شهادة الاعمى و المقطوع فى السرقة و المحدود فى القذف و المجنون	Кўзи ожиз, ўғирлик қилиб қўли кесилган, жиноят қилиб ҳад урилган ва мажнуннинг гувоҳлик бериши	
112	شهادة النصرانى و العبد اذا حدا ثم اسلم النصرانى و اعتق العبد	Ҳад урилган насроний ва қулнинг исломни қабул қилгани ва қулликдан озод бўлгандан кейин гувоҳликка ўтиши	
113	شهادة أهل الكفر بعضهم على بعض	Куфр ахлидан бўлган баъзиларнинг баъзилар устидан гувоҳлиги	
114	الشهادة على الحدود	Ҳад жазоларига нисбатан гувоҳликка ўтиш	
115	الرجوع عن الشهادات	Гувоҳ бўлганликдан қайтиш	
116	الشهادة على الحقوق	Ўзаро ҳақлар бўйича гувоҳлик бериш	
117	الرجوع عن الشهادة على الشهادة (و قضى له القاضى ثم رجع الشاهدان)	Гувоҳ бўлганликдан қайтганларга гувоҳлик бериш (яъни қози бир кишига ҳукм қилса, сўнгра икки гувоҳ гувоҳ бўлганликдан қайтиши)	
118	براءة المدعى عليه	Жавобгарни оқлаш ёки айбсизлигини исботлаш	
119	دعوى الرجلين بعضهم لبعض	Икки кишининг бир-бирига қилган даъвоси	
120	شهادة الزور	Ёлғон гувоҳликка ўтиш	

**Бурхонуддин Махмуднинг “ал-Муҳит” асари ал-Маҳозир
ва-с-сижиллот бўлимида кўрилган масалалар:**

№	Маҳзар ёки сижил бўйича келтирилган намунанинг номи	Таржимаси	Изоҳ
1	فيما ينبغي أن يكتب في المحضر	Маҳзар (баённома) да ёзилиши шарт бўлган қодалар	
2	في محضر الدين المطلق و سجله	Умумий қарз бўйича тузилган баённома ва унинг ёзилиши	
3	في إثبات الدفع لهذه الدعوى و سجله	Ушбу даъвога нисбатан қарши даъвони исботлаш ва уни рўйхатга олиш	
4	في إثبات الدين على الميت و سجله، و إثبات الدفع لهذه الدعوى	Вафот этган кишининг қарздорлигини исботлаш ва уни ёзиб қўйиш ҳамда ушбу даъвога қарши даъвони аниқлаш	
5	في إثبات ملكية المحدود و سجله، و في دفع هذه الدعوى و سجله	Чекланган мулкка эгалик қилишни аниқлаш ва уни ёзиб қўйиш ҳамда ушбу даъвони қайта кўриб чиқиш шартлари	
6	في دعوى الدار ميراثا عن الأب و سجله، و في دفع هذه الدعوى و سجله	Ҳовлининг отадан мерос қолганлиги бўйича даъво ва уни расмийлаштириб қўйиш ҳамда ишни қайта кўриб чиқиш шартлари	
7	في دعوى ملكية المنقول تملكها مطلقا و سجله	Кўчар мулкка мутлақ эгадорлик чиқиш даъвоси ва уни расмийлаштириб қўйиш	

8	فى ملكية العقار بسبب الشرء من صاحب اليد و سجله	Мулкдордан сотиб олин- ган кўчмас мулкка эгалик қилиш ва уни рўйхатга олиш	
9	فى حرية الأسير و سجله	Асирни озод этиш ва рас- мийлаштириб қўйиш	
10	فى دعوى العتق على صاحب اليد باعتراف من جهته و سجله	Қулдор томонидан кул озод қилинганлигига қарши кул озод қилганлик даъвоси ва уни ёзиб қўйиш	
11	فى دعوى العتق على صاحب اليد باعتراف من جهة غيره و سجله	Қулдордан бошқанинг кул озод қилинганлигига қарши қилинган кул озод қилганлик даъвоси ва уни рўйхатга олиш	
12	فى إثبات الرق و سجله فى دفع هذه الدعوى و سجله	Кул эканлигини аниқлаш ва даъвога қарши иш очиш ҳамда уни ёзиб қўйиш	
13	فى دعوى التدبير المطلق و سجله، و فى إثبات العتق على غائب و سجله	Қулнинг тўлиқ озод бўлишини унинг ўлимига боғлаш даъвоси ва уни рас- мийлаштириш ҳамда ўзи йўқ бўлган одамнинг кулни озод этганлигини аниқлаш ва ёзиб қўйиш	
14	فى دعوى النكاح و سجله، و دفع هذه الدعوى و سجله	Никоҳ даъвоси ва уни расмийлаштириш ҳамда даъвога қарши иш очиш ва уни ёзиб қўйиш	
15	فى دعوى نكاح امرأة هي فى يدي رجل يدعى نكاحا و هي لم تقر له بذلك	Бир кишининг бир аёл билан никоҳда эканлиги юзасидан қилган даъвоси (бу ҳолатда аёл ушбу ки- шининг никоҳида эканини инкор этган)	
16	محضر فى إثبات الصداق دينا فى تركة الزوج	Эр қолдирган мулкда аёлнинг маҳр ҳаққи бор- лигини исботлаш бўйича тузилган маҳзар	

17	فى إثبات مهر المثل	Махри мислини исботлаш	Махри мисли барча учун баробар бўлиб, келиннинг қавми, ёши, жамоли, моли, ақли, диёнати, юрти, замони, бокиралиги, ёки жувонлигига қараб белгиланади.
18	فى إثبات المتعة	“Мут‘а”, яъни қуёвнинг келин томонга берган тўёнасини исботлаш	
19	فى إثبات الحرمة الغليظة	“Хурмати ғализа”ни исботлаш	
20	فى شهادة الشهود بالحرمة الغليظة بدون دعوى المرأة	Аёлнинг даъвосисиз “хурмати ғализа” бўйича гувоҳларнинг гувоҳлиги	
21	فى إثبات حرمة الغليظة على الغائب و سجله	Ғойиб одамга “хурмати ғализа”ни исботлаш ва уни расмийлаштириш	
22	فى سجل التفريق بين الزوجين بسبب العجز عن النفقة	Эрнинг нафақадан ожизлиги сабабли икки жуфтни бир-бирдан ажратишни расмийлаштириб қўйиш	
23	سجل فى التفريق بين المرأة و زوجها فى النكاح بلفظة الهبة	“Ҳиба”(инъом қилиш) сўзи билан эр-хотин ўртасида тузилган никоҳни бекор қилишнинг ёзилиши	“Ҳиба” сўзининг луғавий маъноси совға, ҳадя инъом қилиш бўлиб, икки томон вояга етмаган фарзандларини ўзаро ҳадялар бериш орқали бир-бирларига рамзий никоҳлаб қўйганлар
24	فى سجل فسخ البين المضافة	Бирор нарсага боғланган қасамни бекор қилиш	

25	فى إثبات العنة للتفريق	Ажратиш учун жинсий ожизликни сабаб қилиб кўрсатиш	
26	فى دعوى النسب	Насабга боғланганлик даъвоси	
27	فى إثبات العسوبة	Қариндошликни исботлаш	
28	فى إثبات الوقفية	Вақф мулки эканлигини аниқлаш	
29	فى دعوى الشفعة	Имтиёзли сотиб олиш даъвоси	
30	فى دعوى المزارعة	Чоракорлик даъвоси	
31	فى إثبات الإجارة	Ижара эканлигини аниқлаш	
32	فى إثبات الرجوع فى الهبة	Ҳадянинг қайтиб олинган- лигини исботлаш	
33	فى إثبات منع الرجوع فى الهبة	Ҳадянинг қайтиб олинма- ганлигини исботлаш	
34	فى إثبات الرهن	Гаровга олинганликни аниқлаш	
35	فى شركة العنان	Ширкати инон	Ширкати инон бир киши савдосининг ҳаммасига ёки бир йўналишида шерик бўлишдир. Ширкати инонда ҳар икки томон молдан фойдала- нишда ва сотишда тенг ҳуқуққа эга бўладилар.
36	فى إثبات الاستبضاع	Савдодаги келишмовчилик- ларни ҳал этиш	
37	فى إثبات القود	Қасос ҳақини аниқлаш	
38	فى إثبات الدية	Дия, яъни товон тўлашни исботлаш	
39	فى إثبات القذف	Тухмат қилинганликни аниқлаш	

40	فى إثبات الوفاة و الوارث مع المناسخة	Вафот этган кимсанинг меросхўр эканлигини аниқлаш	
41	فى دعوى المنزل ميراثا عن أبيه	Фарзанднинг отасидан қолган уйга нисбатан меросхўрлик даъвоси	
42	فى إثبات الوصاية	Васийликни исботлаш	
43	فى إثبات بلوغ اليتيم	Етимнинг балоғатга етганлигини аниқлаш	
44	فى إثبات الإفلاس	Ҳақини тўлолмаслик (банкротлик) ни исботлаш	
45	فى إثبات هلال رمضان	Рамазон ҳилолини аниқлаш	
46	فى إثبات كون المدعى عليها مخدرة	Жавобгар аёлнинг мажбуран муҳаддара этилгани (маст ҳолга келтирилгани) ни исботлаш	
47	فى دعوى المال على الغائب للكتاب الحكمى	Ҳукмий китоб бўйича ғойибга нисбатан мулк даъвоси	
48	فى ثبوت ملك محدود بكتاب حكمى	Ҳукмий китоб асосида чекланган мулкнинг собит бўлиши	
49	فى إثبات المضاربة و البضاعة للكتاب الحكمى	Ҳукмий китоб асосида савдо учун тайёрланган молдан келадиган музораба (фойдадаги ҳамкорлик) ни исботлаш	
50	الكتاب الحكمى فى إثبات شركة العنان فى عمل الحلابيين	Савдо-сотик ишидаги тенг ҳуқуқлилиқ асосидаги шерикликни исботлашга оид ҳукмий китоб	
51	فى إثبات كتاب حكمى	Ҳукмий китобни исботлаш	
52	كتاب حكمى على قضاء الكتاب بشىء قد حكم به و سجله	Котибнинг чиқарилган ҳукмни ҳужжатга тўғри қайд этганлиги тўғрисидаги ҳукмий китоб ва уни ёзиб қўйиш	
53	فى دعوى العقار	Кўчмас мулк даъвоси	

54	فى عبد الأبق	Қочиб кетган кулнинг масаласи	
55	فى رسوم للقضاة و الحكام فى تقليد الأوقاف	Қози ва ҳокимларнинг вақф мулкларига масъул тайинлаш бўйича қарорлари	
56	فى كتاب القاضى إلى بعض الحكام بالنواحي لاختيار القيم فى الأوقاف، و فى جواب المکتوب إليه، ثم فى قسمة التركة و اختيار القيم للصغير	Вақф мулклари бўйича назоратчи тайинлаш, меросни тақсимлаш, вояга етмаган болага васий тайинлаш ҳақида бош қози томонидан туман ҳокимларига йўлланган ҳукмий китоб	
57	فى نصب الحكام فى القرى	Қишлоқларда ҳоким тайинлаш масаласи	
58	كتاب فى أمر أتابه بالتزويج	Никоҳлаш бўйича ҳукмий китоб	
59	فى كتاب إلى بعض الحكام بالناحية للتوسط بين الخصمين	Низолашувчи томонлар ўртасидаги ишни ҳал қилиш учун туман қозиларига юборилган ҳукмий китоб	
60	فى كتابه إليه لتوقيف الضيعة	Йўқолган киши ёки нарсасидан қидирувни тўхтатиш бўйича ҳукмий китоб	
61	فى ذكر الإذن بالاستدانة	Қарзга сотиб олиш руҳсатини берувчи ҳукмий китоб	
62	فى فرض نفقة المرأة	Аёлга нафақа тайинлашнинг вожиблиги	
63	فى كتاب المسودة من القاضى بالعربية	Қозининг араб тилида ёзган ҳукмий китоби	

**Маждуддин ал-Уструшанийнинг “Китоб ал-фусул” асарида
келган фасллар:**

№	Фасллар номи	Таржимаси	Изоҳ
1	في مسائل القضا والحكومة و ما يتعلق بذلك و فيه مسائل عزل القاضى و الوصى و الوكيل و المأمور و الرسول و نصب الوصى و المتولى	Маҳкама ва ҳукм қилишга доир масалалар, яъни қози, васий, вакил, ишбоши, элчи, васийлик иши топширилган шахс ва мутаваллини ишидан озод этишга доир масалалар.	
2	القضا بالاجتهاد	Ижтиҳод билан ҳукм қилишга доир масалалар	
3	مسائل فى استخلاف و ما يتعلق به	Қасам ичиш ва унга боғлиқ ҳолатлар	
4	فى القضاء على الغائب	Ғойиб кишининг устидан ҳукм қилиш	
5	فى قيام بعض اهل الحق عن البعض الدعاوى و الحصومات	Баъзи ҳақдорларнинг баъ- зи даъво ва ҳусуматларини қарор топтириш	
6	فيمن يصلح خصما لغيره و من لا يصلح و فيمن تشترط حضرته و من لا تشترط لسماع الدعوى و فيما يحدث قبل القضاء	Даъвогарни, маҳкамага келишини шарт қиладиган ва уни эшитиш зарур бўлмастик ва бир киши устидан қилинаётган ҳусуматнинг тўғри ёки нотўғри эканлиги ҳамда ҳукм қилишдан олдин юз берадиган бошқа ҳолатлар баёни	
7	فى مسائل الاستحقاق و الغرور	Ҳақни амалга ошириш ва ёлғонни исботлаш	

8	فى تحديد العقار و دعواه و الشهادة عليه و ما يدخل فى دعوى العقار و غيره و فيه حساله غصب العقار و استهلاك الاشجار	Кўчмас мулкни белгилаш ва у бўйича бўладиган даъво ва қарши гувоҳлик бериш, кўчмас мулк ва бошқа ҳолатлар бўйича қилинадиган даъво шартлари, кўчмас мулкка эгалик қилиш ва уни тортиб олиш, дарахтларидан фойдаланиш	
9	فى انواع الدعاوى و سرابط صحتها و بيان ما يسمع منها و ما لا يسمع	Даъво турлари ва уларнинг эшитиладиган ва эшитилмайдиган қисмлари	
10	فى الاشارة و النسبة و التعريف فى الدعوى و الشهادة	Гувоҳликка ўтиш, даъвони ва насабни оидинлаштириш бўйича тавсиялар	
11	فى بيان الحلل الواقع فى خلال المحاضر و السجلات	Маҳзар ва сижилл ҳужжатларини тузишда юзага келган камчиликлар баёни	
12	فى المناقص و دعاوى الدفع	Қарши даъво ва унинг заиф томонлари	
13	فى دعوى الوقف	Вақф мулки даъвоси	
14	فى دعوى الخارج مع ذى اليد و فى ذكر التاريخ فى الدعوى و الشهادة	Гувоҳ келтириш ва даъво қилиш кунини белгилаш ва аниқ далилсиз даъво қилиш шартлари	
15	فى الاخلاف بين الدعوى و الشهادة	Гувоҳликка ўтиш ва даъво ўртасида юзага келган камчиликлар баёни	
16	فيما يسمع من غير الدعوى و فى الشهادة على التسماع على النسب و فى التعريف فيه الشهادة على النفى الشهادة	Гувоҳликсиз даъво қилмасдан иш кўриш тўғрисидаги масалалар (одамлар орасида тарқалган гаплар асосида иш кўриш ва ҳукм чиқариш)	
17	فى دعوى النكاح و دعوى المهر و النفقة و دعوى الجهاز و ما يتعلق به و فيه احكام الخلوة	Никоҳ, маҳр, нафақа, сепсидирға ва уларга боғлиқ ишлар даъвоси ва улардаги ажрим қилишга доир ҳукмлар	

18	فى تصرفات الفضولى و احكامها	Фузулий билан боғлиқ ҳукмлар баёни	
19	فى اقسام الحبادات و كفيتهها و بيان سرابطها و احكامها	Шартнома ва битим тузишда харидорга бериладиган тан-лов ҳуқуқи	
20	فيما يبطل من العقود بالشرط و ما لا يبطل و ما يصح تعليقه و اضافته و ما لا يصح و فيه بيان ما تنقيل التاقيت	Келишувни шарт қиладиган ва бузадиган ҳолатлар баёни	
21	فى الامر باليد و ما يتعلق به	Аниқ ҳужжатга қараб иш кўриш ва унга боғлиқ масалалар	
22	فى الخلع و ما يتعلق به	Хул‘ ва унга доир ишлар	
23	فى تصرفات الاب و الوصى و القاضى و المتولى و المأمور و فيمن يحتمل منه الغبى	Аҳмоқ боланинг мулкани ота, васий, қози, мулкка эгаллик қилувчи омонатдор, жавобгар тасарруф этиши	
24	فى التركة و الورثة و الدين فى التركة و ما يتعلق بذلك من المسائل و فيه بعض احكام الوصى.	Қолган мулк, мерос, қолган мулк бўйича қарз олди-берди ва шунга ўхшаш баъзи васийликка оид ҳукмлар	
25	فى التصرفات الفاسدة و احكامها	Ноқонуний фойдаланиш ва унинг ҳукмлари баёни	
26	فى بيع المعصوف و المرهوف و المستاجد و بيع الأرض و فيه مسائل بيع الردع و الهبة و ما يتعلق به	Мева-сабзавот, ўсимликлар, ер савдоси ва савдоси тақиқланган мулклар ва унга тааллуқли масалалар	
27	فى اقسام مسائل الشبوع و كفيتهها و احكامها	Барча фойдаланадиган сув йўллари тақсимоги ва унинг тартиби ва ҳукмлари	
28	فى مسائل بيع الوفا و احكامه و شرائطه و اقسامه	Бай‘ би-л-вафо ва унинг ҳукмлари, шартлари, турлари баёни	
29	فى انواع الضمانات الواجبة و كفيتهها	Зарурий таъминот ва қафо-лаг турлари ҳамда уларнинг шакллари	
30	فى المتفرقات	Турли масалалар	

**“Ал-Мухит” асарида келган Абу Исҳоқ Иброхим ибн Наср
Корахоннинг (ҳукм. дав. 1052–1068 йй.) ҳадяси асосида
Самарқандда мадраса очиш учун тузилган вақф ҳужжати⁶⁰³ ва
унинг таржимаси:**

هذا ما احتسب بإنفاقه وتصدق به الخاقان الأجل السيد الملك المظفر المؤيد العدل عماد الدولة وتاج الملة طمغاج بغرا قراخان أبو إسحاق إبراهيم بن نصر سيف خليفة الله تعالى أمير المؤمنين أعلى الله تعالى أمره وأعز نصره تقربا إلى الرب الجليل وطلباً للثواب الجزيل وهرباً من العذاب والتنكيل ورغبة في وعده الجميل على ما نطق به محكم التنزيل، وهو قوله عز وجل «وما تقدموا لأنفسكم من خير تجدوه عند الله هو خيراً وأعظم أجراً» وروي في الأخبار عن النبي المختار صلى الله تعالى عليه وسلم وعلى آله الأبرار وصحبه «إذا مات ابن آدم انقطع عمله إلا في ثلاثة: ولد صالح يدعو له بعد وفاته، وصدقة جارية، وعلم يعمل به الناس» وأحب أن يتدرج في عداد من لا ينقطع عمله وأن يقدم لنفسه خيراً يكون له عند الله وزادا للمعاد وذخيرة باقية ليوم التناد «يوم تجد كل نفس ما عملت من خير محضراً» الآية فأمر باتخاذ مدرسة تكون مجمعا لأهل العلم والدين متصلة بالمشهد مشتملة على مسجد ومواضع لدرس العلم ومكتبة لتعليم القرآن ومجلس مقرئ يقرئ الناس القرآن ومجلس مؤدب يعلم الناس الأدب ودويرات وساحة وبستان وجمع في ذلك شرائط الصحة على ما اقتضى العلم صحة تلك الصدقات على وجوهها المشتملة عليها، وجميع ذلك داخل مدينة سمرقند بموضع منها يعرف منها بالباب الجديد وأحد حدود جوانبها لزريق الشارع والثاني لزريق ساحة منسوبة إلى الخاتون الملكة بنت الطرخان بك ولزريق فارقين وقف على مشهدهم والثالث لزريق منزل وقف على طلبة العلم ولزريق منزل أحمد المقصص ولزريق منزل أبي القاسم بن العطاء ويتصل بخان ينسب إلى الخاتون الملكة والرابع لزريق منزل منسوب إلى حاولي الخيلتاشي ولزريق خانقاه منسوب إلى الأمير نظام الدولة ولزريق منزل منسوب إلى الخاتون الملكة تركان خاتون ولزريق

⁶⁰³ Ал-Мухит. ЎЗР ФА ШИ // Қўлёзма № 5835. – В.472а – 473б.

الطريق وإليه مدخلها، ثم أحب أن يدوم ذلك الخير على مرور الأيام وكرور الأعوام بأوقاف صحيحة عليها، وعلى سبيل الخير وأبواب البر فيها فيبقى على ما اقتضته نيته واشتملت عليه طويته فتصدق بجميع هذه المدرسة بكل ما هو متصل بها المحدودة الموصوفة في هذا الكتاب لإقامة أعمال البر فيها وبجميع الخان الخالص المشتمل على الديات والإصطبلات والمتبن والأواري والحجرات والغرف والحوانيت الأربعة المتصلة به على ثلاثة منها على يسار الداخل في هذا الخان وواحد على يمين الداخل فيه، وهذا الخان معروف (بنيم بلاس) بسوق سعد سمرقند في محلة (زرکوبان) في موضع منها يعرف (بکوجة مفلس) وبجميع الخان الخالص المشتمل على الدويرات الخمس والحجرات الثلاثة والغرفات الثلاث وبيوت الأهواء الخمسة والحوانيت الثلاثة المتلازقة على بابه المتصل به يمينا بسوق سعد سمرقند بمحلة رأس الطاق في زقاق يعرف بزقاق (شير فروشان). وبجميع الخان الخالص المشتمل على الدويرات الثمان والدويرات الكبيرة والغرفات الخمسة عشرة وبيوت الأهواء الخمسة عشر وبيتي الخلاء والحوانيت الأربعة المتلازقة المتصلة بهذا الخان الذي هو بسوق سمرقند بمحلة رأس الطاق في سكة عباد وبجميع الدويرة الكبيرة مسفلها وعلوها في الخان المعروف بخان الساماني الكبيرة بسوق سعد سمرقند برأس الطاق في شارع درب منارة، وهذه الدويرة في الزاوية في يمين الداخل في هذا الخان وبجميع الحجرات على علوها والحجرات الخمس البكدرية في خلالها المتلازقة بهذا الخان وبجميع الحجرة الكبيرة البكدرية المتصلة بها في هذا الخان عن يسار الصاعد في علوه وبجميع الحمام المعروف بحمام الرجال بسوق سعد سمرقند بمحلة رأس قنطرة عاهرة في سكة حماد وبجميع بيوت الأكرة وبيت الطراز والكرم والمنابر والمزارع والمداسات التي هي بقرية جرمعد من قرى (أنباركر) من رستاق سمرقند، وبجميع الأراضي التي هي في التلال المتصلة بمزرعة هذه القرية وهي جميعها من نواحي (أنباركر) من رستاق سمرقند فأحد حدود الخان المعروف (بنيم بلاس). والثاني والثالث والرابع أحد حدود كذا إلى آخر هذه المحدودات فتصدق الخان إلى آخر القاب هذا المتصدق المسمى في هذا الكتاب في حياته وبعد وفاته بجميع هذه المحدودات المذكورة الموصوفة بها في هذا الكتاب بحدودها كلها وجميع حقوقها وأراضي الخانات والحوانيت والتوابيت

المركبة، وبيوت الأهواء وبيوت الخلاء والدويرات والحجرات والغرفات وأبنيتها وخشبها وحيطانها وسفلها وعلوها وسقوفها وجذوعها وعوارضها وأسطواناتها وأبوابها وأجراتها وأرض الحمام وبيوته وسقوفه وخشبه وحيطانه وأجراته وقدر مائه وأنبويه وملقى رماده ومجمع زبله ومصب مائه وحوضه ومجاري مياهه في حقوقه وأراضي بيوت الأكرة وأبنيتها والأشجار القائمة في العقارات والزرايين والعرش وأنهارها وسواقيها وشربها بمجاريه في حقوقها ومداستها المنسوبة إليها في حقوقها ومجاري مياهها في حقوقها. وكل قليل وكثير هو بجميع هذه المحدودات ومنسوب إليها من حقوقها داخل فيها وخارج منها صدقة صحيحة نافذة واجبة بثة بثلة مؤبدة محرمة محبسة لله عز وجل لا رجعة لهذا المتصدق في شيء منها لا تباع ولا توهب ولا تورث ولا ترهن ولا تمتلك ولا تتلف بوجه تلف قائمة على أصولها جارية على سبلها المسماة في هذا الكتاب إلى أن يرث الله تعالى الأرض ومن عليها وهو خير الوارثين. على أن يستغل جميع ما وقعت عليه هذه الصدقة الموصوفة في هذا الكتاب بوجوه غلاتها في كل شهر وفي كل سنة إجارة ومقاطعة ومزارعة ومساقاة بعد أن لا يؤاجر شيء من ذلك أكثر من سنة واحدة ولا يعقد مزارعة أكثر من ثمانية عشر شهرا لا في عقد واحد ولا في عقود متفرقة ولا يعقد عليها عقد جديد إلا بعد انقضاء المدة المعقود عليها كذلك يجري أمر هذه الصدقة، ولا يؤاجر قط من ذي حشمة يخاف عليها من جهة إبطال هذه الصدقة وتغييرها عن وجوها المشروطة في هذا الكتاب فما رزق الله تعالى من غلاتها وأداء مؤنها يبدأ بأنواع عمارتها ورم ما استرم منها والمستزاد في غلاتها وأداء مؤنها وغرس الأشجار الجدد في عقاراتها على حسب ما يراه القائم بأمر هذه الصدقة وبشراء البواري والحصر في الصيف والحشيش.

في الشتاء لهذه المدرسة المذكورة في هذا الكتاب على قدر ما تقع الحاجة إلى ذلك، ويقطع من أشجار هذه العقارات الداخلة في هذه الصدقة ما يحتاج إليه في عمارة هذه المدرسة وغيرها من المحدودات الداخلة في هذه الصدقة على حسب ما يراه القائم بأمرها ويبيع ما يبس من أشجارها وأشرف على الفساد فيكون سبيل ثمن ذلك سبيل سائر غلاتها إلى كل من يقوم بأمر هذه الصدقة في كل سنة ألفا درهم مؤيدية عدلية رسمية نقد كورة سمرقند يوم وقعت هذه الصدقة فيه ويصرف إلى الفقيه الذي يجلس للتدريس في هذه

المدرسة ممن ينتحل مذهب أبي حنيفة - رحمه الله تعالى - ويعتقده ويدرس على مذهبه في كل سنة من هذا النقد المذكور في هذا الكتاب ثلاثة آلاف درهم وستمائة درهم قسط كل شهر من ذلك ثلثمائة درهم. ويصرف إلى طلبة العلم المقتبسين في هذه المدرسة من أصحاب أبي حنيفة رحمه الله تعالى في كل سنة من هذا النقد المذكور في هذا الكتاب ثمانية عشر ألف درهم يجرى عليهم من ذلك في كل شهر من السنة من هذا المال ألف وخمسمائة، يوزع ذلك عليهم على ما يراه المدرس في هذه المدرسة من التسوية بينهم أو تفضيل بعضهم على بعض أو إعطاء البعض وحرمان البعض بعد أن لا يزيد لكل واحد منهم في كل شهر على ثلاثين درهما من هذا النقد ويصرف إلى الذي يتولى تفرقة هذا المال المسمى لطلبة العلم عليها في كل سنة من هذا النقد ستمائة درهم قسط كل شهر من السنة خمسون درهما من ذلك. ويصرف إلى مؤدب مرضي يجلس في هذا المدرسة ويعلم الناس فيها الأدب في كل سنة من هذا النقد ألف ومائتا درهم قسط كل شهر من ذلك مائة درهم ويصرف إلى معلم يجلس في مكتب هذه المدرسة ويعلم الناس القرآن في كل سنة من هذا النقد ألف درهم ومائتا درهم قسط كل شهر من ذلك مائة درهم .

ويصرف إلى مقرئ عالم بالقراءات والروايات يقرئ الناس القرآن في هذه المدرسة في كل سنة من هذا النقد ألف درهم وخمسمائة درهم قسط كل شهر من ذلك مائة وخمسة وعشرون درهما، ويصرف إلى الأربعة ممن يقرأ القرآن في هذا المشهد المذكور في هذا الكتاب في كل سنة من هذا النقد ثلاثة آلاف درهم لكل واحد منهم من ذلك في السنة سبعمائة وخمسون درهما ويصرف إلى ثمن دهن السراج لإسراج السراج والقناديل في هذه المدرسة والمشهد والمسجد ودويرات طلبة العلم وبيت الخلاء في كل سنة من هذا النقد سبعمائة درهم ويصرف إلى ثمن الخبز واللحم والحوائج لاتخاذ الضيافة في هذه المدرسة في ليالي شهر رمضان في كل شهر من هذا النقد ثلاثة آلاف درهم وثلثمائة وخمسون درهما ويصرف إلى ثمن الشموع والبخور ليلة الختم في كل شهر رمضان في هذه المدرسة من هذا النقد خمسون درهما، ويصرف إلى ثمن الأضاحي بقدر ما يمكن شراؤه في أيام النحر من هذا النقد ألف درهم فيشتري بخمسمائة من ذلك من البقر التي تجوز في الضحايا بقدر ما يمكن شراؤه بذلك فيضحى بها ينوى بذلك عن هذا المتصدق المسمى في هذا

الكتاب، ويتصدق بها على الفقراء والمساكين ويشتري بالخمسة مائة الباقية من ذلك من الأغنام التي تجوز في الضحايا بقدر ما يمكن شراؤه بذلك فيضحى بها فينوى بها عن أبي هذا المتصدق ويتصدق بها على الفقراء والمساكين. ويصرف في كل عاشوراء من هذا النقد إلى كسوة خمسين نفرا من الفقراء والمساكين وإلى أثمان هذا الخبز واللحم والحوائج لاتخاذ الضيافة في هذه المدرسة عشية يوم عاشوراء ألف درهم. ويصرف إلى رجلين موكلين بخدمة هذه المدرسة والمسجد والمشهد يفتحان الأبواب ويغلقانها ويكنسان ويكبسان ما يحتاج إلى الكبس ويفرشان الحصر والبواري ويطويان ويلقيان الحشيش ويرفعانها عند الحاجة إلى الرفع وينظفان بيت الخلاء ويوقدان السرج والقناديل بكرة وعشيا في المواضع التي يحتاج إليها فيها في كل سنة من هذا النقد ألف ومائتا درهم لكل واحد منهما من ذلك ستمائة درهم.

يصرف إلى رجل من أهل الفقه والصلاح والأمانة يختاره المدرس في هذه المدرسة فيفوض إليه مراعاة مصالح هذه المدرسة والمشهد فيسكن فيها ويحفظ بيت الكتب في هذه المدرسة ويطلع أحوالها ويراعي أمورها ويعين بأمر من يوكل بخدمة هذه المدرسة والمشهد في كل سنة من هذا النقد ألف ومائتا درهم قسط كل شهر من ذلك مائة درهم، فإن رأى المدرس في هذا المدرسة الصلاح في أن يفوض هذا الأمر إلى رجلين من أهل الصلاح يسكنان هذه المدرسة يتولى أحدهما أمر بيت الكتب فيها ويتولى الآخر سائر مصالحها فالأمر في ذلك إلى المدرس فيها، وتكون هذه الوظيفة المسماة وهي ألف ومائتا درهم مصروفة إليهما على ما يراه المدرس فيها ويستصوبه وقيمة هذا النقد الذي سمي فيه يوم وقعت هذه الصدقة لكل سبعة وأربعين درهما مثقال واحد من الذهب الإبريز الخالص، فإن تغير النقد في زمان إلى زيادة أو نقصان ينظر إلى قيمة ذلك النقد الحديث فيصرف إلى كل وجه من هذه الوجوه المسمى في هذا الكتاب من تلك الدراهم الحديثة ما يبلغ قيمته من هذا النقد الذي كان بسمرقند يوم وقعت هذه الصدقة، فإن فضل من هذه الوجوه فضل من الغلات اشترى القائم بأمر هذه الصدقة بذلك الفضل زيادة أسباب من الضياع والمستغل إن استصوب ذلك، ثم يكون سبيل تلك الزيادة المشتراة فيما يحصل من غلاتها سبيل أصل هذه الصدقة في وجوه مصارف ارتفاعاتها، وإن تقاصرت الغلة عن الوجوه في سنة من السنين قسط النقصان على هذه الوجوه بحصصها، فإن لم يوجد بعض من سمي من هؤلاء المذكورين فيه بعد

ما استقصى في الطلب كان ما سمي له مصروفا إلى سائر الوجوه المسماة فيه، وإن رأى القائم صرف ذلك إلى تحصيل زيادة أسباب يجري ارتفاعها مجرى أصل هذه الصدقة فعل ذلك. كذلك يجري أمر هذه الصدقة لا يغير عن حالها إلى أن يرث الله تعالى الأرض ومن عليها وهو خير الوارثين، وإن وقع الاستغناء عن هذه المدرسة يوما من الدهر ولم تمكن إعادتها إلى الحالة الأولى صرف ذلك إلى المحتاجين من طلبة العلم بسمرقند ممن يعتقد مذهب أبي حنيفة رحمه الله تعالى. فإن لم يوجد بها من يصرف ذلك إليهم من طلبة العلم صرف حينئذ إلى فقراء المسلمين أبدا وقد أخرج هذا المتصدق جميع ذلك إلى يد أبي طاهر عبد الرحمن بن الحسن الغزالي وجعله قائما بأمر هذه الصدقة وأمره في ذلك باستشعار تقوى الله تعالى وأداء الأمانة واستعمال النصيحة وقلده تسوية أمورها على وجوهها وشرط عليه أن لا يغير شيئا من ذلك ولا يبدل وقد قبضه قبضا صحيحا فارغا من موانع صحة القبض، فإن مضى لسبيله أو وجب إقامة غيره مقامه لمعنى يوجب ذلك فالاختيار في ذلك إلى الفقيه الذي يدرس فيها بمشورة طائفة أهل العلم الذين يدور عليهم أمر الفتوى بسمرقند بعد أن يكون الذي يختاره من أهل الصلاح والديانة، فإن لم يكن فيها مدرس فالأمر مفوض إلى الحاكم بسمرقند.

Таржимаси: Ушбу вақф ҳужжати буюк Парвардигорга яқин бўлиши, кўп савобни исташи, азобдан ва оғир жазодан қочishi, Парвардигорнинг гўзал ваъдасини хоҳлаши мақсадида буюк хоқон, адолатни қувватловчи, давлат таянчи, миллатнинг тоғжи, зафар қучувчи, муҳтарам подшоҳ, Аллоҳ таолонинг халифаси мўминлар амири ва қиличи Тамғоч Буғро Қорахон Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Наср инфоқ ва садақа қилган нарсадир. Аллоҳ таоло унинг мавқеини кўтарсин ва зафарини улкан қилсин. Қуръоннинг очиқ-ойдин оятида Аллоҳ таолонинг шундай сўзи бор: "...Ўзларингиз учун тақдим қиладиган яхшилиқни (қиймат куни) Аллоҳнинг ҳузурда янада яхшироқ ва улугроқ мукофот ҳолида топурсиз⁶⁰⁴..." танлаб олинган Набий (а.с.)дан унга, тақводор оиласи ҳамда саҳобаларига Аллоҳ таолонинг марҳамати ва саломи бўлсин, хадисларда ривоят қилинишига кўра: "Агар одам фарзанди вафот этса, учта нарсадан бошқа ҳолатларда унинг амали тўхтайди: вафотидан сўнг дуо қиладиган солиҳ фарзанд, давомий

⁶⁰⁴ Қуръон. 73:20.

бўлиб турадиган садақа, одамлар амал қиладиган илм”. Тамғоч Буғро Қорахон амали тўхтамайдиغانлар қаторида аста-секин олдинга юришини ва ўзига Аллоҳ ҳузурини охира кунига захира бўладиган яхшиликни тақдим этишини афзал кўрди. “Ҳар бир жон ўзи қилган яхши ва ёмон амаллари (номаи аъмолида) ҳозир қилинган Кун (қиймат) да улар (ёмон амаллари) билан унинг ўртаси узоқ масофа бўлишини орзу қилади⁶⁰⁵” оятида айтилганидек, у илм ва дин аҳли йиғилувчи жой бўладиган, шаҳар марказига туташган, масжид, дарсхоналар, Қуръон таълими учун мўлжалланган кутубхона, Қуръон ўқишини ўргатадиган муаллим ўтирадиган жой, одамларга таълим-тарбия берадиган, ҳалқахоналари бўлган, ҳовли-жойли бир мадраса ташкил қилиб, ундаги ишларни тўғри ташкил қилишни буюрди. Зеро, илм садақаларни тўғри тақсимлашини тақозо қилади. Шуларнинг барчаси Самарқанд шаҳри ичкарасида, янги дарвоза номи билан танилган жойда ташкил этилади. Мадраса томонларининг бир чети кўчага туташади. Иккинчи томони эса, Тархонбекнинг қизи малика хотунга тегишли ҳовлига туташган. Учинчи томони аҳли илмлар ўтирадиган уйга, Аҳмад ал-Муқассиснинг ҳовлиси ва Абу-л-Қосим ибн ал-Атонинг ҳовлисига ёндош бўлиб ва бир қисми малика хотунга қарашли карвонсаройга ҳам туташади. Тўртинчи томони эса, Хилтошийнинг ҳовлисига ва амир Низому-д-давлага қарашли хонақоҳга ҳамда малика хотун Туркон хотуннинг ҳовлисига ва мадрасага кириши жойи эса, асосий йўлга туташган. Сўнгра Тамғоч Буғро Қорахон ушбу яхшиликни кунлар давомида, йиллар ўтган сайин тўғри вақф қилишлик билан, хайр-эҳсон сифатида, саховат эшиклари очилгани ҳолда бардавом бўлишини ва ниятлари амалга ошишини қаттиқ хоҳлади. Шунинг учун у бу мадрасанинг ҳаммасини яхшиликларни рўёбга чиқариши учун ушбу ҳужжатда белгиланган ва тавсифланган тартибда мадраса билан боғлиқ барча мулкларни садақа қилди. Садақа қилинган дастлабки карвонсарой хужралар, хоналар, ўчоқхона, оғилхона, пичанхона ҳамда тўртта дўконни ўз ичига олади. Дўконларнинг учтаси карвонсарой ичкарасининг чап томонида ва биттаси ўнг тарафида жойлашгандир. “Биним Балос” номи билан машҳур ушбу карвонсарой “Бикужа Муфлис” деб аталадиган мавзеда “Зарқубон” маҳалласи, Саъд Самарқанд бозор ҳудудинида жойлашган. Яна бир садақа қилинган карвонсарой беиша ҳалқахона, учта хужра, учта хона, беиша дам

⁶⁰⁵ Қуръон. 3:30.

олиши хонасига эга ва эшиклари Саъд Самарқанд бозорига туташган бўлиб, бозорнинг ўнг тарафида, “Роъс тоқ” маҳалласидаги “Шир фурушон” кўчасидаги учта ёнма-ён жойлашган дўконни ҳам ўз ичига олади. Яна бир карвонсарой “Обидлар” шаҳарчаси, “Роъс тоқ” маҳалласи, Самарқанд бозори ҳудудида жойлашган бўлиб, у саккизта ҳалқахона, ўн бешта хона ва йирик ҳалқахоналар, ўн бешта дам олиши уйлари, иккита ҳожатхона ва тўрта ушбу карвонсаройга туташган дўконни ўз ичига олади. Шунингдек, “Дарб Минора” кўчаси, “Роъс тоқ” маҳалласи, Саъд Самарқанд бозори ҳудудида жойлашган “Катта Сомоний” номи билан машҳур карвонсаройнинг устки ва остки катта ҳалқахонаси ҳам вақф қилинди. Ушбу ҳалқахона карвонсаройнинг ичида, ўнг тараф, бурчак қисмида жойлашган. “Ҳаммо” шаҳарчаси, “Роъс Қонтора ‘Аҳиро” маҳалласи, Саъд Самарқанд бозор ҳудудида жойлашган “Катта Сомоний” карвонсаройига туташган барча хужралар, яъни тепа қисмидаги бешта бақтирия услубидаги хужра ва ушбу карвонсаройга уланиб кетган катта бақтирия услубидаги хужранинг барчаси ва зинапояннинг чап тарафидаги “эркаклар ҳаммоми” номи билан машҳур ҳаммом ҳам тўлиғича вақф қилинди. Самарқанд ўлкасининг “Анбар кор” қишлоқларидан бири бўлган “жармаъад” қишлоғидаги барча деҳқон уйлари, тикувчилик уйи, узумзор, омборхона, экинзор ва галлазорлар вақф қилинди. Шунингдек, “Биним Балос” номи билан танилган карвонсарой ҳудудига ёндош Самарқанд ўлкасининг “Анбар кор” ноҳияларидан бири бўлган “жармаъад” қишлоқ экинзорларига туташиб кетган яйловлардаги ерлар ҳам вақф қилинди. Иккинчи, учинчи, тўртинчи қилиб белгиланган вақф мулклари охиригача ва садақа қилинган карвонсарой ҳам охиригача ушбу хужжатда эслаб ўтилган ва васф қилинган мулкларнинг барчаси ҳақ-ҳуқуқлари билан вақф қилувчининг ҳаётлигида ва вафотидан сўнг ҳам мазкур хужжатда исми келтирилган вақф қилувчи номидан берилади.

Карвонсаройга тегишли ерлар, дўконлар, қўш аравалар, дам олиши уйлари, ҳожатхоналар, ҳалқахоналар, хужралар, хоналар бинолари, ёғочлари, деворлари, настки ва устки қисмлари, томлари, хода ва тўсинлари, устунлари, эшиклари, гиштлари, ҳаммом жойлашган ер ва унинг биноси, томи, ёғочи, девори, гишти, қувури, сув тўплайдиган, кул ташлайдиган, ахлат тўплайдиган, сув тўкадиган жойлари, ҳовузи, зовурлари билан бирга фойдаланиши вақф мулки ҳуқуқларига киради.

Дехқон уйларига тегишли ерлар, бинолари, ер-мулкларда ўсаётган дарахтлар, шийпон ва капалар, вақф мулки ҳудудидан ўтадиган дарёлар, ундан сугориш ва ичиш учун фойдаланиш вақфга тегишли ҳуқуқларга кирadi.

Ҳар бир оз ва кўп бўлган нарсалар ушбу белгиланган вақф мулки ичидадир. Вақфга тегишли ички ва ташқаридаги барча нарсалардан фойдаланиш ҳуқуқи вақфга тегишли бўлиб, бу мулк тўғри мақсадда садақа қилинган, қонуний кучга эга бўлган, қатъий қарор билан бир тўхтамга келинган, абадий, бошқа йўлда фойдаланиш манъ қилинган, Аллоҳ (азза ва жалла) йўлида вақф қилинган мулкдир.

Ушбу ҳужжатда келтирилган тартибга қўра; ушбу вақф қилинган нарсалардан ҳеч нарса қайтариб олинмайди, ҳадя этилмайди, мерос қилиб қолдирилмайди, гаровга олинмайди, мулк сифатида тортиб олинмайди, талафот кўрганлик ваҳжидан бузиб ташланмайди. Зеро, Аллоҳ таоло ерни ва ундаги барча нарсаларни мерос қилиб қолдирди. Чунки У мерос қолдирувчиларнинг энг яхшисидир.

Ушбу ҳужжатда кўрсатилган вақф ва ундаги нарсалардан фойда олишни истаганлар фойда олиш ваҳжидан сугориш каналларини, экинзорларни, шудгорланган ерларни бир йил ёки бир ойга ижарага олишлари мумкин. Вақф мулкидан ҳеч бир нарса бир йилдан зиёд муддатга ижарага берилмайди. Экинзорлардан фойдаланиш бўйича, ўн саккиз ойдан кўп муддатга шартнома тузилмайди. Ушбу вақф мулкнинг иши шундай юргизиладики, мулкдан фойдаланиш бўйича тузилган келишув муддати тугамагунча янги бир битим имзоланмайди.

Ушбу ҳужжатда шарт қилиб қўйилган ҳолатларни ўзгартирадиган ва ушбу вақф мулкани эътиборсиз қолдириб қўйишдан қўрқиб, тадбирсиз, танбал одамларга вақф мулклари умуман ижарага берилмайди. Аллоҳ ризқ қилиб берган фойдадан мадрасани таъмирлаш ишлари ва янги дарахтлар экишга сарф этилади.

Қишда ушбу ҳужжатда зикр этилган мадраса учун унга бўладиган эҳтиёж миқдоричадир. Ушбу садақа ичига кирувчи бу кўчмас мулкларнинг дарахтларидан мадраса иморати ва ундан мазкур садақа ичига кирган нарсаларга эҳтиёжга қараб, кўчмас мулк ишларига масъул кишининг раъйига биноан кесилиб, дарахтларнинг қуриб, чирий бошлаганларини сотилади. Бундан келган пулда ҳам бошқа ҳосиллардаги йўл тутилади. Ҳар йили Самарқанд воҳаси расмий, адлийа пулидан бўлган 2000 дирҳам нақд пулни садақа воқеъ бўлган кун-

да ушбу садақа ишларини бошқарувчисига берилади. Ва ушбу мадрасада дарс бериш учун ўтирадиган Абу Ҳанифа (ра.) мазҳабига мансуб, ўша мазҳабга мувофиқ эътиқод қиладиган, ўша мазҳаб бўйича дарс берадиган мударрисга ушбу ҳужжатда зикр қилинган нақд пулдан ҳар йили 3600 дирҳам, ҳар ойдаги улуши 300 дирҳам миқдорида белгила-ниб сарф этилади. Ушбу мадрасага алоқадор Абу Ҳанифа издошлари-дан бўлган толиби илмларга эса, ушбу ҳужжатда зикр қилинган маз-кур нақд пулдан ҳар йили 18000 дирҳам берилади. Бу пулдан йилнинг ҳар ойида 1500 дирҳам ажратилиб, ушбу мадраса мударрисининг раёйига кўра талабалар орасида тенг ёки баъзиларига кўп, баъзи-ларига кам ёки баъзи талабаларни умуман нафақадан маҳрум қилиш асосида тарқатилади. Уларнинг ҳар бирига бериладиган нафақа 30 дирҳамдан ошмаслиги лозим бўлади. Талабалар учун белгиланган пул-ни тарқатишга масъул шахсга ҳам, ҳар йили 600 дирҳам ажрати-либ, ҳар ойда эса, ундан 50 дирҳам сарф этилади. Ушбу мадрасада одамларга одоб-ахлоқдан таълим берадиган (хулқига ҳамма) рози бўлган тарбиячига ушбу пулдан ҳар йили 1200 дирҳам сарф этилади. Ундан ҳар ойдаги улуши 100 дирҳамни ташиқил этади. Ушбу мадраса бўлимида одамларга Қуръондан дарс берадиган муаллимга ушбу пул-дан ҳар йили 1200 дирҳам сарф этилади. Ундан ҳар ойдаги улуши 100 дирҳамни ташиқил этади. Ушбу мадрасада одамларга Қуръон ўқиб берадиган ва Қуръон ривоятлари ва қироат илмидан хабардор бўлган қорига ҳар йили ушбу пулдан 1500 дирҳам ажратилиб, ҳар ойги нафақаси 125 дирҳамни ташиқил этади. Ушбу китобда билдирилиши-ча, ушбу хонақоҳда Қуръон ўқувчилар тўртга ажратилади; улар учун ушбу пулдан ҳар йили 3000 дирҳам, ҳар бирига эса 750 дирҳамдан пул ажратилади. Ушбу мадраса, хонақоҳ, масжид ва толиби илмларнинг дарсхоналари ва ҳожатхонанинг қандил, чироқ ва мойчироқлари учун йилига ушбу пулдан 700 дирҳам ажратилади. Шунингдек, ушбу мад-расада Рамазон ойи кечаларида уюштириладиган зиёфатлар учун, гўшт ва нон маҳсулотлари учун ушбу пулдан 3350 дирҳам пул ажра-тилади. Ва ушбу мадрасада ҳар бир Рамазон ойида бўладиган хат-ми Қуръон кечаларида ёқиладиган шам ва чироқлар учун ушбу пулдан ойига 50 дирҳам пул ажратилади. Шунингдек қурбонлик кунларида сотиб олишга арзийдиган қурбонликлар учун ушбу пулдан 1000 дирҳам ажратилиб, 500 дирҳамга етганича, қурбонликка ярайдиган мол со-тиб олинган ва ушбу сўйилган қурбонликлар савоби ушбу ҳужжатда

ерни садақа қилган шахснинг хаққига бахшида қилинади. Қурбонлик гўштлари мискин ва камбағалларга берилади. Қолган 500 дирҳамига етганича қурбонликка ярайдиган қўй сотиб олиб, қурбонлик қилинади ва унинг савоби садақа қилувчининг ота-онасига бахшида қилинади. Қурбонлик гўштлари мискин ва камбағалларга берилади.

Ҳар бир ашуро ойида ушбу пулдан 50 та мискин ва камбағалларни кийинтириши учун ва ушбу мадрасада ашуро куни кечки зиёфат уюштириши ва гўшт, нон маҳсулотларига 1000 дирҳам ажратилади. Шунингдек, ушбу мадраса, масжид ва хонақоҳнинг эшикларини очиб ва ёпишига, мадраса ҳовлисини сунуриши, эҳтиёжга қараб тузламалар тайёрлаш, солча ва бўйралар солиши ва уларни намоздан кейин қайта ўраш, эҳтиёжга қараб хашакларни тўшаши, ҳожатхонани тозалаш, эҳтиёжга қараб жойлардаги чироқларни тонгда ва кечқурун ишлатишига масъул бўлган икки киши учун ҳар йили ушбу пулдан 1200 дирҳам ажратилади ва ҳар бирига белгиланган нафақа 600 дирҳамни ташиқил қилади. Мударрис томонидан фиқҳни биладиган, салоҳиятли, омонат соҳиби бўлган киши танланиб, унга мадраса ва хонақоҳга жавобгарлик топширилади. У мадрасада яшайди, мадраса кутубхонасини муҳофаза қилади, ундан хабардор бўлиб туради, уни ишларини бошқаради ва мадраса хизматига тайинланган кишига ёрдам беради. Ҳар йили ушбу пулдан унга 1200 дирҳам ажратилади ва бундан ойлик нафақа сифатида 100 дирҳам берилади. Мударрис икки салоҳиятли шахсга ишларни топшириши ҳам мумкин. Бунда уларнинг бири кутубхона ишларига жавобгар бўлса, иккинчиси бошқа ишларга масъул бўлади. Бу белгиланган ишга 1200 дирҳам ажратилади. Мударрис раъйига қараб уларга бўлиб берилади. Ушбу садақа жорий қилинган кундаги нақд пулнинг қиймати ҳар қирқ етти дирҳам бир мисқол (4, 68 г) соф олтинга тенгдир. Агар вақт ўтиши билан нақд пулнинг қиймати ошса ёки камайса, янги пулнинг қийматига қаралади. Самарқандда ушбу садақа жорий қилинган кундаги нақд пул қийматига тенг келадиган янги пулдан ушбу китобда санаб ўтилган жойлардан ҳар бир жойга сарф этилади. Агар ҳосил санаб ўтилган жойлардан ортиб қолса, ушбу садақа ишига масъул шахс ортиб қолган ҳосил бекор кетмаслиги учун унга қўшимча иш қуроқларини сотиб олади, агар ишлатувчи одам керак деб ҳисобласа. Сўнг ушбу сотиб олинган қўшимча нарсалар ушбу садақа сарф этиладиган жойларга берилади. Агар бирор йилда ҳосил санаб ўтилган жойларга

(олдинги йилга қараганда) етмаса, нуқсон тенг бўлинади. Агар вақф шартномасида зикр этилганлардан баъзилари топилмаса, ўрнига одам топишга ҳаракат қилингандан кейин, шартномада санаб ўтилган бошқаларга сарф этилади. Агар иш бошқарувчиси ўша маблағни садақа ўрнида иш қурулларини сотиб олишга сарф этишни маъқул кўрса, шундай қилиши мумкин. Шунингдек, ушбу садақанинг иши ўзгартирилмаган ҳолда Аллоҳ таоло ер ва ундаги нарсаларга ворис бўлгунга қадар жорий қилинади. Ва У ворисларнинг хайрлисидир. Агар бир давр келиб, ушбу мадрасага эҳтиёж қолмаса ва уни дастлабки ҳолатига қайтариши имкони бўлмаса, Абу Ҳанифа (р.х.) мазҳабига эътиқод қилувчи (мансуб) толиби илмлар ичидаги муҳтожларига сарф этилади. Агар у ерда толиби илмлар бўлмаса, маблағ мусулмон камбағалларга сарф этилади. Ушбуларни садақа қилувчи шахс буларнинг барчасини Абу Тоҳир Абд ар-Роҳман ибн Ҳасан ал-Ғаззолий қўлига топишди ва уни ушбу садақа ишларига масъул этди. Унга бу ишда Аллоҳдан қўрқиб, омонатни адо этиши ва насихатга амал қилиши ва ишларни тузатиб боришни буюрди. Шунингдек, ундаги бирор нарсани ўзгартирмасликни шарт қилди. У одам бу топишиқни ҳеч қандай тўсиқ монелик қилмаган ҳолда қабул қилди. Агар у вафот этса ёки бирор сабаб туфайли унинг ўрнига бошқасини тайинлаш керак бўлса, бу иш мадрасада дарс берувчи мударрис томонидан Самарқанддаги аҳли илмларнинг фатво берадиган бир гуруҳи билан маслаҳатлашгандан сўнг амалга оширилади. Танланган киши салоҳиятли ва диёнатли бўлиши лозим. Агар мударрис бўлмаса, иш Самарқанд ҳокимига топирилади.

МОНОГРАФИЯДА ФЙДАЛАНИЛГАН ҚЎЛЁЗМА МАНБАЛАРНИНГ БОШ БЕТЛАРИ

Ибн ‘Атторнинг “Китоб ал-васои’қ ва-с-сижиллот” асари бош бети. Мадрид: Мигел Асин номидаги институт қўлёмалар фонди (*Instituto Miguel Asin de Madrid*) // Қўлёмма № 11

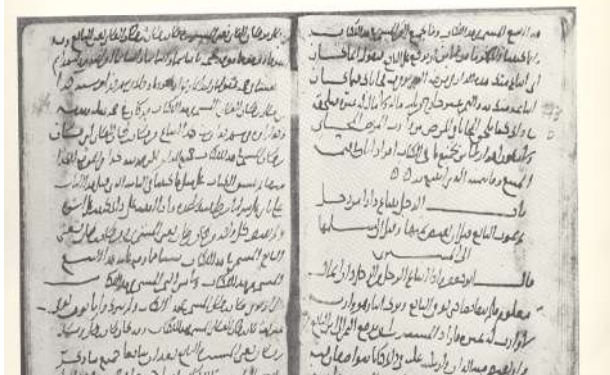
Ибн Ҳабиб ал-Ҳалабийнинг “Китоб аш-шурут ва-л-васо’иқ” асари бош ва сўнги бетлари. Истанбул: Сулаймония кутубхонаси // Қўлёзма № 00559

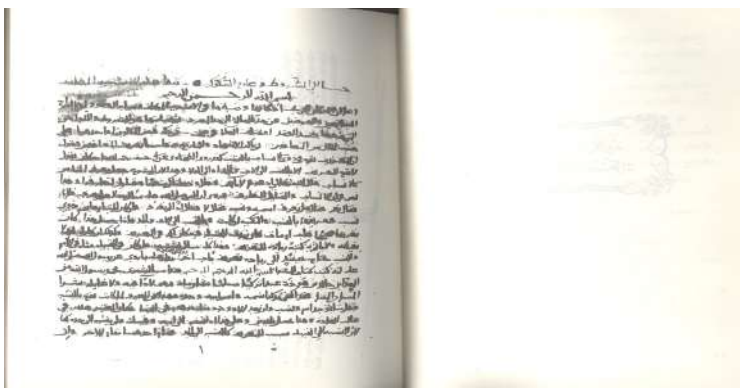
Абу Жа‘фар ат-Таҳовийнинг “Ал-Жоми‘ ал-кабир фи-ш-шурут” асарида келган савдо бўлимининг бошланиш бетлари. Қоҳира: Мактаба ал-хидивийа ал-мисрийя кутубхонаси // Кўлэзма № 140

PLATE II. Shihd Ali Page 891 (Fol. 148b-149a)

Абу Наср ас-Самарқандийнинг “аш-Шурут ва ‘ulum ас-сукук” асари бош ва сўнги бетлари. Ироқ давлат қўлёзмалар музейи фонди // Қўлёзма № 5739

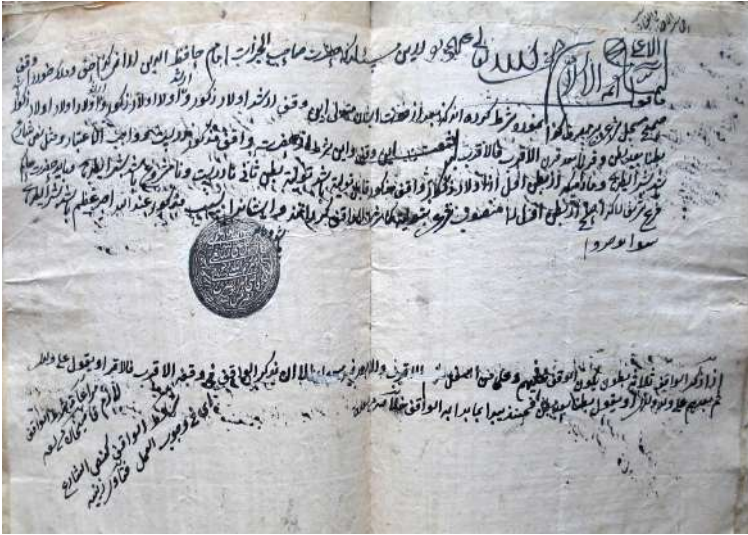
Бурхонуддин Махмуд ал-Бухорийнинг “Ал-Мухит” асарида
 келган “Шурут” бўлими бошланиши. ЎЗР ФА ШИ //
 Қўлёзма № 5835

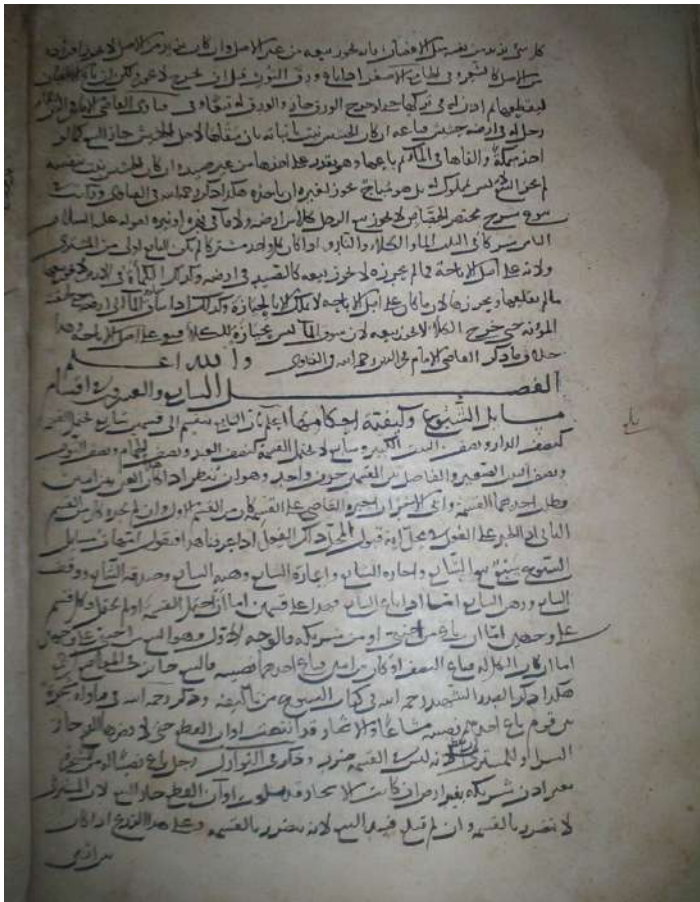
“Ал-Мухит” асарида келган “ал-Махозир ва-с-сижиллот” бўлими бошланиши. ЎЗР ФА ШИ // Қўлёзма № 8781

“Ал-Муҳит” асарида келган қози ҳужжатларидан намуналар.
 ЎЗР ФА ШИ // Қўлёзма № 8781

Маждуддин ал-Уструшанийнинг “Китоб ал-Фусул” асари,
 “Барча фойдаланадиган сув йўллари тақсимоти ва унинг
 тартиби ва ҳукмлари” бўлими бошланиши. ЎЗР ФА ШИ //
 Қўлёзма № 3245

КЎРСАТКИЧЛАР

Исмлар кўрсаткичи

- Аарон Лайиш – 59
Аббосийлар даври – 16
‘Абд ал-‘Азиз ибн Аҳмад ал-Ҳалвоний – 105, 110, 295, 187
Абдулмажид ас-Санавий – 77
‘Абдулкарим Сами ал-Жундий – 110, 111, 199
Абдулмалик ибн Марвон – 154
‘Абдулҳамид ибн ‘Абд ал-‘Азиз Жалил ал-Қодарий – 154
‘Абдулҳамид ‘Абдулҳолиқ ал-Байзалий – 128
Абдулҳамид ибн Шиҳобуддин – 29
‘Абдуллоҳ ибн Мас‘уд – 147
‘Абдуллоҳ ибн Мувсал – 8
‘Абдуллоҳ ал-Фархий ал-Ироқий Абу Ҳанифа – 2
‘Абдуллоҳ Мустафо ал-Мароға – 96, 208
‘Абдулқодир ибн Аби-л-Вафо ал-Қураший – 128
Абдуррахмон ибн Аби Лайло – 156, 159
Абдуррахмон ибн Муовия ибн ал-Худайж ал-Киндий – 156
‘Абдуррахмон ибн ‘Усмон ал-Муршид – 129, 130
‘Абд ал-Мун‘им Мажид – 26, 210
Абу ‘Абдуллоҳ ал-Хоразмий – 190
Абу Али ан-Насафий – 105
Абу Бакр – 148
Абу Бакр Заҳируддин ал-Марғиноний – 50, 72
Абу Бакр (ёки Абу Бакра) Баккар ибн Қутайба – 59
Абу Бакр Аҳмад ибн Али ал-Ҳанафий ар-Розий ал-Жассос – 76, 77
Абу-л-Баракот ан-Насафий – 95
Абу Бурда – 152
Абу Дардо – 147
Абу Жа‘фар Мансур – 157
Абу Ҳазим Абдулҳамид ибн Абдулазиз – 59, 62
Абу Юсуф – 7, 13, 157, 161, 166, 171, 192, 249
Абу Зайд Аҳмад ибн Зайд аш-Шурутий – 8
Абу Идрис ал-Аздий – 154
Абу Иброҳим Исмо‘ил ибн Иброҳим ал-Музаний – 8
Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Наср Қорахон – 187, 188, 272

Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Аҳмад ал-Марвазий – 9
 Абу Исҳоқ Иброҳим ибн Исмо‘ил ас-Саффор – 73, 82
 Абу Муса ал-Аш‘арий – 146
 Абу Мус‘аб ал-Бадрий – 128
 Абу Са‘ид аш-Шофи‘ий ал-Истахрий – 9
 Абу-л-Фатҳ Жамолуддин ибн ‘Имодиддин ал-Фарғоний – 166
 Абу-л-Фатҳ ‘Абдулқохир ибн Аби Бакр ибн ‘Али ал-Марғиноний – 109
 Абу-л-Фатҳ Муҳаммад ибн Маждуддин ал-Уструшаний – 132,
 133, 141, 142
 Абу-л-Ҳасан ‘Али ибн Муҳаммад ибн Ҳабиб Мовардий – 9
 Абу ал-Асбағ Исо ибн Саҳл ал-Асадий ат-Тустарий – 10
 Абу ‘Абдуллоҳ Муҳаммад ибн ‘Ийод – 11
 Абу-л-Лайло ас-Самарқандий – 139
 Абу Лайс ас-Самарқандий – 93, 251, 253
 Абу Муҳаммад ‘Абдуллоҳ ибн Салмун ал-Кин‘оний – 11
 Абу Жа‘фар ат-Таҳовий – 55, 58, 59, 60, 62, 64, 65
 Абу-л-Макарим Муҳаммад ибн Абу-л-Маҳасин – 53
 Абу-л-Қосим Исмоил ибн Муҳаммад ал-Ҳаким ас-Самарқандий – 74
 Абу Наср Аҳмад ибн Муҳаммад ас-Самарқандий – 12, 72
 Абу ‘Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Аҳмад ибн ‘Убайдуллоҳ ибн Са‘ид
 ал-Умавий ал-Андалусий – 17
 Абу Ҳафс ал-Кабир – 74
 Абу Ҳафс ‘Умар ан-Насафий – 124, 125, 173, 208, 221, 250
 Абу Фазл Абдуллоҳ ибн Маҳмуд ибн Мавдуд ибн Маждиддин
 ал-Мавсилиий – 95
 Аврангзеб – 6, 65
 Авшалом Шмуэл – 52
 Агаджанов С. Г. – 90, 205
 Алемов Усмонхон – 128
 Али ибн Аби Толиб – 146, 148
 ‘Али ибн ал-Ҳусайн ас-Сўғдий – 6
 Алоуддин Абу-л-Ҳасан Али ибн Халил ат-Тароблусий – 166
 Алауддин Абу ‘Али Му‘аййад – 29
 Амнон Коҳен – 51
 Арслонхон Муҳаммад ибн Сулаймон – 81
 Атаев Муслим – 128, 129, 130, 131, 220
 Аттоб ибн Усайд – 146
 Аширбек Мўминов – 129
 Аҳмад ибн ‘Умар ибн Муҳир аш-Шайбоний ал-Хассоф – 7, 76
 Аҳмад ибн Ҳанбал – 231
 Аҳмад ибн Аби Имрон – 59
 Аҳмад ибн Муғит ат-Тулайгулий – 11, 17, 22

Ахмад ‘Иззу ‘Инойа – 110, 111, 199
Ахмед Узел – 128
Бабер Йохансен – 51
Бадруддин Ҳасан ибн ‘Умар ибн Ҳасан ибн Ҳабиб ал-Ҳалабий – 9,
17, 33, 34
Бадриддин Махмуд ибн Исроил ибн Абдулазиз ал-Ҳанафий – 95
Бану Муғит – 22
Бартольд В.В. – 28, 205
Баҳоуддин Али ибн Исмоил ал-Исфижобий ас-Самарқандий – 64
Богач Эрген – 51
Большаков О.Г. – 188, 199, 205
Босворт – 105, 190
Бурхонуддин Махмуд ал-Бухорий – 12, 96, 189, 203
Бурхонуддин ал-Марғиноний – 131, 205
Бурхону-л-Кабир – 108, 109, 239, 240
Важийхуддин – 6
Ваел Ҳаллақ – 46, 47, 48, 49, 50, 51, 74, 75, 232, 235
Ваҳба Зуҳайли – 52
Вилфред Маделунг – 51
Владимир Минорский – 188
Вяткин В.Л. – 53
Георге Мақдиси – 31
Готфрид Ҳерман – 29
Готхелф Бергштрассе – 37
Гўрхон – 90, 91
Давид Паувер – 51
Делфина Серрано – 51
Ел Юй Даши – 90
Ёкут Ҳамавий – 73
Жиинетте Вакин – 39, 41, 42, 61
Жулиано Риберга – 45
Зайд ибн Собит – 147
Захириддин ал-Марғиноний – 72
Зиёдов Ш. – 54, 204
Зиёд ибн Аби Лайло ал-Ғоний – 156
Зубайр ибн Авом – 163
Иброҳим ибн Марзуқ – 59
Иброҳим ал-Ҳалабий – 8
Ибн ‘Аттор ал-Андалусий – 17
Ибн Аби Я‘ло – 32
Ибн Жарир ат-Табарий – 31
Ибн Надим – 59, 60

Ибн Нужайм – 8, 197
Ибн Обидин – 8
Имодий Муҳаммад Абу Су‘уд – 8
Имрон ибн Абдуррахмон ал-Ҳасаний – 156
Ибн Саҳл – 10
Ибн Ҳабиб ал-Ҳалабий – 9, 17, 33
Ибн Ҳалликон – 55
Ибн Таймиййа – 32, 78, 232
Игнас Голциер – 37
Илҳан Ғазан – 29
Имом Зуфар – 62, 249
Имом Шофи‘ий – 62, 230
Ирит Билигх Абрамский – 29, 145
Ислом Каримов – 178
Ибн Тала‘ – 147
Иёс ибн Муовия – 152
Йозеф Шаҳт – 37, 38, 42, 68
Ка‘б ибн Сур – 148
Казаков Б. – 14, 54, 206
Каримов Ф. – 54
Карл Броккельман – 74, 91, 92
Кафавий – 89, 90, 197
Кристиан Сноук Ҳургонье – 37
Кристиан Мюллер – 51
Кулсум ибн ‘Абдуллоҳ ал-Ҳикамий – 156
Ле Кок – 87
Луйи ‘Абдуррауф ал-Халилий – 110
Маҳдий – 11, 160
Маҳий Ҳилол Сархон – 53, 89, 95, 96, 97
Маҳмуд ‘Абдуррахмон ‘Абдулмун‘им – 128
Маҳмуд ибн Музаффар – 12, 13, 197
Маҳмуд Торобий – 131
Михайил Тунг – 61
Моника Гронке – 28, 188, 189
Моше Гил – 68
Муваффақ ад-дин ибн Кудома – 32
Муоз ибн Жабал – 146
Муҳаммад (а.с.) – 116, 191, 227, 145, 146, 147
Муҳаммад аш-Шайбоний – 4, 56, 112,
Муҳаммад ибн Халаф ал-Ваки‘ – 5
Муҳаммад ал-Киндий – 5
Муҳаммад ибн Аҳмад – 6, 11, 17

Мулла Ҳамиддин – 6
Муҳаммад ибн ‘Али ибн Иброҳим – 9, 33
Мургазо Бедир – 93, 94
Мустансир Биллоҳ – 17, 26
Муста‘ли Биллоҳ – 26
Муҳаммад ‘Иззуддин ал-Хоразмий – 28, 29
Муҳиддин Абу-л-Ҳасан – 29
Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Ҳанафий – 50
Муҳаммад Муҳиддинхожа – 54
Муҳаммад ибн Аҳмад ал-Хўжандий ал-Исфижобий – 64
Муҳаммад ибн ал-Асламий – 156
Муҳаммад Жасим ал-Ҳадисий – 18, 53, 76, 77, 199, 198
Муҳаммад ибн ‘Абдулҳай ал-Лакнавий – 91, 128
Муҳаммад ибн Саммо‘а – 13, 97
Муовия ибн Аби Суфён – 152
Мус‘аб ибн Абдурахмон ибн ‘Авф – 156
Му‘қал ибн Ясор – 146
Нажмиддин ал-Ғазминий – 94, 95
Нажмиддин Юсуф Хосий – 96
Нотифий – 93, 250, 251
Одил Қориев – 94
Оли Моза – 53, 73, 88, 96, 108, 109, 131, 143, 144, 239, 240
Оливия Ремии – 51
Педро Чалмета – 17, 18, 44
Рухий Ўзажан – 52, 62, 198
Садр Шаҳид – 98, 99, 101, 102, 103, 104, 105
Саиджонов М. – 53
Салжуқийлар – 191, 235
Саййид Ҳошим ан-Надвий – 110
Сарахсий – 105, 112, 175, 177, 182, 212
Сартори П. – 54, 204
Семёнов А.А. – 53
Содиқов Қ. – 14, 205
Соиб ибн Язид ибн Ухт ан-Намир – 149
Сомонийлар – 12, 83, 190, 191
Сулайм ибн ‘Итир ат-Ғажибий – 13, 152
Сулайҳилар – 26, 27
Сулаймон ал-Хамис – 129, 130
Сулаймон ибн Шу‘айб – 59
Султон Санжар – 89, 90
Султон Сулаймон Қонуний – 8
Тоҳир ибн Салом ибн Қосим ибн Аҳмад ал-Ансорий ал-Хоразмий – 95

Тоҳо Аҳмад Мағозий – 96, 221
Туркон хотун – 276
Тўъма ибн Убайриқ – 164
Убайда Салмоний – 147
Усмонийлар – 8, 167, 234
Убода ибн Сомит – 148
Улрих Ребшток – 77
Умавийлар – 150, 151, 152, 153, 156, 157
Умар Ризо – 72
Умар Сонар Хункан – 73
Умар ибн Аби Ҳасан ат-Тамимий – 77, 201
Умар ибн Хаттоб – 98
Умар ибн Абдулазиз – 89, 151
Усома Арабий – 47
Усмон ибн Аффон – 148
Федрико Карриенте – 17
Фотимийлар – 5, 25, 26, 158,
Франк Фогел – 39
Франсиско Прадо-Вилар – 46
Франсиско Хавьер Аквиери Садаба – 23
Фахруддин Қозихон – 76
Фаҳд ибн Носир ибн Фаррож ал-Фаридий – 129, 131
Хайруддин аз-Зириклий – 128
Хассоф – 37, 56, 65, 76, 77, 88, 96, 97
Хохарзода – 6, 251, 253
Холит Унал – 128
Хоразмшоҳлар – 30
Хулафои ар-Рошидун – 145, 147, 149, 150, 152
Чехович О.Д. – 14, 53, 206, 207
Шайх Низомиддин – 6
Шайх Важийхуддин – 6
Шайх Жалолуддин Муҳаммад – 6
Шамсуддин ибн Қудома – 32
Шамсу-л А’имма Ҳалвоний – 6, 97, 101, 106,
Шамсу-л А’имма аз-Заранжарий – 183
Шамсу-л А’имма Бурҳон ал-Кабир – 183
Шамсу-л А’имма ал-Кардарий – 183
Шафиқ Чехата – 43, 44
Шихобуддин Абу-л-Фатҳ – 29
Шурайҳ ибн ал-Ҳорис ал-Киндий – 147
Эмиле Тянь – 44
Юнус ибн ‘Атиййа ал-Хадрабий – 156

Язид ибн Синан – 59
Я‘ло ибн Умайя – 148
Қалқашандий – 26
Қози Муҳаммад – 6
Қатода ибн Нў‘мон – 164
Қивомуддин Абу-л-Мажд – 29
Қорахитойлар – 89, 90
Қорахонийлар – 64, 108, 187,
Қураший – 72, 202, 209
Ғазнавийлар – 64
Ҳакам II – 46
Ҳамидулла Аминов – 94
Ҳанбалийлик – 31, 32, 43, 99, 231
Ҳенри Лаоуст – 31
Ҳожи Халифа – 59, 93, 128, 201
Ҳорун ар-Рашид – 157
Ҳусомуддин – 202, 239, 240, 252, 256

Манбалар кўрсаткичи

Адаб ал-вазир – 9
Адаб ал-қози – 9, 49, 53, 88, 96, 97, 202, 224
ал-Арба‘ин ал-мустатоба – 12, 197
ал-Аҳком ал-кубро – 10
ал-Аҳком ас-султонийа ва-л-валоёт ад-динийа – 9
Ақзият Расулиллаҳ – 147
Ақида ат-Таҳовий – 61
Бадои‘ ас-санои‘ – 6, 7
Ал-визорат – 9
Ал-Воке‘от ал-хусомиййа – 93, 198
Жавоҳир ал-фикҳ – 95
Жоме‘ ал-фусулайн – 129, 254
ал-Жоме‘ ас-саҳиҳ – 147
ал-Жоме‘ ал-кабир фи-ш-шурут – 38, 44, 62, 64,
ал-Жоме‘ ас-сағир фи-ш-шурут – 62
аз-Захирату-л-бурхониййа – 96, 108, 140, 196
Зоҳир ар-ривойа – 225
Илм аш-шурут ва-л-васоик – 72, 75, 76, 243
ал-‘Иқд ал-муназзам ли-л-хуккам – 11
Китоб ал-васои‘ қ ва-с-сижиллот – 17, 18, 282
Китоб ал-Вофий фи-л-фуру‘ – 95
Китоб ал-вулат ва китоб ал-кузот – 5

Китоб та‘жил аз-зафар фи ахлоқ ал-малак ва сиёсат ал-мулук – 9
Китоб насиҳат ал-мулук – 9
Китоб ал-Мухтор – 94, 250
Китоб ан-нақд ‘ала аш-Шофи‘ий – 59
Китоб ар-рутба фи талаб ал-ҳисба – 10
Китоб ал-фусул – 132, 166
Китоб аш-шурут ва-л-васо‘ик – 9, 18, 76
Китоб ал-ҳийал – 39, 255
ал-Мабсут – 95, 254
Мазаҳиб ал-ҳуккам фий навазил ал-аҳкам – 11
Мафотих ал-‘улум – 190
ал-Мухит – 107, 110, 221
Мухит ас-Сарахсий – 254
ал-Мукни‘ фи ‘илм аш-шурут – 11, 23
Му‘жаму-л-булдон – 73, 212
Му‘ин ал-ҳуккам – 83, 158, 167
ан-Наводир – 255
Навозил – 256
Натф фил фатово – 7
Русум ал-Кузот – 76, 198
ас-Сижиллот ал-Мустансирийа – 26, 210
ас-Сияр ал-кабир – 5
Сиёсат ал-мулук – 9
Субҳ ал-а‘ша – 26
ас-Сунан – 147
ат-Тажнис ва-л-мазид – 147
Тухфат ал-мулукийа фи ал-одоб ас-сиёсийа – 9
‘Умдат ал-муфтий ва-л-мустафий – 188
Ал-Усул ал-Хусомиййа – 93, 198
Фатовойи аттобиййа – 7
Фатово аҳли Самарқанд – 7
Фатово ал-баззозиййа – 7
Фатовойи бурҳониййа – 7
Фатовойи валволижиййа – 7
Фатовойи заҳириййа – 7
Ал-Фатово ал-кубро – 252
Фатово ас-Садр аш-Шаҳид – 94, 107
Фатовойи сайрафиййа – 7
Фатовойи сирожиййа – 7
Фатовойи ҳиндиййа – 5, 7
Фатовойи қозихон. – 7
Фатовойи гиёсиййа – 7

Фатовойи ғароиб – 7
Фатовойи татархониййа – 7
ал-Фихрист – 7, 59, 201
ал-Фусул ал-‘имоди – 95, 129
Хулосатул фатово – 7
Шарх адаб ал-қози ли-л-Хассоф – 88, 202, 256
Шарх ал-жоми‘ ал-кабир – 92
Шарх ал-жоми‘ ас-сағир – 91
Аш-Шурут ва ‘улум ас-сукук – 66, 76, 198
Қавониин ал-визорати ва сиёсати ал-мулук – 9
Қинят ал-мунйа ли-татмим ал-ғунйа – 94, 250
ал-Ҳидойа – 6, 93, 127, 209, 211
Ҳовий кудсий – 7

Географик ва топоним номлар кўрсаткичи

Америка – 37, 40, 47, 91,
Амстердам – 61
Андалусия – 3, 5, 11, 18, 19, 21, 22, 25, 45, 46, 52, 55, 57,
Англия – 66
Арабистон – 99, 222, 224
Ардабил – 28, 29, 30, 31
Асқалон – 58
Африка – 46
Бағдод – 59, 61, 92, 96, 158, 197, 198
Байрут – 47, 110, 199
Басра – 59, 98, 148
Баҳрайн – 146
Берлин – 92, 93
Бурхонпур – 6
Бухоро – 181, 183, 186, 190
Вавилон – 68, 71
Вашингтон – 46
Византия – 40, 48
Германия – 29, 37
Гранада – 11, 22
Дамашқ – 33, 34, 35, 58, 200, 210
Дашти кипчоқ – 130
Дублин – 93
Жанубий Осиё – 47
Европа – 37, 88, 225
Ёркент – 188

Ирландия – 93, 205
Ироқ – 53, 55, 56
Искандария – 91
Исломобод – 110, 210, 221
Исроил – 46, 68, 95
Испания – 11, 17, 19, 45, 46, 213
Истанбул – 12, 92, 283
Канада – 47, 74
Коннектикут (Connecticut) – 39
Кордова – 10, 11, 22
Карх – 66
Квебек – 47
Куфа – 98, 146, 147
Лондон – 26, 188
Мадина – 155, 156, 163
Макка – 83
Марв – 73, 77, 89
Марғилон – 107, 108
Марказий Осиё – 178, 191
Марокаш – 11, 17
Месопотамия – 71
Миср – 3, 5, 13, 25
Мовароуннахр – 28, 31, 35
Мосул – 58, 91, 92
Монтреал – 47
Назарет – 46
Нишопур – 12
Озарбайжон – 28, 30, 90
Осиё – 47, 66
Оссурия – 68, 71
Патна – 66
Покистон – 110
Ражпугана – 66, 110
Рампур – 66, 110, 131
Ратибор (Ratibor) – 37
Рим – 40, 42
Россия – 54, 131
Самарқанд – 28, 53, 277, 281
Сан‘о – 148
Сахаранапур – 66, 91, 161
Себзор даҳаси – 54, 204
Сурия – 111, 145

Табриз – 28, 29
Тошкент – 54, 92, 130
Тоҳо – 58
Техрон – 208
Тулайтуй (Toledo) – 22, 23
Туркия – 90, 111, 128
Туркистон – 83, 188, 190
Уструшана – 127, 130
Форс империяси – 48
Франция – 43
Фрайбург – 29
Фустот – 59, 60
Шом – 3, 5, 7, 20, 29, 35
Эрон – 28, 29, 30
Юнонистон – 40
Яман – 26, 146
Яқин Шарқ – 47
Ўзбекистон – 53, 54, 55
Қансарин – 148
Қатавон – 90, 91
Қоҳира – 90, 92, 110, 196
Қуддус – 58
Қуртубо – 21
Қўқон – 54, 167, 220
Ғазза – 58
Хоразм – 130
Хуросон – 155, 175, 222
Чор Россияси – 54
Шарқий Туркистон – 8, 196
Шимолий Африка – 53, 74
Ҳалаб – 8, 119
Хива – 54
Ҳимс – 148
Ҳиндистон – 6, 44, 50, 66, 91, 131

МУНДАРИЖА

Сўз боши 3

I БЎЛИМ X–XIII асрлар қозилик ҳужжатларига оид манбаларни ўрганишнинг тарихий-илмий аҳамияти

X–XIII асрларда Мовароуннахрда ҳуқуқий ҳужжатларнинг шаклланиш босқичлари.....	6
Фикҳий мазҳабларда ёзилган қозилик ҳужжатларига оид манбаларнинг тарихий-ҳуқуқий аҳамияти	16
Қозилик ҳужжатларини ўрганишга оид замонавий тадқиқотлар ва уларнинг қиёсий таҳлили.....	39

II БЎЛИМ Мовароуннахр қозилик ҳужжатларига оид манбаларнинг қиёсий-тарихий таҳлили

Абу Жаъфар ат-Таҳовийнинг “аш-Шурут ал-кабир”, “аш-Шурут ас-сағир” асарларида қозиликка оид масалалар	61
Абу Наср ас-Самарқандий асарларида қозилик маҳкамаларининг иш юритиш тажрибалари баёни	74
Ҳусомуддин ас-Садр аш-шаҳид ва унинг “Шарҳ адаб ал-қози ли-л-хассоф” асарида қозилик ишларининг юритилиш тартиби ҳақида.....	92
Бурҳонуддин Маҳмуд ал-Бухорийнинг “ал-Мухит ал-бурҳоний” асари – қозилар фаолиятини тартибга солувчи муҳим қўлланма.....	110
Маждуддин ал-Уструшанийнинг «Китоб ал-фусул» асарида келган қозилик ҳужжатларига оид масалалар.....	127

III БЎЛИМ Ислом дунёси давлатчилик тизимининг ривожда қозилик маҳкамаларининг ўрни

X–XIII асрларда қозилик маҳкамаларининг ривожланиш босқичлари	143
Қозилик фаолиятининг ташкилий-ҳуқуқий таъминланганлиги.....	159
Мовароуннахр қозилик маҳкамаларида иш юритишнинг ўзига хос жиҳатлари.....	175

IV БЎЛИМ X–XIII асрларда Мовароуннаҳр қозилик мажлисларида юритилган ҳужжатларнинг тарихий-ҳуқуқий таҳлили

X–XIII асрларда ёзилган ҳужжатшуносликка оид манбаларнинг тарихий- ҳуқуқий аҳамияти	189
Мовароуннаҳрда ёзилган ҳужжатшуносликка оид манбаларда даъво ва низоларнинг расмийлаштириш шартлари	200
Сўнгсўз ўрнида.....	218
Фойдаланилган манба ва адабиётлар	220
Изоҳли луғат	245
Иловалар	256
Кўрсаткичлар.....	319
Исмлар кўрсаткичи	319
Манбалар кўрсаткичи	325
Географик ва топоним номлар кўрсаткичи.....	327

**БЕКМИРЗАЕВ ИЛҲОМЖОН
ИСРОИЛЖОНОВИЧ**

**МОВАРОУННАҲРДА ҚОЗИЛИК ҲУЖЖАТЛАРИ:
ТАРИХИЙ ИЛДИЗЛАР ВА ТАҲЛИЛИЙ
ЁНДОШУВЛАР**

МОНОГРАФИЯ

“Тошкент ислом университети”
нашриёт-матбаа бирлашмаси
Тошкент – 2014

Ношир: **Олимжон РАҲИМОВ**

Муҳаррир: **Сарвар ОЧИЛОВ**

Мусаҳҳих: **Умида ИНСОНБОЕВА**

Саҳифаловчилар: **Зулҳумор УЛУҒБЕКОВА,**

Лутфулло АБДУЛЛАЕВ

Муқова дизайнери: **Комрон АЛИШЕРЗОДА**

Нашриётнинг гувоҳнома рақами АИ № 224
Босишга 2014 йил 11 февралда берилди.
Бичими 60×84 ^{1/16} Шартли б.т. 19,30. Нашр т. 19,30.
Адади 200 нусха. Баҳоси шартнома асосида.

“Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа
бирлашмаси. 100011. Тошкент ш. А.Қодирий, 11.

**БОСМАХОНА МАНЗИЛИ ЁЗИЛСИН ВА БУЮРТМА
НОМЕР ҚЎЙИЛСИН!!!**